

सागरिका

रुद्राक्षमाला
प्रकाश

ऊनत्रिंशवर्षे प्रथमोऽङ्कः

रुद्र. १ — ५

विक्रमसंवत् २०४७

५८
१९९१

प्रकाशिका

सागरिका-समितिः

महामनापुरी

वाराणसी-५

सागरिका

ऊनत्रिंशवर्षे प्रथमोऽङ्कः

२६.१

विक्रमसंवत् २०४७

सम्पादकाः

रामजी उपाध्यायः
राधावल्लभ त्रिपाठी

मनोरमा त्रिपाठी
रामगोपाल मिश्रः

प्रकाशिका
सागरिका-समितिः
महामनापुरी
वाराणसी—५
(B. H. U.)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च

सागरिका-समिति:

गौरनगर, सागर

देयम्

प्रत्यङ्कम्	५.०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्	२०.०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य	२००.०० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रपुटबन्धाः	१०००.०० रूप्यकाणि
वर्ष १-५	प्रत्यङ्कम् १५.०० रूप्यकाणि
वर्ष ६-१०	" १२.०० रूप्यकाणि
वर्ष ११-१५	" १०.०० रूप्यकाणि
वर्ष १६-२०	" ८.०० रूप्यकाणि
वर्ष २१-२४	" ६.०० रूप्यकाणि

अङ्कप्रकाशः

प्रतिवर्षम्—आषाढाश्विन-पौष-चैत्रमासेषु
[जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च]

मुद्रक

रामा प्रिंटिंग प्रेस

ढेलवरियाँ, चौकाघाट, वाराणसी ।

विषय-सूची

१. नारायणभट्टः — पाणिनीयतन्त्रे तस्याधिकर्म च ब्रह्मचारी डॉ० अमलशास्त्री	१
२. दर्शनेषु जीवास्तित्वस्वरूपविचारः डा० के० बी० सुब्बरायुडु	९
३. बालचन्द्रसूरिः — व्यक्तित्वं कर्तृत्वं च यदुनाथ प्रसाद दुवे	२१
४. प्राकृतप्राभृतेषु द्रव्यविमर्शः — ऋषभचन्द्र जैन	२९
५. काव्यशास्त्रीयपरम्परायां विश्वेश्वर पाण्डेयः सीताराम पाण्डेयः	४१
६. वर्णमातृका वर्णसमाम्नायश्च — डा० उपेन्द्र पाण्डेयः	४७
७. न्यायवैशेषिकयोगुणानां पाक-प्रक्रिया श्रीमती शशिप्रभा 'कुमार'	५३
८. आगमस्वरूपम् — डा० परमहंस मिश्रा	६३
९. विलापपञ्चिकापरिशीलनम् — डा० अशोक चटर्जी	६९
१०. रामपाणिवादस्य रूपकेषु भवभूतेः प्रभावः डा० नमिता अग्रवाल	७३
११. शाङ्करमते सुखदुःखयोर्ब्राह्मत्वाबाह्यत्वविमर्शः डा० दीपक घोषः	७६
१२. काश्यां संस्कृत-पत्र — कारिता-महोत्सवः	८०
१३. व्याप्तेः सिद्धान्तलक्षणम् — वैद्यनाथ झा	८१
१४. भगिनीदायभागविचारः — डा० किशोर मिश्रः	९१
१५. अर्थो महाभारतयुद्धस्य मूलकारणम् भुवनचन्द्र पाठकः	९५
१६. रामनाथचतुर्वेदिनः संस्कृत-साहित्यम् डॉ० कैलाशनाथ द्विवेदी, डी० लिट्	९९
१७. अनुमितेः स्मृतित्वमानसप्रत्यक्षत्वयोनिरासः पीयूषकान्तदीक्षितः	१०७
१८. कन्याशब्दार्थविचारः — कालुरि हनुमन्तरावः	११७

१	१
२	२
३	३
४	४
५	५
६	६
७	७
८	८
९	९
१०	१०
११	११
१२	१२
१३	१३
१४	१४
१५	१५
१६	१६
१७	१७
१८	१८
१९	१९
२०	२०
२१	२१
२२	२२
२३	२३
२४	२४
२५	२५
२६	२६
२७	२७
२८	२८
२९	२९
३०	३०
३१	३१
३२	३२
३३	३३
३४	३४
३५	३५
३६	३६
३७	३७
३८	३८
३९	३९
४०	४०
४१	४१
४२	४२
४३	४३
४४	४४
४५	४५
४६	४६
४७	४७
४८	४८
४९	४९
५०	५०
५१	५१
५२	५२
५३	५३
५४	५४
५५	५५
५६	५६
५७	५७
५८	५८
५९	५९
६०	६०
६१	६१
६२	६२
६३	६३
६४	६४
६५	६५
६६	६६
६७	६७
६८	६८
६९	६९
७०	७०
७१	७१
७२	७२
७३	७३
७४	७४
७५	७५
७६	७६
७७	७७
७८	७८
७९	७९
८०	८०
८१	८१
८२	८२
८३	८३
८४	८४
८५	८५
८६	८६
८७	८७
८८	८८
८९	८९
९०	९०
९१	९१
९२	९२
९३	९३
९४	९४
९५	९५
९६	९६
९७	९७
९८	९८
९९	९९
१००	१००

विषय-सूचि

१. वनाश्रमः	१
रामजी उपाध्यायः	
२. संन्यासाश्रमः	५२
रामजी उपाध्यायः	
३. आद्यशंकराचार्यस्य आगमानुरागः	९३
श्रीसीतारामः कविराजः	
४. कर्मणां विद्यासाधनत्वविचारः	९७
डॉ० के० ई० देवनाथन्	
५. जीवब्रह्मैक्यसिद्धान्तः	१०७
के० बी० सुब्बरायुडु	
६. अविद्यानिवृत्ति-विमर्शः	११९
सत्यदेव मिश्रः	
७. शाङ्करप्रस्थाने भक्तेः प्रामुख्यम्	१२९
श्रीमती हेमलता बालसुब्रह्मण्यम्	
८. ज्योतिषम्—अध्यात्मसंज्ञितम्	१३५
कामेश्वर उपाध्यायः	
९. अपवर्गनिरूपणम्—वैशेषिकमतेन	१३९
कौशिको धरणीधरः	
१०. ईश्वरविचारे सांख्यदर्शनस्य स्थापनम्	१४५
ओ० आर० विजयराघवः	
११. भगवान् पाणिनिः व्याकरणदर्शनं च	१४९
ब्रह्मचारी अमलशास्त्री	
१२. पुस्तकसमीक्षणम्	१५३

१	अथर्ववेद	१
२	अथर्ववेद	२
३	अथर्ववेद	३
४	अथर्ववेद	४
५	अथर्ववेद	५
६	अथर्ववेद	६
७	अथर्ववेद	७
८	अथर्ववेद	८
९	अथर्ववेद	९
१०	अथर्ववेद	१०
११	अथर्ववेद	११
१२	अथर्ववेद	१२
१३	अथर्ववेद	१३
१४	अथर्ववेद	१४
१५	अथर्ववेद	१५
१६	अथर्ववेद	१६
१७	अथर्ववेद	१७
१८	अथर्ववेद	१८
१९	अथर्ववेद	१९
२०	अथर्ववेद	२०
२१	अथर्ववेद	२१
२२	अथर्ववेद	२२
२३	अथर्ववेद	२३
२४	अथर्ववेद	२४
२५	अथर्ववेद	२५
२६	अथर्ववेद	२६
२७	अथर्ववेद	२७
२८	अथर्ववेद	२८
२९	अथर्ववेद	२९
३०	अथर्ववेद	३०

सागरिका

अष्टाविंशवर्षे चतुर्थोऽङ्कः

२८.४

विक्रमसंवत् २०४७

सम्पादकाः

रामजी उपाध्यायः
राधावल्लभ त्रिपाठी

मनोरमा त्रिपाठी
रामगोपाल मिश्रः

प्रकाशिका
सागरिका-समितिः
महामनापुरी
वाराणसी—५
(B. H. U.)

विषय-सूचि

१. प्राणसृष्टिः, डा० कमलनयनशुक्लः	१
२. काव्यगतं सत्यम्, डा० जनार्दन उपाध्याय	९
३. सीतानिर्वासनम् पूर्वापर-विश्लेषणम् डा० कमलनयनशुक्लः	१३
४. कालिदासाभिमतं काव्यस्वरूपम् डा० रहसविहारी द्विवेदी	२१
५. रसनिरूपणमस्मदीयम्, प्रो० रमाशङ्कर तिवारी	२९
६. मीमांसकाभिमत-शब्दार्थ-सम्बन्धविवेचनम् डा० एन० आर० श्रीनिवासन्	४१
७. विंशशताब्द्याः संस्कृतसाहित्ये चित्रितं भारतम् डा० कैलाशनाथ द्विवेदी, डी० लिट्०	४५
८. अथ किं खलु स्वान्त्रयं नाम डा० श्रीबाल शास्त्री	५१
९. शाकुनशास्त्रेण भविष्यज्ञानम् डा० कामेश्वर उपाध्यायः	५९
१०. चारुदत्तमृच्छकटिकयोः साम्यवेषम्ये डा० कैलाशनाथ द्विवेदी, डी० लिट्०	६५
११. औद्धवमते प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम् डा० कौस्तुभानन्द पाण्डेय	७१
१२. समासादिवृत्त्यर्थविचारे नागेशः डा० श्री वनमाली विश्वास	७७
१३. न च शब्दः स्वलद्गतिः, प्रो० शिवचन्द्रभट्टाचार्यः	८१
१४. न्यायमीमांसाशास्त्रानुसारेण शब्दार्थसम्बन्धः डा० एन्० एस्० रामानुजताताचार्यः	९१
१५. देवीभागवतप्रसंगेन मायाप्रपञ्चः डा० द्वारिकाप्रसादत्रिपाठी	१०१
१६. ग्रन्थसमीक्षणम्, प्रो० राधावल्लभः	११५

नारायणभट्टः पाणिनीयतन्त्रे

तस्याधिकर्म च

ब्रह्मचारी अमलशास्त्री

श्रीनारायणभट्टः केरलदेशीयपण्डित आसीत् । अयं भागवतः कवि वैयाकरणोऽपि बभूव । पाणिनीयस्य तन्त्रस्याध्ययनक्रमे व्याकरणदर्शनं प्रक्रिया-निर्वचनं सूत्रार्थस्य परिष्करणं च प्रवर्तते अष्टाध्याय्याः क्रमेण कृतेषु व्याख्यानेषु यावत्समस्तो ग्रन्थो न भवति सम्यगभ्यस्तस्तावदध्येतुः प्रक्रिया प्रतीतिर्न स्फुरति । एवं समग्राया अष्टाध्याय्याः साध्ववबोध एव व्याकरणतन्त्रस्य लक्ष्यं प्रतीयते ।

अध्येतृणां सौकर्याय प्रक्रिया ग्रन्थानां निर्माणं सम-पद्यत । तत्र विभिन्नानामध्यायानां निर्धारणं कृत्वा तत्र तत्र व्याख्यायमानसूत्राणां व्युत्क्रमेण विन्यासं विधाय सरलता सम्पादिता । तत्तद्विभागेषु सूत्राणि विन्यस्य वृत्तिमुदाहरणं प्रत्युदाहरणादिकं स्फुटमुपपाद्य प्रक्रियानुसारं ग्रन्थाकारान्य-रूपयन् । यथा संज्ञाप्रकरणे संज्ञा - सूत्राणि सन्निवेश्य तत्तत्संज्ञावशात्सम्पाद्यमानानि कार्याणि सम्पादयितुं सौविध्य-मुपापादयन् । इमे क्रममवलम्ब्य प्रक्रियानुसारेण प्रकरणविभागं सूत्रोपस्थापनमर्थनिरूपणमुदाहरणं च सन्न्यवेशयन् । एतस्य प्रक्रियाक्रमस्याविष्कारक आचार्यो धर्मकीर्ती रूपावतारं विमल-सरस्वती रूपमालां श्रीरामचन्द्राचार्यः प्रक्रियाकौमुदीं च प्राणै । तदनन्तरं श्रीभट्टोजिदीक्षितो वैयाकरण—सिद्धान्तकौमुदीं निर्माय क्रमस्यास्य प्राणप्रद आचार्यः संवृत्तः । तत्पश्चात् प्रायस्तत्साम-यिकः प्रक्रिया सर्वस्वकरो नारायणभट्टः पाणिनीयप्रक्रियाग्रन्थेषु प्रक्रियाग्रन्थं व्यरचयत् ।

एतस्य नारायणभट्टस्य परिचयोऽत्यन्तगौरवमयो विद्यते । अयं नारायणभट्टो भेलपुत्तुरनारायणभट्टतिरिनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । अयं नारायणभट्टो वाल्ये कठिनवातव्याधिना पीडितोऽभूत् । कृतायामपि विशिष्टायां चिकित्सायां यदा रोगशान्तिर्न बभूव

तदायं गुरुवाय्युरस्य श्रीमते । भगवते कृष्णायायं स्वमात्मानं
समर्पयामास । अचिरादेव रोगविमुक्तयेऽयं नारायणभट्टः श्लोक-
बद्धं स्तुतो विरचय्य भगवतः श्रीकृष्णस्य चरणकमलयोः समर्पा-
याम्बभूव यदेकैकदशकानुक्रमेण शते दिवसेषु पर्यंपूरय इदमुच्यते
यद् भगवतः श्रीकृष्णस्याकम्पयानुकम्पया यं सर्वथा नीरोगः
सञ्जातः ।

भवितरसाद्रीकृतखिलपदस्यास्य नारायणरचितस्य काव्यस्य
नारायणीयम् इत्याख्या लभते भक्तसमाजे, यस्य काव्यस्यचिरादेव
दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धिर्जाता । तस्य लोकोत्तरमहिमातिशयस्य
नारायणीयं स्तुतिकाव्यस्य सहृदयश्रुतिगोचरतामुपगतस्य
केरलीयरसिकजनमनांसि काममाप्यायितानि बभूवुः । एकेनानेन
काव्येन सुप्रसिद्धिं गतोऽयं नारायणभट्टतिरिः ।

कालिकेन केरलदेशीयाम्भुझया— राजस्य शासकेन देव-
नारायणेन कोचीनाधिपेन वीर केरल वर्मणा कालिकटस्य नरेश्व-
रेण मानविक्रमेण वटक्कुडकूर राज्यस्य शासकेन गोदावर्मणा
चात्यन्तं सम्मानितो बभूव । कविशिरोमणिना नारायणेन तेषां
मानदानां प्रशस्तिरपि लिलेख । अयं भट्टतिरिरनेकानि चम्पू-
काव्यानि रचयाञ्चकार । तेषां कियन्ति काव्यानि स्वकीये युगे
प्रसिद्धिं गतस्य रविनर्तकस्य प्रार्थनया लिखितानि । तेषां
प्रयोगो मन्दिराणामुत्सवावसरे कुट्टक्रियायाः कृते सम्पद्यतेस्म
कुट्टक्रिया भगवतः कृष्णस्य लीलाविशेषः) एतेषु चम्पू-
काव्येषु सुभद्राहरणम्, राजसूयम्, पाञ्चाली-स्वयंवरम्, मत्स्या-
वतारम् तथा दूतवाक्यम् अतिप्रसिद्धं विद्यन्ते ।

नारायणभट्टो मीमांसामतानुसारेण “मानमेयोदयं नामानं
ग्रन्थारीरचता, यस्मिन् प्रमाणं प्रमेययोर्विभागं द्वयमास्ते । किन्तु
प्रारम्भकालेऽस्मिन् ग्रन्थे मानमेवसुविचारितमस्ति न तु मेयम् ।
मानस्यं निरूपणं रमणीयमस्तीति निर्विवादम् । यथा श्लोक
वार्तिके तट्टीकासु प्रमाणानि विवेचितानि तथास्मिन्नपि पूर्णं
विवेचितमास्ते ।

एतदतिरिक्तं नारायणभट्टतिरिणान्यस्मिन्नपि विषये प्रमाण-
भूता ग्रन्था लिखिताः ।

नारायणभट्टतिरि विषयेऽनुसन्धानकारिषु वेदशिरोमणिः पण्डितप्रवरो रामस्वामी शास्त्री, डा. कुन्हन राजा के शाम्बशिव शास्त्री, गोविन्दपिल्ले, टी. गणपति शास्त्री, सुब्रह्मण्यम् अय्यरो अन्ये च दाक्षिणत्यविद्वांसः सन्ति सुप्रसिद्धाः । एतेषां गवेषणानन्तरं निष्कर्षो जायते तदेव संक्षेपेण प्रस्तूयते मया । प्राचीन तथ्यानुसारेण “आयुरारोग्यसौख्यम्” इति पदं नारायणीयग्रन्थ स्यान्ते मिलति येन ७६२ संवत्सरे तस्य स्थितिकालः स्वीक्रियते कैश्चन ।

“नदीपुष्टिरसह्या ननु ह्यसारं पयोजनि” इत्यादि पञ्चमधि कृत्यापि तस्य स्थिति ७८६ संवत्सरं मन्यन्ते विद्वांसः ।

यज्ञनारायणदीक्षितस्य प्रसंगेन ज्ञायते १६१४-१६३३ एत ईसवीयकाले नारायणप्रसंगे निमीलितो जातः । अतः तस्य पूर्व नारायणभट्टस्य कालः स्वीकृतव्य इति नियमेन तस्य जन्म तिथिः ७३५ संवत्सरम् अर्थात् ख्रीष्टाब्दः १५६० ईशवीयतिथि रस्ति । मेलपुत्तुरभट्टतिरिनारायणम् अच्युतस्य पिशोरोटिनः शिष्यमुदाहरत् इति आसान् मूलविलासं हंसप्पादं इति रचनायां दृश्यते । अच्युत पिशोरोटि १०६ षष्ठोत्तरशतवर्षाणि जीजेव यतो हि कथितं तथ्यस्य प्रामाणिकत्वे कश्चिदपि संदेहो नास्ति । एतेन संशयरहितं तथ्येन निश्चीयते नारायणभट्टतिरेः प्रयाणकालः १६६ (ए, डी) ख्रीष्टाब्दे अभावि । अतः भट्टतिरि नारायणस्य स्थितिकालः १५६०-१६६६ ख्रीष्टाब्दमध्ये स्वीकृतः ।

नारायणभट्टस्य प्रसिद्धरचनासु भक्तिकाव्यम् नारायणीयम्, गुरुवाय्युपुरेशस्तवम् श्रीपादसप्ततिः व्याकरणविषयक रचनासु प्रक्रियासर्वस्वम् धातुकाव्यम्, अपाणिनीयप्रमाणतादि प्रसिदानि ।

अत्र निबन्धविषये प्रक्रिया सर्वस्वनामकव्याकरण ग्रन्थो वर्तते । द्वादशभागेषु लिखितोऽयं ग्रन्थः अत्र ग्रन्थे प्रत्येकस्य खण्डस्य शीर्षकं भिन्नं भिन्नं वर्तते । पाणिनीयसूत्राणि गृहीत्वा यथा अन्ये प्रक्रियाकाराः स्वं प्रक्रियाग्रन्थान् विरचयामासुः तद्वन्नारायणभट्टोऽपि पाणिनिसूत्राणि चाधिकृत्य प्रक्रियासर्वस्व ग्रन्थं विरचयामास । स्वल्पदिनमध्ये रचितो ग्रन्थोऽयं प्रक्रियाग्रन्थेभ्योऽन्येभ्यो भिन्नतां भजते ।

अस्य प्रक्रियासर्वस्वस्य वैशिष्ट्यञ्चास्ति किञ्चिद् यदत्रोप-
स्थाप्यते । श्रीनारायणभट्टतिरि प्रणीते प्रक्रिया सर्वस्वे पाणिनीय-
सूत्राणां व्याख्यनेषूदाहरणत्रत्युदाहरणेषु रूपावताररूपमाला प्रक्रिया
कौमुदी सिद्धान्तकौमुदी - मध्यकौमुद्यादिभ्यो वर्तते काचिन
नवीनता । भट्टपादैः स्वग्रन्थे सर्वदा स्वतन्त्रता प्रति प्राल्यते
शब्दानां साधनप्रक्रमे परम्परां परित्यज्य लोकप्रचलितशब्दानां
प्रदर्शनं क्रियते । व्याख्यान- शैलीरीत्यादितो नैवानुकरणमात्रं
कृतमपितु प्रयोजनानुसारेण पाणिनीयेतरव्याकरणस्यापि सिद्धान्त-
स्वग्रन्थे प्रदर्शितः । सूत्राणां पाठे केषु केषु स्थलेषु न केवलं भाष्या-
नुकूलमपितु कुत्रचित् प्रतिकूलमनुसृतम् ।

वार्तिकपाठे कदाचिद् भाष्यांशं पयोज्य वार्तिकानि पठितानि ।
धातुपाठेऽपि कुत्रचिदर्थभेदो लक्ष्यते, समासतद्धितादि—खण्डेषु
सरस्वतीकण्ठाभरणस्य सूत्राण्युद्धृतानि परिलक्ष्यन्ते ।

सूत्राणां व्याख्याने यत्र सैद्धान्तिक - विषयस्योपस्थापनस्याव-
श्यकताऽनुभूयते तत्र प्रायः स्वमतं परमतञ्च कारिकावद्ध
सरलतया प्रस्तूयते । यदि नारायणाचार्यपादेभ्यो रोचते संक्षेप-
करणम्प्रयोजनानुसारेण सूत्रेषु वार्तिकांशं संयोज्य तदुपस्थाप्यते
सूत्राणां व्याख्याने न केवलं पराम्परानुसरणं क्रियते अपितु रुचि
कर सिद्धान्तिकीशैली सारल्येण माधुर्येण च प्रस्तूयते ।

प्रक्रियासर्वस्वे प्रकरणव्यावस्था प्रायः पाणिनीयाधिकरणानि
सूत्राणि समाश्रित्य विधीयते । सूत्रेषु वार्तिकेषु च पाठभेदः
कुत्रचित् परिलक्ष्यते । एतत्सूत्रपाठभेदः पाणिनीय - वैयाकरण-
निकाये यत्र तत्र सम्प्राप्यते । एतेषु भेदेषु प्रकारद्वयमवलोक्यते
काशिका वृत्त्यनुरूप एवञ्च भाष्यानुरूपः । प्रायः प्रक्रियाकौमुद्या
मेवं लक्ष्यते भाष्यानुक्रमपाठः सिद्धान्तकौमुदीरूपमालादिग्रन्थे
एवपि सम्प्राप्यतेऽनुरूप पाठः । एतद्विषयेऽग्रे क्रमशः प्रस्तूयते
ऽस्मिन् प्रबन्धे । यथा :—

(१) अ इ उण् इत्यादि चतुर्दशः सूत्रेषु इतीत् संज्ञस्य तस्या-
कारस्य ह्य वरट् इत्यत्र रेफमात्रेण सहोक्तोर इति प्रत्याहारः ।
स च रेफलकारयो ग्राहकः । उणादिषु तु श्रम् इत्यापि प्रत्याहा-
रोऽस्ति “उपदेशेऽजनुनासिक इत्” इति सूत्रे [पृ. ८ प्र० खण्ड०]
एषु च सूत्रेषु दीघोदीनामनुकूलत्वेऽपि सवर्णं ग्रहणाद् ग्रहणम् ।

(२) लृवर्णस्य लिपि पाठादन्यत्र दीर्घाप्रयोगाद्, एषां च स्वाभावात् ते पञ्चापि द्वादशधैव । (लिपि पाठात्स्थाने कल् पिपाठादि भवितुमर्हति) पृ० १० प्र० ख.)

(३) वोपदेव कृतविचार चिन्तामणिमुग्धबोधदुर्ग सिंह वृत्ति तट्टीका पाणिनीयमतदर्पण कविकल्पद्रुमादयः सर्वत्र कौमुधुक्ते मूलम् । (पृ. ६७ प्र. ख.)

(४) अथ सप्तां प्रातिपदिकाश्रयत्वात् प्रातिपादिकानां च कृत्तद्धित समासान् विना दुर्लभत्वात् कृदादयस्तद्वत्कथ्यन्ते ।

[पृ० ७६ प्र० ख०]

(५) स्फीतम्, स्फातम् । स्फायः स्फी निष्ठायाम् [६।१।१२] वेति कौमुदी

(६) नदीभिश्च (२।१।२०) सप्तधाभूतानां गङ्गा स्रोतसां समूहः सप्तगङ्गम् (पृ. ७ चतु ख.)

[७] “नप्य्” इति सूत्रस्य व्याख्यानम् — नप्य् समर्थेन सप्ता समस्यते “न लोपो नप्यः” ६-३-७३ इति न लोपः । नप्य् युक्त-स्यार्थः षोढोक्तः श्रृङ्गारे — “तदन्यस्तदविरुद्धश्च तद्भावोऽपि तत्समः ।

तथापकृष्टश्चोत्कृष्टः क्रमेणा गौरमङ्गलम् ॥

असमृद्धिरविप्रास्तु तत्तुल्याः क्षत्रियादयः ।

अदेवा उपदेवाः स्युर्हत्कृष्टार्थे त्वमानुषः ॥

[८] ध्रुवमपायेऽपादानम् [१।४।२४] कस्यचिदपगमे सति यत् पूर्वं स्मादविशेषं तदपादानसंज्ञम् [चतु० भाग० पृ० १२४]

[९] आधारोऽधिकरणम् [१।४।४५] क्रियाश्रययोः कर्तृकर्म णोराधारोऽधिकरणाख्यः ।

आधारः किल षोढास्यात् तत्रोपश्लेषिकस्तथा ।

सामीप्यं विषयो व्याप्योनिमित्तं चौपचारिकः ॥ चतु० भा १३४

[१०] अव्यये — स्वराद्याश्चाव्ययी भावा निपातास्तुमुनादयः

नानाप्य प्रकृतयश्चेति पञ्चधाव्ययसंग्रहः ।

स्वरादयोऽत्र सत्त्वार्था अव्ययीभावकेष्वपि ।

उपाकुम्भादयश्चेति देशाद्यर्थ परत्वतः । पृ० १२३

[११] मङ्गलान्ते : —

इहादौ प्रत्याहारोक्त्यै तत्सत्राप्युच्यन्ते अइउण हल् इति

इहागमादेश धातुगण पाठप्रत्यय प्रत्याहार सूत्राण्युपदेशः
उपदेशोऽजनुनासिक इत् (१।३।२। इत्यधिकारे हलन्त्यम्
१।३।३ इति संज्ञा खण्डे प्रक्रियासर्वस्वम् ।

इहागमादेशः — [१] आगमः [२] आदेशः [३] धातुपाठः
[४] गणपाठः [५] प्रत्ययः [६] प्रत्याहारसूत्रम्

एतौ उपदेशपदे ग्राह्या इति प्रक्रिया सर्वस्य ग्रन्थाशयाः । प्रक्रिया
कौमुद्यां तु धातुसूत्रगणोणादीत्यादि कारिका समुद्धृता, तत्र कति
पयेऽनुपयोगिनः कतिपये चैष्वेवान्तर्भवन्तीति षडेवात्र परिगणिताः

[१] धातुः [२] सूत्रम् [३] गणः [४] उणादिः [५]
वाक्यम् [६] लिङ्गानुशासनम् [७] आगमः [८] प्रत्ययः
(९) आदेशः इत्येवं कारिकायां नु नवोपलभ्यन्ते । तत्र सूत्रविषयेऽपि
मतभेदो वर्तते कारिकायां सूत्र सामान्यं गृहीतमत्र च
व्याख्यातृणां रीत्या प्रत्याहार सूत्राण्येव गृहीतानि, अन्ये च व्याख्यातृ
उणादि लिङ्गानुशासनयोः सूत्रान्तर्गतत्वं वर्णयन्ति ।

प्रक्रिया सर्वस्वकारमते उणादिष्वपि धातवः प्रत्यया आगमाश्च
उपलभ्यन्ते । तथा च ग्रहणमुणादेर्न रोचते प्रक्रिया सर्वस्वकृते
श्रीनारायणभट्टतिरिः स्वग्रन्थे प्रक्रियासर्वस्वे बहूनि सैद्धान्तिक
वाक्यानि विचचार । तस्य ग्रन्थस्य मङ्गलाचरणेऽपि वैशिष्ट
मुपलभ्यते ।

रासविलास विलोलं स्मरतमुरारेर्मनोरमं रूपम् ।

प्रकृतिषु यप्रत्ययवत् प्रत्येकं गोपिकासु सम्मिलितम् ॥

हे भक्ताः ! यूयं मुरारेः मनोरमं रूपं स्मरत । मुरारेर्बहुनि
रूपाणि मुरारिपदस्य परमेश्वरे ब्रह्मणि वा शक्तिः । यद्यपि मुर
नामक राक्षसस्य शत्रुत्वेन कृष्णावतारस्य वर्णनं पुराणेषूपलभ्यते ।
तथापि म्रियते इति मुरम् इति इति विनाशशालि सर्वमपि चानित्यं
वस्तु मुरशब्देनोच्यते । तस्यारिः शत्रुः । अर्थात् यज्ज्ञानात्
सर्वोऽप्यनित्यः पदार्थः तददृष्ट पक्षे च ज्ञानं तिरोहितं भवत्येकमेव
चिच्चिदानन्द स्वरूपं सर्वत्र विलसति तदपि सच्चिदानन्द-
स्वरूपं ब्रह्मशब्दस्यार्थः सिध्यति परं नद् रूपं न मनोरमं —

यन्मनसा न मनुते येनाहंमनौमतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते केनोपनिषद् ।

इत्यादितूपनिषदा मनोवृत्ति ।

विषयत्वं शुद्ध चैतन्यस्योपनिषदः सम्मतम् ॥

अतस्तत्कथं स्यान्मनोरमम् ? परं शास्त्रकारा मनसैव वेदितव्यम् इत्युपनिषदन्तरं संशयेन सिद्धान्तितं वर्तते । विद्यते च वेदान्त-राध्यान्त तत्त्वमसीत्यादि लक्षणाधीनवाक्यार्था खण्डाकारा मनोवृत्तिः समुदेतीति सिद्धान्तः ।

तथा वृत्त्या च ज्ञानस्य समुच्छेदः, तथा च शुद्धचैतन्य रूपमपि मनोरमं वक्तुं शक्यते । तथापि चाधिकारिभेदेनाधिकारिणां मनांस्यपि विभिन्नानि किमपि मनः सगुणे ब्रह्मणि लीलारूपे रज्जति । अतएव सम्प्रदायभेदोऽपि यूतो विशिष्टाद्वैतिभिर्निर्विशेषं निर्गुणं ब्रह्म न कदापि स्वीक्रियते । तद्वृत्त्या मनोरमं योजनीयम् ।

रासविलास इत्यादि विशेषेऽपि गम्भीरतापूर्णार्थं प्रतीयते । प्रकृतिषु यत् प्रत्ययवदित्यादौ वैयाकरणनिकाये भर्तृहरेः 'अनादि निधनं ब्रह्मत्यादिकारिका स्मरणीया ।

यद्यपीदं प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः सत्यत्वे साङ्ख्यमते स्फुटं सारस्य विभक्तिः । तथापि वेदान्तनयेऽप्यसद् वादिमते एकं वास्तवमिति रीत्या सदेवेत्यादि श्रुति समन्वये न बाधकम् । प्रकृतेः सर्वथा विनाशो व्यक्तावस्था वा लीनता यथा रुचिसाम्यताम् । सर्वथा कृष्णस्यैकत्वं प्राधान्यमत्रापि रासलीलायाम् । "दधिमधु" इत्यादि प्रकृतिषु सर्वत्र प्रत्ययो नानुभूयते परमनुसन्धीयते, त्ववश्यमेव । प्रकृतिलयेऽपि प्रत्ययमात्रस्य चैतन्यरूपस्य जागरणं वैयाकरणानां निम्नलिखिते पद्ये प्रसिद्धमेव ।

उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनो ।

गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे ॥

सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् ।

तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोपि ॥

वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्वयर्थोऽयं श्लोकः ।

(किमिदम्यां बोधः सूत्रे सिद्धान्त कौमुद्यास्तत्त्वबोधिनीटीका)

श्री नारायणभट्टतिरिना प्रक्रियासर्वस्य खण्डविभाजनं यत् कृतं तदेव विचारणीयम् । अस्य खण्डनामकरणेऽपि मौलिकता विद्यते । यथा विशतिखण्डेषु सुबविधिखण्डः सुबर्थखण्डश्च । ग्रंथकारो

नारायण भट्टतिरि ड्यन्तावन्त प्रातिपदिकेभ्यः सूप प्रत्ययान् सुब्विधि खण्डे विवक्षुः प्रथमं तेषांमर्थान् बोधयितुं सुबर्थं खण्डमारभते । अत्र प्रकरणे प्रातिपदिकार्थ-कर्म-कर्त्रादिरूपेऽर्थे प्रथमा द्वितीया तृतीयादि विधायकानां सूत्राणां विवेचनं कृतमास्ते ।

सिद्धान्त कौमुद्यादि ग्रन्थोपजीव्यभूतानां प्रक्रिया कौमुद्यां यद्यथि प्रथमायो द्वितीया विधायकसूत्र-घटितग्रन्थ भागस्य “विभक्त्यर्थं प्रकरणम्” इति संकेतो विहितस्तथाहि “अथविभक्त्यर्था उच्यन्ते प्रातिपदिकार्थेत्यादि सूत्रं प्रप्रापदिकार्थः सत्ता इति प्रक्रियाकौमुदी । प्रसादटीकायामपि विक्त्यर्था इत्युक्तम् नारायण भट्टोऽस्य ग्रन्थभागस्य सुबर्थखण्ड इत्येव संज्ञां कृतवान् न तु विभक्त्यर्थं खण्ड इति ।

ग्रन्थभागस्य “सुबर्थखण्ड इति लक्षणमेव वस्तुतः समुचितम् यतो हि केवलं सुपामेवार्था अमिहिता न तु तिडामपि । यतोहि विभक्तिसंज्ञा तु “विभक्तिश्च” इत्यनेन सुपां तिडां च विधीयते न केतलं सुपाम् ।

तथा च विभक्त्यर्थं प्रकरणे तिडामर्था नोक्ताश्च तदा न्यूनता स्यादेव । अन्यूनानतिरिक्त वृत्ति धर्मस्यैव लक्षणत्वमिति सिद्धान्तात् । विभक्तित्वं त्वतिरिक्त वृत्तिधर्मः, तिडक्षु अपि वर्तमानातएव सूक्ष्मदृग् श्रीनारायणभट्टः “सुबर्थखण्डः” इत्येवमेव संज्ञितवानिति तत्त्वम्

प्रथमाद्वितीयादि विधायकसूत्रघटित भागस्य कुत्रचित् कारक प्रकरणम् इत्येवमपि नाम निर्दिश्यतेतत्तु नैव युक्तं प्रतिभाति तत्र षष्ठीशेषे २।३।१० इत्यनेन षष्ठ्या अपि अर्थस्योक्तत्वेन तस्याश्च कारक विभक्तित्वाभावेन कारकप्रकरणे तस्याः समावेशो नूचितः स्यादित्यलम् ।

(क्रियाजनकार्यं वाचकपदोन्तरं जायमानायाः विभक्तेरेव कारकविभक्ति स्यात्)

नारायणभट्ट महोदयः स्वग्रन्थे प्रक्रिया सर्वस्वे खण्डारम्भे खण्डान्ते च विदुषां नामानि तथा तेषां कृतीश्चोलिललेख । एतैः ग्रन्थकारैः प्रदत्ताः सिद्धान्ताः भट्टपादेन यथास्थले स्वीकृताः । प्रबन्धे तेषां विचारो नैव कृतो मया । अत्र केवलं भट्टपादस्य श्लोक उपस्थाप्यते मया यः कृतखण्डे दृश्यते ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयेः संस्कृत विद्याधर्मसंकायविभागेः ।

दर्शनेषु जीवास्तित्वस्वरूपविचारः

डा० के०बी० सुब्रह्मरायडु

सनातनभारतभारतीयं संस्कृतवाणी भारतदेशे बहु शोभायमाना-
दृश्यते यथा भारतदेशैः हिमालयादिभिः अत्युन्नतशिखरैः हिन्दू
महासागरादिसागरैः गङ्गायमुनादिपुष्पनदीतीर्थैः काश्मीरादि
दिव्यलोकसौन्दर्यसादृश्य प्रकृतिसौन्दर्यप्रदेशैश्च शोभायमानो मनोह-
रश्च सदृश्यते । तथा देववाङ्मयवाणीयं भारती भारतदेशं सार्थक-
नामधेयवन्तं करोति । यतो हि सा स्वयं भारतीमायां जीवब्रह्मैक्य
स्वप्रकाशात्मनि या रमते सा भारती । अतः भारतदेशनिवासिनोऽपि
भारतान् करोति जीवब्रह्मैक्यात्मनि रमन्ते ये ते भारताः तत्सम्बन्धि-
त्वात् भारतीया । अथवा भारत्याः इति भारतीया । अतः अस्य
देशस्य भारतदेश इति अस्य सम्बन्धिनो भारतीयाः इति च नाम वर्तते ।
सृष्टिमारभ्यैतावदपर्यन्तमस्मिन् भारतदेशे तादृशा जीवब्रह्मैक्य-
रताः आसन् अद्यापि सन्ति च । तस्य नामधेयश्च सर्वदा सार्थकता
कथं स्यात् इति सा भारतीया दर्शनरूपेण परिणता प्रादुर्बभूव वा ।
अतएवोच्यते इदं भारतीयदर्शनमिति । तस्मात् अत्रत्याः सर्वेऽपि
शिक्षका भवन्तीति उच्यते मनुस्मृतौ—

“एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।

— मनु० २/२०

भागवतेऽपि अस्य देशस्य महत्त्वमुपवर्णितं—

अहो ! अमीषां किमकारिशोभनं

प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्मलब्धं नृषु भारताजिरे

मुकुन्द सेवौपयिकी स्पृहा हि नः । इति ।

भागवतम स्क० ५ श्लो २२

एतेनास्य देशस्य अस्य दर्शनस्य च महत्त्वं ज्ञायते—

दृश्यते अनेनेदमिति दर्शनम् । येनेदं दृश्यते तद्दर्शनम् । किं
दृश्यते ? इदमस्तु सन्निकृष्टः । तदिति परोक्षे, इति शाब्दिको
कथनात् । सन्निकृष्टं किमस्ति चेत् चराचर नामरूपात्मकाचिन्त्य-

रचनात्मकं जगत् अस्ति । अस्य जगतः यथार्थस्वरूपं किम् ? अस्य जगद्रूपकार्यस्य कारणम् किम् ? जगतोदृश्यत्वात् यददृश्यं तन्न-ज्ञेयम् इति सर्वानुभवसिद्धान्तत्वात् । अस्य जगतोऽधिष्ठानं किम् । यतो हि निरधिष्ठानं न भ्रमः क्वचिदीक्ष्यते इति नियमात् । अतः घटो नष्ट इति चेत् कपालरूपेणास्ति, कपालौ नष्टौ इति चेत् तयोः कारणमृत अर्थात् मृत्तिकारूपेणाभूः तात्पर्यम् । इत्थम् स्वकारणे कार्यस्य कारणात्मना भासमानमेव वस्तुनो नाशः इति सिद्धयति । जगतः कारणविषये केचित् परमाणव इति केचित् प्रधानमिति केचित् स्वभाव इति काल इति ब्रह्मेति अनेकानेक-कारणानि प्रदर्शयन्ति, तस्य कारणस्य स्वरूपं किम् ? इति केन दृश्यते ज्ञायते दृश् धातोर्ज्ञानार्थकत्वाच्च, तद्दर्शनमिति ।

तद् ज्ञानं प्रत्यक्षमेव स्यात् अनुमितिर्वा, उपमितिर्वा, शब्दं वा, अथपित्तिर्वा अनुपलब्धिर्वा स्यात् । एतैः ज्ञानैः दर्शनशब्दस्य सम्बन्धोऽस्ति । अतः चार्वाकाः प्रत्यक्षमेवेति बौद्धाः प्रत्यक्षानुमिताविति, सांख्याः प्रत्यक्षानुमिति शब्दमिति, नैयायिकवेशेषिकाः, प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दमिति, प्राभाकारास्तु प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दार्थोपत्तिरिति भट्टवेदान्तिनस्तु प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दार्थोपत्त्यनुपलब्धिरिति च स्वीकुर्वन्ति । तत्र ज्ञानमेकमेव तत्तत्साधनैस्तत्तत्ज्ञानेर्व्यवह्र्यते ।

दर्शनलक्षणम्

तु लक्षणसंग्रहे-ब्रह्मसूत्रशंकरभाष्ये १-१-१ विचारप्रयोजकज्ञानमिति, तत्त्वज्ञानसाधनशास्त्रं दर्शनम् इति च लक्षणमस्ति । अतो येन विचारप्रयोजकज्ञानं भवति । अथवा येन शास्त्रेण तत्त्वज्ञानं साध्यते तद्दर्शनशास्त्रमिति सिध्यति । तत्त्वज्ञानं नाम यथार्थज्ञानं आत्मसम्बन्धीज्ञानम् । अर्थात् तत्त्वमसि इत्यादि वाक्यजन्यं ज्ञानम् तत् त्वम् असि इत्यत्र तत् इति परमात्मात्वमिति जीवात्मा तयोः जीवब्रह्माणोरैक्यनिश्चयः अत एवोच्यते लक्षणसंग्रहे “जीवब्रह्माणोर-भेदनिश्चयः किं च - “इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीय-चिदात्मानि माययाकल्पितत्वात्तमृषैव आत्मेवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहं मितिज्ञानं यथार्थज्ञानम् इति । तादृजज्ञानस्य यत्साधनं भवति तद्दर्शनमित्युच्यते । उक्तं च अन्यत्र अभेददर्शनम्

ज्ञानम् इति । इदमेवाददर्शनम् पाश्चात्यैः फिलासफी इत्युच्यते । अयं शब्दः शब्दद्वयसम्मेलेन नाभवत् । फिलास + सोफिया । फिलासनाम अनुरागः सोफियानाम ग्रीक भाषायां विधा इत्यर्थः । अतः फिलासफी नाम विद्यानुराग इत्यर्थः । पाश्चात्यदेशे ये च विद्वांसः सन्ति जीवेश्वरजगदित्यादिकमाध्यान्तिकत्यान्तिकतत्त्वानधिकृत्य अथवा सामाजिकतत्त्वान्वेषणेन च कुर्वन्ति ते फिलासफर नाम्ना उच्यन्ते । अतः आध्यत्मिकतत्त्वदर्शनमते फिलासफी, अतः फिलासफी शब्दस्य दर्शन इति सामान्यतया व्यवहारे प्रयोगः क्रियते ।

जीवप्राणने इति जीवतीति जीवः प्राणान् धारयतीति जीवः 'नन्दिग्रहि पचादिभ्यो' लुग न च इति पचाद्यच अचित्यये कृते तदनन्तरम् । सुवादिप्रत्यये जाते जीवशब्दनिष्पत्तिर्भवति । 'जीवः प्राणधारणादिति' जीवो जीवदाता च । तस्माज्जीवेति स्मृतः' इति स्कन्धपुराणे । जीवो नाम बृहस्पतीत्यर्थः इति । स्वजीवयतीति-जीवः आनन्दान्नादिदाता इत्यर्थः अतः जीवयति पोषयतीति जीवः ।

'अज्ञानं तिरस्कृत्य ज्ञानदाताजीव इति मनुस्मृतिः ।'

किन्तु स्याद्वादमञ्जरीव्याख्याकारेणेत्यमुक्तं 'अजीवान्- २६ श्लोकः जीवन्ति जीवयिष्यन्ति चेति जीवा । इन्द्रियादिज्ञानादि द्रव्यभावप्राणधारणयुक्ताः । तेषां सन्धे वाग्ध्वे इति चित्तो-तिर्थज्ञः । आदेश्च कत्वे कायः समूहः जीवकायः पृथिव्यादिः । षण्णां जीवानां समाहारः जीवकायम् । अथवा षण्णां कायः प्रत्येकं संघातः जीवकायः तं षड्जीवकायमिति पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिज्ञानलक्षणषड्जीवनिकायम् । इति कृतमस्ति ।

किन्तु सर्वसिद्धान्तपदार्थलक्षणसंग्रहे जीवस्य लक्षणानि मतमतान्तरेण प्रदर्शितम् यथा-ज्ञान दर्शनादिमानिति जैनाः, पृ० ८७ प्राणधारणानुकूलव्यापाराश्रयः, सुखादिसमवायिकारणमिति नैयायिका, शैषत्वे सति कर्ततेति वैष्णवाः, इन्द्रिय-विशिष्टशरीरवानिति ग्रन्थकारः अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यम्, अविद्याप्रतिबिम्बितं चैतन्यम् यदा, अन्तःकारणाभोतश्चेतनः अन्तःकरणाविच्छिन्नं चैतन्यम्, अन्तःकरणाप्रतिबिम्बितं चैतन्यम्, चैतन्यमित्येकजीववादे, व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयोपहित-श्चेतनः, इति च वेदान्तसम्प्रदायेषु । जीवस्य स्वरूपनिरूपणात् पूर्व तस्य स्वतन्त्रसत्ता अस्ति न वेति । विचारणीयम् यतो हि

चात्राकबौद्धादिभारतीयदार्शनिका केचित् पाश्चात्यदेशेऽपि थेलिस एनाकिसमांडर एनाकिसमोनस तथा डेमाकेंट्स आदि-दार्शनिका आत्मनः पृथगस्तित्वं नास्तीति तर्काभासान् प्रदर्श्य निरूपयन्ति । तान् तर्काभासान् कांश्चित् निरूपयामः ।

पूर्वपक्षविचारः --

स्थूलशरीरापतिरिक्त आत्मा नामकपदार्थः कश्चित् नास्ति, इन्द्रियागोचरत्वाद । यद्यत् इन्द्रियगोचरं तत् तत् अस्ति यथा पुस्तकम् । पुस्तकमिन्द्रियगोचरं भवति तस्मादस्ति । यथा शश-विषाणम् । शशविषाणम् इन्द्रियगोचरं न भवति अतः नास्ति । आत्मा इन्द्रियगोचरो न भवति अतो नास्ति । ननु परमाणवो नेन्द्रियगोचराः तथापि, संघटितानां त्र्यणुकादिरूपेणपि परिणतानां तेषां कार्यरूपेणेन्द्रियगोचरत्वात् सत्तास्त्येव । अतः परपरमाणु-रूपेणपि परमाणूनां मस्तित्वमस्त्येव । तदा इन्द्रियागोचरत्वेन न सन्ति परमाणव इति वक्तुं न शक्यते । एवमेव प्रकृतिः नेन्द्रियगोचरः अतो नास्तीति वक्तुं न शक्यते । यथा यदा कदापि येन केन रूपेण परिणतानां परमाणुनामवश्यमेव हि प्रत्यक्षत्वं सिध्यति अतः परमाणुरूपेण अप्रत्यक्षत्वेऽपि कार्यरूपेण परिणत-समये प्रत्यक्षत्वात् परमाणवः सन्तीति वक्तुं शकत्वात् । तथैव प्रकृतिः घटादिपरिणामपरूकार्यभावेन प्रत्यक्षो भवति । अतः प्रकृतिर्नास्ति इति वक्तुं न शक्यते । किन्तु आत्मनः न त्वेव परिणामो भवति अतः यदा कदापि आत्मनः प्रत्यक्षत्वं नास्ति । अतः देहाद्यतिरिक्त आत्मा असत् ।

यथा प्रत्यक्षप्रमाणेन आत्मनः अस्तित्वं निरूपयितुं न शक्यते अतएव अनुमानेनापि न शक्यते निरूपयितुम् । अनुमितिकरणमनु-मानम् । व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या अनुमितिः । व्याप्ति-र्नामा अविनाभावसम्बन्धः । अविनाभावो लिंग आत्मनो नास्ति । 'अलिङ्गः इति श्रुतेः' । अतः लिंग प्रत्यक्षेन विना आत्मन अस्तित्वं न सिध्यति । अतः अनुमानेनापि आत्मनोऽस्तित्वं न सिद्धम् । अतो आत्मा असत् । आगमेनापि आत्मनोऽस्तित्वं पृथक् न सिध्यति । आगमो नाम आप्तवाक्यम् । आप्तो नाम यथार्थवक्ता । उक्तं च चरके घटं अविना-आत्मनो नाम अनुभावेन वस्तुतत्त्वस्य कात्स्न्येन

निश्चयवान्, राणादिवशादपि नान्ययावादी यः स इति चरके पतञ्जलिः । इति वैयाकरणसिद्धांतमंजूषायाम् उद्धृतम् ।

येन केन आप्तपुरुषेण आत्मसाक्षात्कारः कृतः स्यात् तदा आत्मनोऽस्तित्वं सिध्यति । अपि च ईश्वरप्रोक्तमेवागमशास्त्रम् । आगमसिद्धिस्तु ईश्वरसिध्यधीना ईश्वरसिद्धिस्तु आगमाधीना । किं च येन केन प्रकारेण आगमस्य प्रमाणत्वं स्वीकृतेऽपि आत्मनः अस्तित्वं न सिध्यति । यतो हि आगमानां परस्परविरुद्धता दृश्यते यथा 'असद्वा इदमग्र आसीत्'— तैत्तिरीयोपनिषत्— १-२-७ :- १ इति एकः आगमः सदैव सौम्यः । छान्दोग्योपनिषत् ६।२।१, इदमग्र आसीत् इत्यन्यः । अति रात्रिषोडशिनं गृह्णाति नातीराजषोऽसीनं गृह्णाति इत्यादयः सहस्रशः आगमाः सन्ति परस्परविरोधरूपमेव कथयन्ति । एवं आगमेन आत्मनः पृथगस्तित्वं न सिध्यति । अतो आत्मा असन् ।

उपमानप्रमाणेनापि आत्मनः पृथगस्तित्वं न सिध्यति । यतो हि सादृश्यज्ञानं बिना उपमातुं न शक्यते । आत्मसाक्षात्कारेण बिना आत्मस्वरूपसादृश्यं अन्यत्र कर्तुं न शक्यते । एकस्यात्मनः अस्तित्वसाधनाय उद्युक्ते सति अन्यस्यात्मनः अस्तित्वसाधनायावश्यकमभवत् । उपमानेन प्रमाणेन आत्मसत्तानिरूपणमेवमेव हास्यापदं व्यर्थं वा भवति यथा लोचनाभ्यां विहीनस्य पुरुषस्य नेत्रं कीदृशमस्तीति चेत् अम्बुजनेत्रोऽयं पुरुषः इति वत् । एवं आत्मनः निर्विशेषत्वात् सादृश्याय जाति-गुणक्रिया-सम्बन्धानामध्ये कोऽपि नास्ति एतन्विना सादृश्यज्ञानं न भवति अतो तेषामभवात् उपमानेन निरूपयितुं न शक्यते । एवम् आत्मा असन् ।

आत्मनोऽस्तित्वे अर्थापत्तिप्रमाणमपि नास्ति । अर्थात् आपतीति अर्थापत्तिः । यस्य कस्यापि सद्भावे सिद्धे आत्मनः सद्भावसिद्धिरिति वक्तुं न शक्यते । यथा 'पीनो देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते दिवा अभुजानस्य देवदत्तस्य पीनत्वसत्त्वं रात्रिभोजनसद्भावनां निरूपयति । रात्रिभोजनाभावे पीनत्वाभावः । यतो हि यत्र यत्र पीनत्वं तत्र तत्र भोजनवत्त्वमिति व्याप्तेः । यत्र यत्र भोजनवत्त्वाभावः तत्र तत्र पीनत्वाभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिः । एवं आत्मा यत्र यत्र तत्र तत्र देहत्वादिकं यत्र यत्र देहत्वादिका-

भावः तत्र तत्र आत्माभावः इति मृतदेहादिषु व्याप्तिग्रहो नास्ति । अतः अर्थापत्तिप्रमाणेन आत्मनोऽस्तित्वं न सिध्यति अतः आत्मा नास्ति ।

अस्तिप्रमाणम् अनुपलब्धिप्रमाणम् । अनेनापि आत्मनोऽस्तित्वं न सिध्यति । न उपलब्धिः इति अनुपलब्धिः 'अभावप्रतीति-विषयकः' अभावसाधकप्रमाणमनुपलब्धिप्रमाणम् यथा यद्यत्र घटा स्यात् तर्हि उपलभ्येत घटो नोपलभ्यते अतो नास्ति । आत्माभावे एकत्र प्रत्यक्षे न प्राप्तस्यैव घटादिकस्य अन्यत्र अभावस्थापना क्रियते । आत्मनस्तु कुत्रापि प्रत्यक्षत्वंमेव नास्ति । अतः आत्मविषये अनुपलब्धिप्रमाणप्रवृत्तिरेव न स्यात् । अतः आत्मा असन् इति सिध्यति । अनुभव एव प्रमाणमिति केचित् वदन्ति । यतो हि अहमिति अनुभवः सर्वेषामपि अस्ति । नाहमिति अनुभवस्तु केषामपि नास्तीत्यर्थः । अतः अहमित्याकारकानुभवस्यैव जीवात्मसद्भावे प्रमाणमिति चेन्न ।

अहमिति अनुभवस्तु देहेन्द्रियानामस्तित्वे प्रमाणम् । न तु देहान्तिरिक्त आत्मास्थित्वे प्रमाणम् यतो हि अहं स्थूलाः अहं दीर्घः अहं ह्रस्वः, इति देहे अहंतवानुभवः अहं बधिरः काणः मूकः इन्द्रियादो अहंतवानुभवः प्रतिभाति इति सर्वलोकसिद्धम् । अतः देहान्तिरिक्त आत्मा नास्ति । यद्यपि अनेकतर्काभिमातान् प्रमाणाभासाश्च प्रदर्श्य आत्मा नास्त्येति, आत्मनः पृथगस्तित्वं निराक्रियते । तथापि ते तर्काभासाः प्रमाणभासाश्चेति कथं निरूप्यन्ते कथं च आत्मनः पृथगस्तित्वं चेति चेदुच्यते ।

सिद्धान्तः—

प्रथमं पूर्वपक्षिणा यदुक्तं प्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वात् आत्मा नास्तीति तन्न समीचीनम् । केवलयिन्द्रियप्रत्यक्षमेव वस्तुसत्त्वे प्रमाणमिति वस्तु न शक्यते । एवं सति सुखदुःखानामपि चक्षुरादीन्द्रियागोचरत्वात् असत्त्वापत्तेः । अपि च रज्जुं दृष्ट्वा सर्वोऽयमिति केनचित् पुरुषेण मन्दान्धकारे प्रत्यक्षीक्रियते । किं भो । एतादृशेन प्रत्यक्षेण रज्जुसर्पस्य अस्तित्वं सिध्यति ? न सिध्यति । यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणं सर्वप्रमाणानां मूलं भवति । तथापि यद् प्रत्यक्षप्रमाणोऽगोचरं तन्नास्तीति वक्तुं न शक्येत । आत्मेन्द्रिया-

गोचरत्वात् नास्तीति न, अपि तु अस्त्येव, सर्वेषामपि अनुभव-
सिद्धत्वात् । अहमित्याकारे आत्मा सर्वानुभवगोचरः । अपि च
अहं शब्दोऽपि सार्थकः न तु निरर्थकः । यथा घटशब्दस्य कम्बु-
ग्रीवा दिवान् अर्थः शब्दत्वात् एवमेव अहं शब्दस्यापि कश्चिदर्थः
अवश्यं भवितव्यः । शब्दत्वात् । अतः आत्मा अस्ति । ननु अहं
शब्दः देहेन्द्रिसंघाते प्रभुज्यते, देहेन्द्रिसंघातातिरिक्तः कश्चिदर्थः
न दृश्यते अहं स्थूलः अहमर्हस्वः इत्यादिव्यवहारदर्शनात् इति
चेन्न, ममत्वव्यवहारस्यापि देहेन्द्रियादिषु दर्शनात् मदीयो देहः
ममेमानि इन्द्रियाणि, मम देहः दीर्घः रुग्ण इति । यथा मदीयं
पुस्तकं वस्त्रं इत्यादिकथने पुस्तकान् वस्त्रात् भिन्नः कश्चित् पुरुषः
सिध्यति तथा मदीयं शरीरं मदीयानि इन्द्रियाणि इत्यनेन शरी-
रेन्द्रियातिरिक्तो आत्मा प्रतीयते ।

अपि च शरीरादिकमेव आत्मा स्यात् अकृताभ्यागमः कृतविप्र-
नाशः दोषः स्यात् । अकृतस्य कर्मफलस्य यदभ्यागमः सः अकृता-
भ्यागमः । शरीरमिदानीमभवत् इतः पूर्वं नास्ति, अतः इतः पूर्वं
न किंचिदपि कृतम् तथापि अधुना सुखदुःखात्मक कर्मफलमनेन
शरीरेणानुभूयते । अपि च अनेन शरीरेण यत् यद्य क्रियते तस्य
फलं सर्वं अत्रैव नानुभूयते, शरीरस्यात्रैव विनष्टत्वात् तस्य कर्मणः
फलं परत्रानुभवावकाशो नास्ति अतः कृतस्थ कर्मणः फलं विन-
ष्टम् अतः कृतविप्रनाशः । एवम् यदि शरीरादिकमेव आत्मा
स्यात् तर्हि दोषद्वयं भवति । अपि च कर्मसु प्रवृत्तिरपि न स्यात्
कर्मफलस्य अवश्यं भावित्वाभावात् अनाश्वासप्रसंगात् च । अतः
देहेन्द्रियसंघारिक्तः आत्मा अस्ति ।

यत्तु अहं शब्दस्य देहेन्द्रियादिषु प्रयुज्यते अतो न व्यर्थत्वा-
प्रतिरित्युक्तं चेत् तन्न देहेन्द्रियादिषु अहं शब्दप्रयोगस्तु अध्या-
सात् अर्थः पिण्डो दहतिवत् जायते । दग्धत्वं अग्निधर्मः नतु
अयः पिण्डस्य धर्मः किन्तु अन्यून्याध्यत्वात् । एवं स्थूलत्वकाण-
त्वादयो धर्माः शरीरेन्द्रियाणां सन्ति । किन्तु अध्यासात्
आत्मनि आरोप्य उच्यते अहं स्थूलः कारण इति ।

अध्यासोनाम-

स्मृतिरूपः परत्रपूर्वदृष्टावभासः अध्यासः परत्र आत्मनि

पूर्वदृष्टस्य स्मृतिरूपस्य देहधर्मस्य आरोपः अध्यासः। अथमेवाध्यास
अविधोच्यते। अध्यासादेव अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं
लोकव्यवहारः इति भाष्यकारेणोक्तम्। अयमेवाध्यातो न्यमतेरि-
त्यमुच्यते इति उक्तं च भाष्यकारेणैव-तं केचित् अन्यत्रा-
न्यधर्माध्यास इति वदन्ति। केचित् तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव
विपरीत धर्मकल्पनां आचक्षते, इति। सर्वयदध्यासस्तद्विवेकाग्रहं
निवन्धनो भ्रम इति, अन्ये, सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां
न व्यमिवरति। इति॥

एवमात्माप्रत्यक्षतया सर्वानुभव सिद्धत्वात् अस्ति। यत्तु अहं
प्रत्ययः चतुर्भूस्मेलने जायते इति चार्वाका वदन्ति। तन्न
समीचीनम् जडात्मकेभ्यः भूतंभ्यः अहं प्रत्ययो न जायते। जडस्या
सिद्धं पूर्वं अहं यदि आत्मा न स्यात् अहं प्रत्ययो न स्यात्। तेला-
भावेपु सेतकरेणुषु तैलं केनापि प्रकारेण न निष्पद्यते। अतो भूतेभ्यः
सीद्धीः पृथग्वे आत्मा अस्ति। आत्मा अनुमानेनापि शरीरेन्द्रियात्
पृथक् अस्ति। संशयते निर्णयः इत्यादयाः क्रियाः चैतन्यात्मानं
विना न सम्भवन्ति एवं ज्ञानमपि सर्वेषामस्ति तत् कस्य भवति।
अतः ज्ञानाधिकरणमात्मा इति वदन्ति तार्किकाः। सांख्यकारि-
कारः अनेकं हेतुभिर्जोवस्य। आत्मनः पुरुषस्य वा सिद्धिः
करोति यथा।

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणा दिविपयर्थादधिष्ठानात्
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्येऽर्थप्रवृत्तेश्च। इति॥

सांख्यकारिका-१७

संघातपर्थत्वात्--

अनेन हेतुना पुरुषोऽस्ति इति सिध्यति। संघाताश्च ते परार्थाश्च
इति संघातपरार्थाः। संघाताः इति पदं हेतुगमविषेणम्। यतः
संघाताः लोके जडवर्गः अर्थातः जडवर्गादिभिन्नर्थमेव चेतनार्थमेव
त्यर्थः भोजनासनादिकम् तद्भिन्नमरुषार्थं तथैव प्रपञ्चः परार्थः
अतः आत्मा अस्ति।

त्रिगुणादिविपर्थयात्--

जडामकं सर्वं त्रिगुणात्मकम्। त्रिगुदिकं नास्ति स त्रिगुणा
दिविपर्थयः पुरुषः स आत्मा अस्ति।

अधिष्ठानात्

त्रिगुणजडात्मकसंघातः यमधिकृत्य वर्तते, सोऽधिष्ठाताः यद्यत् सुखदुःख-मोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा जडात्मकख्यादिकं । इदमपि बुध्यादि सुखदुःख-मोहात्मकं परेणाधिष्ठातव्यम् । स च तस्मात् त्रिगुणात्मकजडात् भिन्नः । अत एव आत्मा अस्ति ।

भोक्तृभावात्

एतत् सर्वभोग्यं भोक्तृभावे व्यर्थमेव स्यात् । अतः जडात्मकं भोग्यम् अस्य भोक्ता अवश्यम् स्वीकार्यः यथा भोजनादि भोग्यपदार्थस्य तद्भिन्नः पुरुषः अस्ति एवमेव साक्षात् भोक्ता कश्चिदस्ति, स एव आत्मा अस्ति ।

पञ्चमहेतुः—केवल्यार्थप्रवृत्तेश्च

कस्य मुक्त्यै शास्त्राणि प्रवृत्तानि ? तस्य अभावे शास्त्राणि व्यर्थानि अप्रामाणिकानि च भवन्ति । अतः लोके दृश्यते मुक्त्यर्थप्रवृत्तिः । अतः प्रवृत्तिकर्त्रा अवश्यंभाव्यम् । अतः पुरुषः अस्ति । स आत्मा एवमनेदप्रकारेण कास्याप्युत्पद्यते अनुभवासि । इत्थमात्मा चतुर्भूतेभ्यः पृथगस्तीति सिध्यति । अत्राशङ्कते कश्चित् चार्वाकः प्रत्येके भूते चैतन्याभावेऽपि विशिष्टेषूपजायते यथा किण्वादिद्रव्यविष्टसंयोगेजाते सति तद्भिन्ना मादकता जायते एवमेवेति चेन्न, तेषु किण्वादिद्रव्येषु प्रत्येकेषु अपि काचित् मादकता अस्त्येव । अतः विशिष्टेषु संयोगे सति पृथक् प्रतीयते । यतो हि अव्यक्तरूपेण यद् यद् वर्तते तदेव व्यक्तं भवति । अन्यथा न असतः सन् सतः असत्त्वं च कदापि न भवति । उक्तं च भगवता गीतायाम्—‘नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः’

अतः आत्मा स्वतःसिद्धः अस्ति । उपमानेनापि आत्मनः अस्तित्वं सिध्यति । आत्मनि जात्यादिविशेषराहित्येऽपि अहमित्यकारक-स्वकीयव्यवहारं दृष्ट्वा अन्यस्य अहंत्वव्यवहारं मुपमीयते मदीय-सदृशो यमहंत्वाकारक व्यवहारः । अतः अहं आत्मा । इति शरीरातिरिक्तः आत्मा पृथगस्ति । आगमेनापि आत्मनोऽस्तित्वं सिध्यत्यैव—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-

तव्यः' छान्दोग्योपनिषत् ५/६। अनया श्रुत्या आत्मदर्शनोपायाः प्रदर्शिताः यद्यत्मानो भावे कथं दर्शनोपायाः प्रदर्शिताः श्रुत्या । अतः आत्मा अस्त्येवेति सिध्यति । अन्या श्रुतिरप्यस्ति —

द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षम्परिष्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशोति ॥ ३-१

यत्रोक्तम् आगमस्य आप्तोक्तत्वात् आत्मस्य आत्मदर्शनाभावात् अपि च ईश्वराप्तोक्तत्वे अन्यून्याश्रयात् किं च आगमानां परस्परविरोधात् आगमेनात्मनोऽस्तित्वं निरूपयितुं न शक्यते इति तन्न, 'शास्त्रयोनित्वात्' ब्रह्मसूत्रभाष्यम् १/१/३—१/१/४ । तत्तु समन्वयात् इत्यत्र निराकृतत्वात् नाप्रमाण्यम् । इति कर्मकर्ता कर्मफलभोक्त जीवः, इष्टानिष्टाप्राप्तपरिहारा-समर्थः शरीरत्रयादिभन्नः जीवः अस्ति इति आगमेनाऽपि प्रसिद्धः । अर्थाप्रत्यापि आत्मनः पृथगस्तित्वं सिध्यति । यथागृही इति शब्देन गृहमस्यास्तीति गृही, गृहाद् भिन्नः इति गृहिशब्दमृतात् प्रतीयते । एवमेव देही इति शब्देन देहः अस्यास्तीति देही, देहादिभिन्नः इति देहाशब्दशब्दात् प्रतीयते अतः श्रुतिरपि शब्दव्युत्पत्त्यर्थद्वारेण आत्मा अस्तीति सिध्यति ।

एवं द्वैष्टार्थापित्यापि सिध्यति । यथा रामनामकपुरुषस्य मृतदेहं दृष्ट्वा इदमुच्यते परलोकं गतः इति अनेनेदं देही नामकः देहातिरिक्तः यः देहं बिशिष्टेनेतः पूर्वमासीत् स परलोकगत इति । अत एवोच्यते भगवता—नवद्वारे पुरे देहे नैवं कुर्वन् न कारयन् ।

इत्थमत्र देहः अस्यास्तीति देही इत्यत्र इन् प्रत्ययेन भेदः सिध्यति । उक्तं च गीतायाम् स्पष्टतया देही नित्यमवध्योऽयं देहो सर्वस्य भारत ।

अत्र मृतदेहदर्शनसामर्थ्यात् दृष्टार्थापित्या देहातिरिक्त आत्मा अस्ति इति सिध्यति । उपपाद्यदेहदर्शनेन देहीशब्दश्रवणेन च उपपादकस्य लोकान्तरगमनक्रियादिशिष्टस्य, देहातिरिक्तस्य च आत्मनो या कल्पना सा अर्थापत्तिः । अनुपलब्धियप्रमाणेनापि आत्मनो अस्तित्वं सिध्यति । यद्यत्र स्यात् तर्हि उपलभ्यते । अत्र घटो नास्ति । अतः नोपलभ्यते, अतः नास्ति । घर्माघर्मादावति-
व्याप्तिवारणायान्वयित्वमापि दैर्घ्यम् । यती हि योग्यस्येव घटादेः

उपलब्धिः नायोग्यस्य धमदिः । एवमात्मा नोपलभ्यते । अतः नास्तीति यदुक्तं तन्न, आत्मनो नित्यप्राप्यत्वात् स्वस्वरूपत्वात् च नानुप्रलब्धिप्रमाणप्रवृत्तिरेव भवति । यतो हि आत्मा नास्तीति केन उच्यते, सोऽस्ति नवा । सोऽस्त्येव अन्यथा 'नाहमिति' केनाप्यनुभूयते, केनाप्युच्येत, नानुभूयते नोच्यते च, अतः अस्त्येव आत्मा, तर्हि कथं नोपलभ्यते, इति चेत् उपलब्धुरात्मनश्च अभिन्नत्वात् । पृथगस्ति चेत्तर्हि उपलभ्यते पृथगनास्ति अतो न पृथगरूपेण उपलब्धिः आत्मा स्वरूपतया नित्यप्राप्तः । अत एव श्रुतिर्वदति —

असन्नैव स भवति असदब्रह्मेति वेद चेत् इति—तन्तिरीय-शिक्षा, च आत्मा नास्तीति वदति, । अतः अनुपलभ्यमानेनापि आत्मनोऽस्तित्वं सिध्यति । एवं मीमांसा शाबरभाष्येऽपि रोचकतया सर्वप्रमाणैरात्मास्तीति प्रतिपादितम् । इत्थमनेकप्रमाणै आत्मनः पृथगस्तित्वं सिध्यति ।

एतत् सर्वमपि दार्शनिकैः प्रमाणैः स्वानुभावेन च स्वीयदर्शने येन केन रूपेण अस्तित्वम् स्वीकृतमेव यथा संक्षेपेण—चार्वाकाः देहेन्द्रियमन आदिस्वरूपेण, जैनाश्च उपयोगरूपेण बौद्धेषु वैभाषिकसौत्रान्तिकाः पञ्चस्कन्धस्वरूपः विज्ञानवादिनीविज्ञानस्वरूपः माध्यमिकाश्च शून्यनाम्ना च सांख्या पुरुषः इति स च असंगः नाना भोक्ता योगिनश्च स पुरुषः असंगत्वेऽपि भोक्तृत्वात् ईश्वराधीन इति च मीमांसकाश्च चैतन्य-विशिष्ट इति, स्वप्रकाशो-नित्यो विभूर्नाना इति च न्यायवैशेषिकाश्च ज्ञानाधिकरणमिति, परप्रकाशः कर्ता, भोक्ता नानेति च वीरशैवादिशैवागमानुयायिनश्च शिवांशः औपाधिकश्चेति, वैष्णवदर्शनानुयायिनश्च रामानुजमाध्वनिम्बार्कबल्लभादयः चित्तस्वरूपविष्णोरंशः किञ्चिज्ज्ञः तेषु केचित् विभुरिति अणुरिति च स्वीकुर्वन्ति वेदान्तिनश्च अविद्याधुपाधिपरिच्छिन्नं चैतन्यरूपः चित्प्रतिबिम्बभूतो विभुः । परमात्मै एव अविद्यावशात् परिच्छिन्नवत् अल्पज्ञवत् अनित्यत्वादि-विशिष्टः सन् जीव इति कथयन्ति । उक्तं च श्रुतौ—

स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।

स्त्रयन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके ।

सुषुप्तिकाले सकले विलोने तमोभिभूतः सुखरूपमेति ॥

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।

पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततः सुजातं सकलं विचित्रम् ॥

—कैवल्योपनिषद् १२।१३।१४

अपि च भिन्नभिन्नरूपेण संक्षेपतः शारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरा-
चायेण उद्धृतं कृतम् । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा प्राकृतजन-
लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः इन्द्रियाण्यैव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन
इत्यन्ये, विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके शून्यमित्यपरे, अस्तिदेहाति-
रिक्तः, संसारी कर्ता, भोक्तेत्यपरे भोक्तैव केवलं न कर्तृत्येके
अस्ति तद्व्यतिरिक्तः, ईश्वर सर्वशः सर्वशक्तिरिति केचित् आत्मा
स भोक्तुरित्यपरे । अस्ति । एवं बहवो विप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्य-
तदाभास समाश्रयाः सन्ति । इति । ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्य-
१।१।१ एवमुपनिषद्सु जीवस्वरूपम् बहुविधम् दृश्यते । यथा —

अंगुष्ठमात्रोरवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥

—श्वेताश्वतरोपनिषद् अ. ५।श्लो. ८, ९

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥

अहंकाराभिमानेन जीवः स्याद्वि सदादिवः ।

स चाविवेकप्रकृतिसंगत्या तत्र मुह्यते । इति

त्रिशिवीव्रा० पृ० ४३२

यः कर्ता सोऽयं वे भूतात्मा करणैः कारयितांतः पुरुषोऽथ
मैत्राण्युपनिषद् पृ० ३।ख० ३।प० २४ इत्यादिना जीवस्य स्वरूपम्
अस्तित्वं च भिन्नभिन्नरूपेण वर्णितम् अस्ति । चार्वाकमतमारभ्य
अद्वैतवेदान्तदर्शनपर्यन्तम् जीवः कर्ता अकर्ता भोक्ता अभोक्ता
चैतन्यरूपः चैतन्यधिकरणः नित्यो नित्यश्च सर्वदर्शनेषु कल्पित-
पारमार्थिकभेदेन प्रतिपादितम् सर्वं इति जीवस्वरूपास्तित्ववि-
चारसारांशः इति । मदभेदेन एकत्वनानात्वे च प्रतिपादिते ।

बालचन्द्रसूरिः — व्यक्तित्वं कर्तृत्वञ्च

यदुनाथ प्रसाद दुवे

पुराणम्, दर्शनम्, नाटकम्, खण्डकाव्यम्, प्रबन्धकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, विपुलस्तोत्र-साहित्यादिनानाविधात्मकं काव्यविधाभिः सहैव जैन-संस्कृत-वाङ्मयस्य महाकाव्य-परम्परापि विशाला प्राचीना चास्ति । श्रीसरस्वत्योः उभयोः कृपापात्रस्य, नरनारायणा-नन्दप्रणेतुः गुर्जरधरित्रयाः चौलुक्यवंशीयनृपतिवीरधवलस्य शासनकालस्याप्रतिमप्रतिविम्बस्य, कीर्तिकौमुदी-मुकृतसंकीर्तनादि काव्येषु वर्णितप्रशस्तिभिः तीर्थयात्राभिः धार्मिकलोकोपकारि-कृत्यैश्चार्जितया दिग्दिगन्तप्रथितकीर्तिकौमुद्या समलङ्क-तस्य लोकविश्रुतस्य महामात्यवस्तुपालस्य चरितनायकत्व-कारणात्प्रसिद्धतम श्रेष्ठतमञ्च 'वसन्त-विलासः' इति नामकं महाकाव्यमस्ति ।

वसन्तविलासकारबालचन्द्रमूरिमहामात्यवस्तुपालयोः सम-सामयिकत्वं वर्तते^१ । जैन-साहित्य-जागति बालचन्द्रसदृशानि नामान्यपराण्यपि प्राप्तानि सन्ति । जैन-शिलालेखेषु बालचन्द्र इति नामकस्य जैनमुनेरुल्लेखो बहुशः समुपलभ्यते, यः प्रसिद्ध आसीद् बालचन्द्रपण्डितदेव इति नाम्ना । आसीत्सः प्रवीणवृत्तिकारः कुशल-काव्यकलाकारश्च तेन सारचतुष्टयनामकस्य ग्रन्थस्य टीकापि कृतास्ति^२ । हुम्मचकन्नडपद्मावतीमन्दिरस्य प्राङ्गणस्थे पञ्चमपाषाणे समुल्लिखितास्ति प्रशंसा तस्य —

कवित्वे गमकित्वे च वादित्वे वाग्मिता-जपे ।

त्रैविद्यं बालचन्द्रस्य सदृशो नास्तीह नास्तीह^३ ॥

१ — प्रबन्ध चिन्तामणिः (मेरुतुङ्गाचार्यः) पृष्ठम्-९९ "मुञ्जाल नामा महोपासकतरङ्ग लेखकोऽवसरे रहसि पप्रच्छ ।"

२ — जैनशिलालेखसंग्रहः (संग्रहकर्ता पं० विजयमूर्तिः) भाग ३ पृष्ठम् ३६६, लेख-संख्या-५२४ ४-आचार्यहेमचन्द्रः, वि. भा. मुसलगांव-कर, पृष्ठम् १९३

३ — सिद्धेश्वरपुस्तकालय-विभाग, लेखसंख्या-५०९०

अनेन परिज्ञायते यज्जैनदिगम्बरसम्प्रदाय सम्बन्धकारणात्
बालचन्द्रपण्डितदेवः भिन्न आसीद् वसन्तविलासकारबालन्द्रसूरेः ।

एवमेव बात्रोल्लेखनीयमस्ति हेमचन्द्राचार्यशिष्यस्य
बालचन्द्रगणेर्नामपि । तेन स्नातास्थ इति नामकस्य काव्यस्य प्रण-
यनं कृतमासीत् ग्रन्थोऽयं पूर्ववर्ती वसन्तविलासमहाकाव्यात् न
कोऽपि बाह्याभ्यन्तरसम्बन्ध साम्यः उभयोः ग्रन्थयोः ।

उपर्युक्तविवेचनानुसारेण स्पष्टं भवति यद् वसन्तविलास महा-
काव्यस्य रचयिता बालचन्द्रसूरिः एव नापरः कोऽपि महाकाव्यस्य
सर्गान्तोल्लिखितपुष्पिकासु स्वयमेव महाकविनापि इदमेवोद्-
घोषितम् । डा० नेमिचन्द्रशास्त्री डा० गुलाबचन्द्र चौधरी—
डा० श्यामशङ्करदीक्षित प्रभृतिभिः विद्वद्भिर्नापि बालचन्द्रसूरिः
महाकाव्यस्य रचयितेति स्वीकृतः । अतएवाधुना निर्विवादः,
सत्यमिदं यज्जैनवाङ्मयस्य 'वसन्तविलासः' लोकप्रियम् महाकाव्य
बालचन्द्रसूरिमहोदयस्यैव ।

जीवन-परिचयः — स्वयमेव महाकविना महाकाव्यस्य प्रथमे
सर्गे स्वकीयः संक्षिप्तः परिचयः प्रदत्तोऽस्ति । अत्र तेनात्मकथायाः
उल्लेखः कृतोऽस्ति । वस्तुतस्तु, तस्य गृहस्थाश्रमस्य यो परिचयः
वसन्तविलासे महाकाव्ये वर्णितः तन्नास्यान्यकृतिषु समुपलभ्यते ।
तस्य जन्म 'मोढेरक इति नामनि स्थाने समभवत् तद् वर्तमानसमये
मोढेराटाउनइति नाम्ना प्रसिद्धम् गुजरातप्रान्तस्य कादिजनपदे
स्थितमस्ति । पितास्यासीद् धरादेवः माता च विद्युत् । पिताराव-
स्यास्तां धार्मिकौ जैनधर्मानुयायिनौ । धर्म-कर्म-दान-तीर्थयात्रा-
दिषु तयोरासीन्महत्यास्था । अस्यासीत् बाल्ये नाम मुञ्जालः

१—वसन्त-विलासः प्रथमो सर्गः, प्रस्तावनाभागस्य पृष्ठम्-६ इति
सिद्धसारस्वताचार्यं श्री बाल चन्द्र विरचिते वसन्तविलासनामनि
महाकाव्ये

२—संस्कृत-काव्य-विकासे जैनकवीनां योगदानम्, पृष्ठम् - ६५

३—जैनसाहित्यस्य बृहदितिहासः, भाग ६, पृष्ठम् ४०८

४—१३-१४ शताब्दयोः जैनमहा काव्यानि, पृष्ठम् - १४८

५—वसन्त-विलासः सर्गः प्रथमः २ श्लोक ४२

६—संस्कृत-साहित्यस्योचनात्मकेतिहासः पृष्ठम् ४४६

मंजुलं वा^१ । बाल्यादेः एव तस्याभिरुचिः जैनधर्मं प्रति, विर-
 क्तश्च मायाजाल-स्वरूपजगतः । फलतः, स धार्मिकगुरोः चन्द्र-
 गच्छीयजैनाचार्यस्य हरिभद्रसूरिमहोदयस्य समीपङ्गतः । जैनधर्म-
 दीक्षितः स मुञ्जालतः बालचन्द्रो जातः^२ । सूर्याचार्योपाधिविभू-
 षितः स कालान्तरे जैनवाङ्मयजगति बालचन्द्रसूरिरिति नाम्ना
 सुविख्यातोऽभूत् । चालुक्यनृपतीनां वन्दनीयः पद्मादित्यः तस्या-
 ध्यापनगुरुरासीत् । वादिदेवगच्छाचार्येणोदयप्रभमहोदयेन तस्मै
 सारस्वतमन्त्रोददेशः प्रदत्तः^३ । वसन्तविलासस्य प्रथमे सर्गे तस्य
 जीवनपरिचयः विशदरूपेण वर्णितोऽस्ति । अन्तःसाक्ष्यानन्तरं,
 बाह्यसाक्ष्यस्यापि विमर्शः कर्त्तव्य एव । बालचन्द्रसूरिः, वस्तु-
 पालस्य समकालिकः कविरासीत् । तेन वस्तुपाकतस्य जीवनकाल
 एव काव्यकलायां प्रावीण्यं सम्प्राप्तमासीत् । मेरुतुङ्गाचार्यकृते
 प्रबन्धचिन्तामणिप्रबन्धकाव्ये स्पष्टत उल्लेखोऽस्ति यत् वस्तुपालेन
 बालचन्द्रस्य कवित्वशक्तिचमत्कृते न तस्याचार्यपदस्य महोत्स-
 वावसरे द्रम्मसहस्रचतुष्टयं व्ययीकृतम्^४ ।

बालचन्द्रकविना आसङ्गकविकृताया विवेकमञ्जर्या वृत्ति-
 लिखितास्ति । रचनेयं १२४८ विक्रमसंवत्सरीयास्ति^५ । अनेना-
 नुमीयते यत् सः १२५० विक्रमसंवत्सरे सुप्रसिद्धः वृत्तिकार इति-
 रूपेण लब्धख्यातिरासीत् । यदि तस्मिन् समये तस्यावस्था ३०
 वर्षीया भवेत्ताम, तर्हि तस्य जन्मकालः १२२० विक्रमसंवत्सरे
 विनिश्चितः । जीवनकालस्यान्तिमाम् सीमां निर्धार-
 यितुं वसन्तविलासमहाकाव्यस्य रचनाकालस्य परिज्ञानमत्यन्त
 मेव महत्त्वपूर्णमस्ति । महाकविना वस्तुपालपुत्रजैत्रसिहस्यानुरो-
 धात् वस्तुपालस्मृतौ महाकाव्यमिदं विलिखितगासीत्^६ । वस्तु-

१—वसन्तविलासः प्रथमोः सर्गः श्लोक ५४

२—स एव श्लोक ५६-५७

३—प्रबन्धचिन्तामणिः [मेरुतुङ्गाचार्यः] पृष्ठम् - १०३ "इत्युक्ते तस्या-
 चार्यपदस्थापनायां द्रम्मसहस्रचतुष्टयं व्ययीकृतम् ।

४—जैनसाहित्यस्य बृहदितिहासः, भाग, ४ पृष्ठम् - २६

५—वसन्तविलासः प्रथमोः सर्गः श्लोक ७५ श्रीजैत्रसिहस्य मनोविनोदकृते
 काव्यमिदमुदीर्यते ह

६—स एव सर्गः १४, श्लोक ३७

पालस्य मृत्युः १२६६ विक्रमसंवत्सरेऽभूत् । अतएव, बालचन्द्रस्य जीवनकालः वस्तुपालजैत्रसिंहयोः उभयोः समयेऽसीत् । अनेनानुमीयते यत् १२६६ विक्रमसंवत्सरस्य पश्चात् तेन रचितं महाकाव्यमिदम् । तदनन्तरं पर्याप्तसमयं यावज्जीवित आसीत् । यदि तेन शतायुः पूर्णीकृतं, तर्हि तस्य जीवन-लीला, १३२० विक्रमसंवत्सरे समाप्ता । निष्कर्षतः, तस्य जीवनकालः १२२० विक्रमसंवत्सरतः १३२० विक्रमसंवत्सरं यावदासीत् ।

अस्योत्तरकालिकजीवनविषये न किमपि सप्रमाणं विवरणं समुपलब्धमस्ति । महाकाव्येऽस्मिन् वर्णितानां तीर्थस्थलानां वास्तविकीं स्थितिं, तदर्थवन्दनास्तुत्यादिषु प्रयुक्तां भक्तिभावप्रवणतां परिदृष्ट्यानुमीयते यत् आचार्योपाधिप्राप्त्यनन्तरमनेन स्वजीवनस्याधिकांशः समयः भ्रमणे, तपश्चर्यायां साहित्य-सर्जने एव च व्ययीकृतः ।

कर्तृत्वम्— बालचन्द्रमहाकवेः रचनाः निम्नलिखिताः सन्ति

(१) वसन्तविलासमहाकाव्यम् । (२) कर्णावज्रायुधं नाटकं ।

(३) विवेकमञ्जरीवृत्तिः । (४) उपदेशकन्दलीवृत्तिः ।

एतदतिरिक्तं, डा० रामजीउपाध्यायमतानुसारेण १५ तरङ्गात्मकस्य कथारत्नसागरस्यापि रचना कृतासीदनेन ।

(१) वसन्तविलासमहाकाव्यम्— वीररसप्रधानमैतिह्यगुणोपेतञ्च महाकाव्यमस्ति । काव्येऽस्मिन् महामात्यवस्तुपालस्य समग्रं जीवनचरितं वर्णितम् । अत्र चतुर्दशसर्गाः सहस्रप्रायाः श्लोकाश्च सन्ति । अत्र वर्णिताः वस्तुपालविषयकसमस्ताः ऐतिहास्यघटनाः अवितथा एव । उभयोः बालचन्द्रवस्तुपालयोः समकालिकत्वात् । महाकाव्यस्य प्रथमे सर्गे आदिनाथसरस्वत्योः वन्दनं सज्जन-प्रशंसा, खलनिन्दा, महाकाव्य-माहात्म्यं, तदनन्तरं, कविपरिचयः प्रकाशितः । द्वितीये सर्गे चालुक्यनृपतीनां राजधान्याः अणहिलवाडषट्टनस्य भव्यं वर्णनमस्ति । तृतीयः सर्गः ऐतिह्यदृष्ट्या, विशेषमहत्त्वपूर्णोऽस्ति । अत्र, मूलराजप्रथमतः भीमदेव-

१—संस्कृत-साहित्यलोचनात्मकतिहासः, पृष्ठम् 374

२—वसन्त-विलासः, सर्ग 14, श्लोक 37,

द्वतीयं यावत् । चालुक्यनृपतीनां संक्षिप्तेतिहासोऽस्ति । चालुक्यानां वधेलशाञ्छायाः अर्णोराज-लवणप्रसाद-वीरधवलदीनां शौर्यवर्णनपि वर्तते । चतुर्थे सर्गे वस्तुपालतेजपालयोः गुणानामुल्लेखोऽस्ति । पञ्चमेसर्गे, वस्तुपालशंखयोर्मध्ये युद्धं, शंखस्य पराजयश्च । षष्ठे सर्गे, पङ्-ऋतुवर्णनम्, सप्तमे सर्गे पुष्पावचय-दोला-क्रीडा, जलक्रोडादीनां वर्णनमस्ति । अष्टमे सर्गे सन्ध्या-चन्द्रोदय सुरतादीनामुल्लेखोऽस्ति । नवमसर्गतः त्रयोदश सर्गं यावद् वस्तुपालस्य तीर्थयात्राणां विस्तरेण मनोहरं वर्णनमस्ति । चतुर्दशे सर्गे, प्रथमतः वस्तुपालस्य धार्मिककृत्यानामन्ते च तस्य मृत्युतिथेः (माघकृष्णा पञ्चमी, १२९६ विक्रमसंवत्सरस्य) स्पष्टतया उल्लेखोऽत्यन्तमेव दुर्लभां ऐतिहासिकसामग्रीं प्रस्तौति ।

वसन्तविलासः चरित्रप्रधानं महाकाव्यमस्ति । वस्तुपाल-तेजपाल-वीरधवल-शंखादीनि प्रमुखानि पात्राणि सन्ति । तेषु नायकस्य वस्तुपालस्य चरित्रं सर्वोपरि वर्तते । अत्र प्रकृतेः आलम्बनोद्दीपनमानवीकृतस्वरूपाणां सुष्ठु चित्रांकनं कृतमस्ति महाकविना । लोकवित्रणेऽपि महती सफलताजितास्ति । तत्कालीनानां सामाजिक-धार्मिकार्थिकराजनीतिकविज्ञप्तिः स्थितीनां-द्रष्टव्यास्ति ।

तत्र काव्यात्मतत्त्वभूतरसस्य सर्वत्र समुचितरूपेण निर्वाहोऽस्ति वीरोऽङ्गीरसोऽस्ति । पञ्चमे सर्गे युद्धवीरस्य, युद्धप्रसङ्गे रौद्रवी-भत्सयोः, सप्तमाष्टमयोः सर्गयोः सम्भोगाश्रृङ्गारस्य, चतुर्दशसर्गे विप्रलम्भकरुणयोश्च रमणीयाभिव्यक्तिर्विद्यते ।

काव्यस्य भाषा सरला, कोमला, शैली च प्रौढा, मनोरमा परिमार्जिता । सुष्ठु प्रयोगः सदुक्तीनाम्^१ । ६-१२ सर्गयोः यम-कालङ्कारस्य सर्वाधिकप्रयोगः, उपमोत्प्रेक्षयोरपि चमत्काराय सन्निवेशो विद्यते । पञ्चमे द्वादशे च सर्गे विविधच्छन्दसां योजना कृतास्ति । अत्र पञ्चविंशति-वर्णिकछन्दांसि, चतुर्वर्णाद्विसमवृत्तानि प्रयुक्तानि च सन्ति, येषु उपजातिछन्द (२८७) सर्वाधिकम् । वैदर्भी-रीतिसमलंकृते महाकाव्येऽस्मिन् त्रयाणां गुणानामपि

१—स एव, सर्ग-10, श्लोक 17-23

२—करुणाव्रजायुधम्, श्लोक-40 “एकं जैन विना धर्ममन्ये धर्मा

(२) कण्ठावज्जायुधं नाटकम्—पञ्चाङ्गात्मकं नाटकमिदं वस्तुपालस्य संघयात्रासमये यात्रिकाणां मनोविनोदायादिनाथस्य मन्दिरेऽभिनोतमासीत् । १२६६ विक्रमसंवत्सरतः पूर्वं कृतयं रचनां ।

कथावस्तुनि चक्रवर्तिराज्ञा वज्रायुधेन श्येनाय स्वमांसं दत्त्वा
कपोतः रक्षितोऽस्ति । नाटकनायकः चक्रवर्ती वज्रायुधः पूर्वभवे
तीर्थङ्करशान्तिनाथस्य जीवोऽसीत् । जैनेतर-साहित्येऽपि प्रस्तुता
कथा रूपान्तरेण प्राप्तास्ति । महाभारतस्य वनपर्वणि शिविक-
पोतयोः कथा, ४६६ संख्यात्मिका बौद्धजातककथा च इत्थम्प्रका-
रेणैव वर्णितास्ति ।

नाटकस्यास्य कथानकः जिनाधिपस्य क्षेमङ्करस्य पुत्रेण राज्ञा वज्रायुधेन सम्बन्धितोऽस्ति । सपौधशालायां पुरुषोत्तममन्त्रिणा सह—‘जैनधर्मः एषाद्वितीयः धर्मः, यतः स्वर्गः, अपवर्गः समृद्धिश्च प्राप्यन्ते ।’ इति वार्तालापं करोति स्म । अस्मिन्नेव समये नेपथ्ये ‘परित्रायस्व. परित्रायस्वेति ध्वनिः कर्णकुहरीभूतः । श्येनेनानुगमितः कपोतः नृपतिकोडमापतितः तं प्राणरक्षायै प्रार्थयति । श्येनः कथयति यदेनं भवान् त्रायते, मान्तु म्रियमाणमुपेक्षते’ । नृपतिः स्वकीयं मांसं प्रदातुमुद्यतो जायते । अथ आकाशध्वनिः भवति । श्येनकपोतौ देवरूपौ सज्जातौ । देवगणा राज्ञो भूरि-भूरि प्रशंसां कृत्वा तिरोहिताः ।

वस्तुतस्तु, १३७ श्लोकात्मकं प्रस्तुतं नाटकं जैनधर्मस्य प्रचाराय प्रसाराय च विलिखितमस्ति । अभिनयः अत्यल्पः, संवादस्यापेक्षया श्लोकाश्चात्यधिकाः विष्कम्भको विस्तृतोऽस्ति । अत्र, जैनधर्मस्य प्रशंसा वैदिकधर्मस्य च निन्दास्ति ।

(३) विवेकमञ्जरीवृत्तिः—जैनमहाराष्ट्रीप्राकृते विरचिता १४४
श्लोकप्रमाणात्मिका कृतिः १२४८ विक्रमसंवत्सरे विरचितासीत्

२—तदेव, श्लोक - ९८ “किमयं सोदस्तेऽहं सापलेयः कथं नृप यदेनं

अत्र महावीरस्वामिनः स्तवनं, तदनन्तरं विवेकमाहात्म्यञ्च-
वर्तते । विवेकद्वारेण मनोविशुद्धिकरणाय चत्वारि कारणानि (क)
चतुश्शरणानां प्रतिपत्तिः (२) गुणानां सत्यानुमोदनम् (३) दुष्कृ-
त्यानां पापानाञ्च निन्दा (४) द्वादशभावनाः सविस्तरेणोल्लिखि-
तानि सन्ति ।

बालचन्द्रेणेदमधिकृत्य विरचितैका वृत्तिः । अस्या वृत्तेः १३२२
विक्रमसंवत्सरीयः एकः हस्तलेखः प्राप्तोऽस्ति^१ । मूलग्रन्थोद्वृत-
दृष्टान्तान् स्पष्टीकरणाय बाहुबलिः सनत्कुमारः स्थूलभद्रः सीता-
दमयन्ती-विलासवती-नर्मदासुन्दर्यादि कथाः कथिताः सन्ति ।

(४) उपदेशकन्दलीवृत्तिः— जैनमहाराष्ट्रप्राकृत एव असङ्-
कविरचितेयं १२५ श्लोकात्मिका कृतिः नानाविधोपदेशपरि-
पूर्णा । अस्याः वृत्तेः विक्रमसंवत्सरे एकहस्तलिखिता प्रतिरपि
प्राप्तास्ति । अस्यां रचनायाम् देवानन्दगच्छीयकनकप्रभशिष्यः
प्रद्युम्नः, बृहद्गच्छीयः धनेश्वरसूरिशिष्यः पद्मचन्द्रश्च सहायका-
वास्ताम्^२ । बालचन्द्रकविना, वृत्तिभागे चन्द्रगच्छसम्बन्धितानां
समस्तजैनाचार्याणां क्रमानुसारेण विवरणं प्रस्तुतमस्ति । १४२
श्लोकेषु प्रद्युम्नसूरितः बालचन्द्रसूरिपर्यन्तं सर्वाचार्याणां समुल्ले-
खोऽस्ति ।

समीक्षा—महाकवेः समस्ताः रचनाः सक्षमात्स्थूलं प्रत्यग्रेसृताः
सन्ति । एतासु शब्दवैचित्र्यभावप्रकर्षयोर्विकासः क्रमानुसारेण
दृश्यते । सम्भावनेयम् यज्जेनसाहित्यजगति सर्वप्रथममय
पदार्पणं वृत्तिकाररूपेण भवितुं शक्यते । रचनाक्रमानुसारेण,
विवेकमञ्जरीवृत्तिस्य प्रथमोपदेश-कन्दलीवृत्तिश्चापरा कृति-
रिति मन्येऽहम्, तदनन्तरं, नाटककाररूपेण, बालचन्द्रः अग्रस-
रोऽभवत् । नाटकस्य प्रौढां भाषां, परिमार्जितां शैलीम्, जैनधर्मा-
वरणैः परिपूर्णं कथावस्तुलालित्यञ्च परिदृश्य करुणावज्रायुधम्
परवर्तीति कथयितुं शक्यते ।

वसन्तविलास- महाकाव्यमाचार्य- पदप्राप्तेरनन्तरम् विरचितं

१ — जैनसाहित्यस्य बृहदितिहासः, भाग-पृष्ठम् ६।२६

२ — स एव, पृष्ठम्—१९८१

जातम् । तस्येयमन्तिमा कृतिः, यतो न प्राप्यते सूरिशब्दस्य प्रयोगः अतः प्राक्कृतिषु । अत्र महाकविना समस्तानुभवानां पूर्णरूपेण सदुपयोगः कृतोऽस्मिन् । न भवति दृष्टिगोचरा करुणावज्रायुधसदृशी हठधर्मिता काव्येऽस्मिन् । साहित्यिकदृष्ट्यापि महाकाव्यमिदं कवेः सर्वश्रेष्ठं जीवन-पुष्पमिव सुभोभतेतराम् । वस्तुतस्तु, वसन्तविलासनामकम् महाकाव्यमिदं बालचन्द्रसूरिमहाकवे कृतित्वस्य अमरत्वं ख्यापयति ।

प्राध्यापकः

संस्कृत विभागे

भवन्स मेहता महाविद्यालये

भखारी-इलाहाबाद

प्राकृतप्राभृतेषु द्रव्यविमर्शः

ऋषभचन्द्र जैन

जनदर्शनाभिमतं द्रव्यस्य स्वरूपं भारतीयदर्शनेषु वैशिष्ट्यमावहति । सांख्याः द्रव्यं कूटस्थनित्यं मन्यन्ते । बौद्धा, 'सर्वे क्षणिकम' इति प्रतिपादयन्ति । परब्रह्मवादिनः 'सर्वं ब्रह्मविवर्त-रूपं निरूपयन्ति । जैनदर्शनिकैस्तु द्रव्य एव स्वरूपं सल्लक्षणकं त्रयात्मकं च निर्दिष्टम् । तद्यथा—

द्रव्यं सल्लक्षणियं उत्पादव्ययध्रुवत्वसंयुतं ।

गुणपञ्जयासयं वा जं तं भणति सव्वण्हू ॥ पंचा १०

अर्थात्—द्रव्यं सल्लक्षणकम्, उत्पादव्ययध्रुवत्वसंयुक्तं गुणपर्यायाश्रयं वा सर्वज्ञैः कथितम् ।

सत्तालक्षणं द्रव्यमित्युक्ते सत् उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणं गुणपर्यायत्वलक्षणं च नियमेन लभ्यते । उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणमित्युक्ते सत्तालक्षणं गुणपर्यायत्वं च नियमेन लभ्यते । तथा च गुणपर्यायवद् इति उक्ते सति उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणत्वसत्तालक्षणं च नियमेन लभ्यते । एतेषां त्रयाणां द्रव्यलक्षणानां परस्परमविनाभावो वर्तते ।

सामान्येन द्रव्यं सद्रूपं भवति । तच्च उत्पादव्ययध्रौव्यरूपेण त्रिविधं जायते । एवंभूतं द्रव्यं गुणपर्यायात्मकं भवति । द्रव्यं नोत्पद्यते न च विनश्यति, किन्तु च सर्वदा सद्भाव रूपेण वर्तते । पर्यायाश्च पुनः उत्पादव्ययध्रौव्यत्वेन परिणमन्ति । द्रव्येण विना पर्यायाः तथा च द्रव्यं नास्ति । उभयं चानन्यभूतम् । एवं च गुणाः स्वयं निष्क्रियाः पर्यायैः विना द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते । द्रव्येण विना गुणा गुणैः विना द्रव्यं न संभवति । तयोः अव्यतिरेकभावो निर्दिष्टः ।

प्रवचनसारग्रन्थे उक्तम्— यत् अपरित्यक्तस्वभावेन उत्पादव्ययध्रुवत्वसंयुक्तं गुणपर्यायसहितं च वर्तते तत् द्रव्यमुच्यते । अपरित्यक्तस्वभावमस्तित्वेन सहाभिन्नम् उत्पादव्ययध्रौव्यैः सह संयुक्तं गुणवत्पर्यायसहितं सत्तालक्षणत्रयसंयुक्तं द्रव्यमिति ।

इदं द्रव्यमुत्पादव्ययध्रौव्यैर्गुणपर्यायैश्च सह लक्ष्यलक्षणभेदे

सत्यपि सत्ताभेदं न गच्छति । स्वरूपतयैव तथाविधत्वमवलम्ब्यते शुद्धात्मवदेव उत्पादव्ययध्रौव्यस्वरूपं गुणपर्यायरूपं च परिणमति उत्पादस्थितिभङ्गाः पर्यायेषु विद्यन्ते, पर्याया द्रव्ये सन्ति, तस्मात् नियतं सर्वं द्रव्यं भवति । द्रव्यं संभवस्थितिनाशसंज्ञितार्थैः खलु समवेतं च एकस्मिन् एव समये तस्मात् तत् त्रितयं द्रव्यमेव । द्रव्य स्यान्न्यः पर्यायः प्रादुर्भवति, अन्यः पर्यायः व्ययं प्राप्नोति, तदपि द्रव्यं नैव प्रणष्टं नोत्पन्नम्, अत एव द्रव्यत्वेन ध्रुवं भवति । सद्विशिष्टं द्रव्यं स्वयं गुणतो गुणान्तरं परिणमति तस्मात् च पुनः गुणपर्याया द्रव्यमेव भवन्ति । यदि द्रव्यं सत् न भवति तदा ध्रुवमसत् भवति । तत् द्रव्यं कथं भवति वा पुनः अन्यत् भवति, तस्मात् द्रव्यं स्वयं सत्ता वर्तते ।

तत्त्वार्थसूत्रकारेण द्रव्यलक्षणं 'सद्द्रव्यलक्षणम्' 'उत्पाद-व्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' इति उक्तम् । तथा च 'गुणपर्यायवद्द्रव्यम्' इत्यपि कथितम् ।

तत्त्वार्थवार्तिककारेण द्रव्यस्य निरुक्तिः एवं कृता 'द्रव्यं भव्ये' इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्यः । द्रु इव भवतीति द्रव्यम् । क उपमार्थः । द्रु इति दारुनाम यथा अग्रन्थि अजिह्वा दारुलक्षणोपकल्प्यमानं तेन तेन अभिलषितेनाकारेण आविर्भवति, तथा द्रव्यमपि आत्मपरिणामगमनसमर्थं पाषाणवननोदकवदवि-भक्तकर्तृकरणमुभयनिमित्तवशोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रु इव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते ।

एवं द्रव्यलक्षणं त्रयात्मकमुत्पादव्ययध्रौव्यरूपेण सिद्धं भवति गुणपर्याययुक्तं चापि द्रव्यमिति ।

द्रव्यस्य भेदाः

द्रव्याणि जीव-पुद्गल- धर्म अधर्माकाश- कालाश्चेति षट्-संख्यानि जैनदर्शने प्रतिपादितानि सन्ति । एषु कालातिरिक्तं पञ्चद्रव्याणि 'पञ्चास्तिकायाः' अभिधीयन्ते । काया इव बहुप्रदेश-त्वात् जीवादीनामस्तिकायत्वम् । कालद्रव्यस्य सर्वे कालार्णवः रत्नराशीरिव पृथक्-पृथक् भूताः भवन्ति, अत एव कालद्रव्यं नास्तिकायत्वं भजते ।

कुन्दकुन्दाचार्येण नियमसारग्रन्थे षड्द्रव्याणि तत्त्वार्थरूपेण

स्वीकृत्य तेषां विवेचनं कृतम् । पंचास्तिकायप्राभृते अन्यग्रन्थेष्वपि एतेषां द्रव्याणां विवेचनं कृतम् । नियमसारग्रन्थे कथितं यत्—जीवपुद्गलकाय धर्माधर्माकाशकालाभिधेयानि षड्द्रव्याणि । तानि द्रव्याणि एव तत्त्वार्थाः । एतानि षड्द्रव्याणि नानागुणपर्यायसंयुतानि भवन्ति ।

षड्द्रव्येषु कालं मुक्त्वा शेषाणि पञ्चद्रव्याणि अस्तिकायाः सन्ति । बहुप्रदेशप्रचयत्वात् कायः । काया इत कायाः, पंचास्तिकायाः । अस्तित्वं नाम सत्ता, सा द्विविधा—अवान्तरसत्ता महासत्ता चेति । समस्तवस्तुविस्तारव्यापिनी महासत्ता । प्रतिनियतवस्तुव्यापिनी अवान्तरसत्ता । कालद्रव्यस्य अस्तित्वमेव, न कायत्वं, काया इव बहुप्रदेशाभावादिति । कालस्य एकप्रदेशो भवति, अतः कारणादस्य कामत्वं न भवति, अपि तु द्रव्यत्वमेव वर्तते ।

जीवद्रव्यम्—

चेतनालक्षणो जीवो भवति । स स्वभावतो ज्ञानदर्शनलक्षणो जायते । नियमसारे जीवस्य लक्षणं निम्नप्रकारेण उक्तम्—जीव उपयोगमयः, स उपयोगः ज्ञानदर्शनभेदेन द्विविधः । आत्मनश्चेतन्यानुपूर्वोपरिणाम उपयोगः । अयं धर्मः, जीवो धर्मी । अनयोः सम्बन्धः प्रदीपप्रकाशवत् ।

नियमसारग्रन्थे अन्यत्रापि जीवद्रव्यस्य स्वरूपं निम्नप्रकारेण प्रतिपादितम् । तद्यथा—जीवः अरसः अरूपः, अगन्धः, अब्यक्तः, चेतनागुणयुक्तः, अशब्दः, अलिङ्गग्रहणीयः, अनिर्दिष्टसंस्थानश्च भवति । जीवः अरसः रसगुणसहितः पुद्गलद्रव्यरूपो न भवति, रसगुणमात्रो वा न भवति । रसग्राहकपौद्गलिकजिह्वाभिधानद्रव्येन्द्रियरूपो न भवति । तेनैव जिह्वाद्रव्येन्द्रियेण करणभूतेन परेषां स्वस्य वा रसवत् परिच्छेद्यो न भवति । निश्चयेन स्वयं द्रव्येन्द्रियेण रसग्राहको न भवति इति । रसास्वादपरिच्छेदकं क्षायोपशमिकं यद्भावेन्द्रियं तद्रूपो न भवति, तेनैव भावेन्द्रियेण भरणभूतेन परेषां स्वस्य वा रसवत् परिच्छेद्यो न भवति, पुनः तेन एव भावेन्द्रियेण रसपरिच्छेदको न भवति । सकलग्राहकाखंडैकप्रतिभासमयं यत्केवलज्ञानं तद्रूपत्वात् पूर्वोक्तं रसास्वादकं

यद्भावेन्द्रियं तस्मात् कारणभूतादुत्पन्नं यत्कार्यभूतं रसपरिच्छि-
त्तिमात्रं खंडज्ञानं तद्रूपो न भवति । तथैव च रस जानाति, किन्तु
रसरूपेण तन्मयो न भवति इति अरसः । अनेन प्रकारेण रूपगंध-
शब्दविषयेषु स्पर्शविषये चाध्याहार कृत्वा योजनीयम् ।

क्रोधादिकपायचक्रं मिथ्यात्वरगादिपरिणतमनसां निर्मलस्व-
रूपस्य उपलब्धिरहितानां व्यक्तिमायाति तथा परमात्मानं न
आयाति इति अव्यक्तः । वृत्तचतुरस्त्रादिसकलसंस्थानरहितत्वात्
अखण्डैकप्रतिभासमयपरमात्मरूपत्वात् पौद्गलिककर्मोदयजनित-
समचतुरस्त्रादिषट्संस्थानरहितत्वात् असंस्थानम् ।

यद्यपि अनुमानेन लक्षणेन परोक्षज्ञानेन व्यवहारनयेन धूमा-
दग्निवद् अशुद्धात्मा ज्ञायते तथापि रागादिविकल्पपरहिते तत् स्वसं-
वेदनज्ञानसमुत्पन्नपरमानन्द रूपेण अनाकुलत्वसुस्थितवास्तवसुखा-
मृतजनेन पूर्णकाल शतशः सर्वप्रदेशेषु भरितावस्थानां परमयो-
गिनां यथा शुद्धात्मा प्रत्यक्षो भवति तथा इतराणां न भवति
इति अलिङ्गग्रहणः । केवलज्ञानसंज्ञेन शुद्धचेतनागुणेन मुक्तत्वात्
चेतनागुणश्च यो भवति, सः जीव इति ।

नियमसारे आत्मनः कर्तृव्यं भोक्तृत्वं च निश्चयव्यवहारन-
यदृष्ट्या प्रतिपादितम् । तद्यथा —

कर्त्ता भोक्ता आदा पोगलकम्मस्स होदि ववहारा ।

कम्मजभावेणादा कर्त्ता भोक्तादु गिच्छयदो ॥

नियमसार गाथा १८

व्यवहारनयेन आत्मा द्रव्यकर्मणां कर्त्ता तत्फलरूपाणां सुख-
दुःखानां च भोक्ता वर्तते । निश्चयनयात् तु सकलमोहरागद्वेष-
विभावकर्मणां कर्त्ता भोक्ता च भवति । भावकर्मनिरोधेन द्रव्य-
कर्मनिरोधो भवति, द्रव्यकर्मनिरोधेन तु संसारस्य निरोधो
जायते । यः सर्वं कर्मशर्मनिकरं परिहरति, स भव्यः निष्कर्म-
शर्मनिकरामृतवारिपूरे मज्जन्तं चिन्मयमेकरूपमद्वयं स्वं भावं
समुपैति ।

पंचास्तिकायग्रन्थेऽपि जीवस्य लक्षणं विस्तरेण विमर्शितम् ।
तद्यथा-जीवः चेतयिता उपयोगाविशेषितः प्रभुः कर्त्ता भोक्ता
स्वेदेहमाकृष्टव भवति । जीवाश्चेतनात्मकाः उपयोगलक्षणाः
देहादेहप्रविचाराश्च वर्तन्ते ।

आत्मा शुद्धनिश्चयेन सत्ताचैतन्यबोधादिशुद्धप्राणैः जीवति । अशुद्धनिश्चयनयेन क्षयोपशमिकौदयिकभावप्राणैः जीवति । अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यप्राणैः च यथासंभवं जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वश्चेति जीवो भवति । शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धज्ञानचेतनया तथैव अशुद्धनिश्चयनयेन कर्म-कर्मफलरूपतया च अशुद्धचेतनया युक्तत्वात् चेतयिता भवति । स जीवः शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धभावानां, अशुद्धनिश्चयेन भावकर्मरूपरागादिभावानां तथा च अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यकर्मनोकर्मादीनां कर्तृत्वात् कर्ता भवति । शुद्धनिश्चयेन शुद्धात्मोत्थवीतरागपरमानन्दरूपसुखस्य भोक्ता । अशुद्धनिश्चयेन इन्द्रियजनितसुखदुःखानां भोक्ता । तथा च अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण सुखदुःखसाधकानां इष्टानिष्टाशनपानादिवहिरंगविषयाणां च भोक्तृत्वात् भोक्ता भवति ।

निश्चयेन केवलज्ञानदर्शनरूपशुद्धोपयोगेन, अशुद्धनिश्चयेन मतिज्ञानादिक्षायोपशमिकेन अशुद्धोपयोगेन युक्तत्वात् उपयोगविशेषितो भवति । निश्चयेन मोक्षकारणरूपत्वात् अशुद्धपरिणामपरिणमनसमर्थत्वात् प्रभुः । निश्चयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशप्रमितत्वात् स्वदेहमात्रः । व्यवहारेण शरीरनामकर्मोदयजनितत्वात् अणुमहच्छरीरप्रमाणत्वात् स्वदेहमात्रो भवति । मूर्तिरहितः असद्भूतव्यवहारेण अनादिकर्मबन्धसहितत्वात् कर्मसंयुक्तश्च भवति ।

जीवस्य भेदाः

मुक्तसंसारिभेदेन जीवो द्विविधः । मुक्तजीवः अष्टकर्मकलंकविमुक्तः अनन्तचतुष्टयादिगुणसहितश्च भवति । मुक्तजीव एव शुद्धो वर्तते । संसारिजीवः स्थावर-त्रसभेदेन द्विविधः । पृथिव्यप्ते जीवायुवनस्पतयः पंचस्थावराः । स्थावरजीवाः एकैन्द्रियाः भवन्ति । द्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-संज्ञि-असंज्ञिपंचेन्द्रियाः जीवा त्रसाः ज्ञेयाः ।

जीवस्य पर्यायाः

जीवस्य पर्यायः स्वभावविभावभेदेन द्विविधः । स्वभावपर्यायः कर्मोपाधिविर्जितः वर्तते । स्वभावपर्यायः कारणशुद्धपर्यायः कार्यशुद्धपर्यायश्च द्विविधः विभावपर्यायस्तु नरनारकतिर्यक्सुरभेदेन चतुर्धा भवति । विभावपर्यायाः चतुर्गतयः अपि कथ्यन्ते ।

पुद्गलद्रव्यम्

षड्द्रव्येषु पुद्गलद्रव्यमेव मूर्त्तं वर्तते । तत् पुद्गलद्रव्यं स्पर्श-
रस-गन्ध-वर्णयुक्तं भवति । नियमसारग्रन्थे कुन्दकुन्देन पुद्गल-
द्रव्यस्य लक्षणम् निश्चयव्यवहारनयदृष्ट्या कथितम् ।

तद्यथा —

पोगलदव्वं उच्चइ परमाणुणिच्छएण इदरेण ।

पोगलदव्वो त्ति पुणो ववदेव होदि संघस्स ॥

— नियमसार-गाथा २६

निश्चयेन परमाणुः पुद्गलद्रव्यमुच्यते । व्यवहारेण तु
स्कन्धः पुद्गलद्रव्यम् इति व्यपदेशो भवति । विभिन्नैराचार्यः
पुद्गलशब्दस्य निरुक्तिः प्रतिपादितम् । तद्यथा-स्पर्शरस-
गन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । गलनपूरणस्वभावसनाथः पुद्गलाः । पूरण-
गलनान्वर्थसंज्ञत्वात् पुद्गलाः भेदसंघाताभ्यां च पूर्यन्ते गलन्ते
चेति पूरण-गलानात्मिकां क्रियाम् अन्तर्भाव्य पुद्गलशब्दोऽन्वर्थः
पुद्गलानाद्वा । अथवा पुमांसो जीवाः तैः शरीराहारविषयकारणो-
पकरणादिभावेन गित्यन्त इति पुद्गलाः ।

पुद्गलस्य भेदाः

पुद्गलद्रव्यं परमाणु-स्कन्धभेदेन द्विविधम् । परमाणुः स्वभाव-
पुद्गलः स्कन्धश्च विभावपुद्गलः । इमे एव पुद्गलस्य पर्यायौ ।

परमाणुः

तत्र क्रमप्राप्तं स्वभावपुद्गलस्य स्वरूपमुच्यते ।

तदथा —

अत्तादि अत्तमज्झं अत्तांतं णेव इंदिए गेज्झं ।

अविभागी जं दव्वं परमाणु तं वियाणीहि ॥

— नियमसार गाथा २७

यथा जीवानां नित्यानित्यनिगोदादिसिद्धक्षेत्रपर्यन्तस्थितानां
सहजपरमपारिणामिककभावविवक्षासमाश्रयेण सहजनिश्चयेन
स्वस्वरूपाप्रच्यवत्वमुक्तम् तथा परमाणुद्रव्याणां पञ्चमभावेन पर-
मस्वभावत्वादात्मपरिणतेः आत्मा एव आदिः, मध्यो हि आत्म-
परिणतेरात्मैव, अन्तोऽपि स्वस्यात्मैव परमाणुः । न चेन्द्रियज्ञान-

गोचरत्वाद् अनिलानलादिभिः अविनश्वरत्वाद् अविभागी, परमाणुः इति ज्ञातव्यम् । परमाणुः कारणकार्यभेदात् द्विविधः ।

कारणपरमाणुः

पृथिव्यप्तेजोवायवो धातवश्चत्वारः तेषां यो हेतुः स कारणपरमाणुः कथितः । स एव जघन्यपरमाणुः स्निग्धरूक्षगुणानामानन्त्याभावात् समविषमबन्धयोः अयोग्य इत्यर्थः । स्निग्धरूक्षगुणानां अनन्तत्वस्योपरि द्वाभ्यां चतुर्भिः समबन्धः त्रिभिः पञ्चभिः विषमबन्धः अयमुत्कृष्टपरमाणुः उच्यते ।

कार्यपरमाणुः

गलतां पुद्गलद्रव्याणां अन्तोऽवसानं स्तस्मिन् स्थितो यः सः कार्यपरमाणुः । अणवश्चतुर्भेदाः कार्यकारणजघन्योत्कृष्टभेदाः तस्य परमाणुद्रव्यस्य स्वरूपस्थित्वात् विभावाभावात् परमस्वभाव इति । पञ्चास्तिकाग्रन्थे एकरसवर्णगन्धं द्विस्पर्श-शब्दकारणमशब्दं स्कन्धांतरितं द्रव्यं परमाणुरुक्तः । सर्वेषां स्कन्धानां योऽन्त्यः स परमाणुः स शाश्वतोऽशब्दः एकोऽविभागी तथा च मूर्तो भवति-धातुचतुष्कस्य कारणं परिणामगुणः स्वयमशब्दः आदेशमात्रमूलपरमाणुः इति ।

स्कन्धः

द्व्यणुकादीनां स्कन्ध उच्यते । ते च अतिस्थूलाः, स्थूलाः, स्थूलसूक्ष्माः, सूक्ष्मस्थूलाः, सूक्ष्माः, अतिसूक्ष्माः, अतिसूक्ष्माः इति धादयः स्कन्धस्य षड्भेदाः सन्ति ।

भूपर्वताद्याः अतिस्थूलाः स्कन्धाः वर्तन्ते । सर्पिर्जलतैलानां स्थूलाः स्कन्धाः विज्ञेयाः । छायातपाद्याः स्थूलसूक्ष्माः स्कन्धाः । स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रेन्द्रियाणां विषयाः सूक्ष्मस्थूलस्कन्धाः । शुभाशुभपरिणामद्वारेणागच्छतां शुभाशुभकर्मणां योग्याः सूक्ष्मस्कन्धाः । कर्मणामयोग्याः स्कन्धाः अतिसूक्ष्मा ज्ञेयाः ।

स्वभावपुद्गलस्य गुणः

परमाणुः स्वभावपुद्गलः । तिक्तकटुकपायाम्लमधुराभिधानेषु पञ्चसु रसेषु एकरसः । श्वेतपीतहरितारुणकृष्णवर्णेषु एकवर्णः । सुगन्ध-दुर्गन्धयोः एकगन्धः । कर्कशमृदुगुल्मघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाभिधानामष्टानाम् अन्त्यचतुःस्पर्शाविरोधस्पर्शनद्वयम् । एते स्वभावपुद्गलस्य स्वभावगणाः ।

विभावपुद्गलस्य गुणाः

विभावगुणात्मको विभावपुद्गलः । अस्य द्वयणुकादिस्कन्धरूपस्य विभावगुणा वर्तन्ते ।

धर्मद्रव्यम्

गतिकुर्वतां जीवपुद्गलानां गमनसहकारिणं धर्मद्रव्यमिति । नियमसारे धर्मद्रव्यस्य लक्षणं 'जीवपोग्गलानं च गमणणिमित्तं धम्मं' कथितम् । धर्मद्रव्यं स्वयं गतिक्रियारहितं वर्तते दीर्घिकोदकवत् । स्वभावगतिक्रियापणिगतस्यायोगिनः भगवतः सिद्धनामधेययोग्यस्य षट्कापक्रम विमुक्तस्य मुक्तिवामलोचनालोचनगोचरस्य त्रिलोकशिखरिशेखरस्य अपहस्तितसमस्तक्लेशावासपञ्चविधसंसारस्य पञ्चमगतिप्रान्तस्य स्वभावगतिक्रियाहेतुः धर्मः ।

षट्कापक्रमयुक्तानां संसारिणां विभावगतिक्रियाहेतुः धर्मः । यथोदकं पाठेनानां गमनकारणं तथा तेषां जीवपुद्गलानां गमनकारणं स धर्मः । अयममूर्तं अष्टस्पर्शरहितो वर्णरसपञ्चकगन्धद्वितयरहितश्च अगुरुलघुत्वादिगुणाधारः लोकमात्राकारोऽखण्ड एकपदार्थः । सहभुवो गुणाः क्रमवर्तिनः पर्याया इति वचनात् धर्मद्रव्यस्य गतिहेतोः शुद्धगुणाः शुद्धपर्याया भवन्ति ।

पञ्चास्तिकायग्रन्थे धर्मद्रव्यमस्तिकायरूपेण सम्यक् विमर्शितम् । तद्यथा-धर्मास्तिकायः अरसः अवर्णगन्धः अशब्दः अस्पर्शः लोकावगाढः स्पृष्टः पृथुलः असंख्यातप्रदेशश्च भवति । अगुरुलघुकैः अनन्तैः गुणैः परिणतः नित्यः गतिक्रियायुक्तानां जीवपुद्गलानां कारणभूतं तथा च स्वमकार्यं तद् धर्मद्रव्यम् भवति ।

यथा उदकं मत्स्यानां गमनानुग्रहकरं भवति तथैव लोके जीवपुद्गलानां धर्मद्रव्यम् । यथाजलं स्वयमगच्छन् मत्स्यान् प्रेरयत् सत्तेषां स्वयं गच्छतो गतेः सहकारिकारि भवति, तथा धर्मोऽपि स्वयमगच्छन् परानप्रेरयंश्च स्वममेव गतिपरिणतानां जीवपुद्गलानां गतेः सहकारिकारणं भवति । भव्यजीवानां सिद्धगतेः पुण्यवत् । यथा रागादिदोषरहितः शुद्धानुभूतिसहितो निश्चयधर्मो यद्यपि सिद्धगते भव्यजीवानामुपादानकारणं भवति । तथा निदानरहितपरिणाम उपाजिततीर्थकरप्रकृतिः उत्तमसंहनादिविशिष्ट-पुण्यरूपधर्मोऽपि सहकारिकारणं भवति । यद्यपि जीवपुद्गलानां गति

परिणतेः स्वकीयोपादानकारणमस्ति । तथापि धर्मास्तिकायोऽपि चतुर्गतिसहकारिकारणं भवति । यथा भव्यानामभव्यानां वा गमनकाले यद्यपि अभ्यन्तरशुभाशुभपरिणामः उपादान-कारणं भवति, तथापि द्रव्यलिगादिदानपूजादिकं वा बहिरंगशुभानुष्ठानं च बहिरंगसहकारिकारणं भवति । तथैव जीवपुद्गलानां यद्यपि स्वयमेव निश्चयेन अभ्यन्तरे अन्तरंग-सामर्थ्यं वर्तते, तथापि व्यवहारेण धर्मोऽपि गतिकारणमिति ।

अधर्मद्रव्यम्

स्थित्या युक्तानां जीवपुद्गलानां स्थितौ सहकारिकारणम् अधर्मद्रव्यमुच्यते । नियमसारे जीवपुद्गलानां स्थितिहेतुरधर्मः कथितः । अधर्मद्रव्यस्य स्थितिहेतुः विशेषगुणः । अस्य धर्मास्ति-कायस्य सवे गुणपर्याया भवन्ति । स्थितिक्रियामुक्तानां पृथिवी इव कारणभूतम् अधर्मद्रव्यमिति । यथा पृथिवी स्वयं पूर्वं तिष्ठन्ती परं स्थापयन्ति तुरंगादीनां स्थितेः बहिरंगसहकारि-कारणं भवति, तथैव जीवपुद्गलानां स्थापयत् स्वयं च पूर्वं तिष्ठत् सत् स्थितेः तेषां कारणम्, पथिकानां छायावद्वा । शुद्धा-त्मस्वरूपे या स्थितिः तस्या निश्चयेन वीतरागनिर्विकल्पकस्व-संवेदनकारणं वर्तते, व्यवहारेण पंचपरमेष्ठिगुणस्मरणं च । तथैव जीवपुद्गलानां निश्चयेन स्वकीयस्वरूपमेव स्थितेः उपादानकारणं वर्तते, व्यवहारेण अधर्मद्रव्यं चेति । स्थानयुक्तानां पुद्गलजीवानां स्थितौ यत् सहकारिकारणं भवति तदधर्मद्रव्यमुच्यते । तत्र दृष्टान्तः — यथा छाया पथिकानाम् । यदा पथिकाः स्थातु-मिच्छन्ति तदा छाया तेषां स्थितौ सहकारिकारणं भवति । तथैवा-धर्मद्रव्यं ज्ञेयम् । किन्तु स्वयं गच्छतो जीवपुद्गलानां स नैव धरतीति ।

आकाशद्रव्यम्

जीवादीनां सकलद्रव्याणां यदवकाशदाने क्षमं, तदाकाशद्रव्यं कथ्यते । नियमसारग्रन्थे जीवादीनां सर्वद्रव्याणामवगाहनमाकाश-द्रव्यमुक्तम् । आकाशस्य अवकाशदानलक्षणमेव विशेषगुणः । शेषाश्च धर्माधर्मयोः गुणाः । तत् आकाशद्रव्यं लोकालोकभेदात् द्विविधं भूतम् ।

लोकाकाशम्

सर्वेषां जीवानां पुद्गलानां धर्माधर्मकालानां चावकाशदान-समर्थमाकाशमिति । इदमेवाकाशं लोकाकाशं कथ्यते । एकापवरके अनेकप्रदीपप्रकाशवदेकगूढनागरसगणाद्य के बहुसुवर्णवदेकस्मिन्नु-ष्ट्रीक्षीरघटे मधुघटवद् एकस्मिन् भूमिगृहे जयघटादिशब्दवत् विशिष्टावगाहगुणेन असंख्येयप्रदेशेऽपि लोके अनन्तसंख्या अपि जीवादयोऽवकाशं लभन्ते ।

अलोकाकाशम्

जीवाः पुद्गलकाया धर्माधर्मौ कालश्च लोकाः अनन्ये न सन्ति । ततः अन्यत् अनन्यत् च अन्तर्व्यतिरिक्तमाकाशं वर्तते । यदि आकाशं गमनस्थितिकारणाभ्याम् अवकाशं ददाति, तदा सिद्धा स्तत्र कथं तिष्ठन्ति । इति कथनं निरसति-जिनवरैः यस्मात् सिद्धानां स्थानं प्रजप्तं तस्मात् आकाशं गमनस्थानं नास्ति इति । यदि आकाशं जीवपुद्गलानां गमनहेतुः स्थानकारणं भवति, तदा अलोकहानिः प्रसजति, लोकस्य च अन्तर्परिवृद्धिः ।

कालद्रव्यम्

सद्भावस्वभावानां जीवानां तथा पुद्गलानां परिवर्तनसम्भूतः कालः । जीवानां पुद्गलानां च सत्तास्वभावत्वादस्मिन् प्रतिक्षण-मुत्पाद व्यय-ध्रौव्यैकवृत्तिरूपः परिणामः स खलु सहकारिकारण-सद्भावे दृष्टः । गति-स्थित्यवगाहपरिणामवत् । यस्तु सहकारि-कारणं स कालः तत्परिणामेन यथानुपपत्तिगम्यमानत्वादनु-क्तोऽपि निश्चयकालोऽस्तीति निश्चीयते । यस्तु निश्चयकाल-पर्यायरूपो व्यवहारकालः स जीवपुद्गलपरिणामेन अभिव्यज्य-मानत्वात्तदायन्त एवाभिगम्यत एवेति । कालः व्यपगतपञ्चवर्णरसः तथा व्ययगतद्विगंधाष्टस्पर्शः अगुरुलघुकः वर्तनलक्षणश्च । पर-माणुप्रचलनायत्तः समयः, नयनपुटघटनायत्तो निमिषः, तत्संख्या-विशेषतः काष्ठकला मासः, ऋतुः, अयनम्, संवत्सरः इति । एवं-विधो हि व्यवहारकालः केवलकालपर्यायमात्रत्वेनावधारयितुम-शक्यत्वात् परायत्त इत्युपमीयत इति । मात्रारहितं चिरं क्षिप्रं वा नास्ति अपि तु सापि खलु मात्रा पुद्गलद्रव्येण विना नास्ति । तस्मात् कालः प्रतीत्यभवः ।

द्रव्याणां प्रदेशाः

पुद्गलद्रव्यस्य संख्याता असंख्याता अनन्ताश्च प्रदेशा भवन्ति । लोकाकाशधर्माधर्मैकजीवानां असंख्याप्रदेशा भवन्ति । अलोकाकाशस्य अनन्ताः प्रदेशाः विद्यन्ते । कालस्य च एकप्रदेशो भवति ।

द्रव्याणां मूर्तामूर्तत्वं चेतनाचेतनत्वम्

षड्द्रव्येषु पुद्गलद्रव्यं मूर्तम् । इतेरेषां चामूर्तत्वम् । जीवस्य चेतनत्वमितरेषां चाचेतनत्वम् । स्वजातीय-विजातीय बन्धापेक्षया जीवपुद्गलयोः अशुद्धत्वम्, धर्मादीनां चतुर्णां द्रव्याणां विशेषगुणापेक्षया शुद्धत्वमेव भवति । एवं संक्षेपेण द्रव्याणां विमर्शः कृतः ।

सहायग्रन्थाः

- १—नियमसारः तात्पर्यवृत्ति एवं हिन्दी अनुवाद, दि जैन त्रिलोक शोध संस्थान, हस्तिनापुर सन १९८५ ।
- २—पञ्चास्तिकायसंग्रहः तत्त्वप्रदीपिका एवं तात्पर्यवृत्ति, राजचन्द्र-आश्रम अगास, सं० २०४२ ।
- ३—प्रवचनसारः राजचन्द्र आश्रम, अगास, सन् १९६४ ।
- ४—समयसारः प्रो० ए० चक्रवर्ती भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली ।
- ५—अवचूरि जुदो दव्वसंगहो, जैनविद्या एवं प्राकृत ग्रन्थमाला, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।
- ६—तत्त्वार्थवार्तिक, अकलंकदेव, भाग १, २ भारतीय ज्ञानपीठ, काशी ।
- ७—तत्त्वार्थसूत्रम्, पं० सुखलाल संघवी, भारत जैन महामण्डल, वर्धा एवं पं० फूलचन्द सिद्धान्त शास्त्री, ग.व.दि. जैन ग्रन्थमाला, वाराणसी वी.सं. २४७६ ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काव्यशास्त्रीयपरम्पराया विश्वेश्वरपाण्डेयः

सीतारामद्विवेदी

कूर्माचलप्रदेशेषु अल्मोड़ाजनपदस्य पाटियाग्रामवास्तव्यः विश्वेश्वरपाण्डेयः संस्कृतस्य चतुरस्तरचनाकाररूपेण प्रतिष्ठितोऽस्ति । कूर्माचलप्रदेशः लघुः सन्नपि विदुषां विशिष्टायै परम्परायै प्रसिद्धः । सम्प्रति अल्मोड़ा-नैनीताल-पिठौरागढ़जनपदाः कूर्माचलप्रदेश इति कथ्यन्ते । आंग्लराज्यकाले 'कुमायूँ कमिश्नरी' ति निर्माय देहरादूनजनपदा अपि तत्र योजिता आसन् । पाटियाग्रामस्य पाण्डेयकुलोद्भवा विद्वांसः कूर्माचलस्य चन्द्रवंशीय-शासकानां कुलगुरुत्वेन गौरवं भजन्ते स्म । अस्मिन् वंशे विदुषां परम्परा कुलक्रमागता एवासीत् । भारद्वाजगोत्रोत्पन्नानां एतेषां पूर्वपुरुषः श्रीवल्लभपाण्डेयः कान्यकुब्जादागत्य कूर्माचले वसतिं स्थापितवान् । वंशवर्णनेषु अस्य विवरणं प्राप्यते—

“श्रीखारेग्रामवास्तव्यः कान्यकुब्जकुलाग्रणीः ।

श्रीवल्लभः समायातः कूर्माद्रौ गणपवंते ॥१”

तदनुसारेण श्रीवल्लभाचार्यः खारेग्रामा कूर्माचलमागतवान् । अत्र श्रीवल्लभः स्वभ्रातृभिः सह न्यवसत् । स महाविद्वान् तान्त्रिकश्चासीत् । चन्द्रवंशीयस्य कूर्माचलमहोपस्य राजगुरोरेतस्य कूर्माचलागमनसमये तत्र रुद्रचन्द्रदेवस्य शासनमासीत्^१ ।

महाप्रतापस्य राज्ञः रुद्रचन्द्रदेवस्य राज्याविरोहणं १५६८ तमे वर्षेऽभवत् । चन्द्रवंशीया राजानः पाण्डेयकुलोत्पन्नान् विदुषः उपाध्यायपदे स्थापयित्वा आल्मोड़ाजनपदस्य पाटियाग्रामं च तेभ्यो विद्वद्भ्योऽपितवन्तः । ततः प्रभृत्येवंते 'पाटिया' 'कसून' 'पिलिख' इत्यादिषु स्थानेषु न्यवसन् । स्वकीयेन पाटियाग्रामनाम्ना च संज्ञप्ताः । एतेषां वंशावली वंशधराणां चरित्रसंग्रहे सुरक्षितास्ति यस्यां श्रीगजाधरः वंशस्यास्य मूलपुरुष आसीत्^१ ।

१. शृंगारमञ्जरी सट्टकम्, टीका — श्रीबाबूलालशुक्लशास्त्री

२. तत्रैव

३. तत्रैव

शृंगारमञ्जर्याः प्रस्तावनायामादौ नान्दीपाठानन्तरं प्राकृतपद्येन विश्वेश्वरपाण्डेयस्य विदुषः पितुः परिचयो प्राप्यते । तत्रैव शृंगारमञ्जर्याः प्रणेतुः विश्वेश्वरस्य परिचयः सूत्रधारेणोपस्थाप्यते

“विज्जाठाणे सअले अच्चं तं अहिणि विट्ठविण्णाणो ।

अइतिक्ख बुद्धिविहवो सुव्वइ लच्छीहरो विबुहो ॥

तस्य सुओ तस्य च्चिअ पअ-पन्म-पराअ परिपूओ ।

बहु विबुहो - वराहिमओ वोसेसरणाओ अत्थि ॥

शिक्षाः

विश्वेश्वरस्य पिता श्रीलक्ष्मीधरः सपत्नीकः स्वनिवासस्थानात् पाटियाग्रामात् काशीनगरीमागतवान् । पुत्रप्राप्त्यर्थं दम्पतो वर्ष-त्रयं यावत् मणिकर्णिकायां कोटिशिवार्चनव्रतमधारयताम् समाप्ते व्रते सप्तमासानन्तरं पुत्ररत्नमुत्पन्नम् । विश्वनाथकृपया प्राप्तोऽयं-बाल इत्यतः विश्वेश्वर इति तस्य नाम कृतम् विश्वेश्वरस्य जन्म काशीनगर्यामभवत् । पञ्चमे वर्षेऽस्य उपनयनसंस्कारोऽभवत् । स्वपुत्रस्य शिक्षणं पिता श्रीलक्ष्मीधरः स्वयमेव सम्पादितवान् । अतएव विश्वेश्वरेणापि स्वकीयेषु ग्रन्थेषु गुरुरूपेण स्वपितुरेव तुस्तिर्विहिता ।

नैषधमहाकाव्यस्य टीका श्रीविश्वेश्वरेण स्वकीये अध्ययनकाले एव लिखिता । तस्मिन् समयेऽयं बाल एवासोत् । मेधाविनानेन दशवर्षीयेणैव ग्रन्थप्रणयनकार्यमारब्धमासीत् । अल्पे एव काले चत्वारिंशद् वर्षे वयसि पञ्चत्वंगतः ।

एतादृशः वाण्याः वरदपुत्रः अल्पीयसा कालेनैव संस्कृत-जगति स्वीयां प्रतिभां शाश्वतरूपेण प्रतिष्ठापितवान् ।

स्थितिकालः

सर्वतोमुखपाण्डित्येन प्रचुररचनाप्रणयनेन सुप्रथितः विश्वेश्वर-पाण्डेयः एतादृशः मौलिकग्रंथकार आसीत् येन स्वकीयैः ग्रन्थैः संस्कृतस्य चिरनवीनता सुरक्षिता संवर्द्धिता च । अस्याविर्भावः सप्तदशशतकस्य प्रथमचरणे । आचार्येण बलदेवोपाध्यायेन विश्वेश्वरस्य स्थितिकालः अष्टादशशताब्द्याः प्रथमचरणे निर्णीतः^१ । रसमञ्जर्याः टीका विश्वेश्वरपुत्रेण जयकृष्णदासेन

१—भारतीय साहित्यशास्त्र, आ० बलदेव उपाध्याय ।

१६३४ शकसंवत्सरे (१७१२ ईस्वीये वर्षे) लिखिता । नैषध-
दीकायाः प्रतिपु लिपिकालः १६३३ शकाब्दः, १६३८ शकाब्दश्चा-
ङ्कितमस्ति । नैषधटीकायाश्च एका प्रतिःपरशुरामेण लिखिता ।
स जणकृष्णदासस्य पुत्रोऽभवत् ।

आचार्यविश्वेश्वरस्य अलंकारकौस्तुभनाम्नि ग्रन्थे जगन्नाथस्य
मतानां चर्चा समीक्षा च विद्यते, येन तस्य स्थितिः पूर्वोक्तक्रमेणैव
सिध्यति ।

काव्यशास्त्रीयमवदानम्

संस्कृतस्य व्याकरणशास्त्रादारभ्य तर्कशास्त्रे अलंकारशास्त्रे च
ग्रन्थानेकान् विरच्य विश्वेश्वरेण काव्यनाटकादिषु विधासु व्या-
पारिता स्वकीया लेखनी । स शास्त्रस्य साहित्यस्य च प्रत्येकं क्षेत्रे
स्वकीयामभिनवां प्रतिभामाविश्चकार । प्राकृतरचनाष्वपि पण्डित-
विश्वेश्वरपाण्डेयः रचनाकोशलं विदधाति । तस्य श्रृङ्गारमञ्जरी-
नाम्नि सट्टके प्राकृतभाषायाः सामर्थ्यस्य बोधः भवति । विश्वे-
श्वरपाण्डेयस्य रचनाक्षेत्रं अत्यन्तमेव विपुलमासीत् । तस्य रचनासु
काव्यम्, काव्यशास्त्रम्, न्यायशास्त्रम्, व्याकरणम्, धर्मशास्त्रम्
अन्ये च तन्त्रपरकग्रन्थाः सन्ति ।

लक्षणग्रन्थानां लक्ष्यग्रन्थानाञ्चानेन सम्पूर्णमनोयोगेन रचना
कृता । काव्यस्य विविधासु विधासु—महाकाव्ये, गद्यकाव्ये,
मुवतककाव्ये चास्य प्रकर्षपाण्डित्यस्य परिचयः प्राप्यते ।

काव्यशास्त्रीयाः ग्रन्थाः —

१—अलंकारकौस्तुभम्— विश्वेश्वरपाण्डेयस्य रचनासु तस्य
गहनशास्त्रानुशीलनं प्रमाणीकरोति अलंकारकौस्तुभम् । काव्या-
लंकारादिविषये पण्डितराजजगन्नाथादनन्तरं अस्मिन्नेव ग्रन्थे
विस्तीर्णाः मौलिकतापूर्णाश्च विचाराः प्राप्यन्ते । येन आचार्यः
पण्डितराजानन्तरं अलंकारशास्त्रस्य आचार्यकोटिं भजति ।
अलंकारकौस्तुभनाम्नः ग्रन्थस्य व्याख्यापि आचार्येण स्वयमेव
लिखिता किन्तु नेयं पूर्णा ।

२—रसचन्द्रिका— नायकनायिकाविवेचनात्मकः रसचन्द्रिका-
नाम ग्रन्थः रससिद्धान्तं विशदं विवृणोति । अस्य ग्रन्थस्यादर्शः
श्रीभानुदत्तमिश्रप्रणीतः रसमञ्जरीनाम ग्रन्थोऽस्ति । काव्यशास्त्र-

सम्बन्धिते द्वितीये पुष्पेऽस्मिन् आचार्येण स्वप्रणीतेभ्यः ग्रन्थेभ्य एव अनेकानि उदाहरणानि प्रस्तुतानि ।

३—अलंकारमुक्तावली— ग्रन्थोऽयमपि आचार्येण अलंकारः कौस्तुभस्यैव सरलसंक्षिप्तसंस्काररूपेण विरचितः । ग्रन्थेऽस्मिन् अलंकारकौस्तुभस्यैव लक्षणनिदर्शकाः कारिकाः प्रस्तुतीकृत्य संक्षिप्तविवरणमुपस्थापितम् । अलंकारकौस्तुभस्य अनुशीलनाय ग्रन्थोऽयं आधारपीठिकेव प्रथमतः पठनीयः ।

४—कवीन्द्रकण्ठाभरणम्— चतुर्थपरिच्छेदपर्यन्तं प्रणीतः कवीन्द्रकण्ठाभरणनाम ग्रन्थः चित्रकाव्यस्य प्रामाणिकविवेचनात्मिका च कृतिरस्ति । ग्रन्थोऽयं विदग्धमुखमण्डननामग्रन्थस्य शैलीमनुसरति । विवेचनदृष्ट्या अयं रोचकतरः प्रामाणिकश्चास्ति । प्रहेलिकायाः विविधचित्रजातीनाञ्चात्र विशदं विवेचनं विहितम् ।

५—अलंकारप्रदीपम्— अलंकारशास्त्रस्य ग्रन्थेऽस्मिन् कुवलयानन्दस्यादर्शमनुसृत्य सरलशब्दावल्याम् अर्थालङ्काराणां लक्षणानि स्वरचितपद्येषु चोदाहरणानि प्रस्तुतानि । ग्रन्थेऽस्मिन् शास्त्रीयविचाराणां तत्सम्बन्धिगहनताया अभाव एव । अत एव ग्रन्थोऽयं अलंकारशास्त्रस्य प्रारम्भिकाभ्यासाय अनुशीलानाय वोत्कृष्टः ।

६—वैयाकरणसिद्धान्तसुधानिधिः— आचार्यस्य व्याकरणग्रन्थोऽयं व्याकरणशास्त्रस्य कीर्तिस्तम्भरूप आकरग्रन्थोऽस्ति । श्रीविश्वेश्वरः व्याकरणशास्त्रस्य दिग्गजमाचार्यं हरिदीक्षितं शास्त्रार्थे पराजिग्ये इति किवदन्ती । ग्रन्थेऽस्मिन् पदे-पदे पतञ्जलिकात्यायनयोरभिमतानां सिद्धान्तानां लाघव-गौरवस्य चर्चा अतिस्पष्टतया मौलिकरूपेण च कृता । दुर्गहाः विषयाः व्याकरणशास्त्रस्य परम्परागतप्रवाहस्यानुगमनं तु अस्त्येव, तत्कालप्रचलितायाः दीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुद्याः परम्परायाः प्रत्याख्यानमपि दृश्यते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् नव्यन्यायशैल्यां व्याकरणशास्त्रस्य सतर्कमुपस्थाप्य भाविविदुषां दिशानिर्देशनं कृतम् । पश्चाच्चैतस्यानुकरणं नव्यवैयाकरणैरपि कृतम् । आकरग्रन्थेऽस्मिन् श्रीविश्वेश्वरेण प्रमाणरूपेण अनेकेभ्यः ग्रन्थेभ्य उदाहरणानि प्रस्तुतानि येन तदीयं गहनमध्ययनं पाण्डित्यं च प्रकाशं परिचीयते ।

काव्यानि

७ — मन्दारमञ्जरी — श्रीविश्वेश्वरस्य मौलिकप्रतिभां प्रदर्शयन्ती मन्दारमञ्जरीनाम रचना गद्यकाव्यस्य प्रकृष्टा खलु रचनास्ति । भाषाभावदृष्ट्या विश्वेश्वरेण रचनायां सनातनपद्धतिः साफल्येन समाराधिता । संस्कृतसाहित्यस्य अभिनवतां साधयन्ती कादम्बरीव परिलक्ष्यते रचनेय, यस्या अपूर्णभागस्य पूर्तिः आचार्य-पुत्रेण शिष्येण वा कृतेति मन्यते । अस्य सूचना मन्दारमञ्जर्याः उत्तरभागस्यारम्भे उल्लिखिते पद्येऽस्मिन् विद्यते —

विश्वेश्वराभिधिकीश्वरनिर्मितेयं

तोषं कथा न हृदि कस्य चरीकरोति ।

अस्या अपूर्तिजनितेन हि नोद्यमानो

दुःखेन चापलमहं प्रकटीकरोमि ॥

८ — आर्यासप्तशती — श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयः वस्तुतः शास्त्रपाण्डित्ये प्रकर्षपूर्णः भावुकश्च कविरस्ति । आर्यासप्तशतीनामरचना मुक्तककाव्यस्य कवितानां रसपूर्णः संप्रहोऽस्ति । रचनायामस्यां वर्णमालानुसारेण व्रज्याक्रम उपस्थापितः ।

दीर्घकालादागच्छन्त्याः संस्कृतसाहित्यस्य सप्तशतीपरम्पराया संरक्षणमनुगमनञ्चैव ग्रन्थस्यास्य लक्ष्यभूतमस्तीति प्रतीयते । ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिप्राद्यस्य च मौलिकता विद्यते ।

९ — रोमावलीशतकम् — नायिकायाः नखशिवसौन्दर्यं विवृण्वन् रोमावलीशतकनाम्नि ग्रन्थे कविः पद्यशतकमत्र स्वीयां शृङ्गार-प्रियतां प्रगुणयति ।

१० — नवमालिका (नाटिका) — कवेर्विशिष्टासु कृतिषु परिगणनीया इयं नाट्यकृतिरस्ति । नाटिकायाः प्राचीनपरम्पराया अनुगमनमत्र प्रकल्पितम् । नाटिकाया संविधानं सरसं प्रवाहपूर्णं चास्ति शैली च सर्वत्र उत्कृष्टपदावलीमण्डिता । अस्यां अवन्ति-पतिमहाराजस्य विजयसेनस्य तस्य महिष्याः चन्दलेखायाश्चान्तपुरे आगताया नवमालिकानामनायिकायाः कथा निबद्धा विद्यते ।

११ — शृंगारमञ्जरी — (सट्टकम्) — शृंगारमञ्जरीनामसट्टकं कवेः प्राकृतभाषानिबद्धा उत्कृष्टा नाट्यरचनास्ति । अस्या रचनाकालोऽलंकारकौस्तुभात् पूर्वे विद्यते ।

अन्या रचनाः

श्रीविश्वेश्वरस्य अप्रकाशिताषु ज्ञातासु च रचनासु रुक्मिणी-परिणयं नाम नाटकं विद्यते यस्य अनेकानि उदाहणानि अलंकार-कौस्तुभे दत्तानि किन्तु अद्यावधि नाटकमिदमप्राप्तमेव । 'लक्ष्मी-विलासः' अस्य 'काव्यरत्नं' च काव्यप्रकाशवदेव शास्त्रीयलक्षण-ग्रन्थो स्तः । 'वक्षोजशतकम्' 'होलिकाशतकं' च स्फुटकाव्य शृंगार-रसपूर्णं शतककाव्ये स्तः ।

तत्त्वचिन्तामणिः— दीधितिप्रवेशः' नव्यन्यायस्य व्याख्यात्मकः ग्रन्थोऽस्ति यत्र गङ्गेशोपाध्यायस्य अनुमानचिन्तामणिनाम्नःग्रन्थस्य दीधितिव्याख्यायाष्टीका निबद्धा । अस्मिन् ग्रन्थे आचार्यस्य तर्कशास्त्रीयविचारणामुपपादनं महत्त्वपूर्णं विद्यते ।

व्याख्याग्रन्थक्रमे नैषधमहाकाव्यस्य 'भावप्रबोधिनी' व्याख्या आचार्येण कृता । व्याख्यायामस्यां गूढभावानां समुद्घाटने पाठवं प्रकटयति टीकाकारः ।

श्रीभानुदत्तमिश्रेण प्रणीताया रसमञ्जर्या व्याख्या आचार्येण विहिता । ग्रन्थेऽस्मिन् रसनिरूपणं नायकनायिकाभेदनिरूपणं च विद्यते । 'षड्यन्त्रवर्णनं' अन्ये च केचित् तान्त्रिकग्रन्था तत्र तत्र प्रकीर्णा ग्रन्थास्तेऽप्रायशः अप्राप्ता ।

अनेन ज्ञायते यदाचार्यः काव्यशास्त्रीयपरम्परायां अन्तिमं रत्नमिवास्ति अनुशीलनस्य पर्याप्तसमीक्षायाश्चाभावेऽस्य प्राति-भरश्मिन् प्रकटति ।

— शोधच्छात्रः संस्कृतविभागे,
विश्वविद्यालयः, सागरम्

वर्णमातृका वर्णसमाप्नायश्च

डा० उपेन्द्रपाण्डेयः

वर्णमातृका

वर्णमातृका-वर्णसमाप्नाययोः किमन्तरमिति प्रथमं विचार्यते । तत्र वर्णमातृकायां वर्णो द्विधा-स्वरो व्यञ्जनञ्च । यद्वर्णसमाप्ना-येऽञ्जलिनि प्रत्याहारद्वयेन ज्ञायते । वर्णमातृकायामेकपञ्चाशद्वर्णाः सन्ति, तद्यथा—‘अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ अं अः’ इत्येते षोडश स्वरवर्णाः पञ्चविंशद् व्यञ्जनवर्णाश्च । व्यञ्ज-नेषु सप्तवर्गाः सन्ति, यत्र कवर्गादारभ्य पवर्गपर्यन्तं पञ्चविंशन्ति वर्णानां पञ्चवर्गाः स्पर्शसंज्ञका वर्तन्ते । यथात्र क्रमेण लिख्यते—

कवर्गः — (क ख ग घ ङ) कण्ठस्थानीयः,

चवर्गः — (च छ ज झ ञ) तालुस्थानीयः,

टवर्गः — (ट ठ ड ढ ण) मूर्धास्थानीयः,

तवर्गः — (त थ द ध न) दन्तस्थानीयः,

पवर्गः — (प फ ब भ म) ओष्ठस्थानीय इति ।

वर्णमातृकायां कवर्गादीनां क्रमिकसन्निवेशविशेषस्य कारणानि विद्यन्ते कण्ठतालुवादिस्थानानि । यतो हि मुखे सर्वोपरि स्थानं कण्ठ-स्य, तदनन्तरं तालोः, तत्पश्चाद् मूर्ध्याश्च वर्तते । मूर्धाशब्देनात्र दन्तानामूर्ध्वभागोऽस्ति, तदन्वधो दन्तस्थानं, ततश्चौष्ठौ । स्तः । एवं कवर्गादिपञ्चवर्गैः सम्बद्धानां पञ्चविंशतिवर्णानां क्रमो मुखस्य पूर्वापरपञ्चस्थानानां क्रमानुरोधेनैव विद्यते । इमे स्पृष्ट-प्रयत्नवन्तः स्पर्शवर्णा उच्यन्ते । यतो ह्येषामुच्चारणे जिह्वाया मूलमध्याग्रभागानां स्पर्शः कण्ठतालुमूर्धादिस्थानेषु विशेषरूपेण भवति ।

यवर्गे—य र ल व चत्वारो वर्णाः स्वरव्यञ्जनयोर्मध्यभूत-त्वादन्तःस्थसंज्ञकाः कथ्यन्ते । ‘अन्तर’ इत्यव्ययपदं मध्यार्थबोध-कम्, अतोऽन्तः=मध्ये तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या अन्तःस्थपदं व्युत्पद्यते । एषां वर्णानामुच्चारणे जिह्वायाः स्पन्दनमीषज्जायते, अत इमे ईषत्स्पृष्टप्रयत्नवन्तो वर्णा मन्यन्ते । क्रमोऽप्येषां तालुवादिस्थान-क्रमानुसारेणास्ति ।

शवर्गे— श ष स ह चत्वारो वर्णा ऊष्मसंज्ञकाः सन्ति । वायो- विशेषयोगो वर्तते एषामुच्चारणे । तत्र शषसवर्णास्तु तात्वादिस्थान- क्रमस्य द्योतकाः परञ्च हकारः कण्ठस्थानीयः । वर्णमातृकाया वर्णसमाम्नायस्य चाद्याकारवर्णोऽन्तर्हकारवर्णश्च द्वावेव कण्ठ- स्थानीयौ स्तः । शिक्षाकारोऽम् “अहौ कण्ठ्यौ” प्रोवाच । अकारस्य हकारस्य च समाहारद्वन्द्वाद् ‘अहं’ पदं निष्पद्यते, यस्य दार्शनिक- रहस्यस्य विशदविवेचनं विस्तरभयान्नात्र क्रियते ।

‘ल’ अथवा ‘ल्ल’ ध्वनिरपि श्रूयते वेदे, किन्तु नायं लोके प्रयुज्यते । अस्य संकेतो महर्षिपाणिनेः “साद्ये साद्वा साढेति निगमे” सूत्रे प्राप्यते । प्रातिशाख्ये ल ल्लध्वनेर्व्याख्यैवं विद्यते यद् द्वयोः स्वरवर्णयोर्मध्ये उच्चार्यमाणो डकारो लः तथा ढकारो ल्ल ध्वनिरूपेणोच्चार्यते । यथोक्तं पूर्वसूत्रस्य व्याख्यायां भट्टो- जिदीक्षितेनापि— द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो लकारः, ल्लकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्त इति ।’

क्ष-त्र-ज्ञसंयुक्तवर्णानां प्रतिनिधिभूतः क्षकारो वर्णमालायां सुमेरुस्थान भजते ।

तदेवमवर्गं कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-तवर्ग-पवर्गं यवर्ग-शवर्गान् तथा ल्लक्षवर्णद्वयञ्चादायैकपञ्चाशत् संख्या वर्णमातृकायाः प्रसिद्धाः आगमशास्त्रे ।

वर्णसमाम्नायः

वर्णसमाम्नायस्य ‘अ इ उ ण्’ इत्यादिचतुःसूत्रेषु नव स्वराः तथा ‘ह य व र ट्’ इत्यारभ्य ‘मे’ सूत्रपर्यन्तं दशसूत्रेषु त्रयस्त्रि- शद् व्यञ्जनानि च वर्तन्ते । द्वयोर्मेलने द्विचत्वारिंशद् वर्णा भवन्ति । स्वरेषु ‘अ इ उ’ त्रयो वर्णाः समानाक्षरा अर्थादसंयुक्ताः सन्ति, तथा ‘ऋ लृ ए ओ ऐ औ’ इति सन्ध्यक्षराः षट् ।

यद्यपि ‘अ+इ=ए, अ+उ=ओ, अ+ए=ऐ, अ+ओ=औ’ इति चतुर्वर्णेषु संयुक्ताक्षराः स्पष्टं प्रतीयन्ते, परञ्च तत्त्वतः पर्या- लोचने ‘ऋ-लृ’ वर्णावपि सन्ध्यक्षरकोटिं भजेते’ यतो हि ऋ लृ—

१. पा० सू० ६.३. ११३

२. वैदिकी प्रक्रिया अ० ६

स्वरोच्चारणे 'र-ल्'-व्यञ्जनध्वनिरपि श्रूयते । अत एव 'अ इ उ ण्, ऋ लृ क्-' सूत्रयोर्वर्णानां सन्निवेशः कण्ठतात्वादस्थान-
क्रमाद् भिन्नो वर्तते । स्थानक्रमानुसारेण तु अइवर्णानन्तरम्
ऋलृ-वर्णयोः सन्निवेशः कर्त्तव्यः, अन्ते च उवर्णस्य । यतो हि
मुखे कण्ठतात्वोरनन्तरं मूर्धन्याः, ततो दन्तानां, ततः परमोष्ठ-
योश्च स्थानमस्ति, किन्तूक्तस्थानक्रमस्याग्रहणे कारणमिदमव-
लोक्यते यद् अ इ उ वर्णा, एकाक्षरा असंयुक्ताश्च विद्यन्ते । अत
एकाक्षरं वर्णत्रयमेकत्र सूत्रे गृहीत्वा तदनु ऋलृक्, एओङ्,
ऐऔच् इति सूत्रत्रये सन्ध्यक्षरस्वरवर्णानां सन्निवेशः कृतः ।

वर्णसमाम्नायस्यैतत्स्वरैस्तत्सवर्णजातीयवर्णानामपि ग्रहणं
भवति, यथा अकारेण दीर्घाकारस्तथानुस्वारविसर्गयुक्तौ अं अः
इत्यपि बोध्यते । एवम् इ उ ऋ लृ वर्णैरपि दीर्घस्य ज्ञानं भवति ।
अतो वर्णमातृकायां पूर्वोक्तप्रसिद्धैर्षोडशस्वरवर्णैर्वर्णसमाम्नायस्य
स्वरसंख्यायां नास्ति किञ्चिद् विशेषान्तरम् ।

व्यञ्जनवर्णस्त्रयस्त्रिंशत्संख्यका वर्तन्ते । वर्णमातृकाया
ह्रस्ववर्णयोर्ग्रहणं नास्ति वर्णसमाम्नाये, तथा हकारो वारद्वयमु-
पात्तः; येनास्य वर्णाः पञ्चाशत्संख्यकाः सन्ति । 'ल' अथवा
'ह्र' वर्णस्तु डकारढकाररूपावेव स्तः, यद् द्वयोः स्वरयोर्मध्ये
ध्वनिविशेषरूपेणोच्चार्यते । वर्णसमाम्नायस्य व्यञ्जनवर्णेषु संयुक्ता-
क्षरा न सन्निविष्टाः, यतो हि वल् रल्-शलादिप्रत्याहारैः संयुक्ता-
क्षरेषु क्षत्र-ज्ञादिषु पूर्ववर्णा एव गृह्यन्ते, न संयुक्ताक्षराः । अतोऽत्र
द्वाचत्वारिंशद्वर्णैर्वर्णमातृकायाः पञ्चाशद्वर्णा बोध्यन्ते । तदेवं
वर्णमातृका-वर्णसमाम्नाययोर्वर्णानां संख्यायां न विद्यते वैषम्यम्
अपि तु व्यञ्जनवर्णानां सन्निवेशविशेषे भेदः । वर्णमातृकायामा-
रोहक्रमेण वर्णानां सन्निवेशो वर्तते, परञ्च वर्णसमाम्नाय अव-
रोह-क्रमेण । अवरोहक्रमे पूर्व प्रत्येकवर्गानां पञ्चमवर्णाः —
अ म ङ ण न, ततश्चतुर्थाः, तृतीयाः, द्वितीयाः प्रथमाश्च वर्णाः
सन्निविष्टाः सन्ति । ये मुख्यरूपेण प्रत्याहारस्य दार्शनिकार्थस्य
च द्योतका विद्यन्ते ।

पाणिनीयशिक्षानुसारेण वर्णानां संख्यास्त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा
निदिष्टा :—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वर्णाः शम्भुमते मताः ।
 प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
 स्वरा विशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
 यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च ४क४पौ चापि पराश्रितौ ।
 दुःस्पृष्टश्चापि विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ॥

अ इ उ ऋ-चत्वारः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादश, ह्रस्व-
 लृकाश्च त्रयोदश, एवम् ए ओ ऐ औ चत्वारः सन्ध्यक्षराः स्वराः
 दीर्घप्लुतभेदेनाष्टौ, सम्मेलने एकविंशतिः स्वरा भवन्ति । व्यञ्ज-
 नेषु 'जमङ्गनम्' सूत्रस्य त्रकारादारभ्य 'कपय्' इति षट्सुवर्णान्त-
 मित्संज्ञकवर्णान् विहाय पञ्चविंशतिः स्पर्शाः, यवरला-अन्तः-
 स्थाः, शषसहा-ऊष्माणश्चाष्टौ वर्णा यादिगणेन बोध्यन्ते ।
 एतदतिरिक्ताश्चत्वारो यमसंज्ञकवर्णा विशेषप्रसिद्धाः सन्ति
 प्रातिशाख्ये । प्रत्येकवर्गस्य पञ्चमवर्णपरत्वे पूर्ववर्णस्य द्वित्वं
 भवति, यथा— पलिक्वनीः, चख्खनतुः, अग्निः, घघ्नति इत्युदाहरणं
 प्रसिद्धम् । एवमनुस्वारः, विसर्गः, जिह्वामूलीया, उपध्मानीयश्चा-
 योगवाहाः परवर्णाश्रिताश्चत्वारः सन्ति । अयोगवाहस्य तात्पर्य-
 मिदमस्ति यदेषां वर्णसमाप्तायादसम्बन्धत्वेऽप्यच् शर्-प्रत्याहारयो
 समुपयोगो विधीयते । दुःस्पृष्टो 'ह्रस्व' अपि वर्तते, सर्वेषां पूर्वोक्तानां
 योगे त्रिषष्टिर्वर्णा भवन्ति तथा कस्यचिन्मते लृकारः प्लुतोऽप्यस्ति,
 अतो वर्णानां संख्याश्चतुषष्टिः ।

प्रत्याहाराणामाधारो वर्णसमाप्तायः

अइउण् (१) ऋलृक् (२) एओङ् (३) ऐऔच् (४) हयवरट्
 (५) लण् (६) जमङ्गनम् (७) झमत्र् (८) घढधष् (९) जवगडदश्
 (१०) खफछटथचटतव् (११) कपय् (१२) शषसर् (१३) हल्
 (१४) इत्येष चतुर्दशसूत्रात्मको माहेश्वरो वर्णसमाप्तायः-
 पाणिनीयप्रत्याहाराणामाधारो वर्तते । स च भगवतः शङ्कर-
 प्रसोदान्महर्षिपाणिनिना समुपलब्धः, यथोक्तं शिक्षायाम्—

येनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः^१ ॥

सोऽयमक्षरसमाम्नायोऽपौरुषेयः नास्त्यस्य कर्ता कश्चन पुरुष-
विशेषः, अपि त्वेष महेश्वरद्वकाया निनादः । भगवान् शङ्कर-
स्ताण्डवनृत्तावसाने द्वकां ननाद, यस्या नादो महर्षिपाणिने
ऋतम्भराप्रज्ञायां वर्णरूपेणाभिव्यक्तः । आचार्यनन्दिकेश्वरेणास्य
वर्णसमाम्नायस्य दार्शनिकी व्याख्या विहिता । उक्तञ्च तेन
कारिकायाम् ।

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद द्वकां नव पञ्चवारम् ।

उद्धर्तुं कामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥

महाभाष्यकारेण पतञ्जलिनाप्यस्य गौरवविषय इत्यमुक्तम्
“सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्यसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्र-
तारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेदपुण्यफलावा-
प्तिश्चास्य ज्ञाने भवति मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते^१ ।
वर्णसमाम्नायो ब्रह्मराशिः । अतो ब्रह्मवेदस्यापि नित्यता व्यापकता
च सिद्धा । अस्य मनन-चिन्तनाभ्यां न केवलं मन्ता पुरुष एव पुण्य-
भाग् भवति, प्रत्युत तस्य मातापितरावपि स्वर्गे लोके महीयेते ।

एवमाचार्यशाकटायन ऋक्तन्त्रव्याकरणेऽस्य वर्णसमाम्ना-
योपदेशस्य परम्परां दर्शयन्नुवाच—“इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनु-
क्रान्तं यथाचार्या ऊचुर्ब्रह्म बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो
भारद्वाजाय भारद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षर-
समाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिः^२ सिध्य-
त्यनेन यद् ज्ञानस्याधारो वाक्यत्वमस्ति, यद्वर्णरूपेणाभिव्यज्यते ।
ब्रह्म बुद्धितत्त्वस्याधिष्ठातृदेवः, अतस्तन्माध्यमेन वर्णसमाम्नाय-
स्याविर्भावः स्वाभाविकः सिद्धः । भगवान् शङ्करोऽपि ज्ञानस्याधि-
ष्ठाता । अतस्तेषां कृपया पाणिनेः वर्णसमाम्नायोपलब्धिरपि युक्ति-
सङ्गता । तदित्थं चतुर्दशसूत्रात्मको वर्णसमाम्नाय एव पाणिनीय-
प्रत्याहाराणामाधारो वरीवर्तीति शम् ।

प्राध्यापक—

वनस्थली विद्यापीठस्य वैदिकाध्ययने

१. महाभाष्यम् १, २ आह्निकम् ३-८,

२. ऋक्तत्रे प्रथमप्रपाठकः ।

न्यायवैशेषिकयोर्गुणानां पाक-प्रक्रिया

श्रीमती शशिप्रभा 'कुमार'

भारतीयदर्शनक्षेत्रे समानतन्त्रयोः न्यायवैशेषिकयोर्मध्ये सर्व-
ष्वेव तात्त्विकविषयेषु प्रायशः ऐकमत्यमेव परिलक्ष्यते, परं निम्ना-
द्धितेषु त्रिषु स्थलेषु सूक्ष्मो मतभेदः संदृश्यते—

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागैज्जि ।

यस्य न स्वलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः” ॥^१

एतदनुसारेण संख्यायां द्वित्वाद्युत्पत्तिः रूपरसगन्धस्पर्शानां गुणानां
पाक-प्रक्रिया, विभागश्च विभाग एतेषु त्रिषु विषयेषु वैशेषिक-
नैयायिकेभ्यो भिद्यन्ते। अस्मिन्प्रपत्रे तु पाकविषये न्यायवैशेषिकयो-
र्यममृतवैभिन्न्यं सूक्ष्मं वैशिष्ट्यञ्च प्रतिपाद्यम् ।

न्यायवैशेषिकमतानुसारेण रूप-रस-गन्ध-स्पर्शश्चित्तवारो गुणा
द्विविधाः कथिताः—नित्या अनित्याश्च । तयोर्नित्यगता नित्या
अनित्यगताश्चानित्या नित्यपरमाणुष्वेते नित्याः, जयकार्येषु
चानित्याः स्वीकृताः । तत्रापि कदाचिदेते स्वाभाविका नित्या
भवन्ति, कदाचित्तु अग्निसंयोगजन्या अनित्याः । पृथिव्यामेते
गुणाः पाकजा अग्निसंयोगजन्या वा मताः, अन्येषु च त्रिषु
अवयविद्रव्येषु जलतेजोवायुष्विपाकजाः । मूलतः विषयोऽयं
कारणतानियमेन सम्बद्धः विशेषतश्च गुणानां प्रसक्त्या । अत्रायं
प्रश्नः समुदेति—किम् अवयविद्रव्यस्य धर्मा (गुणाः) तस्य अवय-
वानां धर्मैः (गुणैः) जन्या उत स्वतन्त्ररूपेण ? अस्य मौलिकस्य
प्रश्नस्य निश्चितमुत्तरं वैशेषिकदर्शने ऽधोविधम्—

‘कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः’ । इति^२

न्यायदर्शनेऽपीदमेव राद्धान्ततयाङ्गीकृतम्, परं पार्थिवकार्याणां
गुणेषु पाकजपरिवर्तनविषये द्वयोर्विमतिः, सैवात्र विवेचनीया ।

‘पाक’-लक्षणम्—

‘पाको नाम विजातीयस्तेजः संयोगः’ इति नैयायिकाः । अत्र
‘विजातीय’ पदेन सूच्यते यत् तेजसेषु सुवर्णादिषु सजातीयेन तेजः-

१. सर्वदर्शनसंग्रहे ३६० तमे पृष्ठे उद्धृतमाभाणकम्

२. वै.सू. २.१.२४ । ३. तर्कदीपिका पृ. १६, न्यायबोधिनी पृ. १७

संयोगेन रूपादयो न परिवर्तन्ते। इत्थं पाकपदस्यायमाशयः प्रतीयते यत् पृथिव्यां हि पाकसंयोगाद् रूपरसगन्धस्पर्शानां गुणानां परिवर्तनं लक्ष्यते, न तेजसि (न चापि जलवाय्वोरिति)। अतो रूपरसगन्धस्पर्शानां पृथिव्यामेव पाकजत्वम् अनित्यत्वञ्च मतम्। तदुक्तं कारिकावल्याम्।

‘एतेषां’ पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्।

‘पाक’ प्रक्रियामवबोधयितुं न्यायवैशेषिकग्रन्थेषु प्रायेणैष दृष्टान्तो प्रस्तुयते—कुम्भकारविनिर्मित एको मृन्मयो घटः पाकात्पूर्वं श्यामवर्णो भवति, परं पाकानन्तरम् अन्तर्बहिष्व रक्तः संजायते। घटरूपविरवर्तनस्यैव क्रिया न्यायवैशेषिकयोः ‘पाक’ इति नाम्नाभिधीयते।

अत्रोक्तप्रसङ्ग एतदुल्लेख्यं यदत्र ‘घटः समेषामेव पार्थिव-कार्याणामवबोधकः—प्राणिशरीराणामपि, यतो ह्यग्नि-संयोगेन तेषामपि रूपादयस्तु परिवर्तन्ते एव, परं न कोऽपि दृष्टान्तस्तेभ्यो शरीरेभ्य कदापि गृह्यते—अन्तःपाकप्रक्रिया ज्ञानान्तरं शरीरादेव विरक्तिर्न स्यादिति व्योमवतीकारः’। अपि च, अत्रोपरि केवलं तेजःसंयोगेन परिवर्तितं ‘रूप’ मेवोदा-हृतमस्ति, परं वस्तुतस्तु पाकेन पार्थिवकार्याणां रसगन्धस्पर्शा अपि परिवर्तन्ते। तद्यथा—एकस्याम्रस्य रूपं हरितम्, रसोऽम्लः गन्धोऽसुरभिः, स्पर्शश्च कठिनो भवति, परं तेजः-संयोगेन पक्वस्य तस्यैवाम्रस्य रूपं पीतं जायते, रसो मधुरः, गन्धः सुरभिः स्पर्शश्च मृदुः भवति। अतः पाकेन पार्थिवकार्याणां रूपरसगन्धस्पर्शश्चित्त्वार एव गुणाः, परिवर्तन्ते इति सिध्यति।

पाक-प्रक्रिया-निरूपण इदमपि स्पष्टीकृतमाचार्यैः यत्पाको नाम नानाविधं भवितुं शक्यते रूपजनको, रसजनकः गन्धजनकः, स्पर्शजनको वा। पार्थिवकार्याणामिव तेजससंयोगा अपि बहुविधा भवन्तीति तैः निश्चितरूपेण प्रतिपादितम्। किरणावलीकारस्तु सौरतेजोऽपि पाकहेतुं मन्यते^१। अदृश्यमानं सौरमौल्यं पार्थिव-

१. कारिका १०५, पृ. ३९०।

२. घटं देग्नि्यादिपदेन शरीरादेरवरोधः। तत्र हि पाकजोत्पत्तिपरिज्ञानात्-दासक्तिनिवृत्तौ विरक्तस्य श्रेयः संपद्यत इति। व्योम. पृ. ४४६

३. किरणा. पृ. १८३।

कार्याणां रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाश्च परिवर्तयति, शरीरान्तर्वर्तिनं भूतमन्नमपि रक्तरूपेण परिणमते, धातूँश्च कलङ्कावृतान् विदधाति^१। एतत्सर्वमपि पाकप्रक्रियात एव विवेचनीयमित्याचार्याः।

इदमप्यत्रावधेयं यद्रसजनको रूपजनको वा पाको भिन्न एव भवति । एवमेव गन्धजनकः स्पर्शजनको वा पाकः सर्वथा विलक्षण एव । तथाहि तृणपुञ्जनिक्षिप्त आम्रफले पाकवशाद्धरितो वर्णो नश्यति, पीतवर्णश्च च प्रकटितो भवति परमनेनाम्रस्य रसो न परिवर्तते तत्तु अम्लमेव तिष्ठति। अन्यथा च कदाचिद्रसः परिवर्तते परं हरितवर्णः तथैव पूर्ववद् भवति । तदित्थं पाकजन्यानां संयोगानां भेदेनैव पार्थिवपरमाण्वनामेकजातीयत्वेऽपि पाकमहिम्नानंत-विधानि कार्यद्रव्याण्युत्पद्यन्ते । उदाहरणतः गोभिर्भुक्तं तृणादिकं पाकसंयोगवशादेव दुग्धादिषु परिणमते, तस्य रूपं, रसो, गन्धः स्पर्शश्च--सर्वमेव परिवर्तितं भवति । अनन्तरञ्च तदेव गोदुग्धं पाकवशाद्दध्यादिकमारभते । अनेन सिध्यति यद् दुग्धजनको दधिजनकश्च पाको भिन्नप्रकारक एव^२ ।

तदेवं पार्थिवकार्याणां रूपरसगन्ध-स्पर्शापाकेनाग्निसंयोगेन वा परिवर्तन्ति इत्येतावति विषये तु न्यायवैशेषिकयोरेकमत्यं वर्तते, परमिदं रूपादिपरिवर्तनं कथं भवतीत्यस्मिन्विषये वैशेषिकाणां नैयायिकानाञ्च मतभेदो दृश्यते । मतभेदस्याधारभूतोऽयं प्रश्नः यद्यदा तेजः संयोगेन घटस्य, रूपादयः परिवर्तन्ते तदैतत्परिवर्तनं घटपरमाणुषु जायते उत संघातभूतेऽवयविनि घट एव ? तत्र प्रथमं परमाणुष्वेव पाको न द्व्यणुकादाविति वैशेषिकाणां मतम्, तदिदं मतं 'पीलुपाकवाद' पदेनाभिधीयते, अपरञ्च द्व्यणुकादावयविनि एव पाक इति नैयायिकानां मतं 'फिठरपाक-वाद' नाम्नाभिधीयते । द्वयोरप्येतयोर्मतयोर्विवेचनं विश्लेषणञ्चात्र प्रस्तूयते ।

पीलुपाकवादः -

पाकः पीलुषु परमाणुषु वा भवति इत्ययं पीलुपाकवादस्य

1. Ray, Priyadarajan : Theory of Chemical Combination In Ancient Indian Philosophies. Indian Journal of History of Science, Vol. I, 1966, P. 10

२. न्यायबोधिनी, (त. सं.), पृ. १७-१८

सारः । वैशेषिकाचार्या मन्यन्ते यत्-- पाकः परमाणुष्वेव जायते, नावयविनि, मानाभावात्' । अत्र परमाणुष्वेव पाको, न द्व्यणुकादौ । परमाणुषु पाकः कथं भवति, तदित्थं निरूपितमाचार्येण प्रशस्तपादेन 'घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्मण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभागा विभागेभ्यः संयोगविनाशा संयोगविनाशेभ्यश्च कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्नि-संयोगादौष्ण्यापेक्षया श्यामादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षया पाकजा गुणा जायन्ते ।

तदनन्तरं योगिनामदृष्टापेक्षयात्मानुसंयोगादुत्पन्नपाक-जेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण कार्य-द्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणानुक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः' । अस्या-यमाशयः यत्पाकार्यमग्निना सम्बद्धस्य घटादेरामद्रव्यस्य परमाणुषु कर्मण्युत्पद्यन्ते, तेभ्यः कर्मभ्यः परमाणूनां विभागा विभागेभ्यो द्व्यणुकलक्षणं कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे स्वतन्त्रेषु अग्निसंयोगादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाया श्यामादीनां पूर्वरूपरसगन्ध-स्पर्शानां विनाशो भवति । पुनरन्यस्मादग्निसंयोगात् पाकजा जायन्ते । तेषां परमाणूनां परस्परसंयोगास्ततश्च द्वाभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमित्यनेन क्रमेण कार्यद्रव्यं घटादिकमुत्पद्यते । परमाणुद्वयरूपाभ्यां द्व्यणुके रूपं द्व्यणुकरूपेभ्यश्च त्र्यणुकरूपमित्यनेन क्रमेण घटादौ रूपरसगन्धस्पर्शोत्पत्तिरिति' ।

एवं पीलुपाकवादिनां मतेन आमपाकनिक्षिप्ते घटे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिर्भवति । तत्र परमाणवः समवायिकारणम्, तेजः संयोगोऽसमवायिकारणम् अदृष्टादिकञ्च निमित्तकारणम्' । वैशेषिकाचार्याणामयमभिप्रायः यदवयविनावरुद्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति, अवयविनः प्रतिबन्धकस्य सत्त्वाद्, बाह्यावयवानामन्तःप्रवेशासंभवात् । अतः पाकसंयोगेन विनष्टेषु अवयवेषु, स्वतन्त्रेष्ववयवेषु

(१) पदार्थोपदिश्यक्षुः, पृ. ३५

(२) प्र. पा. भा., पृ. ७२ ।

(३) न्यायकन्दली, पृ. २५८-२६०

(४) तर्कदीपिका, पृ. १५-१६

परमाणुष्वेव पाकः, पुनश्च पक्वपरमाणुसयोगादवयवपर्यन्तम् उत्पत्तिः । घटस्य विघटनसघटनात्मिका एषा जटिला प्रक्रिया वैशेषिकैरनेन कारणेन स्वीकृता यत्तेषां मतेन घटस्य समस्तेषु परमाणुषु पाकजपरिवर्त्तनव्यवस्थायै एषैव प्रक्रिया सक्षमास्ति । यदि च पाकदशायाम् अवयविरूपो घटः समग्रतः स्थितो भवेत् अग्निस्तस्य सूक्ष्मावयवेषु न प्रवेष्टुं शक्नुयात्, तस्याभ्यन्तर-ञ्चापक्वमेव तिष्ठेदिति । कश्चन वाद्याक्षिपति—कथं नैषा विघटनप्रक्रिया प्रत्यक्षगम्या भवतीति, तदा ते वैशेषिकाचार्याः तर्कयन्ति—शीघ्रतावशादिति । तेजसाम् अतिशयितवेगवशात् पूर्वसंस्थाननाशो झटिति संस्थानान्तरोत्पत्तिश्च भवति । अतः परमाणुष्वेव पाको भवतीति पीलुपाकवादिनः —

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये^१ ।

एवं सामान्यजनेभ्यो घटरूपपरिवर्त्तनमेका साधारणी प्रक्रिया-ऽस्ति, परं पीलुपाकवादिनां मते एषातिदीर्घा, जटिला च शृङ्खला विद्यते नैकासां भौतिकीनां रासायनिकीनाञ्च क्रियाणाम् ।

पिठरपाकवादः

पिठरे अवयविनि वा पाको भवतीति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः । पूर्वस्य घटस्य नाशं विनैव अवयविनि परमाणुपर्यन्तेष्ववयवेषु च युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरिति तेषां मतम् । तदुक्तं कारिकावल्याम् ।

नैयायिकानां तु नये द्वयणुकादावपीष्यते ।^२

पिठरपाकवादिनामयमाशयः यत्तेजसा परमाणूनामभिघात-संयोगेऽपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वेन मानाभावेऽवयवित्येव पाकस्वीकार उचितः^३ । पीलुपाकसिद्धान्त-विरोधे त आक्षिपन्ति यत्तेजः संयोगकाले प्रथमघटस्य विनाशानन्तरं पाकपरिसमाप्तौ नूतनघटस्योत्पत्तिश्चेत्तर्हि अयमेव स घटः इति प्रत्यभिज्ञा कथं भविष्यतीति ? एतत् तु प्रत्यक्षसिद्धमेव यद् घटस्याकारः, परिमाणं, तदङ्कितता रेखाश्चापि तथैव तिष्ठन्ति । यदि च पाकप्रक्रियाकाले तस्य घटविशेषस्योपरि अन्ये

१. भाषापरिच्छेदः, कारिका १०५-४

२. तत्रैव, कारिका, १०६.

३. 'तत्र कार्यकारणसमुदाय एव पच्यते' इति पिठरपाकवादिनः ।^२

उपस्कारः ३७१ ।

घटा क्षिप्येरन् तदा निम्नस्थस्य घटस्य नाशादुपरिष्ठा सर्वे घटाः पतियुः परं नैवं कदाचिद् दृश्यते । अतः पाकप्रक्रियायां घटस्य विघटनं भवतीति मतं न समीचीनम्^१ अपि च पक्वपरमाणूनां संयोगस्थल अपाकप्रसङ्गविषये नैयायिका एव समादधति यदवयविनां सच्छिद्रत्वादग्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टेष्ववयवेषु अवरुद्धेष्वपि पाको न निरुध्यते । तस्माद् अवयविन्येव पाकस्वीकार उचितः, अनन्तावयवितन्नाशाद्यकल्पनेन लाघवञ्चेति^२ । सोऽयं घट' इति प्रत्यभिज्ञाऽपि संगच्छतेऽत्र । तथाह्यापाकनिक्षिप्तेषु घटादिषु कुलालस्य छिद्रप्रदेशेन निरीक्षमाणस्याक्षजं विज्ञानम्—घट पच्यत इति । यदि चोत्पन्नपाकजाः परमाणवो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण घटादिकमारभेरन् तद्वेशं तावत्परिमाणं तत्संख्या च न स्यान्नियमहेतोरभावात् । दृष्टश्चायं नियमः तस्मिन्नेव देशे तावत्परिमाणं तत्संख्या च । एवं घटादीनामवस्थायित्वम् । न च घटादेर्विनाशे कर्मादिभिर्विना पुनरुत्पत्तिर्युक्ता^३ । अतो प्रत्यक्षबलात्पच्यमानस्य घटादेर्विनाशमेव मन्यन्ते नैयायिकाः, तर्कयन्ति चैवम् । कार्यद्रव्यस्य घटादेरन्तस्तेजः कणानुप्रवेशकृतपाकोपपत्तेरलं विनाशकल्पनया, अतः पिठरपाकपक्ष एव पेशलः—

यादृगेव हि निक्षिप्तो घटः पाकाय कन्दुके ।

पाकेऽपि तादृगेवाऽसावुद्गतो दृश्यते ततः^४ ॥

तस्मादविनष्ट एव घटादयः पच्यन्ते तत्र पाकेनाग्नि-संयोगेनावयविष्वपि रूपादिकं जन्यत इति नैयायिकानां पिठरपाकवादस्य सारः ।

वैशेषिकग्रन्थेषु सर्वेऽप्येत आक्षेपा युक्तिपूर्वकं समाधाय प्रतिपादितं यत्—'न च कार्यद्रव्य एव रूपाद्युत्पत्तिविनाशो वा संभवति सर्वावयवेषु अन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावाद् अणुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न संभवति कार्यद्रव्यविनाशादिति'^५ ।

१. तत्रैव, पृ. ७२-३३

२. इह पिठरपाकवादिनो नैयायिका बहुतद्द्रव्यगुणकर्मतद्ध्वंसादीनां कल्पनमवेक्ष्य नीलादौ नीलेतररूपादेर्नीलाभावादेश्च चित्रे रूपाभास्य सामानाधिकरण्येन प्रतिबन्धकतादावेव लाघवात् । प. दि. च, पृ. ३६

३. व्योमवती, पृ. ४४७

४. न्यायमञ्जरी, द्वितीयो भागः, पृ. १२

५. प्र. पा. भा. पृ. ७२-७३ तथा न्यायकन्दली, पृ. २६२

न तावत्परमाणवः सान्तराः, निर्भागत्वात् । द्व्यणुकस्य सान्तरत्वे चानुत्पत्तिरेव, तस्य परमाण्वोरसंयोगात् । स युक्तौ चेदिमौ निरन्तरावेव । किञ्च, पाकात्पूर्वं घटावयवानां शैथिल्यमनन्तरञ्च काठिन्यमुपलभ्यते । न च नोदनाभिघातयोरिव शैथिल्यकाठिन्ययारेकत्र समावेशो संभवति, परस्परविरोधात् । तस्मात् पूर्वद्रव्यविनाशः कारणविनाशात्, द्रव्यान्तरस्योत्पादः कारणसद्भावादेवेति सिध्यति । तेजसो लाघवातिशयेनेदृशो वेगातिशयः स्पर्शातिशयश्च यत् तज्ज-यं कर्म कार्यद्रव्यं पूर्वव्यूहात् प्रच्यावयति । तदवयवांश्च व्यूहान्तरं प्रापयति । तस्माद्यथा शरीरादौ प्रत्यहभनुपलक्षणीयः कालान्तरे स्फुटीभूतो विशेषः प्रतीयते तथा घटादिपाकेऽपीति । 'एतेन प्रत्यभिज्ञानेन सर्वाविस्थादर्शनमपरिनिहितमूर्तान्तरधारणमावरणसंस्थानसंख्यापरिमाणरेखादिचिह्नाद्यविपर्ययः पूर्वद्रव्याविनाशे प्रमाणमिति निरस्तम् । सूचिव्यतिभेदेन विदलित त्रिचतुरवसरेणु घटादिवत्प्रत्यभिज्ञादिकं व्याख्येयम्' ।

अतो यद्यपि कन्दुकनिक्षिप्ता घटादयः तद्विवरप्रसूतेन नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते, यद्यपि तत्संख्या तत्परिमाणं सन्निवेशस्तद्वेशाश्चापि पक्वा दृश्यन्ते यद्यपि ततो विभक्ता न विभाव्यन्ते, ततः तेषां कर्त्रादि कारणकलापासंभवात्पुनर्घटनामघटमानमिव लक्ष्यते, तथापि तेषामनुमानेन विनाशः परिकल्प्यते । अपि च पाकानन्तरं कन्दुकादपकृष्यमाणाः पिठरादयः केचित्सफुटिताः केचिद्वक्रतां गताः केचित्सन्निवेशानन्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति नष्टेषु कार्यद्रव्येषु परमाणव एव पच्यन्ते ।

पाकप्रक्रियायां घटादेः सर्वाविस्थोपलब्धिन्तु कार्यस्य विनश्यतोऽपि क्रमेण विनाशात् । नहि घटः केवलं परमाणुसमूहारब्धो येन विभवतेषु परमाणुषु सहस्रैव विनश्येदपितु द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्धः । तस्य द्व्यणुकव्यणुकाद्यसंख्येयद्रव्यविनाशात् परम्परया चिरेण विनश्यतो यावदविनाशस्तावदुपलब्धिरस्त्येव । एकतश्च पूर्णैवयवा विनश्यन्ति, अन्यतश्चोत्पन्नपाकजैरणुभिरपूर्णं तत्स्थाने एव द्व्यणुकादि-

प्रक्रमेणारभ्यन्ते, तेन पक्वापक्वायव-दर्शनामिति वैशेषिकाचार्याणां समाधानम् ।

पाकप्रक्रियायां क्षणविभागः

अस्यां पाकजरूपाद्युत्पत्तिप्रक्रियायां द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति तत्रापि काचिद्विमतिः — विभागजविभागो यन्नैष्यते तन्मत एषा प्रक्रिया नवक्षणा । विभागजविभागाङ्गीकर्तृमतेऽपि विभाग सापेक्ष एव विभागानन्तरं जनयेत् निरपेक्षस्य जनकत्वे कर्मत्वापत्तिः संयोग-विभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति तत्तलक्षणात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भ-कसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजननं तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं वापेक्ष्य विभागेन विभागजननं तदैकादशक्षणा । किञ्च यद्युत्पादक एवाग्निसंयोगो नाशकस्तदा रूपादौ नष्टेऽग्निनाशे नीरूप एव परमाणुश्चिरस्ति-ष्ठेत् नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा पाकेन रक्तसारता न स्यात् परमाण-वन्तरे कर्मचिन्तनाच्च पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे नवमे वा क्षणे गुणो-त्पत्तिः । तथाहि द्व्यणुकविनाशानन्तरं द्व्यणुकान्तरमुत्पद्य द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा क्षणे गुणवद्भवतीति न संभवति^१ । पाकप्रक्रि-यायां क्षणनिर्णयविषये कन्दलीकारस्याभिमत किञ्चिद् भिन्नमेव^२ ।

एवं समासतः वक्तुं शक्यते यन्नैयायिका वैशेषिकाश्चोभये पार्थिवकार्याणां 'पाक'विषये तु परस्परं सहमताः । अत्र मीमांसकाः पाकसत्तायामेव विशङ्कते, तत्स्थाने शक्ति संस्कारं वा स्वी-कुर्वन्ति । तेषां मतेन कार्यद्रव्याणां रूपादिपरिवर्तनाय पाक-स्वीकारो नैवोचितः । परं नैयायिकाः (वैशेषिकाश्चापि) शक्ति संस्कारं वा 'अदृष्टं' कथयन्ति, पाकस्तु तेषां मते 'दृष्टं' भवति-दृष्टा शक्तयश्च अदृष्टानामपेक्षया प्रधाना भवन्तीति सर्वविदितमे-वेतत्^३ । पाकजविशेषविशिष्टा एव परमाणवः विविधापार्थि-वकार्याणि आरभन्ते । अतः पाकस्तु स्वीकरणीय एव ।

१. कणादरहस्यम्, पृ. ६१-६६

२. न्यायकन्दली, पृ. २६५-२६७

३. किरणावली 'प्रकाश', पृ. १३४

उदयनाचार्यः प्रतिपादयति यद्यदि पाकजगुणा न स्वीक्रियेरन्, तर्हि स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-भेदेष्वपि संख्यापरिमाणादिविनिर्णयो न संभवेत् । यथा घटपटादीनां संख्ययोर्भेदो न भवति, तथैव विविध-द्रव्याणां स्पर्शेष्वपि भेदो न संभविष्यति । अत्रायं प्रश्नो मुख्यतः स्पर्शविषये समुद्भवति, यतो हि रूप-रस-गन्धास्तु स्पष्टमेव पाक-वशात्परिवर्तिता अनुभूयन्ते, परं स्पर्शे तु पाकस्य प्रभावो न स्पष्टं परिलक्ष्यते । अतोऽत्र स्पर्श एव मुख्यतः कथितम् । एवम् आशी-विषवृश्चिककीटादिदंशजन्येषु स्पर्शेषु शूकशिम्ववृश्चिकपत्रिकादिषु च स्पष्टेषु दृष्टो दुःखविशेषः पाकज एव । मणिमूलादिविशेषेषु स्पष्टेषु तदुपशमांसपि पाकमहिम्नैवापपद्यते । तस्मात्पार्थिवस्पर्शोऽपि पाकजः पार्थिवविशेषगुणत्वाद् गन्धवदित्यवधेयम्^१ । कौण्ड-भट्टोऽपि स्पर्शगुणे पाकजविशेषं स्वीकरोतिप्रति पादयति च यत्स्पर्श पाकवशादेव कठिनं द्रव्यं मृदुमृदुद्रव्यञ्च कठिनं भवति^२ । अत एव 'पाकजस्पर्शवती' पृथिवीत्याह भाष्यकारः - स्पर्शोऽस्याः पाक-जो विलक्षणश्च । यदि हि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवद-विशिष्टः स्यात् । अतः पार्थिवगुणेषु पाको भवतीति निश्चितम् ।

तदित्थं निष्कर्षरूपेणैवं वक्तुं शक्यते यत्पाकविषयो तु नैयायि-कानां वैशेषिकाणाञ्च सहमतिः, परमत्र सूक्ष्मप्रक्रियानुतेषां किञ्चि-दमतवैभिन्न्यम् । तथाहि वैशेषिका मन्यन्ते यत्पाको नाम परमाणु-ष्वेव भवति, कार्यगुणानां कारणगुणानुक्रमवशात् । परं नैयायिका-नुसारेण नैतत्समीचीनं यत्त्रयम् तु घटः परमाणुवर्जन्तं विनश्यतीति स्वीक्रियेत ततश्चादृष्टवशात्तुनः पाकानन्तरं स्वाभाविकी स्थिति-माप्नोतीति । अतस्ते सच्छिद्रे सनप्र एव धटे पिठरूपे पाकं प्रति-पादयन्ति ।

अत्र शङ्करमिश्रः पीलुपाकवादस्य वैशिष्ट्यं व्यावृणन्नाह यदस्य सिद्धान्तस्य महत्त्वं तु पार्थिवावयवविशेषगुणानां यावद्द्रव्य-भावित्वसाधनाय वर्तते । पार्थिवविशेषगुणानां यावद्द्रव्यभा-वित्वे सिद्धेऽयावद्द्रव्यभावित्वां सुखादीनां तद्वैधर्म्यदर्शनात् पार्थिव-विशेषगुणत्वनिरासेन पृथिव्यन्यद्रव्यविशेषगुणसिद्धौ भूतचैतन्यनि-रास एव प्रयोजनम् । तथाहि सुखादयो न भूतविशेषगुणा अयावद् । द्रव्यभावित्वात् शब्दवदिति^३ सिध्यति ।

१. किरा, पृ. ४९

२. पदार्थदीपिका, पृ. ११

३. कणादरहस्यम्, पृ. ६६-६७

वस्तुतः पाकप्रक्रियासिद्धान्तोऽयं नैयायिकानां वैशेषिकाणाञ्च
 मध्ये तेषां स्वस्वमान्यतासु वास्तविकनिष्ठापरिचायक एवाभूत्,
 अतो पीलुपाकपिठरपाकविषये विवाद एषो न्यायवैशेषिग्रन्थेषु
 परमं तार्किकसौक्ष्म्येण निर्व्यूढः उक्तविश्लेषणान्तरञ्च विज्ञासते
 यद् यद्यप्यापाततो दृष्टे सति सामान्यजनस्यानुभवदृष्ट्या नैयायिक-
 मतमधिकं संगतं समीचीनं सरलञ्च प्रतीयते परं तार्किकदृष्ट्या
 परीक्ष्य वक्तुं शक्यते यद्वैशेषिकसिद्धान्त एव निर्दुष्टतरः-
 यदावेव स्वीक्रियते न्यायवैशेषिकयोः कार्यगुणाः कारणगुणजन्या
 इति । परं पाकविषये वैशेषिकाणां मतन्तु एतस्यामूलस्थापनाया
 पोषणमन्तं यावत्करोति, नैयायिकानां पिठरपाकवादस्तु लंघयति
 तं सिद्धान्तमस्मिन्स्थलविशेषे । वैशेषिका कथयन्ति यद्यदि एक-
 स्मिन्नपि प्रसंगे कार्यगुणाः कारणगुणैः स्वतन्त्रतो जन्या मन्यन्ते
 तर्ह्येका दुर्निवार्याऽनवस्था आरभ्यते वयञ्चैतद् व्याख्यातुम-
 क्षमा भविष्यामो यत् कारणगुणैः कार्यगुणानां सम्बन्धोऽनियतः
 स्वीक्रियते चेत्, तर्हि कथं न नीलतन्तुभिः श्वेतपट जायत इति ?
 अतएव एतादृशीभिर्विसर्गतिभिः वैशेषिकाभिमतः पीलुपाकवादः
 एव समीचीन इति राद्धान्तः ।

वरिष्ठव्याख्याता संस्कृतविभागे
 मैत्रेयी महाविद्यालये, दिल्ली

आगमस्वरूपम्

डा० परमहंसमिश्रः

आगमशब्देन आपाततः कस्यचित् शुभागम एव प्रतीयते । आगमनं लघुङन्तं तु तदेवाभिधेयमिति । काव्यमीमांसायां यथा कस्यचित् काव्यपुरुषस्य परिकल्पनं सचेतसां श्रेयसे साधीयान् भवति तथैव मनीषिणां कश्चित् मनीषा-पुरुषः परम्परया सगस्य समारम्भादेव श्रेयसे शाश्वतं समीरयन् संविदः सन्दर्भं स्वात्मसमावेश-रसेन संवलित करोति । साम्प्रतमपि मानव-मनीषां समल करोति ।

गम्भातोश्चत्वारः गति-प्राप्ति-ज्ञान-मोक्षरूपा ह्यर्थास्तु विश्रुता एव । अतएवागमशब्दस्यापि चतुर्ष्वर्थेषु च प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । आगति-सम्प्राप्त्य-अवगमापवर्गरूपेष्वर्थेषु प्रवहत्येव प्रासंगिकी परमार्थधारा ।

का नाम आगतिः ? जगत् गमनशीलमेव । गच्छति गच्छति इति जगत् । यत् सर्वदैवानवरतमेव गच्छति तस्य पुनरागतिरगम्यैव किन्तु क्रमशः समागतिस्तु निर्विवादतया सत्तां स्पृशत्येव । कुत इयं विसृष्टिः ? कितत् स्थानम् ? कोऽसौ बिन्दुः ? कोऽसावुत्सः को हेतुरहेतुर्वास्य विश्वालेख्यस्येति विचारणीया जिज्ञासा । कुत इयं समागतिः, कुत इयं सम्प्राप्तिः कुतः केनास्यावगमः ? केन कथं वापवर्गप्रगतिरिति निश्चप्रचम् आगमचिन्तनस्य चिरन्तन-रोचिष्णुता ।

सर्वेषां दार्शनिकानां मोक्षविषयकं वैमत्यं शास्त्रेषु प्रसिद्धमेव । भवतु नाम वैमत्यं किन्तु नास्त्यत्र संशीति लेशः यत् मोक्षोऽपि गतिरेव । एवम् आ समन्ताद् गतिः । आधिदैविकी आधिभौतिकी आध्यात्मिकी च गतिः आगमविषयिणीं परिधिं स्पृशति ।

भावेऽकर्त्तरि च अप्रत्ययात् निष्पन्ने गम शब्दे 'आ' उपसर्गयोगे आगम्यते स्वमेव येनैतादृशः प्रमाता, कश्चित् तत्त्ववादः, कश्चित् निश्चप्रचं शाश्वतिकः प्रज्ञा-प्रवाहः कश्चित् विस्मयावतः रहस्यवादः कश्चित् दृश्योऽदृश्यो वा अर्थप्रवाहः आगमशब्दतः प्रतीयते । यतः तेनैवागत प्रमात्रा सर्वम् अस्तित्वं तन्वते अतएव सर्वं

विश्ववितानमपि तन्त्रमपि आगमशब्देनाभिधीयते इति
समुचितमेव ।

आगमशास्त्रस्य परिधौ दर्शनानां, विज्ञानस्य कलायाः
शिल्पस्य किं बहुना वाङ्मयमात्रस्य समावेशः कर्तुं शक्यते । अर्थस्य
सामासिके प्रसङ्गे रूढिरूपेण तन्त्रशास्त्रस्य दार्शनिकं विवेचनमेवात्र
गृह्यते विशेषतया शाक्त-शैव-वैष्णव-सौरगाणपत्यवादैः सह जैन-
बौद्धसम्बन्धिन्यः सर्वाः रहस्यविचारणाश्च आगमशास्त्रवादसिन्धौ
समाविशन्ति ।

अत एव वक्तुं शक्यते यत् आगमशास्त्रे न केवलं आध्यात्मिक्याः
समन्ततेरेव पन्थान निदिष्टाः सन्ति अपितु सर्वविद्यमानवसमृद्धि-
सम्पादकाः सिद्धिप्रकारा अपि प्रदर्शिताः सन्ति । वैष्णवागमेषु
अद्वैत शुद्धाद्वैत-विशिष्टाद्वैतादिमतवादानां सम्प्रदायसिद्ध विवे-
चनमुपलभ्यते । शास्त्रागमेषु अपराः परापरापरेतिसंविद शक्तं
विश्लेषणं दृश्यते । शंखागमवाङ्मयं तु त्रिकरपरिपाटीं परिशेष्यतः
स्पृशन्नपि त्रिषु स्रोतःसु प्रवहति—१. आगमशास्त्रधारा २. स्पन्द-
शास्त्रधारा ३. प्रत्यभिज्ञाशास्त्रधारा । प्रत्यभिज्ञाधारायामेव
क्रम-मतार्थादिस्रोतांसि च समुल्लसन्ति । आगमशास्त्र-
धारायाम् गुरुशिष्यपरम्परातः समागच्छन्ती मालिनीविजय-
स्वच्छन्दतन्त्र-विज्ञानभैरवमृगेन्द्रागम-रुद्रयामल शिवसूत्रादिविचार-
प्रधाना प्रावीण्यपरिपाटी । स्पन्दशास्त्रधारायाम् स्पन्दकारिका-
स्पन्दसन्दोह-स्पन्दनिर्णयादिग्रन्थानां दीपस्तम्भाः प्रचुरं प्रकाशन्ते ।
प्रत्यभिज्ञाधारायाम्— शिवदृष्टीश्वरप्रत्यभिज्ञा- प्रत्यभिज्ञा-
हृदयम् इत्यादि विमर्शप्रकर्षरूपाणि मौक्तिकानि भृशं प्रकाश-
राशिं प्रसारयन्ति । क्रमदर्शनं तु प्राधान्येन त्रिकदर्शनमेवानुसरति ।
श्रीमहार्थप्रथा औत्तराम्नायरूपेण च प्रथिता । एवमेव मतादिकमपि
तथैव ।

केचित् समुदीरयन्ति विद्वांसो यदागमशास्त्रमेव तन्त्र-
शास्त्रम् । रहस्याम्नायसरणिरेवागमतन्त्रसरणिः इत्यपि कथ्यते
यत् शैवानां वैष्णवानां च वाङ्मयमागमपदेन, शाक्तानां बौद्धानां
जैनेषां च रहस्याम्नायवाङ्मयं तन्त्रपदेनाभिधीयते । केचित्तु निगम-
वाङ्मयमपि आगमशब्देनैव प्रयुञ्जन्ति । तुलसीदासेन कविरिण्डे
निगमागमसम्मतशब्देन द्वावेवाम्नायप्रवाहौ स्वीकृतौ ।

प्रत्यागमं विद्या-क्रिया-योग-चर्येति विचारचतुष्पदी रोचते ।
विद्यापादे पशुपति-गण-परिस्पन्दप्रक्रियैव प्रतिपाद्यते । क्रिया-
विमर्शं तु केन प्रकारेण इच्छाशक्तिः जागर्ति, केन प्रकारेण उन्मेषा-
कर्षणं, कथं च कञ्चुकादिषु प्रतिष्ठा । तथैव देवत्वावाहनाति-
ष्ठादिकं च विमृश्यते । योगे तु योगसाधनासन्दर्भे गुरुशिष्य-
दीक्षालक्षणं वेलक्षणं विव्रियते । चर्याचरणे तु आचारस्यैव विचार-
णमाचर्यते । विशेषतः शैवागमे तु समृद्धोप्यते यत् शिवतत्त्वं-
निष्कलं, सदाशिवतत्त्वं सकलनिष्कलं विद्यातत्त्वं सकलनिष्कलं-
सामानाधिकरण्यमूलकं तथा मायातत्त्वं सकलं विश्वमिति ।

वाराहीतन्त्रे तु आगमस्य विषया एव निर्दिष्टाः सन्ति —

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथाचर्चनम्

साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ।

षट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद् विदुर्बुधाः ॥

कुलार्णवतन्त्रे तु —

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।

द्वापरे तु पुराणोक्ताः कलावागमसम्भवः ॥

इत्यनेन श्लोकेन सम्प्रति आगमिकव्यवहाराचारपद्धतिरे-
वाङ्गीकरणोयेति निर्दिश्यते । अद्यत्वे प्रायः आगमाचारस्यैव
व्यवहारे प्राधान्यं दृश्यते । इदमपि वक्तुं शक्यते यद् भारत-
वर्षस्य सर्वेषां सिद्धान्तानां मुक्तामालिका आगमसूत्रेणैव
संग्रथिता वर्तते —

तन्त्राम्नायमहाब्धिकुक्षिकलनाद् गम्भीरतत्त्वालयात्

नैपुण्यान्तिरमायि सूरिभिरियं सिद्धान्तमुक्तावली ।

साक्षादागमसूत्रिता प्रतिपदं स्वप्रत्ययग्रन्थिता

मेरुयंत्रं हि सामरस्यमुभयोः सा नः श्रियं शोभताम् ॥

गुह्यगुणगौरवगरिम्णा वरेण्येयमागमसरणिः । अस्मिन् विमर्श-
महोदधौ मन्त्राणां तन्त्राणां च मौक्तिकानि प्रत्येकं मणिद्वीपं प्रका-
शमानानि परमप्रकाशं चतुर्दिकू विकिरन्ति । मौक्तिकानि तु सन्ति
किन्तु नैवास्माभिर्हंसत्वमुपसेव्यते येन नीरक्षोरविवेके सौविध्यं
सौहित्यं सौख्यास्वाद्यत्वं च मिलेत् ।

आगमधारायाः सर्वोपरि वैशिष्ट्यमिदं यद् यावत्तः सन्ति
बौद्धिकतायाः समस्याः, यावत्तः सन्ति भौतिकतायाः परमोहापोह-

स्थितयः तासां परमं विमर्शं प्रस्तौति । न केवलं सत्प्रवृत्तिं परिचाययति अपितु दुष्प्रवृत्तिमपि वारयति । विज्ञानवादिनः यथा प्रयतन्ते किमिदं ज्ञातुं तथैव आगमवादिनः न केवलं ज्ञातुमेव प्रयतन्ते अपि इदन्ताया दुष्प्रभावमपि संप्रदर्श्य सर्वदैव अहन्तायाः प्रकाशेनापि स्वात्मसंविदां वपुः प्रकर्षमपि विचिन्वन्ति ।

वक्तुं शक्यते यद् आगमशास्त्रं नैव प्रवृत्तिपरकम् विधि-शास्त्रम् अपि तु संविदः स्वरूपरहस्यविमर्शविशिष्टं चिरन्तन-चिन्तनेन सचेतसां चैतन्यचिन्ता—विमोचकं विचित्रं चित्तिचारुता-मयं चित्रितं परमशिवस्य चित्रमेव ।

ध्यायतामेतद् यत् सर्वाणि शास्त्राणि केनापि पठितव्यानि ज्ञेयानि प्रवचनीयानि च भवन्ति । केऽपि बुद्धिमन्तः शास्त्राणि समधीत्य पारङ्गता विद्वांसः भवितुं शक्नुवन्ति तस्याधी-तस्य शास्त्रस्य विश्लेषणं व्याख्यानम् अध्यापनं च कर्तुं पारयन्ति किन्तु एतेन बुद्धिवंशेन, व्याख्यानाख्यानेन प्रवचनेन तेषां स्वरूपे किमपि परिवर्तनं नैवापेक्ष्यते । तेषां हृदि पूर्ववदेव संकोचस्य, क्रोधस्य, मोहस्य जयाजयद्वन्द्वस्य संस्कारास्तिष्ठन्तः सन्त्येव । विश्लेषां विस्मयावहः अहंकारः तानभिभवितुं प्रभवत्येव । शास्त्र-ज्ञानेन स्वपक्षस्थापनाग्रह-ग्रहिलतया पक्ष-विपक्ष - परम्परायाम् ईष्यामर्षरूषिता ज्ञानगर्वगोत्रभिदः मुक्तिमार्गात् पृथक् पार्थक्य-प्रथां प्रथयन्तः स्वात्मनः स्वात्मसंविदपुष्टमेव विस्मरन्ति । अतः सर्वाणि शास्त्राणि स्वाध्यायिनः अंशांशिकतयैव भावयितुं प्रभवन्ति, किन्तु नैवागमशास्त्रमेतादृशम् । एतत् पुरुषं साधकं समग्रतया गृह्णाति, नैवांशांशिकया । अस्याममृतस्रोतस्विन्यां सर्वाः प्रवृत्तीर-पहायैव प्रवेष्टुं स्नातुं च शक्यते । एतत् शास्त्रं सम्पूर्णा व्यक्ति-त्वपरिवर्तनं वाञ्छति । आगमिकानुभूतिरसपीयूष—पानार्थं समग्रतया समर्पणमावश्यकम् । सर्वेष्वन्येषु शास्त्रेषु सैद्धान्तिक-सम्भावनाया विलासः दृश्यते, बौद्धिक—प्रस्तावनाया प्रसरत्वं परिलक्ष्यते, तत्र सर्वत्र मस्तिष्कस्यैव वैभवमपेक्ष्यते नैव सर्वात्मना हृदयस्य । बुद्धिस्तरे सर्वेषां शास्त्राणां समाधानं कर्तुं शक्यते किन्तु आगमशास्त्रे नैव बुद्धिविलास आवश्यक आत्मानुभव एवात्र प्रशस्यते ।

अस्तित्वमुपलभ्य तत्र समावेशमाध्यमेन — सर्वा गतया निमज्जनेन, सर्वेषामात्मावरणानां निराकरणं स्वकृतसाधनमाध्यमेन सर्वविश्वशङ्काकलङ्कातङ्कपङ्कपरिहारः सर्वेषामध्यासानां मनागेव परमशिवपीठपरसास्वादेनैव निरासः सम्पद्यते । नाप्यत्र संशीतिलेशः ।

अयं रसोद्येन मनागवाप्तः स्वच्छन्दचेष्टानिरतस्य तस्य ।

समाधियोग-व्रत-मन्त्र मुद्रा-जपादिचर्या विषयवद् विभाति । इति केनचित् परमहंसरसास्वादतया विगतविश्वविषादेन सत्यमेवोक्तम् । रसो वै सः' इत्यादि श्रुत्युपपादितं रसं स्वात्मसंविद्विमर्शदिवानुभवन्ति आगमिकाः । आगमशास्त्रस्यैवेदं महत्त्वमहार्थ-मञ्जरीकारः समुदीरयति —

आगमत्वेऽपि सामान्ये कः प्रद्वेषः शिवागमे
अनायासेन यत्रोक्ता मुक्तिरेकेन जन्मना ॥

त एव कथयन्ति —

धन्याः केचिद्धनमिव विभोरागमैगोप्यमानां
व्याकुर्वाणां जगदपरया धीरविक्रान्तिविद्याम्
माधुर्यस्य प्रथमपदवीं मङ्गलानां प्रतिष्ठाम् ।
मान्त्रीं शक्तिं मनसि महती देवतेत्याद्रियन्ते ।

संविदामुल्लासे न कदाचित् प्रामाण्यशङ्का, न प्रामाण्य —

प्रसाधनापेक्षा च । न च तत्रा रुक्षसाधकहृदयपरीक्षा-
व्याक्षेप महामाहेश्वराचार्यैरभिनवगुप्तपादेनाभ्यधायि —

यं प्राप्य सर्वागमसिन्धुसं पूर्णञ्चत्वमभ्येति कृतार्थतां च ।
तं नौम्यहं शाम्भवतत्त्वचिन्ता-रत्नौघसारं परमागमाब्धिम् ॥

सत्यमेवैतत् यत् किमप्यलौकिकं तत्त्वमागमेनोन्मुद्रयते ।

कथयति यमेव सत् महेश्वरानन्दः —

“पारमेश्वरः परामर्श एव ह्यागमः” ।

ए ३६; बादशाहवाग, वाराणसी ।

विलापपञ्चिकापरिशौलनम्

अशोकचटर्जाशास्त्री

कविश्रीदीपकघोषविरचितं विलाप-पञ्चिकेति गीतिमयं काव्यमा-
धुनिकसंस्कृतसाहित्येतिहासे ह्यभिनवं संयोजनम् । मृतेति तथा
कथितसंस्कृता वाणी गायिका विहंगमेव ललितेन मधुरेण चालापेन
सहृदयश्रोत्रसुखं जनयति काव्यमिदं साधयति तद् दृढं प्रमाणम् ।
सङ्गीतज्ञकवेः सहजाता सङ्गीतप्राणता तथा सुन्दरसुरवाक्साधने-
त्युभयोर्मनोरमो गङ्गायमुनासङ्गमोऽत्रकाव्ये साधितः कविना ।
वैदान्तिकोऽपि कविश्रीदीपकघोषः कविकुलपतिकालिदासस्य पर-
मोऽनुरागीत्यस्यावबोधो जायते यदा दृष्टिगोचरतामायाति यदधु-
नातनः कविः कालिदासस्य मेघदूतमनुकृत्य काव्यकल्पनायां व्रती
सञ्जातः । कालिदासस्य शोणितकणा तस्य शरीरे प्रवहन्ती तत्रभ-
वन्तं कविजनं काव्यरचनायां प्रवर्तयति-इति नः प्रत्ययः । कण्वाश्रमं
प्रविष्टो दुष्यन्तः कौतूहलात् कर्णं दत्त्वाकथयत्—“अये दक्षिणेन
वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते” इति तं ध्वनिमनुकृत्य विलाप-
काव्यकुञ्जमिदं प्रविश्य वयमपि वक्तुमुत्सहामहे—“अये पश्चिका-
तन्त्रयन्तरे विलाप इव श्रूयते” इति । काव्यरसतामापन्नः स
वित्नापस्तु सहृदयहृदयं न दुःखयति, वरं नितरां सुखयतीति
काव्यपाठेऽस्मिन् सुष्ठु प्रतीयते ।

पल्लवपञ्चकेन विलापञ्चकेन शोभां पुष्यति विलापपञ्चिका ।
तत्र प्रथमं काव्यं “मेघविलापम्” । अयं मेघो न मेघदूतीयोऽपि नु
पृथ्वीस्थानीयः कश्चित् क्लान्तोऽनटनगुरुणा दैन्यदीर्णः—येन
स्वचक्षुषा यक्षगृहं न दृष्टम्, केवलां कालिदासीयमेघदूतपाठादवगतम्—

“यक्षागारं क्व नु सुखमयं नित्यलक्ष्मीप्रपूर्णं

लक्ष्मीत्युक्तं क्व नु मम गृहं दैन्यदीर्णं संदायत् ।” इति

वस्तुतो द्वयोर्मध्ये महत् पार्थक्यं वैपरीत्यं वा बाहुल्येन दृश्यते ।
कविरत्र यक्षगृहस्य प्राचुर्यं तथैश्वर्यमनुस्मृत्य पृथिवीलोके कस्य-
चिददरिद्रजनस्य दारिद्र्यदीर्णं दशां सुनिपुणमङ्कयति । तदङ्कने
भाषा चित्ररूपमयी, यस्यां अर्थबोधः सरल एव । तत्र कष्टकल्पना
नास्ति । विलापस्य कारुण्यमस्मान्नितरां दहति यदा कविभार्य

विलपति—“पश्यन्त्या मे विलयमखिलं याति हा शुष्यदेव”—तदा
गिरिशचन्द्रकृत—“प्रफुल्ल” नाटकगतयोगेशस्यान्तिमा व्याकुलता-
स्माकं स्मृतिपथ उदेति—“मम सज्जिता वाटिका शुष्कतां गते”ति ।
परं यदा सा स्वामिनं प्रत्यभियोगं ज्ञापयति—“हा हा स्वामिन्
विफलविगतं यौवनं जीवनञ्च” अथवा “धिकं त्वां विफलपुरुषव्यर्थ-
नामा पतिस्त्वमि”ति तदैतदाकर्ण्य वङ्गदेशीयां काञ्चन कलहपरा-
यणां महिलामनुस्मृत्योच्चैर्हसितुमिच्छा जायते । अत्र भाषा सरला
भावो वस्तुनिष्ठः, चित्रं वास्तविकं “रोमान्टिकता” वर्जिता,
शब्दचयनं कालिदासानुसारि, छन्दो मेघदूतानुकारि, सर्वोपरि सार-
ल्यं विद्यते । अलङ्कारप्रयोगे कवेः स्वभावोक्तिः प्रशंसनीया ।
द्वितीयश्लोके विषमालङ्कारश्चित्तचमत्कारी । एकादशश्लोके
“भग्नपक्षो विहङ्गः” “छिन्नतन्त्री विपञ्ची” “पङ्कमग्नौ गजः”
इत्पुपमानत्रयमतीव सुन्दरम् । तत्रस्था लुप्तोपमा मनोज्ञा । द्वादश-
श्लोके मरुत्सरित्कल्पना स्वाभाविकी । तत्र “रज्जौ सर्पभ्रमः”
इत्यस्य स्थले “सर्पे रज्जुभ्रमः” इति चिन्तनं निश्चितमेव नूतन-
त्वावगाहि । कवेः श्रीदीपकघोषस्य मेघविलापं रसोत्तीर्णतां व्रजति-
इत्यत्र न कोऽपि संशयावसरः । तत्पक्षे कालिदासीयाधमर्णता
गौरवायैवोत्तराधिकारबलादेव ।

कवेर्द्वितीयं विलापकाव्यं द्वात्रिंशच्छ्लोकबद्धं “सुरवाग्विलापम्
तत्र सुरवाक्समाख्या संस्कृता भाषा भारतभूमौ वङ्गेषु च संस्कृत-
चर्चारहितात्मकमवधीरणमनुभूय संस्कृतानुरागिविद्वज्जनं कविसमया-
करुणं विलपतिकविः । स्वप्ने ददर्श संस्कृतसुराङ्गनाम । स्वप्ने शुश्राव
तस्याः करुणं विलापम् । तस्यैव वाणीरूपं सुरवाग्विलापमिति
काव्यम् । काव्ये वाचनभङ्गी हितोपदेशवेतालपञ्चविंशत्यनुसृतकथा-
भागानुयायिनी, तत्रस्थसंवादधर्मिणी च । तद् यथा हितोपदेशीयवि-
ग्रहकथाभागे राजा शूद्रकः कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ सकरुणं कुलदेवतायाः
क्रन्दनध्वनिं शुश्राव । तद्वदेव कविः मध्यक्षपायां संस्कृतभारत्या
रोदनं श्रुतवान् । वेतालपञ्चविंशतौ राजा नागमातुः क्रन्दनध्वनिं
श्रुत्वा प्रतीहारं तत्र प्रेषयामास । प्रतीहारश्च तां प्रपच्छ “मातः ।
का त्वं कथं वा रोदिषि” इति । एवं प्रकारेण कविरपि संस्कृत-
वाचमपृच्छत् “का त्वं विलापे वद कश्च हेतुरात्रौ गृहे मे किमिति
प्रवेशः” इति ।

नसाहित्यस्यास्वादं लभते । काव्यतनुरियं विलापरता भूषणहीना-
दीना जरती संस्कृतवागिव प्राय एवालङ्काररहिता । परमण्टाद-
श्लोके पाण्डववल्लभया साकं संस्कृतभाषायास्तुलना सहृदयहृदयं
निश्चितमेवचमत्करोति । पङ्क्तिश्लोके “मल्लयुधीव वृद्धा”—
इत्यत्र उत्प्रेक्षा प्रेक्षणीया । एतद्व्यमन्तरेणापरो विशेषोऽलङ्कारो
दुर्लभ एव केवलं गतिमयं भाष्यं पाठकमाकर्षति, तत्र वाक्त्रोतसो
निरवच्छिन्नता श्रुतिमुखकरी । वक्तव्योपस्थापना युक्तियुक्ता ।
संस्कृतशून्यभारतवर्षसम्बन्धीया भविष्यद्वाणी कवेर्दृष्टिं सूच-
यति । “स्वप्नः किमेतद् विदितं न मे तत् किमिन्द्रजालं मनसो भ्रमो
वा”—इत्यत्र “स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु” इति कालिदासी-
यश्लोकांशस्य प्रभावः प्रकटितः । तथापि वक्तव्यपरिवेशने कवेः
क्षिप्रकारिता प्रशंसनीया । छन्द उपजातिर्यत्र कुत्रापि इन्द्रवज्रोपे-
न्द्रवज्रयोर्मिश्रणम्, कुत्रापि वा इन्द्रवंशाया वंशस्थविलस्य चैकत्र
समन्वय इति काव्यस्यास्य छन्दसि विशेषः ।

कवेस्तृतीयं विलापकाव्यं चतुर्दशश्लोकमयं “अमरविलापम् ।”
तत्रामरशब्दो न देवतार्थे प्रयुक्तः परन्तु चिरन्तनार्थ एव । ततोऽमर-
विलापशब्दश्चिरन्तनविलापार्थवाही ।

तद् यथा—

चिरं विमुक्ता पतिवक्षसो या पतिप्रिया रूपमतीदृषद्भिः ।

माण्डोमंहीध्रस्य शिलामु मूर्ति चिरामरं गीतमिदं हि तस्याः ॥

एतदन्तरेण काव्यमध्ये न किमपि विलापवस्तु लक्ष्यते । परं “क्षणमत्र
तिष्ठ” “शृणु गीतमेकम्” इत्थं भूतध्रुवपदेन “आलापमेकं करुणं विप-
च्याम्” चैक्रीयते कविः । माण्डुपर्वतस्य मनोरमाकृतिकपरिवेशे
स आलापो नितरामेव मर्मस्पर्शी । कुत्रचिद्वाङ्मलकवि-ओयार्ड्-स्-
त्तयार्थरचित ‘दिसालिटारीरीपराख्यस्य खण्डकाव्यस्य प्रभावः प्रबलः
शेषश्लोकत्रये मेघदूतीयः प्रभावः प्रकटितः । तथापि माण्डुपर्वतस्य
प्राकृतिकी वर्णना मनोग्राहिणी । “माण्डुः सुधन्योज्जयिनीस्वसेषा”
—इत्यत्रात्मोपताख्यापनं सुन्दरम् । काव्ये शब्दचयनं परिमितं तथा
सुललितम् । “मञ्जीरशिञ्जा गिरिकुञ्जगर्भे” इत्यंशस्थोऽनुप्रासः
श्रोत्रमुखं जनयति । परमर्थालङ्कारस्य विरलता माण्डोः स्वभाव-
सौन्दर्यं ध्वनयति । अत्र विलापगतवस्त्वपेक्षया विलापपरिवाही
करुणस्तानविशेषः सहृदयश्रोत्रेषु पुनः पुनर्ध्वनित इत्यमरविलापका-

व्यस्यमहान् विशेषः । छन्द उपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोमिश्रणम्-
कुत्रचित् केवला इन्द्रवज्राथवोपेन्द्रवज्रा ।

उज्जयिनी-विलापं हि विलाप-पञ्चके लघुतमं विलापकाव्यम् ।
तत्र केवलं त्रयः श्लोकाः सन्ति । तेषु आद्यश्लोकद्वये कल्पना-
सत्यवयोः प्रबलः सधातः । कल्पना उज्जयिनीप्रेममयो मनोज्ञा
परं वास्तवं हि सा वैवर्ण्यमयो । परिणामे वास्तवस्य विजयवधोषः
फलतश्च उज्जयिनी प्रिया मानमयी चिरं गता । अत्रैव कवे-
वक्षोदीर्णं क्रन्दन नीरवं प्रकटितम् । परिशेषे तृतीयश्लोकस्य द्वितीय-
पादद्वये उपसंहारात्मिकानुभूतिश्चिरन्तनतास्वादमाहवहति ।
तद्यथा-‘स्वप्नप्रियं वस्तु कदापि लोके नान्वेषणीयः परिशेषशोकतः ।
नुभूतिर्लक्ष्यते । तस्याः सुरवाणीरूपं सीमितमपि सहृदयहृदये
चिरस्थायिनमावेशं रचयितुमर्हति । उज्जयिन्यां सामान्येन प्रिया-
त्वाद्यारोपमन्तरेणान्यदलङ्कारसौन्दर्यं विरलमेव । छन्दसि तु
कश्चिद्विशेषो लक्ष्यते । तद् यथा--प्रथमश्लोके एकादशाक्षरोपजाति-
यन्त्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोमिश्रणम् । द्वितीयश्लोके एकत्रैव इन्द्रवंशा,
उपेन्द्रवज्रा, इन्द्रवज्रा, वंशस्थविलमिति चतुर्णां मिथो मिलनादुप-
जातिः । तृतीयश्लोके प्रथमपादद्वये । वंशस्थविलेन्द्रवंशयोर्मिलना-
दुपजातिः । ततश्च द्वितीयपादद्वये इन्द्रवज्रोपेन्द्रवंजयोर्मिलनम् ।
संस्कृतकाव्ये एव विघट्टेन्द्रः प्रयोगः दुर्लभ एव ।

अन्तिममिदं विलापपञ्चिकायां काव्य मेघदूतस्य परिशिष्ट-
विशेषः । तत्र गुह्यकाधिपतिशापान्मुक्तः सन्नलकां प्रत्यागतो
यक्ष आत्मनः प्रियां भार्यां पुनःपुनराहूयापि न संप्राप्य करुणं विल-
पश्चिरमेवालकां परिहाय गतः विषयेऽस्मिन्नस्माकं कवेरग्रग-
मिणी विषयकल्पनाभिनवत्वमवगाहते । परमत्राङ्गलकविः ओया-
ल्टार-डे-ला-मेयारकृतः श्रोतेतिखण्ड काव्यस्य किञ्चिद्भावसाम्यमधि-
गमयति । अत्रैकत्रोलूकयोः परिहास कृशवायसरावश्चान्यत्र चनोल-
गलोविहङ्गमस्तथा प्रियबालतरुः मिथ एवातिप्राकृतयोः सांकर्येण
काचन रहस्यमयता सञ्जाता । तस्मिन् रहस्यमये परिवेशेयक्षोयाव-
दुपसहरति-‘प्रियया मम विलापस्य परिपूर्णतात्रैव परिसमाप्ति-
व्रजति ।

इयं विलापपञ्चिका नवापि विरलभूषणा लावण्यमयी अत्र
नेवावद्यतारहिता सहृदयहृद्या च ।

आचार्यः अध्यक्षश्च—संस्कृतविभागे विश्वविद्यालयः, कलिकाता

रामपाणिवादस्य रूपकेषु

भवभूतेः प्रभावः

(कु०) नमिता अग्रवाल

कवी रामपाणिवादः १७०७ ईसवीये वर्षे केरलप्रान्तस्य मङ्गलग्रामे नम्पूदरिपादब्राह्मणकुलं स्वजन्मना समलङ्चकार । तस्य अध्ययनं पुष्कलमासीदिति तस्य प्रबन्धेभ्यः प्रतीयते ।

रामपाणिवादस्य लेखनी सर्वतोमुखी आसीत् । न तु केवलं नाट्यकलायां अपितु काव्ये, महाकाव्ये, गीतिकाव्ये, स्तोत्रकाव्ये, प्राकृतकाव्ये, चम्पूकाव्ये, नृत्तप्रबन्धकाव्ये, संगीतशास्त्रे च सर्वत्र रामपाणिवादस्य प्रतिभा सर्वातिशायिनी वर्तते । स 'सीताराघवनाटकम्' 'पादुकापट्टाभिषेकनाटकम्' ललितराघवम् नाटकम्, 'लीलावती'वीथी, 'चन्द्रिका'वीथी, 'मदनकेतुचरितम्' प्रहसनं विरचय्य संस्कृतसाहित्यभाण्डारं समवर्धयत् ।

कवी रामपाणिवादः संस्कृतसाहित्याकाशे उज्ज्वलनक्षत्रेण भवभूतिना पूर्णतः प्रभावितः आसीत् । यतो हि भवभूतेः रमरश्मिलेखिन्याः चित्रिता भावाः श्लोकाश्च रामपाणिवादस्य रूपकेषु तथैव प्रयुक्ताः तेन विरचितं 'सीताराघवनाटकम्' कविभवंभूतिविरचितं 'उत्तररामचरितनाटकेन' 'महावीरचरितेन' च सह अनेकार्थानाम् साम्यम् तथा वैषम्यञ्च द्योतयति । येषां सर्वेषां नाटकानाम् कथावृत्तम् रामायणाश्रितं सर्वविदितञ्चासीत् ।

सीताराघवनाटकस्य चतुर्थाङ्के विष्कम्भकस्य पश्चात् कामिनो रावणस्य प्रवेशो भवति । रावणः सीतां प्राप्तुम्येन केन प्रकारेण व्याकुलो विद्यते रावणस्य मनोविनोदार्थम् प्रहस्तः सीतायाः एकम् चित्रमादाय उपस्थितो भवति । चित्रम् सत्यम् मत्वा रावणः सीतायाः चरणयोः पतित्वा कामीव प्रलपन् स्वप्रणयं निवेदयति । तदा प्रतीहारी स्मारयति—“महाराज ! विरम, विरम, चित्रजानकी खलु एषा न पुनः सत्यजानकी ।” (सीताराघवम्—पृ. ७७)

इदं चित्रं प्रस्तोतुं प्रयासः कवेः मौलिकी कल्पना न प्रतिभाति, अपितु उत्तररामचरितमवलम्ब्यैव सोऽस्याः प्रस्तुतिः

कृतवान्, इत्येव प्रतिभाति । यतो हि 'उत्तररामचरितेऽपि' चित्रवीथीमवलोक्य रामस्य विरहावस्था वर्धते । यथा—

‘विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि ।

प्रत्यावृत्तः स पुनरिव मे जानकीविप्रयोगः । उत्तररा० १।३३

‘मदनकेतुचरिते नामप्रहसने पुष्पाणि अवचिन्वन्तीं गणिकाम् अनङ्गलेखाम् सर्पो दशति । कापालिकेन शिवदासेन अनङ्गलेखां पुनः जीवनाय पुर्वप्रसङ्गे नृपोमदनकेतुः कथयति । यथा—

‘को जानीते महतां चरितानि’ । (मदनकेतुचरितम् पृ. ३५)

अयमेव भावः उत्तररामचरिते द्वितीयाङ्कात् पूर्वमेव शुद्धविष्कम्भके प्राप्यते । आत्रेयीमुखात् रामेण सीतायाः परित्यागो ऽश्वमेधयज्ञाय स्वर्णमयीं जानकीम् निर्माणवृत्तान्तञ्च श्रुत्वा वासन्ती अपि कथयति—उत्तररामचरिते

“वज्रादपि कठोराणि मूढानि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥”

सीताराघवनाटके रामो विलपतिस्म—

“रामः (किञ्चिदाश्वस्य) हा देवि देवयजनसंभवे ! हा मदनुगमनैकतानतापास्तसमस्तबान्धवे ! हा महारण्यवासप्रियसखि ! क्व गतासि देहि मे प्रतिवचनम् (इति मूर्च्छति) अपि च—

“क्लान्तौ यौ मणिकुट्टिमेऽपि बलेन पादौ तवादौ मया तावेवोत्कटकण्टकाश्मनि वने पापेन विन्यासितौ ।

तेनैव लमृत्युप्यता विसलता मृद्वी तवेयं तनुः

प्रक्षिप्ता शिखिनीव पुष्पकलिका रक्षोसि धारामखे ॥”

अत्र उत्तररामचरिते द्वितीयतृतीयाङ्कयो रामस्य संवादानाम् स्पष्टच्छाया विद्यते यथा—रामः हा देवि देवयजनसंभवे.....

..... हा महारण्यवासप्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोक्वादिनि ! कथमेवं विद्ययास्तवायमीदृशः परिणामः इत्यादि ।

— उत्तररामचरितम् पृ. ६२

‘सीताराघवे’ नाटके तुरीयाङ्के महावीरचरितस्य तुरीयाङ्कस्य पूर्णप्रभावः परिलक्ष्यते । यतो हि उभयत्र कंकेयीं रामत्रिरुद्धां कर्तुम् माया अवलम्बिता । ‘सीताराघवनाटके’ अयोमुखीनामराक्षसी मायावसुयोजनया मन्थरावेषं धृत्वा गतवती कंकेयीं वरद्वयं याचिष्यति । यथा—“अयोमुखी-एवं बहुप्रकारं निर्भत्सिता

सञ्जातकोपकम्पिता जम्भारिसखमात्मनो भर्तारमाहूय पूर्वंप्रति-
श्रुतं किलवरयुगलं प्रार्थितवती पार्थिवकुटुम्बिनी कैकेयी ।

चतुर्दशवर्षाणि वने वसतु ससीतः सलक्ष्मणो रामः ।

विभर्तुं तव राज्यभारं युवराजो वत्सभरत इति ॥”

— सीताराघवम् ४/३

‘महावीरचरितेऽपि’ माल्यवतः राक्षसस्य योजनानुसारेण शूर्पगखा
मन्थराया वेषमधारयत् । कैकेय्या त्यागपत्रमादाय शूर्पगखा
मन्थरावेष्टेण मिथिलाम् आगच्छत् । अस्मिन् पत्रे कैकेयी
वरप्रभावेण दशरथम् रामाय चतुर्दशवर्षाणाम् वनवासं याचयति स्म ।

‘महावीरचरितम्’, ‘सीताराघवञ्च’ नाटकद्वयो रामेण
शिवचापम् त्रोटयित्वा रामसीतयोः विवाहपर्यन्तञ्च ऋषिपरशुरामस्य
मिथिलानगर्यामेव आगमनस्य वृत्तान्तम् प्राप्नोति स्म ।

सीताराघवनाटके राक्षसपात्राणाम् मध्ये मायावसुनामराक्षस-
राजः माल्यवानेव अपरः । सोऽप्रतिमकूटनीतिज्ञो वर्तते तथा च
सम्पूर्णम् इतिवृत्तं प्रदर्तयति । सर्वप्रथमं तु दशरथस्य रूपं धृत्वा
जनकपुरीं प्रविशति रामम् शिवचाप-सन्धानात् निवारयितुं च
यथाशक्ति प्रयतते । अस्मिन् कार्ये असफले सति, माल्यवानेव
परशुरामं रामस्य विरुद्धं उक्तं जनाय यतते । पुनः चतुर्थाङ्के मायावसुः
अयोमुखीराक्षसीम् मन्थरावेष्टेण अयोध्याम् गन्तुम् प्रोत्साहयति ।
मायावसोः आविष्कारसमये निश्चयेनैव रामपाणिवादस्य मानसे
उत्तररामचरितस्य माल्यवतः एव स्वरूपमासीत् ।

रामपाणिवादः न केवलं महाकवेः भवभूतेः कृतिभिः परिचितः
प्रभावितश्च आसीत् प्रत्युत कविवरभवभूतेः भव्यभाषाणां निजकृतिषु
पर्याप्तम् स्वीकरणमकरोत् । तथा हि ‘लीलावती’ वीथी, ‘चन्द्रिका
वीथी’, ‘मदनकेतुचरितम्’ प्रहसनम्, इत्यादि कृतिषु करुणरसचित्रेण
भवभूतेः प्रभावः लक्षितुम् शक्यते ।

एवं केरलवासी अष्टादशाब्दीयः कविवरः रामपाणिवादः
वस्तु—भाव—रस — च रित्र चित्रणदृष्ट्या च कविवरस्य
भवभूतेः प्रचुरमनुहरतीति दिक् ।

प्राध्यापिका

संस्कृतविभागे

स्नातकोत्तरमहविद्यालय

अतर्रा, (उ०प्र०)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

शांकरमते सुखदुःखयोर्बाह्यत्वाबाह्यत्व- विमर्शः

दीपकघोषः

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् (२/२/१) इति वेदान्तदर्शनस्य सूत्रमवलम्ब्य सांख्यमतखण्डनावसरे भाष्यकारेण शंकराचार्येण एवमुक्तं यत्—“न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया अन्वय उपपद्यते, सुखादीनामान्तरत्वप्रतीतिरिति । भामतीटीकाकृतापि तथैव समाहितं शांकरपदांकानुसरणपुरस्सरं यथा—आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्यभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्षन्ते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुः, ततः स्वरूपत्वाद् हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् । न हि चन्दनः कदाचिदन्दनः । तथा निदाघेऽपि कुङ्कुमपङ्कः सुखी भवेत् । न ह्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । न ह्यसौ काश्चित् प्रति न कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षया सुखदुःखादिहेतवः, न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात् सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुन्नीयत इति । अर्थात् शांकरमाग्निणां मतेन साभिभास्यानि सुखदुःखानि अन्तःकरणधर्माः, न तु वस्तुधर्माः । न्यायवैशेषिकमतेन सुखदुःखानि हि आत्मधर्मविशेषाः । अद्वैतमतेन सांख्यमतेन च आत्मनो निर्धर्मकत्वात् सुखदुःखादीनाम् आत्मधर्मत्वं भवितुं नार्हति । तथा च आत्मनो निर्धर्मकत्वं प्रतिपादयन्ति श्रुतिवचांसि यथा—अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् इत्यादीनि ।

आन्तरत्वप्रतीतेः सुखदुःखानि न वस्तुधर्मा इति नेदं शाङ्करमतमभि-
नन्दन्ति सांख्यदार्शनिकाः । सांख्यमतेन तु सत्त्वादित्रिगुणात्मक-
प्रकृतिपरिणामाविशेषात् सुखदुःखानि अविशेषेण यथा आन्तर-
धर्मास्तथा बाह्यवस्तुधर्माश्चापि भवितुमर्हन्ति । माया तु कृति-
विघ्नात् मायिनं तु महेश्वरम् इति श्रुतिवचनात् मायायाः प्रकृते-

श्चाभिन्नत्वात् परिणाम्युपादानकारणो भूतसत्त्वादित्रिगुणात्मक-
मायायाः परिणतत्वात् बाह्यान्तरनिर्विशेषं निखिलजागतिक-
वस्तूनामेव सत्त्वादिगुणत्रयपरिणाममुखादिगुणत्रयात्मकत्वमवश्य-
मभ्युपेयम् । तथा सति सुखादीनां केवलम् आन्तरत्वप्रतीतिरेव,
न तावत् बाह्यत्वप्रतीतिरिति शाङ्करमतं न समीचीनम् । एकैव
स्त्री स्वामिनं प्रति सुखस्वरूपम्, सपत्नीं प्रति दुःखस्वरूपम्,
तामविन्दमानं पुरुषान्तरं प्रति च मोहस्वरूपम् इति दृष्टान्तेन
वक्तुं शक्यते यत् सुखदुःखमोहात्मकम् एकमेव वस्तु ग्रहीतुः योग्य-
तायास्तारतम्यवशात् ग्रहणाभिलाषस्य प्राक्तनसंस्कारस्य चापार्थ-
क्यवशात् सुखरूपेण दुःखरूपेण मोहरूपेण च प्रतीयते । उक्तं च
तत्त्वकौमुदीटीकायां त्रयोदशसंख्यकसांख्यकारिकाया व्याख्याना-
वसरे भामतीपतिना वाचस्पतिमिश्रेण—एकैव स्त्री रूपयौवनकुल-
शीलसम्पत्ता स्वामिनं सुखाकरोति । तत् कस्य हेतोः ? स्वामिनं
प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भावात् । सैव स्त्री सपत्नीं दुःखाकरोति ।
तत् कस्य हेतोः ? तां प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भावात् । एवं पुरु-
षान्तरं तामविन्दमानं सैव मोहयति । तत् कस्य हेतोः ? तं प्रति
तस्या मोहरूपसमुद्भावात् इति । अतः सुखं च दुःखं च चेत् वस्तुति
न स्यातां, कथं तर्हि व्यक्तिविशेषं प्रति तदेकमेव वस्तु कदापिसुख-
रूपेण कदापि वा दुःखरूपेण प्रतीयते ? गन्धश्चेन् न स्यात् चन्दन-
कुसुमे, तर्हि तस्य ग्रहणमेव सम्भवति ? अतः सुखं च न वस्तु-
धर्मः, न वा वस्तुरवरूपम् अपि तु केवलम् आन्तरधर्म इति शाङ्कर-
सरणिमनुसृत्य प्रतिपादयितुं न शक्यते ।

अपि च, “को ह्येवाद्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो
न स्यात्” इति श्रुतिवचनप्रमाणेन निखिलजगतप्रपञ्चस्येव
आनन्दस्वरूपत्वम् स्वीकार्यम् । अनुकूलवेदनीयत्वावच्छेदेन सुखं
भारतीयदर्शने प्रायश आनन्दपर्यायशब्दः, कदाचिच्च पार्थक्यमेवं
भवति भारतीयदर्शने विशेषतः अद्वैतदर्शने यत् सुखं हि जन्यम्
अनित्यम्, यथा घटसुखम् पटसुखम् इत्यादि, आनन्दस्तु ब्रह्मस्वरूप-
त्वात् अजन्यः अनित्यः । तथापि यथा सांख्यमते न अन्तःकरणस्य
बाह्यवस्तूनाञ्च प्राकृतत्वात् सुखात्मकत्वम्, तथा समानन्यायेन
सुखस्वरूपे अथवा आनन्दस्वरूपे चैतन्ये अन्तःकरण-बाह्यवस्तु

घटादिनिविशेषं निखिलजगत्प्रपञ्चस्य अध्यस्ततया अन्तःकरणस्य बाह्यवस्तुनाञ्च मूलतः आनन्दस्वरूपत्वम् अभ्युपेयम् । अतः अद्वैतमतेनापि सुखस्य न केवलम् आन्तरत्वम्, अपि तु बाह्यत्वमपि क्रोडीकर्तव्यम् । एवं स्थिते का हानिर्यदि नामोच्येत सांख्यमार्गिभिर्यत् सुखदुःखानि वर्तन्ते बाह्यवस्तुन्यपि अथवा सुखदुःखानि बाह्यवस्तुस्वरूपा इति ? अतः सुखादीनां केवलम् आन्तरत्वपूतीतेः न बाह्यधर्मत्वम् अर्थात् न बाह्यस्वरूपत्वम् इति यदुक्तं भगवता शंकराचार्येण तदीयभाष्ये न तत् समीचीनतया-
 अभिनन्दयन्ति सांख्याचार्या इति दिक् ।

प्रवाचकः, संस्कृत विभागे
 कलिकता, विश्वविद्यालय.

काश्यां संस्कृतपत्रकारिता-महोत्सवः

भारतस्य विविधप्रदेशेषु नैकतगरेषु ग्रामाञ्चलेषु च संस्कृत-पत्रकारितायाः सार्धशताब्दपूरणावसरे सप्रमोदं सोत्साहं च महोत्सवाः संसाधिताः । महाराष्ट्राश्रया वङ्गभूमिः संस्कृत-पत्रिकायाः प्राग्भावं निर्वहन्ती अवसरेऽस्मिन् धन्या धन्येति प्रशस्यवादं समाशिष्ट । भारतवर्षस्य सांस्कृतिकराजधानी काशी-संस्कृतविश्वविद्यालय-प्रांगणे पत्रकारिताक्षेत्रे महोत्सवस्य सप्रत्युद्धरणं निष्पादने गौरवशालिनीं व्युष्टिं च प्रदर्शितवती । अत्र न केवलमुत्तरप्रदेशेऽपितु समग्रभारते संस्कृतोन्नयनाग्रणीः उत्तर-प्रदेश-संस्कृताकादमी न केवलं धनेन जनेनापि महोत्सवस्य साफल्यं प्रावर्तयत् । संस्थाया निदेशकः संस्कृतानुरागिणामुत्साहं संवर्धयन्नकादम्या औदार्येण संस्कृताभ्युदयायोजकानां सर्वविधसाह्यं यथापूर्वं प्राकल्पयत् ।

महोत्सवेऽस्मिन् संस्कृतस्य भारतीयसंस्कृतेश्चोन्नतयेऽस्मिन्व-कर्मिणां सनातनोद्योगः प्रथमपदे समाहूतः । अस्मिन् युगे संस्कृतस्य संस्कृतेश्च विश्वबन्धुत्वप्रयासास्तथैव संकल्पनीया यथा पूर्वं महर्षिभिः समानीताः । मनोः शाश्वतगीताद्यापि किन्नास्मान्नुत्थापयति—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

भूलोकस्य सच्चारित्र्य-प्रगमनं संस्कृतज्ञानामार्गो भरः । स एष भर उत्तमपत्रपत्रिकासाहित्यनिधिसौरभेण प्रकाशतामिति पण्डितप्रवराणां विनिश्चयो दृढीभूतः ।

व्याप्तेः सिद्धान्तलक्षणम्

वैद्यनाथ भा

अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूताया व्याप्तेः सिद्धान्तं लक्षणं प्रतिपादयद्भिश्चिन्तामणिकारैः “प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः” इत्युक्तम् ।

अत्र दीधितिकृद्भिः पूर्वं “यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावच्छिन्नरूपिता व्याप्तिरित्यंशस्य स्वपरिष्कृतलक्षणावयवस्य पदकृत्यं विधायानन्तरं “प्रतियोग्यसमानाधिकरण” इतिमूललक्षणांशस्य व्याप्तिलक्षणे किंफलमिति जिज्ञासायाम्” अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यत्र सद्धेतुकस्थले अव्याप्तिनिरास एव तन्निवेशफलमिति प्रतिपादितम् । अग्रे च तैरेव “प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यं” परिष्कर्तुंकामैः “प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यम्, तेन “गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः, भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वात्” इत्यादौ नातिव्याप्तिरित्युक्तम् ।

अत्रायमर्थः—यदि व्याप्तिलक्षणघटकीभूते अभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमेव निवेश्यते तर्हि “विशिष्टसत्तावान् जाते”रित्यत्र हेतुभूतजात्यधिकरणे गुणे प्रतियोग्यसमानाधिकरण अर्थात् स्वप्रतियोगिनः अधिकरणे अवर्तमानो योऽभावस्तादृशाभावपदेन “विशिष्टसत्ताभावो नैव धर्तुं शक्यते । यतो विशिष्टसत्ताभावस्य यः प्रतियोगी ‘विशिष्टसत्ता’ सा विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति प्रतीत्या “शुद्धसत्ता” रूपा । एवं च विशिष्टसत्ताऽभिन्नशुद्धसत्तारूपप्रतियोगिन अधिकरणे गुणे एवायं ‘गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावः’ स्थातुमर्हति । अतः हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावपदेन कश्चिदन्य एवाभावो ग्राह्यः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वे इति लक्षणसमन्वयात् भवत्यतिव्याप्तिः ।

यदि तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमभावे निवेश्यते तदा तादृशाभावपदेन उक्तस्थले विशिष्टसत्तारूपसाध्यप्रतियोगिकाभावोऽपि लक्षणघटकीभवति । यतः गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगी भवतु नाम विशिष्टं शुद्धान्नातिरित्यच्यत इति रीत्या शुद्धसत्ताऽपि परं शुद्धसत्तानिष्ठा विशिष्टसत्ताभावीया प्रतियोगिता नास्ति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना, यतो विशिष्टसत्ताभावीयायाः प्रतियोगितायाः अवच्छेदको विशिष्टसत्तायां विद्यमान एव धर्मो भविष्यति; स च धर्मः गुणकर्मन्यत्ववैशिष्ट्यस्य सत्तात्वञ्च । एवं च शुद्धसत्तानिष्ठप्रतियोगिता सत्तात्वावच्छिन्नाऽपि; नास्ति गुणकर्मन्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्ना । उक्तस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे तु 'गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ता' एव ग्रहीतुं शक्यते एतदभावीयप्रतियोगिताया एव प्रतियोगितावच्छेदक = गुणकर्मन्यत्ववैशिष्ट्यसत्तात्वरूपोभयधर्मावच्छिन्नत्वात् । एवं चोक्तस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-“विशिष्टसत्ता”ऽधिकरणे द्रव्ये विशिष्टसत्ताभावो नैव तिष्ठतीति विशिष्टसत्ताभावोऽपि हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणाभावपदेन ग्रहीतुं शक्यस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवसाध्यतावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयाभावात्तातिव्याप्तिः ।

अत्र प्राचीना विवदन्ते—यत्र लक्षणे अव्याप्तिदोषः सम्भवः तत्राव्याप्तिमुपेक्ष्य अतिव्याप्तिदोषदानमनुचितमेव । प्रकृते च यदि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमात्रमुच्यते तर्हि—“वह्निमान् धूमात्” इत्यत्रैव अव्याप्तिः सम्भवति पुनः विशिष्ट-सत्तासाध्यकजाति-हेतुकस्थलेऽतिव्याप्तिदानं दीधितिकृतामनुचितम् । अत्रायमभिप्राय एतेषां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैक्येऽपि प्रतियोगिता भिन्ना भिन्नैव भवति । तथा च “वह्निमान् धूमात्” इत्यत्र धूमाधिकरणे पर्वते प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावपदेन वह्निचभावोऽपि ग्रहीतुं शक्यते । तथाहि—प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमित्यस्य यदि ‘स्वप्रतियोगिताश्रयानधिकरणवृत्तित्व’मर्थः स्वीक्रियते तर्हि कस्यापि अभावस्य स्वप्रतियोगिताश्रयानधिकरणवृत्तित्वाभावात् असंभवः । तथाहि धूमाधिकरणे पर्वते गृह्यमाणः घटाभावोऽपि “घटीयसंयोगेन” प्रमेयाभावस्वरूपः । एवं च पर्वते (हेत्वधिकरणे) घटीयसंयोगेन प्रमेयाभावीया प्रतियोगिता-

श्रयः प्रमेयमात्रं; तदनधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति घटीयसंयोगेन प्रमेया-
भावीयप्रतियोगिताश्रयानधिकरणवृत्त्यभावोऽप्यप्रसिद्धः । एवमेव हेत्व-
धिकरणे यः कोऽपि अभावः ग्रहीतुमिष्यते 'तत्प्रतियोगि-प्रतियोगिक-
सम्बन्धेन "प्रमेयाभावस्यापि" तत्स्वरूपतया (अभिलषिताभाव-
रूपतया), प्रमेयाभावोऽपि लक्षणघटकीभविष्यति, एवं च तत्प्रति-
योगिश्रयानधिकरणस्याप्रसिद्धतयाऽसंभवः स्यात् । अतः प्रतियोग्य-
सामानाधिकरण्यस्य "स्वीय यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणवृत्त-
त्वमर्थः स्वीकर्तव्यः एवं च पर्वते घटीयसंयोगेन प्रमेयाभावीय यत्किञ्चि-
त्प्रतियोगितापदेन "घटरूप" - प्रमेयनिष्ठ - प्रतियोगितामादाय;
तदाश्रयो घटः तदनधिकरणं पर्वतः तद्वृत्तित्वमस्त्येव "घटीयसंयो-
गेन प्रमेयाभावस्य घटाभावस्वरूपस्य । एवमेव प्रकृतेऽपि वह्न्यभावीय-
यत्किञ्चित्प्रतियोगितापदेन महानसीयवह्निनिष्ठां प्रतियोगितामादाय
तदाश्रयानधिकरणमेव पर्वतः, तत्रास्त्येव वृत्तित्वं महानसीयवह्न्य-
भावस्येति साध्यतावच्छेदक-प्रतिप्रयोगितावच्छेदकयोरेक्येन भवत्य-
व्याप्तिः । अतः हेत्वधिकरणवृत्त्यभावे प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नासामानाधिकरण्यमुपादेयम् । एवं च हेत्वधिकरणे
योऽभावो गृह्यते महानसवृत्तिवह्न्यभावः तस्य प्रतियोगिता भवतु
नाम अन्याभ्यः पर्वतीयादिवाह्निनिष्ठप्रतियोगिताभ्योभिन्ना प्रति-
योग्यपि महानसीयवह्निः भवतु नाम पर्वतीयादिवाह्निभ्यो भिन्नः
परं प्रतियोगितावच्छेदको धर्मस्तु "वह्नित्व"रूपः एक एव सर्वासां
प्रतियोगितानाम् (पर्वत-महानस-चत्वरानिष्ठसकल - वह्निनिष्ठा-
नाम्) । तदवच्छिन्नत्वन्तु सर्वेषामेव वह्नीनाम् । एवं च वह्नित्वा-
वच्छिन्नाधिकरणत्वं तु यथा महानसे तथा पर्वतेऽपि । तथा च वह्नि-
त्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावो वह्न्यभावे नास्तीति वह्न्यभावे
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभावात् अयमभावः नास्ति लक्षणघटक इति
अन्याभावमादाय भवति लक्षणसमन्वयः । तथा च नाऽव्याप्तिः ।

अत्रोक्तं जगदीशतर्कालङ्कारैः "एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः
प्रतियोगिभेदेऽपि ऐक्यमिति नव्यमते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्यमात्रोक्तावपि वह्निमान् धूमात् इत्यादावव्याप्त्य-
संभवादिति" । अत्रायमभिप्रायस्तर्कालङ्काराणाम्—प्राचीनैः प्रतियोगि-
भेदेन प्रतियोगिताभेदमङ्गीकृत्य वह्निसामान्याभावस्य महानसीयवह्नी

विद्यमाना प्रतियोगिताभिन्ना पर्वतीयवह्निनिष्ठा च प्रतियोगिता भिन्ना । अतः महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणं महानसमेव, न तु पर्वतः । एवं पर्वतस्य तादृश-प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वात्, तत्र महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगिताको “वह्नेयभावः” मिलितुं शक्यः, स च प्रतियोगिताश्रयानधिकरणवृत्तित्वरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणोऽपीत्यव्याप्तिः आपद्यते । परमेषाऽव्याप्तिः नव्यमते न सम्भवति । यतो नव्यमते — प्रतियोगिभेदेन एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता भिन्ना न भवति अपि तु एकैव । एवं च वह्नेयभावीयायाः प्रतियोगिताया ऐक्येन प्रतियोगिताश्रयो यथा महानसीयवह्निस्तथैवपर्वतीयादिवह्नेरपि । एवं च पर्वतीयवह्नेरपि वह्नेयभावीयप्रतियोगिताश्रयत्वेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणमेव पर्वतः तत्र वृत्तित्वमेव महानस-वृत्तिवह्निप्रतियोगिकाभावस्य (वह्नेयभावस्य) । अतोऽस्य अगावस्य प्रतियोगिताश्रयाधिकरण = पर्वतवृत्तित्वात् — प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यं नास्ति, एवं च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावपदेन वह्नेयभावस्याग्रहणान्नाव्याप्तिः ।

परमत्रेदं विचारणीयम् — यदि नव्यमते एकधर्मावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया ऐक्यं स्वीक्रियते तर्हि अत्रमते वह्नेयभावः (साध्याभावः) प्रथमं तावत् हेतुसमानाधिकरण एव न सम्भवति । पुनः प्रतियोगिताया ऐक्यं स्वीकृत्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्तेरपि काऽवश्यकता । तथाहि — वह्नेयभावीया सकलवह्निनिष्ठा प्रतियोगिता यदि एका तर्हि वह्नेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः वह्निसामान्याभावः कथं पर्वते मिलेत् यद्येकोऽपि वह्निस्तत्रास्ति । यतः यो वह्निस्तत्रास्ति वह्नेयभावीया प्रतियोगिता तु तत्राप्यस्त्येव । एवं च वह्नेयभावीयप्रतियोगिताकत्वं तत्र वह्नावपि अस्त्येवेति वह्नेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः हेत्वधिकरणे पर्वते नैव मिलितुमर्हति । एवं च प्रतियोगिताया ऐक्यस्वीकारपक्षे वह्निसामान्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वाभावादेव लक्षणघटकत्वं नास्ति; पुनः कथं तर्कालङ्कारैः नव्यमते “साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्याऽव्याप्तेः वारणप्रयासः कृतः ।

अत्रेदं विभावयामि — एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्येऽपि महानसीयवह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धेन वह्निसामान्याभावः हेतुः

समानाधिकरणो भवितुमर्हति । यत उपर्युक्त महानसीयवह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धेन वह्निः महानस एव तिष्ठति न त्वन्यत्र पर्वतादौ । एवं च हेत्वधिकरणे पर्वते वृत्तिरभावः महानसानुयोगिवह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धेन वह्निसामान्याभावः । एतदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं तदेव च साध्यतावच्छेदकमपीति— नूनमेवाव्याप्तिः स्यात् । उक्तसम्बन्धेन गृह्यमाणवह्नेयभावीया प्रतियोगिता भवतु नाम वह्नि (पर्वतीयवह्नि) निष्ठाऽपि प्रतियोगिताया ऐक्यवशात् परं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽयमभावः साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो नास्ति साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिनो वह्नेः अधिकरणे पर्वते एवास्य अभावस्य विद्यमानत्वात् । महानसानुयोगिकवह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिनः अधिकरणं भवतु नाम महानसमात्रम्; अतः तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः महानसे न स्थास्यति; अपि तुक्तसम्बन्धेन पर्वते स्थास्यति । परं साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन “महानसानुयोगिकवह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य” यः प्रतियोगी वह्निसामान्यम्, तस्याधिकरणन्तु यथा महानसं तथा पर्वतोऽपि । एवं पर्वतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यथा प्रतियोग्यधिकरणत्वम्, तथा महानसानुयोगिकवह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धेन वह्नेयभावस्यापि अधिकरणत्वम् । एवं च महानसानुयोगिकवह्निप्रतियोगिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्नेयभावो नास्ति प्रतियोगिव्यधिकरणः; पर्वतरूपैकस्मिन्नधिकरणे प्रतियोगिना सह विद्यमानत्वात् । अतः हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावपदेन वह्नेयभावस्याग्रहणाच्चाव्याप्तिः । अत उक्तं तर्कालङ्कारैः “साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वह्निसामान्याभावमादाय अव्याप्त्यसंभवात् “अतिव्याप्तिरूपप्रयोजनमाह गुणकर्मन्यत्वादि ।

परमत्रेदमपि ध्येयम्— अनुपदमेव शिरोमणयः “नोपादेयं व्याप्यवृत्तिसाध्यके” इत्युक्त्वा व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यप्रवेशोऽनावश्यक इति प्रत्यपीपदन् । पुनः कथमिदानीं तैरेव स्वयं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमित्यर्थास्वीकारेऽतिव्याप्तिः प्रदर्श्यते व्याप्यवृत्ति-

साध्यके-गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रेति प्रश्नश्चेत्। व्याकुलयति । यतोऽत्र स्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य तादृशपरिष्कृतार्थास्वीकारेऽतिव्याप्तिदानेन स्वतः एव निर्गलति यत्तेऽत्र स्थलोव्याप्तिलक्षणे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशमभ्युपगच्छन्ति । कथमन्यथाऽत्रातिव्याप्तिः प्रसज्येत । यतः तदप्रवेशे हेतुभूतजात्यधिकरणे गुणे विद्यमानात्यन्ताभावपदेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावोऽपि धर्तुं शक्यत एव । तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकं गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यसत्तात्वञ्चेति; अतिव्याप्तेः प्रसङ्ग एव नोदीयात् । परमत्रातिव्याप्तिः प्रदर्शिता । अतस्तैरत्र स्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यप्रवेशोऽभ्युपगत इति तु निर्विवादम् । तत्कृतपरिष्कारेण तस्या अतिव्याप्तेः परिहारः सम्भवतीति तु अन्याकथा । परमत्र स्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यप्रवेशाभ्युपगम एव दीधितिकृतां स्त्रोक्तिविरोधं प्रदर्शयतीति चिन्ताबीजम् ।

अत्रोच्यते न्यायनयज्ञैः हेतौ व्यभिचारज्ञानदशायामपि साध्ये व्यापकत्वज्ञानादनुमित्युदयप्रसङ्ग एवात्रातिव्याप्तिपदार्थः ।

तथाहि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र “जातिः विशिष्टसत्ताभाववद्वृत्ति”रिति व्यभिचारज्ञानं यद्यपि अस्ति; विशिष्टसत्ताभाववति गुणे जातेः विद्यमानत्वात् । तथापि “विशिष्टसत्ता (साध्यम्) जातिमत् (हेतुमत्) निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि” इत्याकारकं व्यापकत्वज्ञानमपि अस्ति । यतः जातिमति = द्रव्ये-गुणे-कर्माणि वा प्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावपदेन विशिष्टसत्ताभावो ग्रहीतुं न शक्यते । “विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत” इति सिद्धान्तानुसारेण विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगी यथा विशिष्टसत्ता तथैव शुद्धसत्ताऽपि । एवं चायमभावः विशिष्टसत्ताभावः प्रतियोगिव्यधिकरणो न भवति स्वप्रतियोगिनः सत्ताया अधिकरणे = गुणे एव विद्यमानत्वात् । अतः “हेतुमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभाव”पदेन कश्चिदन्य एव अभावो ग्राह्यः, तत्प्रतियोगित्वमपि अन्यत्रैव । एवं च “विशिष्टसत्तायाम् (साध्ये)” हेतुमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपहेतुव्यापकत्वज्ञानात् “गुणो विशिष्टसत्तावान्” इत्यनुमित्यापत्तिरेवात्र दीधितिकृद्भिः अतिव्याप्तिपदेन प्रदर्शिता ।

प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
सामानाधिकरण्यमित्यर्थस्वीकारे तु जातिमति प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नासमानाधिकरणाभाव पदेन विशिष्टसत्ताभावोऽपि ग्रहीतुं
सुशकः । यतः विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगी केवलं
विशिष्टसत्तैव, न तु शुद्धसत्ताऽपि । तथा च विशिष्टसत्ताया
अधिकरणं द्रव्यमेव; तत्र विशिष्टसत्ताभावो नैव तिष्ठतीति हेतुभूत-
जात्यधिकरणे गुणे प्रतियोगितागच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावतया “विशिष्टसत्ताभावो”ऽपि सुलभ एवेति विशिष्ट-
सत्ताया जात्यधिकरणगुणवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावा-
प्रतियोगित्वरूप “व्यापकत्व”जानाभावान्नोक्तानुमित्यापत्तिः ।

परमत्रेदमनुचिन्तनीयम्—व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले व्याप्तिलक्षणे
यदि प्रतिव्यधिकरणनिवेशोऽनवश्यक इयि सिद्धान्तितम् तर्हि व्याप्ति-
लक्षणघटकीभूतव्यापकत्वलक्षणेऽपि तादृशस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निवेशो नैव कर्तव्यः । यथा साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिलक्षणं भिन्न-
भिन्नं स्वीक्रियते; तथैव तत् तत्स्थलीयव्याप्तिलक्षणघटकीभूत-
“व्यापकत्व” लक्षणमपि पृथक् पृथगेव स्वीकर्तव्यम् । अर्थात् यथा
व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितं तथाव्याप्य-
वृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितं च पृथक् पृथग्
व्याप्तिलक्षणं स्वीक्रियते । तथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्ति-
लक्षणघटकीभूतव्यापकत्वलक्षणमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटित-
मेव स्वीकरणीयम् । एवं च व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तिलक्षण-
घटकीभूतं व्यापकत्वं हि “हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रं”
स्यात् । तथा च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र यथा जातो विशिष्ट-
सत्त्वव्यभिचारित्वज्ञानमस्ति तथैव विशिष्टसत्तायां जातिव्यापकत्व-
ज्ञानमपि न सम्भवति जातिमन्निष्ठात्यन्ताभावपदेन विशिष्टसत्ता-
भावस्य सुग्रहतया विशिष्टसत्ताया जातिमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वात् । तथा च प्रतियोगिवैयधिकरणव्यांशस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यक-
स्थलीयव्याप्तिलक्षणेऽप्रवेशात्, यथा विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्राति-
व्याप्तिप्रदानं दीधितिकृतामयुक्तं तथैव विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यनु-
मित्यापत्तिदानमप्यसङ्गतमेव ।

अतः जगदीशतर्कालंकारैस्तात्त्विकं समाधानमुक्तम्—“विशिष्ट-सत्त्वस्याप्युक्तरीत्या व्याप्यवृत्तिविरहाच्च” । अर्थात् विशिष्टसत्ता पूर्वप्रदर्शितरीत्या व्याप्यवृत्तिरेव नास्ति । अतः विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र व्याप्तिलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्यमेव । तथाहि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र विशिष्टसत्तायाः समवायसम्बन्धेन साध्यत्वेन साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः । एवं साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन-[-यत् स्वाधिकरणमर्थात् साध्यतावच्छेकावच्छिन्नाधिकरणं तद् द्रव्यमेव; विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य गुणादाववर्तमानत्वात् । तत्र द्रव्ये वर्तमानः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको विशिष्टसत्ताभावः स्वरूपेण मा तिष्ठतु कालिकेन तु स्थातुमर्हति इति विशिष्टसत्तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् व्याप्यवृत्तिवमेव नास्ति] विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति सिद्धान्तानुसारं विशिष्टसत्ताधिकरणं गुणः तत्र समवायसम्बन्धेन विशिष्टसत्ताभावोऽपि स्वरूपतस्तिष्ठतीति विशिष्टसत्तायां व्याप्यवृत्तिवमेव नास्ति । तथा च विशिष्टसत्ता साध्यकस्थले प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य निवेश आवश्यकः । एवं च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमित्यर्थास्वीकारेऽतिव्यप्तिः दुरुद्धरा स्यात् ।

यदि विशिष्टं शुद्धादतिरिच्यत इति सिद्धान्तोऽङ्गीक्रियते तर्हि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य तथा परिस्कृतोऽर्थः यदि स्वीक्रियते तथापि नातिव्याप्तिः । यतोऽत्रमते विशिष्टसत्ताया अधिकरणं द्रव्यमेव केवलं स्यान्न तु गुणादिरपि । एवं च जात्यधिकरणे गृह्यमाणः विशिष्टसत्ताभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणः । तथाहि विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगी विशिष्टसत्ता सा च शुद्धसत्तातोऽतिरिक्तेति तस्या अधिकरणं द्रव्यं तत्र तु विशिष्टसत्ताभावो नैव तिष्ठति अपितु प्रतियोगिनो यदनधिकरणं गुणादिस्तत्र तिष्ठतीति प्रतियोग्यसामानाधिकरणोऽभावः विशिष्टसत्त्वाभावः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयाभावात्तातिव्याप्तिः स्यादतः स्थलान्तरं प्रदर्शितं दीधितिकृद्भिः “भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादिति ।

भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वं चाव्याप्यवृत्तीति अत्रत्य व्याप्तिलक्षणे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं निवेश्यम् । तथा च यदि प्रतियोग्यसामाना-

धिकरण्यस्य तथा परिष्कृतोऽर्थः नाङ्गीक्रियते तर्हि अतिव्याप्तिः स्यात् ।
 तथाहि-हेतुभूतमूर्तत्वाधिकरणे मनसि गृह्यमाणः प्रतियोग्यसामाना-
 धिकरणमभावपदेन भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते । यतः
 भूतत्व-मूर्तत्वोभयाभावस्य प्रतियोगि भूतत्वमपि उभयमस्ति । एवं च
 मूर्तत्वाधिकरणे मनसि यदि “एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ति” इति न्यायेन
 भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावः गृह्यतेऽपि तथापि नायं प्रतियोगिव्यधिकरणः
 अभावः एतदभावीयप्रतियोगिनो मूर्तत्वस्य अधिकरणत्वमेव मनसि ।
 अर्थात् मनो यथा भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावस्याधिकरणं तथैव एतदभावीय-
 प्रतियोगिनः मूर्तत्वस्याप्यधिकरणम् । अतः अस्याभावस्य स्वप्रतियोग्य-
 धिकरणवृत्तित्वात्; प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावपदेन साध्याभावो
 भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावः ग्रहीतुमशक्यः । तथा च तादृशाभावपदेन
 कश्चिदन्य एव घटाभावादिः ग्राह्यस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वादौ
 अनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति भवेदतिव्याप्तिः । अतः प्रतियोग्य-
 सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्य-
 मित्यर्थोऽङ्गीकरणीयः । तथा च मूर्तत्वाधिकरणे मनसि प्रतियोगिता-
 वच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरणाभावपदेन भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावो-
 ऽपि ग्रहीतुं शक्यते । यतः मनः भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावस्य सदपि
 अधिकरणं भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावीय - प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 स्याधिकरणं नास्ति । यतः भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावीया प्रतियोगिता
 भूतत्वमूर्तत्वोभयस्मिन् प्रतियोगितावच्छेदकं भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वम्,
 तदवच्छिन्नं भूतत्वमूर्तत्वोभयम्, तदधिकरणं पृथिव्यादिचतुष्टयं; न
 तु मनः आकाशं वा । एवं च मनसः भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावीयप्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावात् तत्र गृह्यमाणः अभावः
 भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरणा-
 भावपदेन ग्रहीतुं शक्यते । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकस्य भूतत्व-
 मूर्तत्वोभयत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वयाभावान्नाति-
 व्याप्तिः ।

वरिष्ठ-व्याख्याता-नव्यन्याये
 श्रीरणवीर केन्द्रीय संस्कृत-
 विद्यापीठम्, शास्त्रीनगरम्
 जम्बू ।

भगिनीदायभागविचारः

किशोर मिश्रः

उत्तराधिकारविषये केषाञ्चिन्मतमस्ति यद् भ्रातृभिः साकं भगिन्या अपि भागो भवतीति वेदेषु समर्थितमिति । भगिनीदायभाग-प्रामाण्यत्वेन च यजुर्वेदोक्तो मन्त्रः समुपस्थाप्यते । स त्वयं मन्त्रः —

“एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया तं
जुषस्व स्वाहैष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः” इति ।^१

अर्थात् हे रुद्रदेव ! अयं तव भागः, तं भागं भगिन्या अम्बिकया साकं प्राप्नुहि इति । पूर्वपक्षीयास्तु प्रार्थनामन्त्रेणानेन भ्रातृभगिन्योः सहैव भागप्राप्तिं प्रमाणयन्ति । केचन च वैदिकसंस्कृतिविलोमं मन्त्रेणानेन वेदेषु रुद्राम्बिकयोर्भ्रातृभगिनी । सम्बन्धं वदन्तस्तयोरेव-जायापतिसम्बन्धं पश्चात् कल्पयन्ति भ्रान्ताः ।^२ वस्तुतस्तु एतन्मन्त्रा-धारेण रुद्राम्बिकयोर्भ्रातृभगिनीभावकल्पनं, ततश्च भ्रात्रा सह भगिन्या दायभागनिरूपणं भ्रममूलकं, पूर्वापरप्रकरणानभिज्ञत्वप्रकाशकं, पाश्चा-त्यानां तदनुवर्तिनां च भारतीयसंस्कृतिदूषणमात्राभिप्रायकं चास्ति । अत्र यजुर्मन्त्रे स्वसृपदस्य सम्बन्धं रुद्रपदेन योजयन्तो भ्रान्ताः कंचना-नर्थमेव सृजन्ति ।

रुद्रभगिनीविचारः

१—मन्त्रोऽयं त्र्यम्बकेष्टो रुद्रदेवत्ये एककपालपुरोडाशे विनियुक्तः । न तत्रास्ति काचनम्बिका देवता पृथगुपदिष्टा । अतोऽत्राम्बिकाया देवतायाः पृथग्भागोपकल्पनमसमञ्जसमेव । त्र्यम्बकेष्टेः प्रधानदेवस्य रुद्रस्य पुरोडाश एककपालो मन्त्रेणानेन हूयते । सोऽयं पुरोडाशः कथमेककपाल एव भवतीति विचारे श्रुतौ हेतुरुपदिष्टो यदेते एक-कपालाः पुरोडाशाः एकदेवत्या एव भवन्ति । न तत्र किंचन देवनान्तरं

१. मा. सं. ३।५७, तै. सं. १।८।६।१

२. प्राचीन भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता: डा. सत्यप्रकाश शर्मा, पृ. २१८

भवति । एतेनेदं स्फुटीभवति यदत्र मन्त्रे नास्ति रुद्रभिन्नस्य कस्यचन देवविशेषस्य भागोक्तिः ।

२—यत्तु अम्बिकायाः श्रवणं तत्तु तस्या रुद्राभिन्नत्वेनैव, तदर्धा-
ङ्गत्वात् । रुद्रस्यार्यनारीस्वरूपमम्बिकामहितमेवात्रश्रुतौ सङ्केतितम् ।
तदेव पुराणादौ समुपबृंहितमिति विशेषः ।

३—यच्च अम्बिकायाः रुद्रस्य स्वसृरूपेण कल्पनं, तत्तु नितरां
मतिविरहजनितम् । कुत्रापि वेदे भ्रातृभगिन्योः दम्पतीत्वेनोल्लेखः ।
पाश्चात्यानां दृशापि ऋग्वेदो यजुर्वेदात् प्राचीनतरः । तत्र ऋग्वेद एव
यमयमीसंवादे एवंविधः सम्बन्धः पूर्वपक्षादिना विचार्य सर्वथा
खण्डितः ।^१ ततश्च संस्कृतिविकास-वादिनां पाश्चात्यानां मते कथमुत्तर-
काले संस्कृतिह्लासोऽयं भवितुमर्हतीति तन्मतं निरस्तं भवति ।

४—अथ चात्र मन्त्रान्वये भवति प्राच्यपाश्चात्यानां मतिभ्रमः ।
मन्त्रोऽयं निरुक्तदिशा प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात्, त्वमिति चैतेन
सर्वनाम्ना युक्तः ।^२

‘एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया’ इत्यत्र युष्मच्छब्दस्य रुद्र-
वाचकत्वात् रुद्रभागेन सह सम्बन्धः न तु स्वस्त्रा । महीधरस्तु—‘हे रुद्र,
ते तव स्वस्त्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह’ इत्येवं वदन्
भ्रान्तः स्वसृविशेषणत्वेन ‘ते’ पदं योजयत्यनुचितम् । अत्र मन्त्रे रुद्र-
भागविशेषणत्वेनास्ति युष्मच्छब्दाः । अत एवोव्वटाचार्यः ‘ते तव हे रुद्र
भागः’ इत्येवं युष्मच्छब्दं साधु अर्थापयति ।

५—किं च स्वसृपदेन युष्मच्छब्दसम्बन्धे भवति दूरान्वयदोषः ।
न हि क्रमप्राप्तं ‘एष ते भागः’ इत्येवमन्वयं विहाय ‘एष भागः, ते सह
स्वस्त्रा’ इत्येवमन्वयेनार्थापयितुं युक्तम् । अथ चात्र मन्त्र एवाग्रे—
‘स्वाहृष ते रुद्र भागः’ इत्यत्र युष्मच्छब्दस्य पशुपदेनान्वयः ‘आखुस्ते
पशुः’ इत्यत्र च युष्मच्छब्दस्य पशुपदेनान्वयः । अतस्तथैव पूर्वार्धेऽपि
ते पदस्य भागपदेनैवान्वयो भवितुमर्हति, न तु स्वस्त्रा । यदि च स्वस्त्रा
युष्मच्छब्दान्वयाभिप्रायोऽभविष्यत्तदा युष्मच्छब्दत्रितयातिरिक्तं चतुर्थ-
स्य युष्मच्छब्दस्य प्रयोगमकरिष्यदिति स्फुटमेव । न तु तथा दृश्यत
इति नास्ति युष्मच्छब्दस्यात्र स्वसृपदेनान्वितिः ।

१. ऋ० १०।१०।१—१४

२. नि० ७।२।२

६—स्वसृपदमत्र रुद्रेण संयोजयन्तः न सत्यं निदर्शयन्ति । वस्तु-
तस्त्वत्र स्वसृपदं प्रत्यक्षकृतः ऋषेः स्वाभिप्रायपरम् । अम्बिकायाः
जगद्भगिनीत्वं, जगन्मातृत्वञ्च सुप्रथितमेव ऋषिदर्शयति स्वस्त्रा
अम्बिकयेत्यादिना । अम्बपदं हि सर्वत्र वेदे लोके वा मातृवाचित्वेन
प्रसिद्धम् । वेदे अम्बशब्दघटितानि पदानि सर्वत्रैव मात्रर्थे प्रयुक्तानि
न तु रुद्रभगिन्यर्थे ।^१ कथमयमपवादः स्यात् । अत्रापि रुद्रार्धाङ्गे लोक
मात्रर्थे एवाम्बपदप्रयोगः साभिप्रायः । स्वसृशब्दोऽपि लोकभगिन्यर्थ
एव । न हि पदद्वयस्य रुद्रेणान्वयेन रुद्रभगिन्यर्थे, रुद्रमात्रर्थे च प्रयोगः
केनाप्युक्तो, न च स युज्यते । अर्थकरणे भ्रान्ताः स्वसृशब्दमेव कथं
रुद्रेण योजयन्ति, कथं तथैव अम्बशब्दं मात्रर्थे रुद्रं रुद्रमात्रर्थेन योज-
यन्तीति विस्मयकारिणी भवति तेषामर्थपद्धतिः । अस्मदीयसिद्धान्ते
तु लोकभगिनी-लोकमात्रोरर्थे युगपन्नास्ति पदद्वयविरोधः । वेदे मातृ-
भगिन्यर्थकयोः पदयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगो दृष्टचरोऽपि । यथा
'अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयः'^२ इत्यत्र अम्बयो मातृभूता आपः जामयो
भगिन्य उक्ताः^३ । एवं लोकेऽपि व्यवह्रियते । अतः स्वसृपदस्य रुद्र-
स्वसृरूपोऽर्थः कथमपि न सम्भवति ।

७—परे तु ब्राह्मणोक्तव्याख्यानेनाम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं कल्प-
यन्ति निर्मूलम् । तत्रापि ब्राह्मणांशार्थापने तेषामज्ञानमेव भ्रान्ति-
कारणम् । तथा हि शतपथब्राह्मणोक्तिः —^४

'स जुहोति-एष ते रुद्र भागः, सह स्वस्त्राम्बिकाया तं जुषस्व स्वाहा
इति, अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा'—इत्यत्र ब्राह्मणे स इत्येवं
यजमानं प्रकृत्य 'अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा' इत्येवं यजमानपरे-
वोक्तिर्मन्तव्या । कथमस्येति पदेन प्रकृतं यजमानं विहाय रुद्रोऽर्थो
बोद्धव्यः । अस्य यजमानस्यैवविधेनार्थेन सर्वं ब्राह्मणोक्तं समञ्जसं
भवति ।

१. ऋ० १।४१।६, १।२३।१६, ८।७२।५

मा० सं० ६।३६, २३।१८ तै० सं० ७।४।१९।१, १।८।६।१

मै० सं० ३।१२।२० का० सं० ४।४।८

२. अ० सं० १।४।१

३. आपो वा अम्बयः (कौ० ब्रा० १२।१।२)

४. श० ब्रा० २।६।२।९

एवमेव तैत्तिरीयकेऽपि—‘एष ते रुद्रभागः सह स्वस्त्राम्बिकया’ इत्याह, शरद् वा अस्त्राम्बिका... सह शमयति—इत्यत्र ब्राह्मणे आह शमयति, इत्यादिना यजमानस्यैव परामर्शात्, अस्येतिपदस्यापि सन्दंशपतितत्वाद् यजमानबोधकत्वमेव ।

अतः ‘एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया’ इति मन्त्रेणाम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वेनोक्तिस्तदीयपृथग्भाग कल्पना च भारतीय-संस्कृति-दूषणदुराग्रहप्रेरिता खपुष्पायितैव । अथ प्रकृतमनुसरामः—

जैमिनीयमीमांसादर्शनसूत्रेष्वपि सिद्धान्तपक्षे स्फुटीकृतमिदं यत् सहशब्दसत्त्वेऽपि न सहशब्दसम्बद्धस्य तस्य तत्र द्रव्ये भागो भवतीति ।^१ लोकेऽपि—‘दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी’, इत्यादिवाक्यस्थले भार-वहनकर्त्री गर्दभी एकाकिनी एवाभिहिता । न तु सहशब्दोद्दिष्टा दश पुत्रास्तस्याः अनुगमनकर्तारः वाहकत्वेन विवक्षिताः । अनेन लौकिक-दृष्टान्तेनापि सिद्धयति यदेषतेमन्त्रेण प्रदत्ते हविषि अम्बिकाया नास्ति भागः । सहशब्देन तस्याः साहचर्यमात्रमभिधीयते ।

कुमारीणां भागः

त्र्यम्बकेष्टौ परिक्रमणे पतिकामाः कुमारिका अपि सहयुक्ता भवन्ति । कुमारिकाणां परिक्रमणसाहचर्येणानेन अभ्युपगमवादमनु-सृत्यास्मिन् मन्त्रे अविवाहितानां कुमारिकाणामेव भागोऽवगन्तुं शक्यते । सोऽपि च पुरुषदैवत्ये रौद्रे दृष्टियागे सत्त्वात्, भगिनीनां भागो न स्वातन्त्र्येण, अपितु भागान्तरान्तर्गतत्वेनैव स्वीकर्तुं शक्यते । एवं हि स्मृतिग्रन्थानां सिद्धान्तोऽपि न विरुध्यते । स्मृतिग्रन्थेष्वपि कुमारिकाणां न स्वातन्त्र्येण दायभागः समुक्तः । प्रत्युत व्यवस्थेयं निर्दिष्टा यद् विभागकाले प्रत्येकं भ्राता तद् विवाहक्षमं धनं संयोज्य पृथक् संस्थापयेदिति ।^३

रीडर, संस्कृत-विभाग
हिन्दू विश्वविद्यालये, वाराणसी

१. तै० ब्रा० १।६।१०।४

२. जै० सू० ३।२।३४-३५ रीडर, संस्कृत-विभाग हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी ।

३. भगिन्यश्च निजादंशाद् दत्त्वांशं तु तुरीयकम् (या० स्मृ० २।१२४) ।

अर्थो महाभारतयुद्धस्य मूलकारणम्

भुवनचन्द्र पाठकः

महाभारतस्य सूक्ष्मतया अध्ययनेन प्रतीयते यत् महाभारतयुद्धस्य मूलेऽर्थेऽवासीत् । युधिष्ठिरस्य राजसूय-यज्ञे तस्य युद्धस्य बीजं दृश्यते । राजसूय-यज्ञे युधिष्ठिरः प्रचुरधनराशिं ब्राह्मणेभ्यो दत्तवान् । यदि युधिष्ठिरस्य पार्श्वे धनस्याधिक्यं नाभविष्यत् तर्हि स राजसूय-यज्ञ-विषये चिन्तनमपि नाकरिष्यत् । दुर्योधनः मय-शिल्पिना निर्मित-सभायामभूतपूर्वमैश्वर्यं राजलक्ष्मीञ्च ददर्श^१ । ऐश्वर्यमवलोक्य मति-भ्रमः सन् स्फाटिकं स्थलं जलमिति मन्यमानः स्ववस्त्रोत्कषणं कृतवान् । स्फाटिकाम्बुपशोभितां तां वापीं स्थलं मत्वा स सवासा जले पपात ।^२ एवम्प्रकारेण बुद्धिव्यामोहितः उपालम्भान् प्राप्य स राजसूये क्रतौ युधिष्ठिरस्य अद्भुतां समृद्धिं दृष्ट्वा ईर्ष्याया दुःखितः सञ्जातः ।

अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ ।

प्रेक्षतामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥

पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यानग्लानश्च गच्छतः ।

दुर्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥^३

×

×

×

श्रियं च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ।^४

दुर्योधनस्य एवं स्थितिं ज्ञात्वा शकुनिः पुनः पुनः तं पृच्छति । तदा दुर्योधनोऽकथयत्—युधिष्ठिरस्य तथाभूतां प्रकाशमयीं राज-लक्ष्मीं दृष्टैव ईर्ष्याया दह्यमानोऽस्मि' ।

श्रियं तथाविधां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।

अमर्षवशमापन्नो दह्येऽहमतथोचितः ॥^५

१. महाभारत सभापर्व ४३।२ २. महाभारत सभापर्व ४३।३-४

३. महाभारत सभापर्व ४३।१२-१३ ४. महाभारत सभापर्व ४३।१६

५. महाभारत सभापर्व ४३।२६

दुर्योधनस्य अपमानविषये या लोकविश्रुतिः अस्ति सा तु काल्पनिकी एव । प्रतिपक्षस्य (युधिष्ठिरस्य) तादृशीं समृद्धिं मर्षयितुमसमर्थः स मुमूर्षति ।^१ परं शकुनिना प्रेरित सन् भीष्म-द्रोण-कृप-कर्णादिमहारथिभिः सहितः पाण्डवान् विजेतुमिच्छति । परन्तु शकुनिः युद्धं परित्यज्य एकेनान्येन उपायेन पाण्डवान् जेतुमिच्छति । स विजानाति युधिष्ठिरस्य द्यूतव्यसनं तस्य सत्यवादित्वं तथा च द्यूतानभिज्ञत्वम् । शकुनिः द्यूत-क्रीडायामतिनिपुणः । अतः द्यूतेनैव युधिष्ठिरस्य अशेष-सम्पत्तिं हर्तुकामः । अतएव स इदं सर्वं राजानं धृतराष्ट्रं निवेदयितुं दुर्योधनं प्रेषयति ।^२ दुर्योधनः स्वचिन्तायाः कारणं राजानं (पितरं) निवेदयति यद् पाण्डवैरर्जिता या राजलक्ष्मीः अस्ति सैव मम चिन्तायाः कारणम् ।

न मामवति तदभुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।

ज्वलन्तीमिव कौन्तेये विवर्णकरणी मम ॥^३

वस्तुतः द्रौपदी-हसनस्य प्रसङ्गं नास्वाभाविकम् । दुर्योधनस्य तेन प्रकारेण जले स्खलनं दृष्ट्वा भ्रातृ-जायया हासः स्वाभाविक एव । तत्र अपमानस्य तु कोऽप्यवकाशः नासीत् । यत् लोकप्रचलितं एकं कथनं श्रूयते; तदा जलमग्नं दुर्योधनं दृष्ट्वा द्रौपद्या कथितमन्धस्य पुत्रो अन्ध एव भवतीति, तत्तु काल्पनिकं प्रतीयते । महाभारते त्वस्य प्रसङ्गस्योल्लेखोऽपि न दृश्यते । तर्हि इदं सत्यं प्रतिभाति यद् महाभारतयुद्धस्य मूलकारणं युधिष्ठिरस्यैश्वर्यमेव न द्रौपदी ।

रामायणे राम-रावणयोः युद्धस्य एकमात्रं कारणं स्त्री (सीता) आसीत् । परन्त्वस्मिन् महाभारते युद्धस्य मूलकारणं धनमेव ।

उद्योगपर्वणि श्रीकृष्णः शान्तिदूतो धृतराष्ट्रं प्रतिबोधयितुं गच्छति । नीतिज्ञेन विदुरेण धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां दुर्भावना ज्ञातासीत् । अतएव कृष्णस्य कौरवसभागमनं तेन निवारितम् । विदुरः कथयति यद् दुर्योधनः स्वपक्षस्य भीष्म-द्रोण-कृप-कर्णाश्चत्थाम-जय-द्रथादिमहारथान् विश्वसिति ।

१. महाभारत सभापर्व ४३।३१

२. " " ४४।१८-२१

३. " " ४५।१५

अथो महाभारतयुद्धस्य मूलकारणम्

९७

भीष्मेद्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।

भूयसीं वर्तते वृत्ति न शमे कुरुते मनः ॥^१

दुर्योधनपक्षीया द्रोणादयोऽधार्मिकं दुर्योधनपक्षमपहाय धर्म-
राजस्य युधिष्ठिरस्य पक्षमभजयिष्यन् चेत्तदा नूनमेव युद्धस्य दुर्भावि-
नायाः शमनमभविष्यत् । केवलेन कर्णद्वितीयेन दुर्योधनेन कदापि युद्धं
कर्तुं न शक्यते स्म । शकुनिरपि एवं मन्त्रणां नाकरिष्यत् । दुर्योधनः
द्रोणाचार्यस्याजेयतायां भीष्मस्येच्छामृत्यौ कृपस्य चामरतयामासीत्
विश्वस्तः । स जानाति स्म यत् यस्य पक्षे एतादृशा महारथिनः सन्ति
तस्मिन् युद्धे स कथं न विजयी स्यात् । एभिः महारथिभिः अधर्मपक्षः
कथं गृहीतः अस्योद्घाटनं तदा भवति यदा उभयोः पक्षयोः सेना युद्ध-
स्थले तिष्ठति तथा च युधिष्ठिरे आशीर्वादं प्राप्तुं भीष्मादीनां समीपं
व्रजति ।^२ युधिष्ठिरं स्वसमीपमागतं विलोक्य भीष्मः कथयति—

प्रोतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।

यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥

त्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।

एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥^३

भीष्मः यं पक्षमवलम्ब्य युद्धं चिकीर्षति तस्य पक्षस्य पराजयं
कामयमानः परपक्षस्याभ्युदयं काङ्क्षति । सर्वमेतादृशं निदर्शनं महा-
भारतमन्तरा विश्वसाहित्ये न कुत्राप्युपलभ्यते । भीष्मः स्वीयाम-
समर्थतां प्रकटयन् युधिष्ठिरं ब्रूते— वत्स ! पुरुषः अर्थस्यैव दासः, अर्थः
कस्यचित् । अहमपि कौरवैः तथैव प्रतिबद्धः । अत एव मम वचने
विद्यते क्लीबता ।

अर्थस्य पुरुषो दासः दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज ! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

अतस्त्वां क्लीबवद् वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।

भृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥^४

१. महाभारत उद्योगपर्व ९० ८

२. महाभारत भीष्मपर्व ४१।३२

३. महाभारत भीष्मपर्व ४१।३४-३५ ।

४. " " ४१।३६-३७ ।

युधिष्ठिरः द्रोणमुपगम्य पृच्छति—भवदाज्ञया अहं सर्वानरीन् कथं जह्याम् ? स्वकीयामपराजेयतां स्वमृत्युपायञ्च^१ प्रकाशयन् द्रोणः युधिष्ठिरं शत्रुभिः सह युद्धं विधाय जेतुं मन्त्रयति । श्रीकृष्णस्य महत्त्वं ख्यापयता द्रोणेन कथितं—हे युधिष्ठिर ! तव मन्त्री श्रीकृष्णः । अतोऽवश्यं ते युद्धे जयः ।^२ एवं द्रोणाचार्योऽपि भीष्ममिव आत्मानमर्थस्य दास इति कथयन् स्वकीयामसमर्थतां कथयति ।^३ एवमेव युधिष्ठिरः कृपाचार्यशल्यादि महावीराणां समीपं गच्छति, परं तेऽप्यात्मानमर्थस्य दास इति कथयन्तः तं विजयाय आशीर्वदन्ति ।^४

एवं निष्कर्षरूपेण एतत् कथयितुं शक्यते यत् महाभारतस्य युद्धे अर्थ एव मूलकारणमासीत् । यदि एवं न स्यात्तदा नूनमेव धार्मिकाचार्या भीष्मद्रोणकृपाचार्य-प्रभृतयः अधर्ममूलं दुर्योधनं परित्यज्यावश्यमेव धार्मिकपक्षं स्वीकृत्य पाण्डवैः सह अभविष्यन् । एभिः महारथिभिः रहितेन दुर्योधनेन न कदापि पाण्डवैः साकं योद्धं शक्यते स्म । स अवश्यमेव आत्मानमसहायं विज्ञाय तस्य इन्द्रप्रस्थं प्रत्यर्पयिष्यत् । अत उपर्युक्तप्रकारेण इदं ज्ञायते यत् महाभारतस्य युद्धे अर्थ एव कारणम् । अत एवोक्तं भगवता व्यासेन अर्थस्य पुरुषो दासः ।

भुवनचन्द्र पाठक

शोधच्छात्रः

संस्कृतविभागे, कलासङ्काय

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

वाराणसी ।

१. महाभारत भीष्मपर्व ४१।५९-६१ ।

२. " " ४१।५४-५५ ।

३. " " ४१।५९-५२ ।

४. " " ४१।६६-६७, ७७-७८ ।

रामनाथचतुर्वेदिनः संस्कृत-साहित्यम्

डॉ० कैलाशनाथ द्विवेदी, डी० लिट्

विशालबुन्देलखण्डीयवसुन्धरा न केवलं वरिष्ठवीराणामपितु महा-
यशस्विसाहित्यकाराणां प्रसवित्रीति सुप्रसिद्धास्ति । अस्या जालौन-
हमीरपुर-बाँदा-झाँसी-ललितपुरादिजनपदाः नैकविख्यातकविभिरभि-
मण्डिताः प्राप्यन्ते । बाँदाजनपदान्तर्गतरफनौलनाम्नि ग्रामे पण्डित-
कुञ्जनलालचतुर्वेदिनो गृहे पुत्ररत्नं रामनाथचतुर्वेदिनः प्रादुर्भावः
१८८६ ईस्वीयाब्देऽभवत् ।

परममेधावि - रामनाथचतुर्वेदिनः प्रारम्भिकी संस्कृतशिक्षा
गुरुवरपण्डितदुःखहरणझामहोदयस्य सान्निध्ये चटार्ईमोहाल-कर्णपुरे
श्रीरामसंस्कृतपाठशालायामभवत्, यत्रायं व्याकरणे मध्यमपरीक्षा-
मुत्तीर्णः । साहित्यज्योतिषादिविषयेष्वपि अस्याकुण्ठितगतिरासीत् ।
कर्णपुरतोऽध्ययनं परिसमाप्य शैक्षिकीं वृत्तिमवलम्ब्य प्रारम्भे कर्णपुर-
ग्रामाञ्चलस्य बनीपाराग्रामेऽयं संस्कृतपाठशालामचालयत्, पश्चात्
जालौनजनपदान्तर्गते एटस्थानेऽयं संस्कृतशिक्षकोऽभवत् । एटतोऽयं
संवत् १८६४ विक्रमाब्दे श्रीवसन्तपञ्चम्यां समीपस्थे कौचनगरे
पञ्चाशत् सुयोग्यच्छात्रैरभिनवां संस्कृतपाठशालां स्थापयामास ।

क्रौञ्चनगरे संस्कृतमहाविद्यालये सेवमानोऽयं स्वयोग्यशिष्यैर्विद्या-
प्रेमिमान्यनागरिकैश्च पूजितोऽभवत् । अस्य सुविख्यातशिष्यपरम्प-
रायां रामचरणशाण्डिल्य-प्रभुदयालुद्विवेदि-जुगुलकिशोरचतुर्वेदि-
सूर्यप्रसादपटेरियाप्रभृतयः पण्डिता उल्लेखनीया सन्ति । चतुर्वेदि-
नस्तिस्रः पत्न्य आसन् किन्तुनपत्योऽयं दुर्भाग्यवशाद्वाजयक्ष्मा-
रोगग्रस्तोऽल्पायुष्येव १९३४ ईस्वीयाब्देऽगस्तमासस्य २७ तमे दिनाङ्के
दिवंगतः । अस्यान्यौ सहोदरावपि सन्तानहीनावास्ताम् । श्रीचतुर्वेदिनः
पारिवारिकदायादे दूरस्थदौहित्रः श्रीपाठकः क्रौञ्चमागत्याऽस्य वल्मीका-
वशिष्टसाहित्यिकग्रन्थनिधिमद्यापि संरक्षते । श्रीचतुर्वेदिनः प्रामाणिक-

जीवनपरिचयोऽयोध्यातः प्रकाशितसंस्कृतम्^१ विद्वद्वृत्तम् चेति माध्यमेन सह पं० ज्वालाप्रसाददीक्षितप्रभृतिययोवृद्धेभ्यः प्राप्तुं शक्यते ।

विप्रशर्मोपनाम्ना कविना पं० चतुर्वेदिनाधोलिखितसंस्कृतरचनाः कृताः —

(१) जुहोतिया-परिचयः । (२) नवदुर्गास्तवः । (३) संस्कृतगीत-संग्रहः । (४) रसमञ्जरीटीका । (५) प्रकीर्णसंस्कृतसाहित्यम् ।

(१) “जुहोतिया परिचयः” नाम्नि लघुग्रन्थे जुहोतिया-ब्राह्मणानामुत्पत्तिः शास्त्रीयदृष्ट्या सम्यग्रूपेण प्रतिपादिता । तत्र निम्नलिखित-श्लोकेषु वैदिकपौराणिकव्याकरणिकभाषावैज्ञानिकप्रतिभा प्रकटिता भवत्येव —

“जुहोति शब्दः खलु यज्ञवाची, ज्ञाने च यः धातुरपि प्रसिद्धः ।

‘क’ प्रत्यये सिद्ध्यति सुष्ठु ताभ्यां जुहोतियेति प्रथितं पदं वै ॥ ४ ॥

जुहोतिमिज्यां श्रुतिमूलकत्वाच्छ्रुतित्रयीं चावयवैः समेताम् ।

ये यान्ति जानन्ति जुहोतियास्ते, व्युत्पत्तिरेषा रुचिरावगम्या ॥ ५ ॥

अपि च — “षट्कर्मणां मुख्यमिदं प्रदिष्टं श्रुतित्रयीकर्मजुहोति कर्म ।

तज्ज्ञानवैशिष्ट्यत एव जाता जुहोतिया ब्राह्मणजातिमुख्याः ॥

(६ + १)

(२) “नवदुर्गास्तवः” इति स्तोत्रकाव्यग्रन्थे सुकविना विप्रशर्मणा नवविग्रहधारिण्याः दुर्गादेव्या भव्यभावपूर्णा स्तुतिः कृतास्ति । अस्मिन् स्तोत्रकाव्यग्रन्थे कवेस्तन्मयताऽलंकारप्रियता रसवत्ता च सर्वत्र संलक्ष्यते । देव्याः मर्मस्पर्शस्तुतौ प्रयुक्तं सालंकृतमनुलोमविलोम-पद्यमत्र^३ प्रस्तूयते —

“देवाधिदेवि प्रविदेऽधिवादे स्वदा स्वदासस्यसदाऽस्वदाऽस्य ।

स्वदाऽस्वदासस्य सदाऽस्वदाऽस्व देवाधिदे विप्रविदेऽधिवादे ॥”

१. संस्कृतम् (मासिकं) अयोध्या २।१, ३।३; “विद्वद्वृत्तम्”, अयोध्या, सं० १९८८ वि०, पृ० ९

२. जुहोतिया परिचयः, सं० ज्वालाप्रसाददीक्षित, कोंच, सं० २०२७ वि०, पृ० ४, ५, ६ ।

३. नवदुर्गास्तवः, ४, ६, संस्कृतम् २।३ अंकः, अयोध्या, सं० १९८८ वि०, पृ० ३ ।

पण्डित रामनाथचतुर्वेदिविप्रशर्मणः संस्कृत-साहित्यम् १०१

विमलां कमलामभ्यर्थयन् कविः कौशलेन कथयति सहृद्गतम् —

“श्रयतां दिद्यात् विभवाश्रयतां, विपदन्तकारि वव देवि पदम् ।

शरणं करोमि तमसः शरणं कमले ! दयस्व मयि नैकमले ॥”^३

अगम्य महिमा हिमाभवमना, सनातनमुखामुखातिदमनी ।

मणीव विमला मलाहतिपरा, परा सहृदया दयामुपनयेत ॥”^४

‘नमस्तस्यै’ शीर्षकेण सस्वतीमेवं स्तौति सत्कविरयं गजलगीति-
माध्यमेन —

तुषारोत्पुञ्जविशदायै सरस्वत्यै नमस्तस्यै ।

सिताम्भोजासनस्थायै प्रभावत्यै नमस्तस्यै ॥

करे संशोभते यस्याः सुवीणा कच्छपी नाम्नी ।

सुहासैर्भासिताशायै निनदवत्यै नमस्तस्यै ॥

मरालानां कुलोत्तंसो मनोज्ञं वाहनं यस्याः ।

अहो वाचामधीशायै मुदितवत्यै नमस्तस्यै ॥

समस्तं जाड्यमन्तस्थं विभिन्तेया स्वभक्तानाम् ।

विशुभ्रस्फाटिकीं मालां विधृतवत्यै नमस्तस्यै ॥

प्रसादेनैव यस्या वस्तु निखिलं सूरयो विददुः ।

सदाकविविप्रगीतायै दयावत्यै नमस्तस्यै ॥”

(संस्कृतम् ११४ माघाङ्क, सं० १९८७ वि०)

(३) ‘संस्कृतगीतसंग्रहः’ नाम्नि मौलिकमुक्तकगीत-काव्यग्रन्थे कविना
विप्रशर्मणा सामयिकस्वरचितसरसगीतानां संग्रहः कृतोऽस्ति । अस्मिन्
‘गोविन्दगीतिः’ ‘रमापते, ‘नवारंवारम्’ ‘त्रिशूलापाणे, ‘युगलं
राजते’, ‘अभ्यर्थना’, ‘नमस्तस्यै’ ‘प्रभृतिनैकललितगेयगीतानि सहृदय-
हृदयावर्जकानि सन्ति । आस्वादयन्तु सरलां सारसाञ्च गोविन्द-
गीतिमेकामिमाम् —

“देवः स नन्दबालो मम मनसे निविशताम् ।

गोकुलसरो मरालो मम मानसे निविशताम् ॥

३. संस्कृतम्-सम्पादक, कालीप्रसादशास्त्री, अयोध्या, २११ कार्तिकाङ्क,
सं०, १९८८ वि० ।

४. तदेव सम्पादक कालीदासशास्त्री, २११ अंकः अयोध्या २११ कार्तिकाङ्क,
सं०, १९८८ वि० ।

पदतलजितप्रवालो नीपप्रसूनमालो ।

मुकुटप्रशोभिभालो मम मानसे निविशताम् ॥

(देवः स नन्दवालो...)

पीताम्बरो विशालो लीलार्थधेनुपालो ।

स्फुरदुदंशजालो मम मानसे विविशताम् ॥

(देवः स नन्दवालो...)

गोपीप्रणयरसालो नृत्यन् प्रदत्ततालो,

मकरध्वजस्यकालो मम मानसे विशिताम् ॥

(देवः स नन्दवालो...)

कविप्रविप्रपालो भावपादपालवालो,

दुःखार्त्तजनदयालो मम मानसे निविशताम् ॥

(देवः स नन्दवालो...)

(संस्कृतगीत संग्रहः पृ० ९. संस्कृतम् १।५ फाल्गुनाङ्कः, पृ० २)

संस्कृतगीतकाव्यग्रन्थस्याऽस्य एवमन्यान्यपि सामयिकविषयेषु विरचितानि संस्कृतगीतानि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णानि सन्ति । नववर्षारम्भे मेधाविनो विप्रशर्मण इयमाकांक्षा सामयिकशुभसन्देशमावहति निम्ना-
कितेऽस्मिन् पद्ये —

‘प्रतिपलमहमर्थये समर्थः गणपतिविष्णुकलत्रविष्णुवाणीः ।

मुदितबुधजनस्य संस्कृतस्य भवतु शुभाय नवीनवर्षदेशः ॥

(संस्कृतम्, २।१ अंकः, पृ० १ अयोध्या, सं० १९८८ वि०)

(४) त्रयोदश — चतुर्दशशताब्द्यां प्रादुर्भूतस्य प्रसिद्धरसवाद्या-
चार्यभानुदत्तस्य ‘रसमञ्जरीमाश्रित्य पं० रामनाथचतुर्वेदी’ विप्र-
शर्मकामुत्कृष्टां टीकामलिखत् । पूर्ववतिप्रसिद्धाचार्यगोपाल(बोपदेव)-
महादेवरंगशायिनागेशभट्टानन्तपण्डितशेषचिन्तामणिगोपालभट्टानन्त-
शर्मत्रजराजविश्वेश्वरादिविविद्धटीकाकारै रसमञ्जर्यां ये टीकाग्रन्था
रचिताः तेभ्यः षट्कोकाग्रन्थेभ्यो ज्ञातानाम्नः पण्डितरामनाथचतुर्वेदिना

१. रसमञ्जर्यां एकादशटीकाकारेण्वज्ञातनामा यः टीकाकार उल्लिखितो
डॉ० श्री० भा० वर्णकरेण तस्यैव नामास्ति पं० रामनाथचतुर्वेदी, द्रष्टव्यः
“संस्कृतवाङ्मयकोश (द्वितीयखण्डः) कलकत्ता, १९८८ ई०, पृ०
२९३-२९४ ।

पण्डित रामनाथचतुर्वेदिविशर्मणः संस्कृत-साहित्यम् १०३

‘रसमञ्जरीटीकाग्रन्थः’ किमप्युल्लेखनीयं वैशिष्ट्यं भजते । अयम-
प्रकाशितो हस्तलिखितरसमञ्जरीटीकाग्रन्थः स्वर्गीयग्रन्थकर्तुर्ग्रन्थालये
सोभाग्यवशाद् वर्तते ।

(५) पण्डितचतुर्वेदिना प्रकीर्णसंस्कृतसाहित्यस्य संरचना कृता
काले-काले ललितलेखाख्यायिकारूपकादिरूपेषु । अनेन १९१४
ईस्वीयाब्दे एकः स्तरीयज्योतिषपञ्चाङ्गं विनिर्मितम् यस्मिन् अप्रैल-
मासे क्राँचनगरस्य चन्द्रग्रहणस्थिती रेखाचित्रेण संदर्शिता । क्राँच-
नगरादेव प्रकाशितोऽनेन, सम्प्रत्यपि वर्ततेऽस्य ग्रन्थालये जीर्णशीर्णम् ।

पं० चतुर्वेदिविशर्मा संस्कृतकाव्येन सह सामयिकहिन्दीकाव्य-
मप्यरचयत् सवैया-घनाक्षरी-सोरठादिवृत्तेषु । संस्कृतेऽपि कविना
सोरठा-सवैयादिवृत्तानां साधु प्रयोगः कृतः । यथा—हनुमद्वन्दनायां
सोरठाच्छन्दसः प्रयोगोऽत्रावलोकनीयम्—

यत् करुणाप्रसरेण, सकलवस्तु सुलभं सदा ।

तत्पदमनुरागेण, कपिवरस्य वन्दामहे ॥”

(संस्कृतम्—२/२ अंकः, पृ० ९)

एवमेव स संस्कृतेन सवैयाघनाक्षरवृत्तमप्यलिखत् । अवलोक्यन्तु
सरसं सालंकृतं पद्यमिदम्—

“यदीयशरीरविभा प्रतिभाति विभातविभाकरविम्बविभेव ।

स भामुर-भाधिपभूषितभाल, इमास्य उदस्यतु विघ्नकुलानि ॥”

श्रीविशर्मणः संस्कृतकाव्यसाहित्यमधोलिखितविधिना वर्गीकर्तुं
शक्यते—(क) स्तोत्रात्मकसंस्कृतगीतिकाव्यम् । (ख) साम-
यिकोद्बोधनात्मकं संस्कृतकाव्यम् । (ग) चित्रात्मकमनुलोमविलोम-
संस्कृतकाव्यम् । (घ) सामयिकसंस्कृतकाव्यम् । (ङ) प्रकीर्णं (विविधं)
संस्कृतसाहित्यम् ।

(क) स्तोत्रात्मके संस्कृतगीतिकाव्ये कविना नानादेवीदेवा अनुराग-
पूर्वकमलंकृतललितपदावल्यां स्तुताः, यस्मिन् प्रसादमाधुर्यगुण-
समन्वितानुप्रासयमकोपमाद्यलंकाराणां स्वाभाविकीशोभा वर्तते ।
यथा—“युगलं राजते” ललिते गीते सालंकृतं स्वाभाविकं वर्णनं
पश्यन्तु सहृदयाः —

१. संस्कृतम् २।१ (कार्तिकाङ्कः), सं० १९८८ विक्रमाब्दे, सं० २।२ पृ० ९ ।

“अस्या मनोरममाननं धत्ते सकलचन्द्रद्युतिम् ।
 एतस्य मुखमण्डलविभा, रविबिम्बवदलं राजते ॥
 अनया जलदमालासदृशमानीलवसनं धारितम् ।
 अस्या-तडिदिव पीतमम्बरमीक्ष्यममलं राजते ॥
 माणिक्यमणिगणरचितमञ्जुलहार आलम्बत इतः ।
 अत्रापि मुक्ता ग्रथितसूत्रमतीव धवलं राजते ॥
 एकत्रवेणी द्युतिमयी सदरत्नजालकगुम्फिता ।
 इतरत्र केशकलापकं रमणीयकुटिलं राजते ॥
 श्रीजनकभूपतिनन्दिनी रघुराजयुगलं राजते ॥”

(संस्कृतम् १।८ ज्येष्ठ सं० १९८८ वि० पृ० १)

भगवन्तं पिनाकपाणिं जन्मभूमिभक्तः स स्तुवन् निवेदयति—

“भगवन् त्रिशूलपाणे खलजनदलं विनाशय ।
 विघ्नन्ति परहितं ये तेषां बलं विनाशय ॥
 मधुरैरहो वचोभिविश्वास्य साधुलोकान् ।
 शश्वद्वृथा छलयतां नृणां छलं विनाशय ॥
 भूत्वापि ये समर्थाः कुर्वन्ति नो हितानि ।
 स्वस्थाश्च जन्मभूमेस्तान् खलजनान् विनाशय ॥

(संस्कृतम् १।७)

(ख) पंडितरामनाथचतुर्वेदिना कबीरादिनिर्गुणभक्तकवीननुसृत्य
 सामयिकोद्बोधनात्मकं संस्कृतकाव्यं भजनशैल्यां रचितम्, यस्मिन्
 मायाजालबद्धं मानवं मुक्तिमार्गं निदर्शयन् सुकविप्रशर्मा एव-
 मुद्बोधयति—

“भज भज रे दीनदयालुं, मानुष जन्म न वारंवारम् ।
 वृथा किमर्थं गमयसि कालं परिहर सकलं मायाजालम् ॥
 बिद्धनिजार्थपरं परिवारं परिचिनु रे कर्तारम् ! मानुषजन्म न...
 विषयवासनाः प्रबला एता आसंगेन कदापि न जेता ।
 प्रत्युत कलयसि वृद्धिमुपेता यथा घृते न हुतारम् !

मानुषजन्म न.....

सर्वज्ञं सामर्थ्यनिधानं जगतामद्वितयोपादानम् ।
 मनसा चिन्तय परमात्मानं सकलदुरितहर्तारम् ॥

मानुषजन्म न वारंवारम् ।

पण्डित रामनाथचतुर्वेदिविप्रशर्मणः संस्कृत-साहित्यम् १०५

विप्रकवेरिति वचोऽधरिष्यः किमपि न कष्टं सुखदभविष्यः ।

सुखराशिं भज रे सर्वेशं कठिनममुं भवसिन्धुं तरिष्यः ॥

(संस्कृतम् १।७ अंक)

एवमधोलिखितमुद्बोधनात्मकं भावपूर्णसमस्यापूर्तिकरं पद्यमवलोकयन्तु सुधियः —

“परिशृणुत रे सायावन्धे निबद्धतरा जानः ।

कुरुत सुकृतं दत्त्वा चित्तं परत्रहितं खलु ।

श्रयत चरणौ सम्प्रत्येव प्रभोः शमनालये,

गमनसमये को जानीते भविष्यति कस्य किम् ?

(संस्कृतम् १।६ पृ० ८)

(ग) सुकविप्रशर्मा चित्रात्मकमनुलोमविलोमकाव्यसर्जने निपुण आसीत् । निम्नलिखितं लालित्यपूर्णं सानुप्रासं भावमयं चित्रात्मकं पद्यद्वयं प्रस्तूयते —

(i) बुधबला धवला धवलाम्बरा, भवरदाऽवरदां वरदा मम ।
वितनुतां तनुतां तनुतापना स्वजहिताऽजहिता जहि ता व्यथाः ॥”

(ii) देवाधिदेवि प्रतिदेऽधिवादे स्वदा स्वदासस्य सदाऽस्वादाऽस्य ।
स्वदाऽस्वदासस्य सदाऽस्वदाऽस्व, देवाधिदे ! विप्रविदेऽधिवादे ॥”

(घ) कविः सामयिकसामाजिकराजनैतिकस्थितिभिरपि प्रभावितो बभूव । स्वदेशस्य स्वातंत्र्यसंग्रामे महात्मगान्धिनोऽपूर्वं योगदानमवलोक्य तस्य नीचैर्निन्दनं श्रुत्वा सुकविप्रशर्मा व्यथितो भूत्वा सामयिकसमस्यापूर्तिकरेऽधोलिखिते पद्ये स विशदयति—

“मह्यां महितः सुयशाः, सकलजनाह्वादकारको गान्धोः ।

भ्रमरैरिव चाम्पेयः, परममनोज्ञोऽपि निन्दितो नीचैः ॥

(ङ) पं० रामनाथचतुर्वेदिनः प्रकीर्णं (विविधं) संस्कृतसाहित्यं टीकाभाष्यादिलेखनेन सामयिककाव्यसमस्यापूर्त्यर्थं विरचितसंस्कृत-पद्येषु प्रायः प्राप्यते । अखिलभारतीयसमस्यापूर्तिप्रतिस्पर्धायामपि प्राप्तपुरस्कारः सत्कविरयं साकेततः प्रकाशितस्य “संस्कृतं” पत्रस्य सुयोग्यसम्पादकेन श्रीकालीप्रसादशास्त्रिणा प्रशंसितोऽभवत् । अखिल-भारतीयप्रधानपञ्चसंस्कृतसेवकेषु पण्डितविप्रशर्मणं गणयन् सम्पादक-

वर्यः स्वात्मनिवेदने गौरवशालिनं गीतकारं श्रीचतुर्वेदिनमभिलक्ष्य कथयति—

“कोंचस्य रामनाथचतुर्वेदी यथागेयगीतनिर्माणे दक्षतामलभत तद्देवान्योऽपि महोदयो लभताम् ।”

पण्डित श्रीरामनाथचतुर्वेदिनो विप्रशर्मणो वैविध्यपूर्णं विपुलं ललितं संस्कृतसाहित्यमवलोक्य कथयितुं शक्यते, यदयं रससिद्धः श्रेष्ठोऽर्वाचीनः सत्कविरासीत् । सालंकृतललितपदावल्यां गभीरमर्म-स्पर्शिभावं सरलतया ललितगीतमाध्यमेन प्रकटीकर्तुं परमनिष्णात आसीत् सत्कविरयं विप्रशर्मा ।

सत्कवेरस्य गीतकाव्यनैपुण्यमवलोक्य सत्यमेव समीक्षते साहित्यकारः श्रीमहावीरप्रसादजोशी संस्कृतम् (विप्रशर्मणः सरसं संस्कृतगीतं) पठित्वा—

“यत्र रामनाथविप्रः चम्पालता विराजते, हृदयेशं मालतीपुष्पमपि धरते, कविकुलकमलार्ककालीप्रसादः सेवितुं तत्संस्कृतकाननं न कस्य मनो हरते ॥”
(संस्कृतम्, ३।३, पृ० ३)

पं० श्रीरामनाथचतुर्वेदिविप्रशर्मणः समस्तसंस्कृतसाहित्यस्य तलस्पर्श्यनुसन्धानदृष्ट्या व्यापकमध्ययनं मननञ्च नितान्तमपेक्षितम् । कवेरस्याप्रकाशितसाहित्यस्यापि प्रकाशनं प्रसारणञ्चाप्यवश्यकमस्ति जनहितार्थम् । आशास्यते, विद्याव्रतिनोऽनुसन्धायकाः श्रद्धेयाः संस्कृतसाहित्यसेवका तस्य समस्तकृतीनामवगाहनं कृत्वा सम्यक् मूल्याङ्कनमवश्यमेव यथाशीघ्रं करिष्यन्तीति शम् ।

प्राचार्यः मथुराप्रसाद महाविद्यालयः

कोंच (जालौन), उ० प्र०

पिन—२८५२०५

१. संस्कृतम् २।२ (मार्गशीर्षाङ्कः) सं० १९८८ वि०, साकेतं, पृ० १

समस्यापूर्वार्थं विरचितैकाऽऽर्याऽवलोकनीया कवेर्विप्रशर्मणः—

अहो अवधपतिसुकृतं, दुष्करैस्तपोभिरपि दुरधिगम्यम् ।

तनुते बालक्रीडां यस्यालिन्दे परं ब्रह्म ॥

(संस्कृतम् २।२, सं० १९८८ वि० पृ० १)

अनुमितेः स्मृतित्वमानसप्रत्यक्षत्वयोनिरासः

पीयूषकान्तदीक्षितः

चार्वाकोऽनुमितिं न स्वीकरोति । पर्वतादौ धूममवलोक्य वह्नेः स्मृतिरेव चार्वाकानुसृता धूमाश्रयपर्वतादौ वह्नेर्चयिनः गमनं 'पर्वतः वह्निमान्' इति प्रामाणिकानां वाक्य-प्रयोगश्च उपपादयितुमलमिति एतेषाम् आकृतम् ।

अथैवमपि वह्नेर्चयिनः पर्वताभिमुखं प्रवृत्तिः. 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानमपेक्ष्यते ज्ञानञ्चेदं 'यो यो धूमवान् स स वह्निमान्' इत्येवं विधाभ्याम् अनुभवसंस्काराभ्यां नोत्पत्तुमर्हति, अनुभवसंस्कारयोः स्वसमानाकारस्मृतेः उत्पादन एव सामर्थ्यात् इति तु प्रश्नः न क्षोदक्षमः । 'यो यो धूमवान् स स वह्निमान्' इत्येवं संस्कारेणापि 'पर्वतो धूमवान्' इति ज्ञानात्मकोद्बोधकसहकृतेन 'पर्वतो वह्निमान्' इत्येवं स्मृतेः सूपपादनात् । अत्रेदं तथ्यम्—'यो यो धूमवान् स स वह्निमान्' इत्येवं संस्कारः धूमवत्त्वेन भासमानेषु पर्वतादिषु सर्वेष्वपि धूमवत्सु वह्निमवभासयत्येव तेन हि संस्कारोऽयं यद्यपि पर्वतादिषु वह्निस्मृति धूमवत्त्वेनैवोत्पादयति, तथापि यदायं संस्कारः 'पर्वतो धूमवान्' इत्येवं ज्ञानसहकारेणोद्बुद्ध्यो भवति तदा 'यो यो धूमवान् स स वह्निमान्' इत्येवं न भवति तस्याकारः किन्तु उद्बोधकज्ञानमहिम्ना 'पर्वतो वह्निमान्' इत्येतादृशमेव आकारं गृह्णाति, तेन च 'पर्वतः वह्निमान्' इत्येवं स्मृतेः उत्पादे न किमपि बाधकं शङ्कितुमपि शक्यम् ।

अत्र 'यो यः धूमवान् स स वह्निमान्' इति संस्कारः धूमवत्त्वेनैव पर्वतादौ वह्निं विषयीकरोति, न तु पर्वतत्वेन तेन हि तस्य 'पर्वतो वह्निमान्' इत्येवं रूपेण पर्वतत्वेन वह्निविषयकतयोद्बोधः कथं स्यात् इति तु नानियोज्यम्, 'यो यो धूमवान् स स वह्निमान्' इत्येवमनुभवः

१. एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणभावात् । अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात्, समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्य-कारणभावाच्च तत्र विशिष्यैव कार्यकारणभावः । चि० दी०, पृ० १०५

‘यद्धर्मावच्छिन्नो धूमवान् तद्धर्मावच्छिन्नो वह्निमान्’ इत्येवं परः अत एव तज्जन्य संस्कारः धूमाश्रयतायाः अवच्छेदकं पर्वतत्वं पुरस्कृत्यैव पर्वतादौ वह्निमवगाहमानः यदि पर्वतो धूमवान्’ इत्येवं विधं ज्ञानमुद्बोधकविधया आसादयति तर्हि ‘पर्वतः वह्निमान्’ इत्येवं रूपेण तस्योद्बोधः निराकुलः, पर्वतो धूमवानिति धिया स्वरूपत एव पर्वतत्वस्यावगाहनात्, धूमाश्रयताया अवच्छेदकत्वेन तदनवगाहनात् । तथा च उद्बोधकोऽयं धूमाश्रयतावच्छेदकत्वांशं संस्कारगतं नोद्बोधयति इति स्फुटं प्रतिपत्तेः ।

संस्कारः कश्चिदंशे अनुद्बुद्धोऽपि अंशान्तरे उद्बुद्धः, अनुद्बुद्धांशविषयकम् उद्बुद्धांशविषयकं विसृष्टमेव स्मरणं जनयतीति न केवलं चार्वाकस्याभिमतमपि तु शब्दानुमानादीनां प्रामाण्यमभ्युपगच्छतामन्येषामपि दर्शनविदां मतमिति दृष्टान्तेनानेन स्फुटं भवति । बुद्धिस्थः पदार्थ एव तत् पदेन बोध्यते इति सर्ववादिसम्प्रतिपन्नम्, बुद्धिस्थो नाम बुद्धिविषयः, बुद्धिविषयता च पदार्थानां येन रूपेण तदेव रूपं बुद्धिविषयतावच्छेदकम्, तथा च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन ज्ञानविषयीभूतैः घटत्वपटत्वादिधर्मैः विशिष्टेष्वेवार्थेषु तत्पदशक्तिः स्वीक्रियते । अस्याः तत्पदशक्तेः ज्ञानम् — “बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नः (बुद्धिविषयतावच्छेदकस्याश्रयः) तत्पदशक्य इत्येवं भवति । अनेन ज्ञानेनोत्पन्नः संस्कारः बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वरूपेण घटत्वपटत्वादिभिः तत्तद्धर्मैः विशिष्टे अर्थे तत्पदशक्तिं विषयीकरोति । यदा हि कश्चन पुरुषः तत्पदं शृणोति तदा तस्य यादृशधर्मविशिष्टार्थे बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मस्य ज्ञानं भवति, अथवा यादृशधर्मविशिष्टार्थः तस्य

१. स्मृतिप्रमोषः — ‘स्मृतिप्रमोष का अर्थ है स्मृति होने के समय उसके कारणभूत संस्कार के किसी विषय का प्रमोष हो जाना..... इस प्रमोष के कारण ही अनेक बार पूर्वानुभव के समस्त विषयों का स्मरण न होकर कुछ ही विषयों का स्मरण होता है । [तर्कभाषा, हिन्दी व्याख्याकार आ० वदरीनाथ शुक्ल] पृ० ३५७
२. एवञ्च बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्तत्पदाद्बोद्धव्यः इत्याकारकस्य तत्पदं बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं बोध्यत्वित्याकारकस्य वा सङ्केतस्य विषयताया अनुगतघटत्वपटत्वादिनिष्ठाया अप्यनुगतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वरूपावच्छिन्नतया शक्तेरैक्यम् । शक्तिता० पृ० ९१

अनुमितेः स्मृतित्वमानसप्रत्यक्षत्वयोः निरासः १०९

बुद्धिस्थः भवति, तत्पदस्य शक्ति विषयीकुर्वाणः तादृशः संस्कारः तादृशधर्मविशिष्टार्थे एव उद्बुद्धः भवति । एवञ्च एतादृशसंस्कारमाध्यमेन तत् पदेन तादृशधर्मविशिष्टार्थस्यैव स्मरणमपि भवति । यथा — ‘गृहे पटः तमानय’ इत्येवं वाक्यश्रवणसमनन्तरं श्रोतुः घटपदेन स्वरूपतः पटत्वविशिष्टः अर्थः बुद्धिस्थः भवति अत उपर्युक्तवाक्य-घटकीभूततत्पदेन स्वरूपतः पटत्वविशिष्टार्थस्यैव स्मृतिः सम्भवति; यतः स्वरूपतः पटत्वविशिष्टं बुद्धिस्थं कुर्वता तत्पदज्ञानेन, तत्पदस्य शक्तिमवगाहमान उक्तसंस्कारः बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वांशे अनुद्बुद्धः सन् स्वरूपतः पटत्वविशिष्टे एवोद्बुद्धः भविष्यति, तेन च बुद्धि-विषयतावच्छेदकावच्छिन्नः तत्पदशक्यः’ इत्येवं स्मृतिः न भविष्यति प्रत्युत ‘पटः तत्पदशक्यः’ एवमेव स्मरणमुत्पत्स्यते । यदि एवं स्मृत्युत्पत्तिः नाङ्गीक्रियते तर्हि तत्पदघटितवाक्येन स्वरूपतः पटत्वविशिष्टार्थस्य बोधः न भवेत्, फलतश्च तत्पदघटितवाक्यमधिकृत्य प्रवर्तमानः लोकव्यवहारः उच्छिद्येत ।

अतः यथा बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने तत्पदस्य शक्तिज्ञानेनोत्पन्नः संस्कारविशेषः उद्बोधकद्वारा बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वांशे अनुद्बुद्धः सन् स्वरूपतः पटत्वादावेवोद्बुद्धो भूत्वा स्वरूपतः पटत्वादिविशिष्टार्थे तत्पदशक्तेः अवगाहिकां स्मृतिं समुत्पाद्य तत्पदेन स्वरूपतः पटत्वादिविशिष्टस्य स्मरणोत्पत्तौ सहायकः भवति, तथा धूमाश्रयता-

१. केचित्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेण सकलधर्मविषयकसंस्कारस्य सामान्यप्रत्यासत्याधीनानुभवजन्यस्य सत्त्वे प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकतांशं स्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं निराबाधमिति; तन्मूलकमेव स्वरूपतोऽपूर्वचैत्रत्वादिप्रकारकशब्दज्ञानं भविष्यतीति किमनुपपन्नम् ? स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारानुभवयोरनपेक्षणात्, उद्बोधकवैचित्र्यादेव कदाचित् जातिमान् इत्याकारकं कदाचित् घट इत्याकारकं स्मरणमिति नियमोपपत्तेः । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतोऽपि जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात् संस्कारात् कदाचित् स्वरूपतो घटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्य स्मरणस्योदयेन स्वरूपतस्तत्प्रकारिकायां स्मृतौ तादृशसंस्कारानुभवयोर्विशिष्यहेतुत्वेऽप्युद्बोधकविशेषविरहस्य तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् तादृशहेतुताया अप्रामाणिकत्वात् । शक्तिवा० पृ० १०२-१०३

वच्छेदकं यत् पर्वतत्वं तद्विशिष्टविषयकः संस्कारः यदा 'पर्वतः धूमवान्' इति ज्ञानेनोद्बुद्धः भवति । तदा अस्योद्बोधकविशेषस्य महिम्ना धूमाश्रयतावच्छेदकत्वांशे अनुद्बुद्ध एव स्वरूपतः पर्वतत्वांशे उद्बुद्धः 'पर्वतः वह्निमान्' इति स्मृतिं जनयति । अननैव स्मृत्या अपेक्षितस्य सर्वस्यापि व्यवहारस्य उपपादयितुं शक्यतया 'पर्वतः वह्निमान्' इत्येवंमनुमित्यात्मकस्यानुभवस्य उत्पत्त्यभ्युपगमः निष्प्रयोजनः ।

चर्वाकाभिमतस्मृतिपक्षस्य निरासः —

धूमपरामर्शेन वह्नेः, स्मृतिमभ्युपेत्य वह्न्यनुमितेः गतार्थत्वमभ्युपगच्छतांमत् एव निरस्यते - स्मृतिं प्रति उद्बोधकविशेषस्य कारणत्वाभ्युपगमः अनुचितः, गौरवात् । अतः पर्वते धूमदर्शनं सामान्यरूपेणैव 'यो-यो धूमवान् स सोऽग्निमान्' इत्यस्य संस्कारस्य उद्बोधनद्वारा तथाविधानमेव स्मृतिं जनयति, न तु विशेषरूपेण उक्तसंस्कारस्य उद्बोधनपूर्वकं विशिष्टां स्मृतिमुत्पादयति । एवमेव तत्पदस्य ज्ञानमपि सामान्यरूपेणैव तत्पदस्य शक्तिम् अनगाहमानं 'बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ना 'तत्'पदशक्यः' इत्येवंविधं संस्कारमुद्बोध्य तादृशीमेव स्मृतिमपि उत्पादयति, तत्पदघटितवाक्येन स्वरूपतः घटत्वादिविशिष्टस्य स्मृतिः, स्वरूपतः घटत्वादिविशिष्टस्य शब्दबोधश्च अतः बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छेदेन तत्पदशक्तिमवगाहमानेन ज्ञानेन 'घटादिः बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवान्' एतादृशज्ञानसहयोगेन 'घटादिः तत्पद-

१. "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तरं वियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानमुखदुःखेच्छाद्वेषभयाथित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः" न्या० सू० ३।२।४१ पृ० २५०
२. (क) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणाद्युपयोगी शक्तिग्रहः स्वरूपतः घटत्वादिप्रकारक एव, यदा स्वरूपतो यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्री तदैव स्वरूपतः तद्धर्मप्रकारेण शक्तिं गृहीत्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारेण स्मरत्यनन्तरमनुभवति च, ...। शक्तिवा० पृ० ९८
- (ख) एवं सति कतिपयविषयेषु सर्वनामघटितवाक्यात् प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभमानः प्रवर्तकज्ञानविषयकतिपयविषये शक्तिं कल्पयन् बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्पदशक्यत्वं सामान्यतोऽवधारयति । एवञ्च चैत्रोऽस्यबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवानिति यदा तेन गृह्यते तदानीमस्य चैत्रः तत्पदवाच्यो न वेति सन्देहो नावतरितुमर्हति । शक्तिवा० पृ० ९९

शक्यः' इत्येवं स्वरूपतः घटत्वादिविशिष्टेऽपि तत्पदस्य शक्तिज्ञानं भवति । एवञ्चानेन जानेनोत्पन्नः संस्कारः कालान्तरे तत्पदज्ञानेनोद्बुद्धः सन् तादृशीं स्मृतिमुत्पादयति । इयं 'घटादिः तत्पदशक्यः' इत्याकारिका शक्तिविषयिणी स्मृतिरेव घटत्वादिविशिष्टार्थस्मृतौ शब्दबोधे च सहकारिणी भवति ।

उक्त प्रकारेण धूमपरामर्शबलेन बल्लिस्मृतेरभ्युपगमे एकोऽपरोऽपि बाधक आस्ते — यदि धूमपरामर्शेन 'यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान्' एतादृशज्ञानद्वारा उत्पन्नस्य संस्कारस्य विशेषरूपेण उद्बोधं स्वीकृत्य तेन बल्लेः स्मृत्युदयः स्वीकारिष्यते तर्हि हेत्वाभासा विलयतां गच्छेयुः ।

अत एव हेत्वाभासानामतः दोषत्वम्, यतः तद्विषयकज्ञानेन अनुमितेः व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शस्य वा प्रतिबन्धः^१ भवति, परन्तु हेतु-

१. (क) 'अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्, यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, जायमानं सदनुमिति प्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् । चि० पृ० ७६३-७६४

(ख) अनुमितिः, अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, भवति च साध्याभाववान् पक्षः, साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञाने चानुमितिप्रतिबन्ध इति, 'साध्याभाववत्पक्षरूपस्य बाधस्य' साध्याभावव्याप्यवत् पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वम्..... । न च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिरूपव्यभिचारादावव्याप्तिः तस्य व्याप्तिज्ञानाभावेनान्यथासिद्धतया अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्, अनुमितिपदस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवांश्चेति समूहालम्बनानुमितिपरत्वादिति भावः । चि० रह० पृ० ७६४

(ग) अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वेऽसम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वेऽतिप्रज्ञात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्, तथा च व्यभिचारादावव्याप्तिः, बल्लिर्धूमव्यभिचारीति ज्ञानाभावस्य पर्वतः धूमवानित्यनुमित्यजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानुमितिजनकज्ञानमात्रपरत्वे च बाधादावव्याप्तिः, बाधादिज्ञानस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वादतः अनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति । चि० दी० गा० पृ० १९-२१

(घ) अनुमितिपदं साध्यव्याप्यो हेतुः साध्यवांश्च पक्ष इत्येतादृशसमूहालम्बनानुमितिपरम् । चि० दी० गा० (सव्यभिचार प्र०) पृ० ३१४

दर्शनेन प्रथमतः विद्यमानस्य हेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्यसंसर्गमवगाह-
मानस्य संस्कारस्योद्बोधमभ्युपेत्य यदि पक्षे साध्यस्य स्मृतिः अभ्युपेयते
तर्हि तस्याः तत्कारणस्य वा हेत्वाभासविषयकज्ञानेन प्रतिबन्धासम्भ-
वात् तेषां हत्वाभासत्वमेव असम्भवग्रस्तं स्यात् । अतः हेतोः पराशेन
पक्षे साध्यस्य स्मृतिं स्वीकृत्य अनुमितिः गतार्थत्वं नैव सम्भवति ।

अनुमितिः मानसप्रत्यक्षमिति चार्वाकमतोपन्यासः —

न चैवं परामर्शाव्यवहितोत्तरं जायमानस्य बोधस्य संशये स्मृतौ
वा अन्तर्भावासम्भवे तस्य अनुमितित्वमेव मन्तव्यम् । तथा सति
तदनुरोधेन अस्या अनुमित्यात्मिकाया अतिरिक्तप्रमायाः करणतया
अनुमानस्यापि अतिरिक्तप्रमाणस्य नूनमभ्युपेयतया, प्रत्यक्षमेवैकं
प्रमाणं नान्यत् किञ्चित् प्रमाणान्त^१रमिति चार्वाकसिद्धान्तो व्याहन्यत
इति वाच्यम्; बोधस्यास्य परिशेष^२न्यायेन स्वीकृतेऽप्यनुमितित्वे तस्य
मानसत्वव्याप्यत्वमभ्युपेत्य मानसप्रत्यक्ष एव अन्तर्भावसम्भवात् ।
सत्येवं परामर्शाव्यवहितोत्तरं जायमानस्यास्य बोधस्य 'वर्तमानसाक्षा-
त्करोमी'त्येवमेव^३ विपरीतं सम्वेदनं प्रमाणिकानामिति शङ्कोद्भावनं
नोचितम् । प्रत्यक्षयामि, साक्षात्करोमि, पश्यामीत्यादिभिः शब्दैः तस्यैव

१. (क) अथानुमानं न प्रमाणम्..... धूमादिदर्शनानन्तरं बल्ल्यादि-
व्यवहरश्च सम्भावनामात्रात्, संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति
नाऽप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । चि० पृ० २१-२२

(ख) उपसंहरति, इतीति, 'इति' अतो हेतोः 'नाप्रत्यक्षमिति' प्रत्यक्षा-
तिरिक्तं न प्रमाणमित्यर्थः । चि० रह० पृ० २२

२. शेषवन्नाम परिशेषः, स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे
सम्प्रत्ययः । न्या० सू० भा० १।१।५, पृ० २९१

३. (क) अपि च धूमदर्शनानन्तरं जायमाने बल्ल्यादिव्यवहारजनके ज्ञाने
अनुमितित्वजातिविशेषस्यानुमिनोमीत्यवाधितानुव्यवसायसिद्धतया
अपलापासम्भवः, अनुमितित्वरूपजातिविशेषस्य सिद्धत्वे तदवच्छिन्नं
प्रति व्यामिश्रानादेः करणत्वमप्यावश्यकम् । चि. रह. पृ. २६

(ख) अत्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्षप्रमित्यन्तर्भावः अनु-
मिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायवलात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्व-
विरुद्धानुमितित्वसिद्धेः ।

वस्तुनः प्रत्यक्षमनुव्यवसीयते यद् वस्तु लौकिकप्रत्यक्षविषयं भवति अत एव 'घटं साक्षात्करोमि,' 'पटं साक्षात्करोमि' इत्येवं लौकिकप्रत्यक्ष-विषयं घटपदादिकमधिकृत्यैव अनुव्यवसायप्रामाणिकः । यच्च वस्तु लौकिकप्रत्यक्षविषयतां नाधिकुरुते तस्य प्रत्यक्षं प्रत्यक्षयामीत्येवं रूपेण नैवानुव्यवसीयते, अत एवातीन्द्रियस्य गुरुत्वस्य मानसप्रत्यक्षं भवतीति नैयायिकसिद्धान्ते 'गुरुत्वं साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायः न मन्यते प्रत्युत तद्वैपरीत्येन 'गुरुत्वं न साक्षात्करोमी'त्येव न्यायतात्पर्यविदां संवित्तिः तथैव परामर्शव्यवहितोत्तरं जायमानं मानसप्रत्यक्षमधिकृत्य 'साक्षात्करोमी' इत्यनु-व्यवसायः नानुभूयते 'न साक्षात्करोमी'त्येव प्रामाणि-कानां सम्बेदनं तर्हि तावता तस्य मानसप्रत्यक्षत्वं न निराकर्तुं शक्यम् । परामर्शव्यवहितोत्तरं जायमानस्यास्य बोधस्य मानसप्रत्यक्षत्वाभ्यु-पगमपक्षः प्रतिबन्धकभावस्य लाघवानुरोधेनापि साधीयान् प्रतिभाति । एकस्यैव विषयस्य अनुमितिसामग्र्याः, चाक्षुषादिप्रत्यक्षसामग्र्याश्च, युगपत् सन्निधौ चाक्षुषादिप्रत्यक्षमेव तस्य वस्तुनः भवतीति प्रामाणि-कानुभवानुरोधेन "समानविषयकानुमितिं प्रति समानविषयकचाक्षुषा-दिसामग्री प्रतिबन्धिकेति" स्वतन्त्रप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनम्

१. (क) गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणम् । अप्रत्यक्षं पतनकर्मानुमेयम्, संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधि । प्रशस्त० पृ० ६४०

(ख) गुरुत्वधर्माधर्मभावना ह्यतीन्द्रिया । भावनेति वेगमात्रव्यवच्छेदाय इन्द्रियमतीत्य वर्तन्त इत्यतीन्द्रियाः न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्त इत्यर्थः । प्रश० मु० मि० पृ० १६४

२. (क) प्रत्यक्षं प्रति आनुमानिको निश्चयः न प्रतिबन्धकः । किन्तु शाब्दबोधं प्रति आनुमानिकः निश्चयः प्रतिबन्धकः इति तामन्यतो निर्णयः (दीधि० न्या० को० पृ० ५३२ प्रतिबन्धकत्वशब्दः)

(ख) अत्रेदं विज्ञेयं समाने विषये प्रत्यक्षानुमितिसामग्र्योर्मध्ये प्रत्यक्षसामग्री प्रबला । भिन्नविषये तु अनुमितिसामग्री प्रबला । सामाने विषये प्रत्यक्षशब्दसामग्र्योर्मध्ये प्रत्यक्षसामग्रीप्रबला, भिन्नविषये तु शाब्द-सामग्री प्रबला । समानविषये अनुमितिशब्दसामग्र्योर्मध्ये शाब्द-सामग्रीप्रबला भिन्नविषये तु अनुमितिसामग्री प्रबला (त० प्र० ४ न्या० को० पृ० १००६, सामग्री शब्दः)

अनिवार्यम् । अनुमितेः मानसप्रत्यक्षतायां स्वीक्रितायां तु चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षसामग्रीमपेक्ष्य मानसप्रत्यक्षसामग्र्याः दुर्बल^१तया, चाक्षुदिप्रत्यक्ष-
सामग्रीसमवधाने मानसप्रत्यक्षस्य स्वत एवासम्भवात् स्वतन्त्रस्य
प्रतिबध्वप्रतिबन्धकभावस्य कल्पना-प्रसङ्गः नावतरति ।

अनुमितिः मानसप्रत्यक्षमिति चार्वाकमतखण्डनम् —

परमिदं चिन्तनीयम् — अनुमितेः मानसप्रत्यक्षत्वं स्वीकृत्य प्रमाणा-
न्तरत्वप्रसङ्गवारणं न परीक्षाक्षमं हेतुपरामर्शव्यवहितोत्तरं जायमान-
वह्निज्ञानस्य हेतुविषयकत्वमते, साध्यविषयकज्ञानस्य मानसत्ववत्
हेतुविषयकज्ञानस्यापि मानसत्वापत्तेः । यदि हि यथा अनुमानस्य
प्रमाणान्तरत्वपक्षे अनुमिते; नियमेन लिङ्गविषयकत्वं स्वीकुर्वताम्
उदयनाचार्याणां मते साध्यविषयकज्ञानस्य अनुमितित्ववत् लिङ्गविषय-
कज्ञानस्यापि अनुमितित्वम् इष्टम्, तथैव अनुमितेः मानसप्रत्यक्षत्वा-
भ्युपगमपक्षेऽपि साध्यविषयकज्ञानस्य नानसत्ववत् हेतुविषयकज्ञान-
स्यापि मानसत्वाङ्गीकारः युक्तियुक्त एवेति मन्यते, तदा हेतुपरामर्श-
व्यवहितोत्तरं जायमानायाः अनुमितेः मानसत्वपक्षहेतोः मानसज्ञान-
विषयत्ववत्, हेतुपरामर्शसमकालं स्वातन्त्र्येण उपस्थितानां घटादि-
पदार्थानां साध्य-हेतु-पक्षभावापन्नानां तदनन्तर्गतानां वा मानसप्रत्य-
क्षापत्तेः निरासासम्भवात् । न च परामर्शव्यवहितोत्तरं जायमानस्य
ज्ञानस्य मानसत्वं स्वीकुर्वताम् इदमाकूतम्—यस्य बोधकः परामर्शः
सन्निहितः तद्विषयकमेव मानसप्रत्यक्षं तदव्यवहितोत्तरकालं भवति ।
एवं सति साध्यबोधकपरामर्शसमकालं घटादिबोधकपरामर्शभावेन
साध्यविषयकमानसस्य घटादिविषयकमानसबोधत्वं नापादयितुं शक्य-
मिति वाच्यम्, मानसविशेषं प्रति परामर्शस्य सत्यपि कारणत्वे
सामान्यमानसं प्रति पदार्थोपस्थितिमात्रस्य कारणतया परामर्शात्मक-

१. मानसलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्योर्मध्ये लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीप्रबला मानस-
सामग्री तु सर्वापेक्षया दुर्बला । परे तु यदा फलविषयिणीच्छास्ति तदा
तत्रत्या दुर्बलाऽपि सामग्रीप्रबला भवतीति विज्ञेयम् ।

(त० प्र० ४ न्या० को०, पृ० १००६ सामग्रीशब्दः)

२. साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारानुमिति परं वा ।

चि० दी०, पृ० २७

अनुमितेः स्मृतित्वमानसप्रत्यक्षत्वयोः निरासः

११५

कारणविशेषस्याभावेन घटविषयकमानसविशेषस्योत्पत्तिवारणेऽपि, तदुपस्थितिरूपसामान्यकारणवशेन घटस्य मानससामान्योत्पादस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

मानसत्वव्याप्यसाध्यानुमितिजनकपरामर्शः घटादिमानससामान्यं प्रतिबद्धनाति इति स्वीकृत्य, घटमानसोत्पादवारणप्रयासस्तु, घटपट-मठादि अनन्तानन्तपदार्थानां मानससामान्यं प्रति, साध्यानुमिति-जनकपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकारावश्यकतया, अनन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावकल्पनाप्रयुक्तगौरवदोषकवलितः अनादरणीय एव । किञ्च घटविषयकमानसं प्रति साध्यविषयकमानसात्मिकानुमितिजनक-परामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे घटविषयकमानसं प्रति प्रतिबन्धका-^१ भावविधया तादृशपरामर्शाभावस्य कारणत्वम् अवश्यं कल्पनीयम् । तथा सति साध्यानुमापकपरामर्शस्य घटानुमापकपरामर्शस्य च युगपत् सन्निधाने साध्यविषयकानुमितिसमकालं घटविषयिण्या अपि अनुमितेः

१. (क) निमित्तकारणं तु साधारणासाधारणभेदेन द्विविधमस्ति । तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरः तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्-कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्तु कार्यमात्रं प्रति साधारणं निमित्तकारणमेव । स च प्राचीननैयायिकानां मते प्रागभावप्रध्वंस-अत्यन्ताभाव एतत्त्वयम् । मणिकारादीनां नव्यनैयायिकानां मते तु अत्यन्ताभाव एवेति विवेकः । (दि० १ मङ्ग० पृ० ११, न्या० को० पृ० ५२६

(ख) यथा वा नवीनानां मणिकारादीनां मते प्रतिबन्धकसंसर्गाभावोऽपि कार्यमात्रं प्रति कारणम् । स च प्रतिबन्धकात्यन्ताभावः । सि० च०

(ग) समाप्तिस्तु विघ्नरूपप्रतिबन्धकाभावे सति लोकावगत स्वकारणादेव । चि० पृ० ८५

(घ) विघ्नसंसर्गाभावश्च समाप्तिहेतुः । चि० पृ० ९५

(ङ) विघ्नध्वंसत्वेन तस्य न हेतुत्वम्, किन्तु विघ्नसंसर्गाभावत्वेन । तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात् । तथा च नोक्तदोषः इति भावः । चि० प्र० पृ० ९५-९६ ।

अवश्यं जायमानतया व्यतिरेकव्यभिचारोऽपि दुर्निवारः; साध्यानुमाप-
कपरामर्शभावरूपकारणस्यासत्त्वेऽपि घटमानसस्य जायमानत्वात् ।

घटादिमानसं प्रति घटाद्यनुमापकपरामर्शभावविशिष्टसाध्यानुमा-
पकपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य व्यभिचारस्यास्य निरासप्रयास-
स्तु प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावशरीरस्य अतिविपुलतया उपहासास्पदमेव,
अतः अनुमितेः मानसत्वव्याप्यत्वम् अतभ्युपगम्य, मानसमात्रं प्रति
परामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनमेव ज्यायः ।

न चैवं सुखदुःखयोः मानसप्रत्यक्षात्मकः भोगः अनुमितिसामग्री-
समकालं न स्यात् मानसमात्रं प्रति परामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वादिति
वाच्यम्, सुखदुःखयोः सत्युदये तयोः मानसप्रत्यक्षमेव भवति नान्यत्
ज्ञानान्तरमिति आविद्वदङ्गनागोपालं प्रथिततया सुखदुःखयोः प्रति-
बन्धकत्वकल्पनम् अनिवार्यम्, तथा सति विजातीयसुखदुःखाद्यभाव-
विशिष्टानुमितिसामग्र्या एव मानसप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभ्यु-
पगमेन अनुमितिसामग्रीसमकालं सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारात्मकभोगा-
नुपपत्तेः निराकरणसम्भवात् ।

किञ्च परामर्शव्यवहितोत्तरं मानसप्रत्यक्षात्मिकानुमितिः चार्वाक-
मते स्वप्नायितैत्र, व्यभिचारसंशयस्य सर्वत्रैव जागरूकतया विपरीत-
कोटिभानप्रतिबन्धकविशेषदर्शनासम्भवेन “तदभावाप्रकारक^३निश्च-
यात्मक” मानसस्य सुदूरपराहतत्वात् ।

प्राध्यापकः

रणवीर केन्द्रीय सं० विद्यापीठ,

जम्बू

१. (कार्यकारणभावभङ्गलक्षणो व्यभिचारः) कार्यसत्त्वे कारणाभावः ।
तदर्थंश्च कार्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं यत्किञ्चित्
व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तिषु कारणाभाववत्त्वम् । (दि० गु०, न्या० को०
व्यतिरेकव्यभिचारशब्दः, पृ० ८१८
२. यद्यपि लिङ्गदर्शनेन स्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमानस्या-
प्रामाण्यमायाति, तथापि सर्वत्र व्यभिचारसंशयसम्भवेन व्याप्तिनिश्चया-
सम्भवात् विपरीतकोटिभानविरोधिविशेषदर्शनस्य तन्मतेऽसम्भवेन सोऽपि
निश्चयस्तावन्नसम्भवीत्याशयेन सम्भावनादरः । चि० दी० गा०, पृ० १३५
३. “तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः” कारिका सं० १२९

न्या० सि० मु०, पृ० ४७९

कन्याशब्दार्थविचारः

कालुरि हनुमन्तरावः

कन्या नाम अनूढा युवतिरिति सुविदितं सर्वेषाम् । निघण्टुषु प्रधानतया अयमेवार्थो दीयतेऽस्य शब्दस्य । अत्र मया विचार्य निष्पाद्योऽर्थश्च स एव । तर्हि कुतोऽयं विचार इति चेत् केषाञ्चिदपोहानां निरसनाय प्राचीनानामभिप्रायस्यावगमाय च ।

“कन्यायाः कनीन च” (४-१-११६) इत्यस्य पाणिनिसूत्रस्य भाष्ये पतञ्जलिः कन्याशब्दार्थं विचारयति । कन्यायाः अपत्यमित्यर्थे कन्याशब्दात् अण् प्रत्ययो भवति, तदा कन्याशब्दस्य कनीन^१ इति शब्दस्य आदेशो भवति ततश्च कानीन इति शब्दः सिध्यतीति सूत्रार्थः ।

महाभाष्ये सूत्रपठनानुपदमित्यमाक्षिपति पूर्वपक्षी—“इदं विप्रतिषिद्धम्”, “को विप्रतिषेधः?” “अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या, नापत्यम् । अथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ।” इति । कन्या किल पुरुषसंपर्कहीना अनूढा कथं नाम तस्या अपत्यं भवतीति पूर्वपक्षिण आशङ्का । भाष्यकार इत्थं समाधत्ते—“नैतद्विप्रतिषिद्धम्” “कयम्” “कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात् पुंसा सह सम्प्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तते एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमायाः सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीन इति ।” अत्र कैयटव्याख्या—शास्त्रोक्तो विवाहः अभिसंबन्धः, संप्रयोगः पुरुषसंयोग इति विवाहः शास्त्रोक्तेषु

१. सर्वस्य कन्याशब्दस्य लोपः तत्स्थाने नूतनस्य कनीन (लुप्तप्रथमाकोऽयं शब्दः) शब्दस्यागमश्च विचित्रः प्रतिभाति । पुरा कन्यार्थकः कनीना इति च शब्द आसीदिति कानीनशब्दोऽयं तस्मात् कनीनाशब्दाज्जात इति, संप्रति स कनीनशब्दो नष्ट इति, व्याकर्तारः सम्प्रति विद्यमानात् कन्याशब्दात् कानीनशब्दं प्रसह्य निष्पादयन्तीति च युधिष्ठिरमीमांसक-महाशयस्याभिप्रायः । बहुव्रीहिसमासान्ते जायाशब्दस्य जानिरिति रूपेण परिणामश्च (कौ० सू० ८७२) प्रायेणैदृश एव स्यात् ।

विधानेषु कोऽपि अन्यतमः^१ स्यात् । कन्यायाः सम्मतिः, उभयोः संविच्च (विवाहे सप्तपदी) आवश्यकी भवति । अनया संविदा सह या तेन पुरुषेण संयुनक्ति सा कन्यात्वं जहाति ।

गान्धर्वविवाहे स्त्रीपुरुषयोः परस्परसम्मतिः संयोगश्च भवतः विवाहसंस्कारस्तु पश्चात् संपद्यते ।

“हत्वा धृत्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥”

(मनुस्मृति : ३, ३३)

अस्मिन् विवाहविधाने ताडनं वा हननं वा कन्याया बन्धुवर्गस्य न तु कन्यायाः । कन्याया रोदनं बन्धुहानिकारणेन न तु स्वस्या विवाहानिच्छायाः । अपहरणं तस्याः सम्मत्यैव प्रवर्तते गान्धर्वराक्षसविवाहौ क्षत्रियाणां कृते धर्मसम्मताविति मनूक्तिः (३-२६) । विवाहाः शिष्टा दुष्टा (३-२५) इचेति विभज्य पैशाचासुरविवाहौ दुष्टाविति तेन कथितौ, पैशाचविवाहो भृशं निन्दितश्च । (३-३४)

अतो राक्षसविवाहे च स्त्रियाः सम्मतिर्भवत्येव । कृष्णो रूक्मिणी-मनेनैव विधानेन उपयेमे (भागवतम्, १०, ५२, ४१) । उदाहृतस्य मनुस्मृतिश्लोकस्य कन्याया रोदनाक्रोशकारणेन “अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता” इति कुल्लूकभट्टस्य व्याख्या अयुक्ता प्रतिभाति । यदि कन्या विवाहं नेच्छति पश्चात् सा भर्त्रा सह सप्तपदी-संविदं न स्वीकरोति । बलत्कारेण यदि तया सप्तपदी कार्यते, स विवाहो न्यायरीत्या प्रमाणितो न भवति ।

कन्यात्वनिवृत्तये स्त्रीपुरुषयोः परस्परसम्मतिः (विवाहः) तेन पुंसा सह तस्याः संयोगश्च द्वावप्यावश्यकौ । यदि सम्मतिं विना कापि स्त्री पुरुषेण संयुनक्ति तस्याः कन्यात्वं न निवर्तते इति कैयटव्याख्या । यदि कदाचित् ऊढापि स्त्री भर्तुः संयोगं नाधिगच्छति तदा च तस्याः कन्यात्वं न निवर्तते इति ऊहनीयं व्याख्याने अनुक्तमपि ।

कन्योक्ता नाम सर्वैर्बन्धुभिरियं कन्येति व्याहृता । कन्याभिमता नाम विवाहात् प्राक् स्वसम्मतिं विना बलात्कारेण वा प्रमादेन वा पुरुषसंयोगं प्राप्तवती । तथापि सा कन्येत्येव वरेण विवाहार्थमङ्गी-

१. पिशाचविवाहमन्तरेणेति वक्तव्यम् तस्मिन् स्त्रियाः सम्मत्या अभावात् ।

कृता, स्मृतिकारैः कन्येत्येव अभिमता च । किं च सुदर्शना इति च पदं भाष्यकारेण उपयुक्तम् । अस्य प्रदीपोद्योतकारयोः अगुप्तत्वात् प्रकटदर्शना वेति मुनिदेवतामाहात्म्यात् संयोगं विना प्राप्तापत्यावेति च व्याख्या । किन्तु पुरा राजादिकुटुम्बानामेव विवाहितानामेव स्त्रीणां गोपनमासीत् नान्यासां स्त्रीणां न च सर्वासां कन्यानाम् । अतो व्याख्येयं चिन्त्या । अत्र दर्शनमिति ज्ञानवाचि प्रतिभाति । सुदर्श. ॥ नाम विवेकवती सा स्त्री युक्तायुक्तविवेकज्ञानवती भवतु इत्याशयः । एवंलक्षणयुताया अनूढाया युवत्या अपत्यं कानीन इति सूत्रार्थः ।

महाभारते सत्यवत्याः पराशराद् वेदव्यासो जातः । तदा पराशरस्तां पुत्रप्रसवानन्तरमपि त्वं कन्यैव भवसीति वक्ति (आदि ११, १२) तत्र नीलकण्ठस्य व्याख्या—“किं च पृथासत्यवत्योरनिच्छन्त्योरेव सूर्यपराशराभ्यामपत्योत्पादनं कृतम् । अतो न तयोः कन्यात्वोच्छित्तिरिति भावः ।”

कन्या नाम न केवलमनूढा युवतिरित्येव । विवाहयोग्यया च तया भवितव्यम् । “विद्यमानानेव अपस्मारराजयक्षमादीन् दोषान् प्रकाश्य इयमकन्या इति दूषयति असौ शतं दण्डघः ।” (व्यवहार-माधवम् ।) अत्र अकन्या नाम विवाहायोग्येत्यर्थः ।

कन्याशब्दस्य समानार्थको वर्तते कुमारीशब्दः । किन्तु “कोऽसौ संबन्धः ? योऽसौ पुंसा सह असंप्रयोगः” (वयसि प्रथमे ४-१-२०, पाणिनीयसूत्रभाष्यम् ।) इति, कुमारीशब्दे वयसः अपेक्षया पुरुषसंस्पर्शाहित्यस्य प्राधान्यमुक्त्वा वृद्धकुमारीशब्दः व्याकर्तृभिः सप्तमः ।

एवं कन्याकुमारीशब्दौ समानार्थकावपि व्यवहारे मनाग् भिद्येते ।

L/58 OU Campus
Hyderabad-500097

१. सीमांसादर्शनम्, वेदान्तदर्शनम् इत्यादिषु पदेषु दर्शनशब्दस्य ज्ञानमित्यर्थः । विवाहतत्त्वम्, कन्याशब्दनिर्वचनमुबंकुपल्ले मल्लय्य शास्त्री । आन्ध्र-ग्रन्थः । समैतस्मिन् निबन्धे अस्मादेव ग्रन्थात् मुख्या अभिप्राया गृहीताः ।

३१

३१
३१
३१

सागरिका

अध्यात्म-विशेषाङ्कः

अष्टाविंशवर्षे अङ्कौ द्वितीयः, तृतीयश्च

२८.२, ३

विक्रमसंवत् २०४७

सम्पादकाः

रामजी उपाध्यायः

राधाबल्लभ त्रिपाठी

मनोरमा त्रिपाठी

रामगोपाल मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समितिः

महामनापुरी

वाराणसी—५

(B. H. U.)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च

सागरिका-समिति'

गौरनगर, सागर

देयम्

प्रत्यङ्कम्	५.०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्	२०.०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य	२००.०० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रपुटबन्धाः	१०००.०० रूप्यकाणि
वर्ष १-५	प्रत्यङ्कम् १५.०० रूप्यकाणि
वर्ष ६-१०	" १२.०० रूप्यकाणि
वर्ष ११-१५	" १०.०० रूप्यकाणि
वर्ष १६-२०	" ८.०० रूप्यकाणि
वर्ष २१-२८	" ६.०० रूप्यकाणि

अङ्कप्रकाशः

प्रतिवर्षम्—आषाढाश्विन पौष चैत्रमासेषु

[जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च]

मुद्रकः

रामा प्रिंटिंग प्रेस

ढेलवरियां, चौकाघाट, वाराणसी ।

वनाश्रमः

दैनन्दिनजीवनाद् बहिरपि कश्चित्स्वर्णिमजीवनपथ ऊरीकर्तुं पार्यत इतीमे वानप्रस्था लोकं परिदर्शयन्ति । अस्माकं लोकाद् भिन्न एव वानप्रस्थानामपर एव लोकः इति ते स्वीयादर्शेन, तपसा ज्ञानप्रकाशेन च पुरा विश्वमा लोकयन्ति स्म । आयंस्टीन महोदयः समर्थयति—I am happy because I do not want any thing from any body. तदेतन् महाभारते स्पष्टीकृतम्—

अर्थप्राप्तौ तु नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ।

अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ॥

आदिपर्वणि १४१.२३, २४

वानप्रस्था भारतीयसमाजस्यैकं प्रमुखमङ्गमासन्, ये वर्गचतुष्टये काममर्थं च विहाय^१ तपसा संसिद्धिमुपालभन्त अथ च लोककल्याणं समपादयन् । प्राज्यदोषेऽपि वने निवसन्तस्ते विज्ञानकृतमुलभानि शरीरमुखसाधनानि परित्यज्य प्रायः वनेषु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा वन्यं जीवनं यापयन्ति स्म । तीर्थाभिगमन-देशदर्शनार्थं ते पृथिवीं पर्यटन्ति स्म ।^३ आधुनिकयुगे महात्मगान्धिमहाभागस्तेषां संस्कृतिमुरीकृत्य स्वतपसा यां शक्तिं राष्ट्रे समुत्थापयामास, तया भारतदेशः स्वातन्त्र्यं प्रापद्यत ।

ऋग्वेदे वानप्रस्थस्य प्रथमदर्शनं देवमुनेः 'अरण्यानी' इति सूक्ते भवति । अस्य सूक्तस्य कविः स्वयमेव वानप्रस्थमुनिः तत्कालीनं वनजीवनं संक्षेपेण वर्णयति । तदनुसारेण तंत्रारण्ये ग्रामीणा गाश्चारयन्ति स्म, इन्धनं च संगृह्णन्ति स्म । वानप्रस्थानां भोजनमारण्यकवृक्षैः प्रदत्तमासीत् स्वादिष्ठं फलमिति । वनदेव्योपकृतो मुनिः प्रगायति—

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषोवलाम् ।

प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ऋ० १०.१४६-६

अथर्ववेदे ब्रह्मदर्शनमृषीणामभीप्सितं बभूव । तेषां ब्रह्मविषयकमूहापोहनिदर्शनं परिप्रश्नश्च सूक्ष्मगवेषणां तेषां प्रमाणयति ।^४

१. वैदिकयुगे संस्कृतेः केन्द्रद्वयं प्रतिष्ठितमासीत्—ग्रामा अरण्यानि च । ऋषिकर्मोचितमासीदरण्यमिति अथर्ववेदस्य १२.१.५६ मन्त्रे दर्शितम् । वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कारः । (उपत्कारो निषेधः) शान्ति ५० १८.४.११
२. प्राज्यदोषं वनं-प्राप्तेत्यादि अगस्त्यो रामं प्रत्यवदत् । अरण्यकाण्डः १३.३
३. अत एव भारतदेशस्यैकराष्ट्रत्वं प्रसाधितम् ।
४. उदाहरणार्थं विराट्निष्यकं ८९ सूक्तं द्रष्टव्यम् ।

वैदिकयुगीया वैखानसा परवर्तियुगे वानप्रस्था इति धर्मशास्त्रेषु ख्याताः सन्ति । तेषां गाथा नैकब्राह्मणग्रन्थेषूपलभ्यते ।^१ ऋग्वेदेऽपि वैखानसः सुप्रष्ठितो विद्यते ।^२

वानप्रस्थाः पुरा मूलतो द्विविधा आसन् । साधारणतो गृहस्था गार्हस्थ्यानन्तरं गृहं परित्यज्य वनमेव सर्वथा समाश्रित्य स्वजीवनस्य तृतीयं चरणमपापयन् । तदनन्तरं ते संन्यासिनो वा बभूवुः ।^३

बहवोऽन्यादृशा वानप्रस्था ऋषयो महर्षयो वा ऋषिकुमारा एव प्रथमाश्रमानन्तरमेव पितृवत्तपोमयप्रवृत्तिषु व्यापृता यथावश्यकं निवेशाश्रितः पत्नीपुत्रादिसंयुता यावज्जीवं प्रायो वनमेव स्वचारित्रैरपावयन् । उभयविधा वानप्रस्थाः प्रकरणेऽस्मिन्नुपस्थापिताः । वनाद्बहिरेत्येते राजादीनां यजमानानां यज्ञान् समपादयन् । नैतत्कृत्यमासीद् गार्हस्थ्यानन्तर-वानप्रस्थ-व्रतानाम् ।

महाभारतानुसारेण वानप्रस्था ऋषिधर्मं चरेयुः । कोऽयमृषिधर्म इति उमामहेश्वर-संवादेऽनुशासनपर्वणि निगदितम् ।^४ तथाहि—

ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु । १२९.४७

सर्वेष्वेव धर्मेषु ज्ञेय आत्मा जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ १२९.४८

अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।

सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ १२९.४९

नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।

सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोच्छार्जितेन वै ॥ १२९.५०

१. मुनिमरणनामके स्थाने वैखानसा रहस्यु देवमलिम्लुग्भिर्हताः । पंचविशब्राह्मणे १४.४.७ । तै० आ० १.२.३ । वैखानसपुरुहन्मन् इति पंचविशब्राह्मणे १४.९.२९
२. ऋग्वेदे ९.८६ सूक्तस्य रचयिता वैखानसाः शतमिति वर्णितम् । सर्वानुक्रमणी ।
३. बहूनां कृते वानप्रस्थो नैष्ठिकं व्रतमासीत्, यतो हि नामामरणं ते वानप्रस्था एव भवन्ति स्म, न संन्यासिनः । तद्यथा महाभारते वर्णितं धृतराष्ट्रो विदुरश्चैतादृशेषु वानप्रस्थेष्वन्यतमौ ।
४. ऋषिप्रब्रज्या वानप्रस्थस्यापरं नाम ।

वानप्रस्थस्यारम्भो गार्हस्थ्यान्ते ऋषिप्रब्रज्याग्रहणेन भवति । पुत्रेण पत्न्यापि च सह कश्चिद् गृहस्थस्तापसजीवनं स्वीकर्तुं हिमालयप्रदेशमगच्छत् । कल्याणधम्मजातक १७१ । मक्कटजातकं १७३ ।

ऋषिधर्मो सदा चीर्णो सनातनो वायं ऋषिधर्मः ।

५. नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेदिति महाभारते आर० २०३.४० ।

निवृत्तिरूपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ १२९.५१
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ १२९.५२
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥ १३९.५३
अतिथि कांक्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ १२९.५४
न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ १२९.५५

गृहाश्रमे वर्गत्रयस्य धर्मार्थिकामस्य सिद्धिः साधारण्येनाजायत । अत एव
मोक्षार्थं प्रथमसोपानं तु वैराग्यमेवाभिमतम् ।^१ एतदर्थं गृहत्यागः प्रथमं
पदमासीत् । गृहाश्रमे ग्राम्यजीवने साधारणतो ग्राम्यसुखानां कृते श्रम-
प्रपञ्चबहुलाः प्रवृत्तयोऽपरिहार्या आसन् सन्ति वा । विमर्शकारिणां लोकानां
मानसे प्रायः प्रश्नोऽयं समुत्तिष्ठेत्—अल्पस्य ग्राम्यसुखस्य हेतोः कुतो वय-
मायासबहुल उद्वेगकारके गार्हस्थ्ये निगृहीता भवाम इति ।^२ अपरं च—भासेन
स्वप्नवासवदत्तनामके नाटके वानप्रस्थ-विषये मनोवृत्तिः समुदाहृता—

नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति । १.५
राजतरङ्गिण्यां महाराजस्य कुवलयपीडस्य वानप्रस्थस्पृहाधोविधं वर्णिता—
गच्छ भद्र वनायैव तपस्याधीयतां मनः ।

सापायाः क्षणभङ्गिन्य एवंप्राया विभूतयः ॥ ४.३८८

वनाश्रमे तपसा तत्त्वज्ञानेन च या विरतिर्जन्यते सैव परवर्तिब्रह्माश्रमस्य
शाश्वतप्रतिष्ठा भवति ।

१. त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः । शान्ति० ७.३४

त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।

प्राप्तवर्त्मा कृतमतिब्रह्मा सम्पद्यते तदा ॥ ७.३५

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।

परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ७.३७

२. इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।

दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासन्तानमार्जवम् ॥

यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।

धिक् कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ शान्ति० २६१.५८-५९

जीवन-विधिः

गृहस्थाश्रमस्य सुखभोगानामस्थायित्वं, बहुविधप्रपञ्चसाध्यत्वं, मोक्ष-
पथेऽनुपयोगित्वं^१ च यौवने विगते स्वयमेवाप्यनुभूय गृहावासं प्रति अनासक्तो
बभूव वानप्रस्थाभिमुखः कश्चिद् वैराग्यप्रपन्नो विद्वान् । स पुनरपि तदेव
ज्ञानसंस्थानं प्रति वनभूमौ समाकृष्यते स्म, यत्र ब्रह्मचर्यकाले गुरोरोन्तेवासि-
त्वाद् वेदादीनामध्ययनाच्च भौतिकसुखादुच्चतरस्याध्यात्मिकानन्दस्य प्रति-
भासो गृहीत आसीत् । तदर्थं वनाय स प्रतिष्ठते स्म । अयं समारम्भो वान-
प्रस्थस्य प्रथमपदम् । अरण्येऽध्ययनस्य सौकर्यं भवत्येवारण्यक-विषयाणाम् ।

पुरा ऋषीणां नैकेष्वश्रमेषु केवलं त एव गार्हस्थ्य-विरक्ता अध्यात्म-
परायणा जिज्ञासवः प्रविष्टा बभूवुर्ये ब्रह्मिष्ठा भवितुमैच्छन् । तत्र तेषां
कृतेऽध्यात्मप्रशिक्षणकेन्द्राणि बभूवुः ।

प्रथमाश्रमं ब्रह्मचर्यं तपसा साध्यमासीत् किन्तु तत्र तपः नाति कठोरं
समभवत् । वानप्रस्थाश्रमे नैष्ठिकं घोरतमतपोऽभ्यस्यते स्म, येन शरीरं मनश्च
सर्वविधकामेभ्यो विरहितं भवतां साध्यं प्रति निश्चले युक्ते च स्याताम् ।^१

अरण्ये किञ्चिन्नान्यत्र सुलभमौदात्यप्रवर्तकं तत्त्वं गृह्यते, येन तपः-
साधनार्थं मनीषिणो वनेषु समागताः । महाभारतानुसारेण नैमिषारण्यस्य
तपस्विनः सूतस्य प्रवचनं श्रोतुं समागताः ।

बहवो वानप्रस्थाः स्वाध्याय-प्रसङ्गिन आसन् । तथाहि—

यत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।

ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ शान्ति० ६१.५

महाभारतानुसारेण ते वानप्रस्थास्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं
पर्यटन्ति । तेषां प्रत्युत्थानाभिवादनानसूयावाक्प्रदानसौमुख्यशक्त्यासनशय-
नाभ्यवहारसत्क्रियाश्चेति गृहस्थानां कर्तव्यमासीत् ।^२

महाभारते जाजलिरिति नामकस्य कस्यचिद् वानप्रस्थस्य जीवनविधि-
वर्णितः । सोऽपि पर्यचरत् । स्वाध्यायं चकार । वर्षास्वाकाशशायी, हेमन्ते

१. गार्हस्थ्येन केवलं स्वर्गः न तु मोक्षो लभ्यः । शान्ति २३५.२४-२६

२. शान्ति ५० १८४.११ । रामायणे विश्वामित्रस्य हिमालये यात्रोल्लिखिता ।
बाल० ३१.१५ । अन्यत्र स दक्षिणदिशां परित्यज्य 'पश्चिमायां विशालायां पुष्करेणु
सुखं तपश्चरितुं गतवान्' यतो हि नाम सुखं तद्वि तपोवनम् । बाल० ६१.२, ३

गृहस्था यथाकालं वानप्रस्थानां मुनीनां सेवाशुश्रूषादिकमकुर्वन्निति रामायणेऽपि
निगदितम् । अयोध्याकाण्डे ११६.६-१०

जलसंश्रयः, ग्रीष्मे यस्तातपसहः, भूमौ दुःखशय्यः, वर्षाजलविलक्षणग्रथित-
जटाश्रितपक्षियुग्मः, कदाचिन्निराहारो वायुभक्षः, महातपाः काष्ठवत् स्थितः,
स्थाणुभूतः निर्विचेष्टः कतिपयमासान् व्यतीत्यात्मानं सिद्धममन्यत ।^१

लोमशर्षिः स्वविचरणवृत्तिं वर्णयति—

संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वान् लोकान् यदृच्छया ॥ आरण्यकप० ८९.५

यस्त्वेतां नियतश्रय्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।

स दहेदग्निवद्दोषाञ्जयेत्ल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥

अनेन स्पष्टं विभायते यदृषीणां ब्रह्मर्षीणां च या जीवन-पद्धतिर्यावज्जीवं
प्रावर्तते, तादृशी परित्यक्तगृहाणां वानप्रस्थाश्रमपदधारिणामपि किञ्चिद्
बभूव ।^२

वानप्रस्थस्य मूलम्

पूर्वोक्तसन्दर्भैर्विभाव्यते यद्वानप्रस्थस्य मूलमादिवैदिकसंस्कृता आसी-
देव ।^३ ऋषीणामपरपर्यायो वैखानसो वैदिकसाहित्ये परवर्तिसाहित्येऽपि च
दृश्यते एव ।^४ गौतमानुसारेण वैखानसस्तु वानप्रस्थाश्रम एव ।^५ बौधायना-
नुसारेण वानप्रस्थानां जीवनविधानं वैखानसशास्त्रमनुवर्तते । कालिदासा-
नुसारेण कण्वस्य शिष्यद्वयं शारद्वतः शार्ङ्गारवश्च वानप्रस्था ऋषय आसीत् ।

१. सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् । शा० २५२.३८

२. शान्तिपर्व १८५.१, २ । अत एव ऋग्व्याश्रमोऽयं वानप्रस्थः ।

३. वानप्रस्थस्य पर्यायो वैखानसः । ऋग्वेदानुसारेणन्द्रो मुनीनां सखा । ऋ०
८.१७.१४ । असुरेषु यतयो मुनिवद् बभूवुः । तै० सं ६.२.७.५ । परवर्तियुगे
मुनिर्यतिश्च पर्यायो स्तः ।

यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । छा० उ० ८.५.३ खण्डे वर्णितम् ।
अरण्यायनं तु गृहत्यागिनां कृते भवेत् । आरण्यकसाहित्यमरण्ये पठनीयमिति अरण्य-
वासस्य प्रतिष्ठां वैदिकयुगे दर्शयत्येव ।

अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् ।

ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा-तप इति उपासते । छा० उ० ५.१०.१ ।

ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते इत्यादि वृहदा० ६.२.१५ ।

४. ऋग्वेदस्य ९.६६ सूक्तस्य द्रष्टारो वैखानसा शतप्राया ऋषयः सन्ति ।

ऋग्वेदस्य १०.९९ सूक्तस्य द्रष्टा ऋषिः वम्नो वैखानसः ।

५. गौतम ३.२

६. वैखानसशास्त्रमत्र महाभारतीयमारण्यशास्त्राणि । आदि० ११०.३५ ।

वैखानसस्य तत्रैव शिष्यद्वयमपि वर्णितम् ।^१ मनुर्वैखानसं वर्णयति—

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत् सदा ।

कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते^२ स्थितः ॥ ६.२१

महाभारतेऽपि—

वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप । अनु० १०.४६ शान्ति २०.६

महाभारतानुसारेण राजर्षिर्वानप्रस्थे वसन्नेव मृत्युमियात् । तद्यथा व्यास
धृतराष्ट्रविषये युधिष्ठिरं वदति आश्रमवासिकपर्वणि—

राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः ।

राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ८.५

एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।

समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ ८.१२

तत्र केकयराजस्य शतरूपस्याश्रम आसीत् । अयं राजा पुत्रे राज्यम्
निवेश्य वनमागत आश्रमं कृतवानासीत् यत्र व्यासाद् दीक्षां गृहीत्वा धृतराष्ट्रोऽवसत् ।^३ तत्र धृतराष्ट्रः, गान्धारी, कुन्ती च—

कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चापि ते नृप ।

संनियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः ॥ आ० वा० २५.१६

त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो जटाजिनी बल्कलसंवृताङ्गः ।

स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार महर्षिवत्तीव्रमपेतदोषः ॥ २५.१७

तत्र समागता मुनिश्रेष्ठाः कुन्त्या पूजिता धर्म्याः कथाश्रवणः । वान

१. प्रतीहारी—‘ऋषयो देवं सभाजयितुमागता’ इति तर्कयामि । एत एव ऋषयः
‘कण्वशिष्यौ’ इति ततः प्रविशन्ति गौतमी सहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ
इत्यादि वाक्ये रङ्गनिर्देशेन बोधितौ । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के । वैखानसस्य
ऋषेः शिष्या आसन्निति तत्रैव प्रथमाङ्के ततः प्रविशत्यात्मना तृतीयो वैखानसः
वैखानसो दुष्यन्तं सूचयति—साधयामस्तावत् (सशिष्यो निष्क्रान्तः ।)

२. ‘विखनस्’ ‘ब्रह्मन्’ इति पर्यायौ । भागवते निगदितम्—

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेधिवान् सात्वतां कुले ॥ १०.३१.४

विखनसं ब्रह्माणं वेत्ति तपसेति वैखानसः । शब्दकल्पद्रुमे वानप्रस्थो वैखानसः
सोऽग्रहः । देवीभागवते च—

वैखानसा ये मुनयो मिताहारा जितव्रताः ।

तेऽपि मुह्यन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्यताम् ॥ १.१९.१७

३. आ० वा० पर्व २५.१२

बहुविधा आसंस्ते वानप्रस्थाः—यायावराः, वैखानसाः, वालखिल्याः, सैकता इत्यादयः ।^१ यथा शरीरस्य मुखकराणि साधनानि असंख्येयानि सन्ति, तथैव शरीरस्य यावज्जीवं शोषणप्रक्रिया अपि वैविध्यं भजते । शोषणप्रक्रियानुसारेण तत्र सम्प्रदाया विकसिताः । सेयं शरीरशोषण-प्रक्रिया तु तपः ।

इमे बहुविधा अपि वानप्रस्था विपत्तौ एकीभूय स्वरक्षार्थमुपायान् समा-
चरेः ।^२ विश्वामित्रस्ताटकाघातैः स्वीयं सिद्धाश्रमं रक्षितुं दशरथं रामं ययाचे ।

महाभारतेऽनुशासनपर्वणि वानप्रस्थानां साधारणधर्मा उमा-महेश्वर-
संवादेऽधोविधं वर्णिताः सन्ति—

संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः ।

वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ १३०.५

त्रिकालमभिषेकार्थः पितृदेवार्चनं क्रिया ।

अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिर्होमविधिस्तथा ॥ १३०.६

नीवारग्रहणं चैव फलमूलनिषेवणम् ।

इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणम् ॥ १३०.७

योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जनम् ।

वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ १३०.८

१. वानप्रस्थानां बहवो भेदा एतस्याश्रमस्य सूत्रयुगे विशेषप्रचारं द्योतयन्ति । बौधाय-
नानुसारेण वानप्रस्थाः सन्ति—पचमानका अपचमानका । उभौ पञ्चभिदौ स्तः ।
तत्र पञ्च पचमानकाः सन्ति—सर्वारण्यकाः, वैतुषिकाः इत्यादयः । सर्वारण्यका पुन-
र्द्विभिदौ—इन्द्रावसिक्ताः, रेतोवसिक्ताः । अपचमानकाः सन्ति—उन्मज्जकाः, प्रवृत्ता-
शिनः मुखेनादायिनः, तोयाहाराः, वायुभक्षाः । बौ० ध० सू० ३.३

वृहत्पाराशरानुसारेण वानप्रस्थाः चतुर्भिदाः सन्ति—वैखानसाः, उदुम्बराः,
वालखिल्याः, वनवासिनश्च । एकादशाध्यायतः । वैखानसानुसारेण सपत्नीका वान-
प्रस्थाश्चतुर्विधाः सन्ति—औदुम्बराः, वैरिश्वाः, वालखिल्याः, फेनपाश्र्व । वैखानस
८.७ । रामायणानुसारेणेतोऽप्यधिकविधा वानप्रस्था आसन् । तद्यथा—वैखानसाः,
वालखिल्याः, सम्प्रक्षालाः, मरीचिपाः, अश्मकुट्टाः, शीर्णपर्णाशिनः, पत्राहाराः,
तापसाः, दन्तोलूखलिनः, उन्मज्जकाः, गात्रशय्याः, अशय्याः, अनवकाशिकाः, मुनयः,
सलिलाहाराः, वायुभक्षाः, आकाशानिलयाः, स्थण्डिलशायिनः । ऊर्ध्ववासिनः, दान्तो,
आर्द्रपटवासाः सजपाः, तपोनिष्ठाः, पञ्चतपोन्विताः ।

२. अरण्यकाण्डे पठे सर्गे ।

३. वीरशय्या—विशिष्टं योगासनम् ।

४. वीरस्थानं तु वीरासनमेव—

एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् ।

इतरस्मिस्तथैवोक्तं वीरासनमिति स्मृतम् ॥ घेरण्ड-संहिता

युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्ग्रीष्मे पश्चात्तपैस्तथा ।
 मण्डूकयोगनियतैर्यथान्यायनिषेविभिः ॥ १३०.९
 वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा ।
 शीतयोगोऽग्नियोगश्च चर्तव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ १३०.१०
 अबभक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवालोत्तरभोजनैः ।
 अश्मकुट्टैस्तथा दान्तैः सम्प्रक्षालैस्तथापरैः ॥ १३०.११
 चीरवल्कल-संवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ।
 कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ १३०.१२
 वननित्यैर्वनचरैर्वनपैर्वनगोचरैः ।
 वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः ॥ १३०.१३
 तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
 नागपञ्चमयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १३०.१४

रामायणयुगीयवानप्रस्थतपःस्वरूपस्य प्रतिभासो मतङ्गकुलस्य ऋषी-
 वर्णनाद् भवति । तद्यथा शबरी निवेदयति—

इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ।
 जुह्वांचक्रिरे नीडं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥
 इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसत्कृताः ।
 पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥
 कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ।
 देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि कृतानि वै ।
 पुष्पैः कुवल्यैः सार्धं म्लानत्वं न तु यान्ति वै ॥^१

प्रायशः ऋषयो जीवनं परित्यक्तुमनसोऽग्निदाहेन शरीरं परित्यज्य स्व-
 वासिनो बभूवुः । शबरी तु एवमेवेह लोकमत्यजत् ।^२

कठोरव्रतचारिण आसन् त उपकिष्किन्धं सप्तजनमुनयः । यथा सुग्री-
 रामाय वर्णयति किष्किन्धाकाण्डे—

अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ।
 सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १३.१८
 सप्तरात्रे कृताहारा वायुनाचलवासिनः ।
 दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १३.१९

१. अरण्यकाण्डे ८४.२२-२७

२. अरण्यकाण्डे ७४.३२-३४

नवोढां कन्यामपि स्वपत्नीं कश्चिद्विस्तपोव्रतचारिणीमकरोदिति महा-
भारतेऽगस्त्यस्योदाहरणेन विभायते ।^१ यथा कश्चिद् गृहस्थो यथावश्यकं
विशेषज्ञानार्जनायोपनयनेन कतिपयवर्षाणि ब्रह्मचारी बभूव तथैव कश्चिद्-
वानप्रस्थो यथावश्यकमुपयमेन गृहस्थो यथेच्छमभवत् । तथासीद् विवाहितो
युवभूतश्चयवनः ।^२

आत्मविकासाय नवा ऋषयो वरिष्ठानां महर्षीणामुपासनया यथायोग्यं
शिक्षामलभन्त । महाभारतानुसारेण महर्षिरगस्त्य ऋषिभिरुपास्यमान
आसीत् ।^३ वसिष्ठो भीष्ममध्यापयामास ।^४ अध्यापनपरायणा आसन्
ऋषयः ।^५

तपश्चरणकालेऽवरजनैः सह सम्भाषणं निषिद्धमासीदिति महाभारतीया
कथा ऋषभर्षिमधिकृत्य प्रकटयति ।^६ अत एव दुर्गमस्थली तपश्चरणायाभि-
नन्दितासीत् । कतिपयतपस्विनो हृदे तपश्चेरुः । महाभारतानुसारेण
महर्षिर्विभाण्डकः —

महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ॥ आरण्यके ११.१३

ब्रह्मर्षयो मनीषिणां पुरुषाग्रणीनां सभासदो बभूवुः । तद्यथा महाभारते
शान्तिपर्वणि —

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः ।

यस्य नाविदितं किञ्चिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ ३८.१५

कालिदासस्य महामुनिस्तपस्वी कश्यपोऽभिज्ञाने—

वाल्मीकाग्रनिमग्नमूर्तिरुरसा सन्दष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलये नात्यर्थसंपीडितः ।

१. ततश्चीराणि जग्राह बलकलान्यजिनानि च ।

समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १५.१५

२. सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया । आर० १२५.१०

३. तत्रापश्यन् महात्मानं वारुणि दीप्ततेजसम् ।

उपाख्यमान ऋषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ आर० १०१.१२

४. वेदानधिजो साङ्गान् वसिष्ठादेव वीर्यवान् । आदि० ९४.३२

५. महर्षिश्चयवनोऽपि भीष्ममध्यापयामास । शान्ति० ६८.११ । मारकण्डेयर्षिर्भीष्मस्य
गुरुरासीत् । शान्ति० ३८.१३ अगस्त्योऽग्निवेशं धनुर्वेदं शिक्षयामास । आदि०
१३८.९ (गीताप्रेस-संस्करणे)

६. आरण्यकपर्वणि १०९.६-१०

अंशव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं
यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥

अयं मुनिर्दाक्षायणीमुपदिशति स्म ।^१

बाणः प्रातिभचक्षुषात्मदृष्टां महातपस्विनो जावालेर्भाषां प्रस्तौति स्म
तद्यथा—महर्षी रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्ट आसीत् । तं पतिं
वैतानिकवह्नयः प्रज्ज्वलुः । तस्य चतुर्दिशं महर्षयः परिवृता आसन् । जटा
भिरलङ्कृतस्तिलकेन शोभितः, भस्मधवलया धवलीकृतविग्रहः, अतिकृ
रुद्राक्षमालामावर्तयन्, वल्कलधारी, स्फटिककमण्डलुना शोभमानः, अचलक
स्थिरः सागरवद् गम्भीरः, सूर्यवत् तेजस्वी, चन्द्रवत् सौम्यः प्रियसत्यव्रत
दीनानाथशरणदः, भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्टशरीर आसीज्जावालः ।^२

शास्त्रीय-विधानम्

वानप्रस्थानां जीवनविधिः सूत्र-स्मृति-ग्रन्थेषु विनिवेदितोऽस्ति । तद्यथा
प्रथमं तावत् वानप्रस्थैर्गृहस्थवत् नित्यं पञ्चमहायज्ञाः सम्पादनीयाः । पत्नी
सहचरीं कृत्वा कश्चिद् वानप्रस्थस्तत्र वस्तुमनुमतः । विकल्पेन पुत्रस्य समा
श्रये पत्नी रक्षणीया बभूव । तत्र यथासाध्यद्रव्यैः स नित्यं पञ्चमहायज्ञाः
सम्पादयति स्म । तानि प्रयोज्यानि सर्वाणि द्रव्याणि एकान्ततो वनभूमि
एव प्राप्याणि बभूवुः । वनप्रदेशाद् बहिर्गन्तुं स नानुमतः । नीवारादिवनज
धान्यानि, पत्रपुष्पमूलफलानि च तस्यातिथि-देवपितृणामन्नं बभूवुः । स्वय
मपि तान्येव सोऽभुक्त । स्वभोज्यार्थं स्वयमेव स लवणं निर्मितवान् ।^३

प्रातः मध्याह्ने सायं स्नातः सोऽजिनपत्रवल्कलादयो शीर्णवस्त्राणि वा
पर्यधात् । तस्य नखकेशादयो न कृत्ताः ।^४ स शरीरस्य सौन्दर्य-स्वास्थ्यार्थं

१. दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्ठस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयति वालि

अभिज्ञानशाकुन्तले ७.१२/१३

२. कादम्बरी पृ० ९०-९५ छाया ।

३. देवताभ्यस्तु तदधुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् । मनु० ६.१२

४. वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा ।

जटाश्च विभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ मनु० ६.६

स्त्रीणां तेषां वानप्रस्थानां परिधानं भवतु नामापवादरूपं किन्तु सप्रसङ्गं प्रति
भाति महाभारते वर्णितम्—

मायूरजीर्णपणानां वस्त्रं तस्याश्च वर्णितम् ॥ शान्ति० २६४.७

विषये सर्वथा निरपेक्षो लोकहितैकमानस- संयमधनो बभूव ।^१

जीवनं प्रति नितान्तनिरपेक्षो वानप्रस्थः स्वभोजनं कालक्रमेण न्यूनाति-
न्यूनतरं कुर्यात् । कतिपयदिवसानन्तरं च खादेत् । अन्ततः स केवलं वायुना
जलेन च प्राणधारणं कुर्यात् । द्रव्यसंग्रहं स्वल्पातिस्वल्पं कुर्यात् । एकदिनस्य
द्विनद्वयस्य, मासस्य, वर्षस्य वावश्यकतार्थं स संगृहीतेन द्रव्येण कार्यजातं
सम्पादयेत् । वर्षान्ते सर्वसंग्रहराशिं प्रक्षिप्याभिनवजीवनयात्रां प्रारभेत ।^२

वानप्रस्थः किं किं न खादेदिति मनुना नियमितम् —

वर्जयन्मधुमांसं च भीमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ ६.१४

स वर्षाग्रीष्मशिशिरादीनामृतूनां वैषम्यं प्रगुणीकृत्य सहेत ।^३ दुःखसहं
हि स्वशरीरं तेन कर्तव्यमासीत् ।

आवासार्थं कुटीरं भवतु नाम पर्णादिभिः कृतं तपःसाधनायाः
प्रारम्भिकावस्थायां किन्तु कालानन्तरं वृक्षाद्य एव वानप्रस्थो वसति
कुर्यात् ।^४ रात्रौ स्थण्डिले शयीत, दिवा च योगाभ्याससमाधिभिरात्मक्रीडः
स्यात् ।^५ वानप्रस्थस्य परा विद्या सर्वातिशयमभीष्टं भवति । एतदर्थं
मनुना निर्दिष्टम् — विविधाश्रौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ।

वानप्रस्थानां भेदाः

महाभारते नैककोटिका ऋषयो लक्षिताः सन्ति । तथाहि फेनपाः —

उञ्छन्ति सततं तस्मिन् ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।

अमृतं ब्राह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ अनु० १२९.३६

वालखिल्याः —

वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।

उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ १२९.३९

१. स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ मनु ६.८

२. मनुस्मृति ६.१९, २१, ३१; ६.१५

३. मनु० ६.२३, २४

४. वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं षड्भ्योऽनग्निरनिकेतः । वसिष्ठ ९.११ ।

५. अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

शरणेष्वममश्नैव ब्रह्मचरनिकेतनः ॥ मनु० ६.२६ ।

मृगनिर्मोकवसनाश्रीरवत्कलवाससः ।

निर्द्वन्द्वाः सत्पथं प्राप्ता बालखिल्यास्तपोधनाः ॥ १२९.४०

अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्टवङ्गेषु व्यवथिताः ।

तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ १२९.४१

चक्रचरादयः

ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।

पितृलोकसमीपस्थास्त उच्छन्ति यथाविधि ॥

सम्प्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ १२९.४४

उच्छन्ति ये समीपस्था स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ १२९.४५

तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।

यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ १२९.४६

उदवासाः

उदासास्तपस्विनो नित्यं जले निमग्ना कठोरव्रतं साधयन्ति स्म ।
दृशेषु तपस्विषु च्यवनो विश्रुत एव । असाधारणं प्रतिभाति महामुनेः
वनस्योदवासतपः । स महर्षिर्द्वादशवर्षाणि गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये जल
धृतव्रतो बभूव —

अन्तर्जले स सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।

ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद् भरतर्षभ ॥

जलौकसां च सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।

उपाजिघ्रन्त तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ॥

एकदा स मत्स्यग्राहिभिर्निषादैर्जले मत्स्यैः सह गृहीतो जल
बहिष्कृतश्च । तस्य रूपं महाभारते वर्णितम्—

नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।

लग्नैः शङ्खगणैर्गात्रैः कोष्ठैश्चित्रैरिवावृतम् ॥ अनु० ५०.१९

यज्ञो याजनं च

वानप्रस्था अपि ऋषयो स्वीयकर्तव्यमिति स्वयमेवात्मार्थं यज्ञमयजन्
अन्येषां राजादीनां कृतेऽपि तेऽयाजयन् । वैदिकसाहित्ये ऋषीणां यज्ञ
नैकश उल्लिखिता । रामायणे विश्वामित्रस्य यज्ञस्य राक्षसैर्विहृत
रामेण संरक्षणं प्रसिद्धमेवाख्यानकम् । सोऽयं विश्वामित्रः त्रिशङ्खवेऽप्या
दिति रामायणस्य बालकाण्डे सविस्तरं वर्णितम् । महाभारतानुसारं

विश्वामित्र उत्प्लावने स्वपुत्रैः सहायजत ।^१ व्यासस्तु मिथिलेश्वरस्य
जनकस्य याजको बभूव ।^२

वसिष्ठः संवरणाय यज्ञद्वारेण सम्राट्पदं निजितवान् ।^३ अयमृषि-
मुचकुन्दस्य पुरोहितोऽभवत् ।^४ अगस्त्यो द्वादशवार्षिकं यज्ञं समाचरत् ।^५
च्यवनः शयितये याजयामास ।^६ ऋष्यशृङ्गो लोमपादायायाजयत् । महर्षि-
यज्ञिवल्क्यो युधिष्ठिरस्य राजसूयेऽध्वर्युर्वभूव ।^७ महाभारतानुसारेण दुर्वासाः
श्वेतकयेऽयाजयत् ।^८

महाभारतानुसारेणोपरिचर इति ख्यातो राजा बृहस्पतेः शिष्यो बभूव ।
तस्य महाराजस्याश्वमेधयज्ञे प्रजापतेः पुत्रा ऋषित्रयम्^९, षोडशान्ये ऋषयश्च
सदस्या अभवन् ।^{१०}

प्रवृत्ति-निवृत्तिमार्गौ

प्रवृत्तिमार्गस्तु वैदिककर्मकाण्डफलप्राप्ताभ्युदयानां देवानां तेषामुपा-
श्रितानामृषीणां चास्ति । महाभारतानुसारेण —

याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।

ताभिराप्यायितबला- (देवा-) लोकान् वै धारयिष्यथ ॥

शान्तिप० ३२७.५७; ३४०.६४, ६५

प्रवृत्तिमार्गस्याधिष्ठातार आद्या ऋषयः सन्ति— मरीचिः, अङ्गिराः,
अत्रिः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः, वसिष्ठश्च ।^{११} तथाहि—

एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः ।

प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्येन कल्पिताः ॥ शान्ति० ३२७.६२

१. याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् कृती । ६०.९

विश्वामित्रेण बहवो यज्ञा अन्येषां कृते निष्पादिताः । स मतङ्गर्षेयं सम्पादित-
वान् । आदि० ७१.२७-२५

२. आर० ८७.१५

३. आदिप० ८९

४. शान्ति० ४७.५, ६

५. आश्वमेधिकपर्व० ९५.५-१०

६. आर० प० १२४.४-८

७. सभा० ३०.३५

७. शान्तिप० ३१२.१०, ११; ३१३.१०

८. आदि० २२२.५३-६२ (गीताप्रेस संस्करणे)

९. एकतः, द्वितः, त्रितश्चेति महर्षयः । शा० ३२३.६

१०. एतेषु प्रमुखा रश्मयः, मेधातिथिः, ताण्ड्यः, कपिलः, तैत्तिरिः, कण्वश्चासन् ।

शान्तिप० ३२३.७-९

११. शान्तिपर्व ३५७.६१

अपरथा सन्ति निवृत्तिमार्गस्य ऋषयः —

सनः, सनत्कुमारश्च सनकः ससनन्दनः ।

सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ॥ शा० ३२७

त एते सप्त स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तं धर्ममास्थिताः ।

एते योगविदो मुख्याः सांख्यधर्मविदस्तथा ।

आचार्या मोक्षशास्त्रे च मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ शा० ३२७-६६

एते मौलिकब्रह्मवादिन ऋषयो ब्राह्मणाः सन्ति येषां विषये नैकस्थले प्राचीनसाहित्ये वर्णितमेव यत् ते परिव्राजकाः, श्रमणाः, योगिनश्च सन्ति ।

एतेभ्यो बहुशो भिन्ना एव वैदिकसप्तर्षयः — भरद्वाजः, कश्यपः, गोतमः, अत्रिः, विश्वामित्रः, जमदग्निः वसिष्ठश्च ऋग्वेदे १०.१३७ सूक्तस्य द्रष्टारः ।

एतेषां विषये लुडविग-महोदयो निर्दिशति—The seven Rsis here are not the Aṅgiras but Bhṛadvāja, Kaśyapa, Gotama, Atri, Viśiṣṭha Viśvāmitra and Jamadagni. The knowledge of the ritual is derived from the divine priests.²

प्रवृत्तिमार्गीया ऋषयोऽथर्ववेदे विस्पष्टीकृताः सन्ति । अथर्वेति ख्याते ब्रह्मवादी निवृत्तिमार्गीयो मुनिः स्वीयां ब्रह्मनिष्ठामधोविधं वर्णयति—

इन्द्रस्य गृहोऽसि । तं त्वा प्रपद्ये, तं त्वा प्रविशामि । सर्वगुः सर्वपुरुषः । सर्वात्मा सर्वतनूः सह यन्मेऽस्ति तेन ॥ ५.६.११

सोऽयमृषिरिन्द्रं प्रार्थयते—

तं त्वा प्रापद्ये तं त्वा प्रविशामि सर्वगुः सर्वपुरुषः ।

सर्वात्मा सर्वतनूः सह यन्मेऽस्ति तेन । अथर्व० ५.६.१४

कौटुम्बिकजीवनम्

सर्वस्वं परित्यज्यान्यत्र वासस्य रीतिर्वैदिकसंहितायुगे विरल-विरलं प्रचलिता बभूव । तद्यथाथर्ववेदे वर्णितम्—

ये त आसन् दश जाता देवा देवेभ्यः पुरा ।

पुत्रेभ्यो लोकं दत्त्वा कस्मिंस्ते लोक आसते ॥ ११८.१०

१. बृहदारण्यक० ३.५.१; महाभारते शा० ३०९.२२; २३७.११-१४, २२-२४; धर्मपदे २६.४; ३६.५; १३.३६; २६.३९ । सूतनिपाते ब्राह्मणधम्मिक सुत्ते १-१२ । दीघनिकाये २.६.४ महागोविन्दजातके सनत्कुमारो महाब्रह्मा स्वयं महागोविन्द नामकं ब्राह्मणं संन्यास-पथमुपदिशति । कथं नामामृतो लोको प्राप्यत इति ।

2. Footnote P. 634 of the Hymns of the Rgveda by Griffith.

स्वायंभुवान्मरीचैर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकः तपस्यति ॥ अभि० ७.९

वनवासिनां महर्षीणां कौटुम्बिकमपि जीवनमनाविलं तपःसाधनाफल-
समायुक्तं च विलसत्येव । वसिष्ठः^१, अगस्त्यः^२, विश्वामित्रः^३, च्यवनः^४, जम-
दग्निः^५, ऋचीकः^६, अत्रिः^७, विभाण्डकः^८, ऋष्यशृङ्गः^९, कहोडः^{१०}, अष्टावक्रः^{११},

१. वसिष्ठस्य पत्नी अरुन्धती बभूव । स इक्ष्वाकुवंशीयानां राज्ञां कुलपुरोहितो बभूव । पुरुवंशीय-संवरणं स स्वयजोपस्थानेन सम्राट्पदेऽध्यासितवान् । आदि-प० ८९.३४-४१ । तस्य पुत्रवधूरदृश्यन्ती बभूव । वसिष्ठस्य शतपुत्रा आसन् । ते विश्वामित्रेण मारिताः । आदि० १६४.७-९ । रघुवंशे वसिष्ठाश्रमे ऋषिपत्नीनां मुनिकन्यानां च वर्णनं १.५०, ५१ श्लोकयो रस्ति ।

२. अगस्त्यः पितृणामुद्धारार्थं निवेशार्थी बभूव । आरण्यकप० १५.१-२ ।

प्राप्य भार्यामिगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।

महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ १५.८

समानव्रतचर्या च वभूवायतलोचना ॥ ९५.१०

श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ ९५.१४

लोपामुद्रा तस्मै दृढस्युरिति ख्यातां पुत्ररत्नमजीजनत् । आरण्यकपर्वणि १७.२३

३. विश्वामित्रो मेनकां गान्धर्वविवाहेनाभिगम्य शकुन्तलां जनयामास । माधवीगर्भान् सोऽष्टकनामकं पुत्रं लब्धवान् । विश्वामित्रस्य पुत्रशतं जातमिति महाभारते निगदितम्—विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सूनयो ब्रह्मवादिनः । श्रु० ४.५८

४-६. ऋषेः च्यवनस्य पत्नी सुकन्या प्रमत्ति सुषुवे । आर० १२२.२०-२५

च्यवन-पुत्र ऋचीको निवेशार्थी गाधेः कन्यां सत्यवतीमुद्वहान् । आर० ११५.१७

तस्य पुत्रो जमदग्निः ऋषिस्तस्य पुत्रः परशुरामश्च बभूव । आर० ११६.४

७. रामायणस्यायोध्याकाण्डस्य ११७ सर्गेऽत्रेष्टपेः पत्नी अनसूया तपस्विनी बभूव ।

८-९. विभाण्डकर्षेः पुत्र ऋष्यशृङ्गः बभूव । अरण्यकाण्डे ११०.२३

स पित्रा सह न्यवसत् । वेद्यया प्रलोभित ऋष्यशृङ्गः चम्पां गतो लोमपादराजकन्यया
शान्तया पुत्रोत्पत्तिं यावत् सम्बद्ध आसीत् । अरण्य० ११३.६-२१

१०-११. कहोडो महर्षिर्वभूवः । तस्य पुत्रोऽष्टावक्रो महर्षिः पत्नी सुजाता च कुटुम्बे
न्यवसन् । आरण्यकपर्व १३२.७-९ ।

पुलस्त्यः^१, गोतमः^२, याज्ञवल्क्यः^३, विश्रवाः^४ इत्यादयो वनवासिनोऽपि मुनयः सपत्नीका आसन् । कतिपयमुनयस्तपःसाधनाभिः सह कौटुम्बिक-संबन्धे च कर्तुकामा राज्ञां कृते याजयन्ति स्म । तान् गार्हस्थ्यार्थं धनराशिं याचन्ते स्म । अथच पत्नीं तपस्विनीं कृत्वा तस्याः परिचर्यया परितोषमलभन्त ।

नृपतिर्मरुतोऽङ्गिरसे मदिराश्वो हिरण्याय च स्वकन्यका ददतुः ।^५

बाणभट्टानुसारेण जावालिमहर्षेः कुमारो हारीतस्तस्याश्रमेऽवसत् अन्येषामपि मुनीनां तत्र कुमारास्तापसाश्रमे प्रतिवसन्ति स्म । इमे सर्वे मुनिकुमारका ब्रह्मचारिण आसन् । आश्रमे तस्मिन् मुनिकुमारिका अतिन्यवसन् ।^६ अन्यत्र बाणभट्टो गृहधर्मिमुनीन् स्वसमकालिकान् वर्णयति ।

कुटुम्बवासिनां वानप्रस्थानां जीवनविधिर्माभारत उमा-महेश्वर-संवादेऽधोविधं वर्णितः —

स्वैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविहारिणः ।

तेषां मौण्ड्यं कषायश्च दासरात्रिश्च कारणम् ॥ अनु० १३०.२२

ये च दम्पतिधर्माणि स्वदारनियतेन्द्रियाः ।

चरन्ति विधिदृष्टं तदृतुकालाभिगामिनः ॥ १३०.२५

रामायणे माण्डर्कणिर्महातपस्वी पञ्चाप्सरसां पतीभूय शाश्वतकामसुखं मनुवभूवेति वर्णितमधोविधम् —

तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् ।

रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ अरण्य० ११.१८

१. पुलस्त्यस्य सन्ततिरस्ति राक्षसाः, वानराः, किन्नराः, यक्षादयश्च । तस्य पत्नी आसीत् गौरिति आदि० ६०.७ । तस्य पुत्र आसीत् कुबेरः । विश्रवास्तस्य पुत्रो बभूव । आर० २७४.१२

२. गौतमस्य महर्षेः पत्नी अहल्या बभूव । तस्यान्यतमः पुत्राश्चिरकारी आसीत् । शान्तिपर्वणि २५८.७

३. याज्ञवल्क्यस्य पत्नीद्वयं मैत्रेयी, कात्यायनी च बभूवतुः । स संन्यासग्रहणात् प्राक् ताभ्यां स्वापतेयं संविभज्य गार्हस्थ्यबन्धनाद् विमुक्तोऽभवत् ।

४. महर्षेर्विश्रवसो नव पत्न्य आसन् । रावणादयो बहवस्तस्य सन्ततयः प्रसिद्धा एव ।

५. शान्तिपर्वणि २२३.२८, ३४ ।

६. तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानः । कादम्बरी, पृ० ७८

७. कादम्बरी, पृष्ठ ९०

८. तस्मादेव वंशाद् वात्स्यायननागृहधर्मिणो मुनयः समजायन्त । हर्षचरितस्य प्रथमोच्छ्वासे ।

परवर्तिवानप्रस्थाश्रमिणां पत्नीभिः सहवासः सन्ततिप्रचयश्च सर्वथा निषिद्धा इति धर्मशास्त्रस्मृतिषु नियमितम् ।

पर्णशाला

कतिपयवानप्रस्थानां पर्णशालास्तैः स्वयमेव कृता रमणीयवनप्रदेशे व्यराजन्ते । एतादृशी पर्णशाला लक्ष्मणेन रामाय निमिता । तद्यथा —

पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम् ।

सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥

शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिता ।

कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥

समीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः ॥ अरण्य० १५.२१-२३

प्राय आश्रमा जनौघपरिहीन-शृङ्गोच्चयेषु, रमणीयवन्यजनपदेषु नदी-तटसङ्गमावकाशेषु, पर्वतोपत्यकासु सुपर्णकुसुमफलसुरभिवृक्षलतासम्भृता-ट्वीषु पशुपक्षि-सञ्चरभूमिषु निरातङ्कनिरीतिजनान्तेषु कृताः शोभन्ते स्म । तत्र शारीरिकमानसिकबौद्धिकस्वास्थ्यं निसर्गेण प्रदत्तमासीदेव । सुभद्रवट उपसमुद्रं बहूनां वालखिल्यवैखानसादीनां शरणमेव संशोभते स्म ।

परवर्तियुगे तपस्यार्थं वनस्यावश्यकता नास्तीति मत्वा केचित्तपस्विनो मठादिषु वसन्ति स्म । ते मठास्तु क्वचित् राजप्रसादैस्तुल्या बभूवुः । कल्हणानुसारेण काश्मीराणां राज्ञोऽवन्तिवर्मणो मन्त्री शूरस्तपस्विनां कृते स्वप्रासादसमानं मठं निर्मितवान् ।

तपः स्वरूपं योजय

ऋतं, सत्यं, श्रुतं, शान्तं, दमः, शमः, दानं, यज्ञः, ब्रह्मादीनि तपः ।^१ तपस्तु

१. तै० आ० १०.८ । तपो वैदिकसंस्कृतावादिकालतः सर्वविधसर्जनापेक्षितशक्ति-समुद्भवरूपेणाभ्यस्यते स्म । तथाहि—तपसस्तन्महिनाजायतैकम् । ऋग्वेदे १०.१२९.३ । सप्तर्षयस्तपसे ये निषेदुः । ऋ० १०.१०९.४ । तपः पृथिवीं धारयतीति अथर्व० १२.१.१७ । तां बृहस्पतिराङ्गिरसोऽधोक् । तां ब्रह्म च तपश्च सप्त ऋषय उपजीवन्ति । अथर्व० ८.१०.४, १६ । स आचार्यं तपसा पिपति । सर्वान्स देवान् तपसा पिपति । लोकांस्तपसा पिपति । ब्रह्मचारी तपसोदतिष्ठत् । ते रक्षति तपसा ब्रह्मचारी । तिष्ठति तपसा ब्रह्मचारी । तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति । अथर्व ११.५ । तपसा यज्ञेनेव सिद्धिर्लभ्या । अथर्व० १२.१.३९ । तपसा देवा मृत्युमुपाध्नत । सलिलस्य पृष्ठे तपोऽतिष्ठत् तप्यमानः समुद्रे । अथर्व० ११.५ सूक्तात् । तपोभिरेव देवानां देवत्वं सिद्धम् । तै० ब्रा० ३.१२.१३.१ ।

शरीरशोषणम् मूलतस्तप इन्द्रियाणां मनसश्च तेषां विषयेभ्यो विनिवर्तनमेव
यथा महाभारते निदर्शितम्—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सः ।

क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसन्ततः ।

एतस्मात् सरलरूपात् प्राभवदुग्रं वा, दारुणं वा तपो यस्मिन् शरीरस्य
दुस्सह-संतापनेन दुःस्थितिरभवदेव ।

तपसः सौम्यतमं दिव्यस्वरूपं योगेन सम्पृक्तं भवतीति कृष्णद्वैपायन-
स्याधोविधं निदर्शनेन प्रस्फुटति—

तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

योगेनात्मानमाविम्य ग्रीधर्मपरायणः

धारयन् स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ शान्ति० ३१०.१३

अत्र तपोयोगयोः सन्निपातः काम्याभिप्राय-सिद्धयर्थं प्रकल्पितः ।

तथापि तपसो महत्तरो योग इत्यलर्कस्योदाहरणेन प्रस्फुटति । घोर-
तपसापीन्द्रियादीनां नियमनमसम्भवं विज्ञाय—

स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।

इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ।

योगेनात्मानमाविश्य सिद्धिं परमिकां गतः ॥ आश्व० ३०.२८

युधिष्ठिरोऽपि तपःसिद्धयर्थम्—

योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षी जितेन्द्रियः ।

गाङ्ग्यं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ आर० ३.१४

अपरं च स्वस्वाधिकारनियोग-विचिकित्सूनां लोकहितार्थिनां पूर्वेषां
मृषीणां लोकतन्त्रपरिग्रह-जिज्ञासोर्ब्रह्मणश्च महानियम इति ख्याता तपश्चर्या-
धोविधा लोकसाक्षिणो भगवतो नारायणस्य सविधे प्रत्यपद्यत—

ते तपः समुपातिष्ठन् ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितम् ।

स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ शा० ३८७.४०

ऊर्ध्वदृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रं च मनोऽभवत् ।

एकपादस्थिताः सम्यक् काष्ठभूताः समाहिताः ॥ ३८७.४१

दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा तदुत्तमम् ।

शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ शा० ३८७.४२

शङ्कराचार्यः कदाचन तपः सरलतरं विवर्णोति । तथाहि—तपः स्वाश्रम-

विहितं कर्म ।^१

ऋषीणां मनीषया तपः सीमातिगं परिकल्पितं प्रतिभाति । तथाहि व्याधिनापि तपः, प्रेतस्याहरणं तपः इत्यादि ।^२

मनोर्महातपो महाभारते घोरमितिर्वर्णितमधोविधम् —

ऊर्ध्वबाहुविशालायां वदर्या स नराधिपः ।

एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।

सोऽस्तप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥

आरण्यकपर्वणि १८५.४.५

तपस्तु नैकविधं समुद्दिष्टं दृश्यते पुराणेतिहासेषु । काम्यवृत्तिकमुग्रं घोरतरं तीव्रतमं च तपो भवतु नाम । किन्तु योगपथप्रवर्तकं तपस्तु इन्द्रियाणां सन्धारणं, नियमनं, निग्रहो वा भवति । विषयाणां प्रवाहे यस्य मन इन्द्रियाणि चापनीयन्ते, स तु भोगासक्तोऽधोऽधः पतति, व्यसनापन्नो भवति च । परब्रह्मणः स्वात्मनि दर्शनाय इन्द्रियाणां नितान्तावश्यकव्यापारो भवत्येव । महाभारत इन्द्रियाणामीदृशं प्रयोजनमधोविधं स्पष्टीकृतम् —

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावभौ ।

निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥

एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।

एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥

रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट —

मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।

तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैः —

दन्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥

आरण्यकपर्वणि २०२.१७-१९, २१

१. मुण्डकोपनिषदि १.२.११ अधिकृत्य शाङ्करभाष्यम् । मनुरपि तपसः सरलं रूपम् निर्दिशति । तद्यथा —

बृहद्वाणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।

वैश्यस्य तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ १२.२३५

२. बृहदारण्यके ५.११.१

३. शिरोऽधोभूतं यथा स्यात्तथा । अन्यत्र — अधः शीर्षा इति अवाक्शिरसः । रामायणे किष्किन्धाकाण्डे १३.१८

तपस्तु पूर्वोक्तैः सन्दर्भेद्विविधं प्रतिभाति—उग्रम्, मृदु च^१ । उग्रं तपः शारीरिककष्टनिर्भरं दुःसहं प्रभवति,^२ मृदु च मानसिकवृत्तीनामिन्द्रियाणां च सम्यङ्नियमनप्रयासः सत्त्वोचितो मधुमत्तां व्यनक्ति ।^३ गीतायां सात्त्विकं राजसं, तापसं च तपः समुदाहृतम् । एतस्मिन् त्रये तामसं तपस्तूष्णमिति वर्णितम् ।^४

अर्जुनस्य तपो मृदु प्रतिभाति । तद्यथारण्यकपर्वणि अर्जुनस्यात्मवृत्त-
निदर्शने वर्णितम्—

ततोऽहं वचनात् तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।

तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४

द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।

निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५

ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थे तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।

न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६

१. दारुणं तपोऽधिकफलप्रदमिति व्यासस्याधोवचनेन प्रमाण्यते ।

मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् । शान्ति० ३२७.३१

२. महाभारत आदिपर्वणि सुन्दोपसुन्दयोरुग्रं तपोऽधोविधं वर्णितम्—

कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कधारिणौ ।

मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ २०१.७

आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।

ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ २०१.८

ततो देवा भवन् भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।

३. श्रीमद्भगवद्गीतायां त्रिविधं तपः शारीरं, वाङ्मयं मानसं चाधोविधं वर्णितम्—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १७.१४

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १७.१५

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १७.१६

एतानि मृदु तपः । एतानि सर्वथा सुखकराणि ।

४. मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १७.२२

किमीदृशं जीवनं कल्पनाकलितमुताहो वास्तविकमिति निम्नोक्तेन तथ्य-
वर्णनेन निर्णयम्—

Dr. Barbara Moore 56 Russian born dietician had been living on vegetable and fruit juice for six or seven years. She says eventually I hope I will leave off fruit juice and live on air alone. I can do that now for two or three months at a time, if I live on the mountains.

तपसः प्रभावः

तपःपरिपूत एव पुरुषो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य । ब्रह्मचारी, गृहस्थः, वानप्रस्थः, संन्यासी चैते सर्वे तपो विना पदमेकं सोत्कर्षं नोदयन्ते । तत्रापि वानप्रस्थानां प्रथमं लक्षणं तु तेषां तप एव ।

तपस्तु शक्तेरनुत्तमः प्रभवः ।^१ तपसा देवानां प्रसादो जायते । तदनु प्रीतास्ते तापसस्याभिलाषं पूरयन्ति ।^२ तपसः सर्वोच्चोपयोग इन्द्रियाणां प्रशमनार्थं भवति । इन्द्रियेषु प्रशान्तेषु साधकस्य निःश्रेयस-पथे प्रगमनस्य पात्रता समुदेति ।^३

भवतु नाम तपो निष्कामं केषाञ्चिन्महामनीषिणां वानप्रस्थानां च, किन्तु साधारणतः किमपि पारलौकिकमिहलौकिकं वा नान्यथासाध्योद्देश्यमभिलक्ष्यातितरां तपस्तप्यते । एतादृशं महत्त्वपूर्णं तपो यज्ञस्थानीयमपि संकल्पितम् । इन्द्रियार्थप्रपन्नाधिभौतिकमुखस्य सर्वथा निषेधः शारीरिक-

१. तथाहि तपसा सृष्टेः समारम्भ एकस्य (परमात्मतत्त्वस्य) ऋग्वेदे दर्शितः —
तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ।

ब्रह्मैतद् विद्यात्तपसा विपश्चित् । अथर्व० ८.९.३

सोऽकामयत—बहु स्याम, प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत् ॥ बृहदारण्यके २.६.१

२. महाभारतानुसारेण तपसार्जुनः शिवादीन् देवान् प्रीणयित्वा तेभ्योऽस्त्राणि समादात् । आरण्यकपर्वणि ३७.२८-३०

श्वेतकिस्तपस्तप्त्वा शिवं प्रसाद्य दुर्वाससं पुरोहितमवाप्तवान् ।

भगीरथस्तु 'मन्त्रिष्वधाया तद्द्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।

तपो दीर्घं समातिष्ठद् गोकर्णे रघुनन्दन ॥ बा० रा० बालका० ३१.१२

३. प्रजापतिस्तु सहस्रवर्षं तपस्तप्त्वात्मबुद्धिं विधाय मृत्युपाशाद् विमुक्तः । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । तैत्तिरीय ७.३.५.१ । सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा । मुण्डक० ३.१.५ । तपसा जीयते ब्रह्म । मुण्डक० १.८.८

कष्टप्रदव्रतधारणं ध्यानोपासन-सम्पृक्तं च भवति तपः । न केवलं मानवा-
नामपितु देवासुरगन्धर्वादीनामृषीणां पितॄणां च तपः समाम्नातं पुरा साहित्ये ।

तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।

नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुद्धयस्व भारत ॥

आरण्यकप० २४५.१६

कापि सर्वातिशायिनी उपलब्धिस्तपसोऽनुवर्तिनी भवतीति धारणा
भारतीयसंस्कृतौ बद्धमूला प्रवर्तते ।^१ तथा हि व्यासः स्वशिष्येभ्य आत्मवृत्तं
प्रकाशयति--

मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।

भूतं भव्यं भविष्यञ्च जानीयामिति सत्तमाः ॥ शान्ति० ३८७.२१

तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ।

त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ॥

शान्ति० ३८७.२२, २३

मनुना सर्वाः प्रजाः स्रष्टव्या आसन् । तस्मिन् महत्तम उपक्रमे ।

तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । आर० १८५.५०

इति प्रजापतिर्मत्स्यरूपेण प्रावोचत् । अस्मिन्नुपक्रमे मनुः —

प्रमूढोऽभूत् प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ।

तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ आर० १८५.५०

द्रोणाचार्यस्य सर्वातिशायियुद्धपराक्रमस्तपसैव समजायतेति महा-
भारतेऽधोविधं व्याख्यातम् —

ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं दुश्चरं महत् ।

तथा हि युधि विक्रान्तो दहति क्षत्रियर्षभान् ॥

धर्मो युद्धं क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परं तपः ।

तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ॥

द्रोणपर्वणि १०१.५५, ५६

तत्रासीद् ब्राह्मणानां तपसोपचिता विनाशशक्तिः । तथा हि —

तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।

पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ अनुशासनप० ५९.७

महाभारते तपसः प्रभावोऽधोविधं वर्णितः —

१. अथर्ववेदानुसारेण तपसा 'प्रियाः श्रुतस्य भूयास्म, आयुष्मन्तः, सुमेधसः ।
७.६३.१ । तपो ब्रह्मेति । तै० उ० ३.३.१ । आत्मविद्या तपोमूलम् । श्वेत० ब्रह्म ३ ।
तपसा प्राप्यते सत्त्वम् । मैत्री० ४.३ । तपश्चास्मि तपस्विषु । गीता ७.९ ।

प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत् प्रभुः ।
 तथैव वेदान् ऋषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥
 तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ।
 त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिता ॥
 औषधान्यगदादीनि नाना विद्याश्च सर्वशः ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥
 यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
 तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दूरतिक्रमम् ॥^१

आश्रमेधिकपर्वणि ५०.१४-१७

किं बहुना—

‘नातप्ततपसः पुत्रं प्राप्नुवन्ति महत् सुखम्’

इति व्यासो वनवासिनः पाण्डवानुपादिदेश ।

विश्वामित्रेण समर्थितमेतदधोविधम्—

तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ।
 त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ॥
 अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः ।
 इच्छन्नेष तपो वीर्यादन्याँल्लोकान् सृजेदपि ॥

अनुशासनपर्वणि ५४.२५

तपसा प्रजानामापद उद्धरणमिति महाभारते युधिष्ठिर-वचनम्—

भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।

तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥^३

सर्वसाधारणकृते महती लोकप्रिया चोपलब्धिस्तपसा यदवाप्यते । तत्तु
 स्वर्गप्राप्तिर्यथा मनुना निगदितम्—

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ ११.२४०

१. इतोऽप्यधिकमेतत्प्रकरणं शान्तिपर्वणि १५५.१-१३ विवृतम् । यथा—

तपसा शक्यते प्राप्नुं देवत्वमिति निश्चयात् ॥ १५५.१३

एतत्सर्वं मनुना समर्थितम्—१२.२३५-२३८

२. आरण्यकपर्वणि २४५.१२

३. आरण्यकपर्वणि ३.११ । अन्यच्च—तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ।

आर० २.७७

तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय च । आर० २.७८

अपरं च—तपसा प्रजापतिः शास्त्राणि व्यरचयत्, ऋषयो वेदं प्रतिपेदिरे, ऋषयस्त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति ।^१

महाभारतानुसारेण ऋषीणां तपसः प्रभावेण सत्ययुगेऽपि लोकानां सामान्यजीवने सौष्ठवं समुत्पादितमासीत् । तत्र न केवलं देवानामपि असुराणामपि चिन्तनमासीद्यत्—

लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते । अरण्यकपर्वणि १९.२०
तेऽसुरा समाज-सौष्ठवावरोधका बभूवः ।^२ अतएव तेषां विचारणा बभूव—
तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये सन्ति केचिद्धि वसुन्धरायाम् ।
तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।

तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रनष्टेषु जगत् प्रनष्टम् ॥ आर० १९.२०
महर्षिच्यवनं वृद्धमपि युवानं कुर्वाणौ अश्विनौ तेन सोमपीथिनौ कृतौ ।
महाभारतानुसारेण वानप्रस्थाश्रमधरस्तपसा स्वर्गं लभते । संन्यासि
ब्रह्मलोकं वा मुक्तिं वा लभते ।^३ वानप्रस्थः स्वशरीरमाश्रमेऽस्मिन् त्युक्तमाश्र-
यकानि अनुष्ठानानि समाचरति । तद्यथा व्यासेन प्रोक्तम्—

अतः परं परममुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।

वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं शृणुष्वैतत् क्लिष्टमशरीरकारिणाम् ॥

शान्तिप० २३५.२०

इहलोके भावितात्मनो वानप्रस्थस्य लक्षणमासीद् यद् दीप्तमनसोऽपि तेषां स्वरूपं ब्राह्मश्रिया युक्तमभवत् ।^४

१. मनुस्मृतौ ११.२३६—२४३

२. आधुनिकयुगे कापीदृशी स्थितिः समुपस्थिता, यद् देशोऽयं तपोमार्गं विहायानु-
जीवनवृत्तिं स्वीकृत्य प्रणाशपथे सप्रमोदं प्रवर्तते । सत्ययुगे तेऽसुरा अपसाताः । पुनर-
वैज्ञानिकप्रगमनस्य दुरभिविवेकेन ते समुद्धता लोकं विनाशयितुं समुत्थिताः सन्ति ।
केवलं तपोधारिणामेवात्मबलेन लोकः सुपथं चरिष्यति, आत्मनं रक्षिष्यति च ।

३. अरण्यकपर्वणि १.२३.२२

४. वृहद्रथो वानप्रस्थे तपसा स्वर्गं जगामेति सपत्नीद्वयेनानुगतस्तोपवनरतोऽभवत्
अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनगतो नृपः ।

सभार्यः स्वर्गमगमत् तपस्तप्त्वा वृहद्रथः ॥ सभा० १७.२२-२४

५. संन्यासाश्रमस्तु मोक्षाश्रमः । शान्ति० १८५.६ । वानप्रस्थाश्रमस्तु ऋष्याश्रमः ।
शान्ति प० १८५.१ । रामायणानुसारेण वानप्रस्थो शरभङ्गो ब्रह्मलोकं तपसावाप्तवान् ।
अरण्यकका० ५.२८.३०; रामायणानुसारेण वानप्रस्थस्य सुतीक्ष्णस्य देवलोकं एवाभी-
आसीत् । अरण्य० ७.९

६. रामायणेऽरण्यकाण्डे १३.९

नैमित्तिकतप ऋषीणामपि दृश्यते । भवतु नामापवाद एव, विश्वामित्रो
ब्राह्मणत्वमवाप्तुं तपश्चचार ।^१

विमानसेवा तेषां सदेहस्वर्गगमनायोपलब्धासीत् । मतङ्गवनवासिन
ऋषयो विमानैर्दिवमारूढाः ।^२ रामोऽपि तापसशवर्या अतिथिर्वभूवेति
किं भवेत्तपसः फलमतः परम् ।^३

तपसः प्रभावस्तीर्थभूतासु स्थलीषु अपि प्रतिफलति । तथा हि—
मतङ्गकुलस्य ऋषीणां प्रभावो रामेण वर्णितः —

दृष्टो मयाश्रमः सौम्य ब्रह्माश्रयः कृतात्मनाम् ।
विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥
सप्तानां च समुद्राणां तेषां तीर्थेषु लक्ष्मण ।
उपस्पृष्टं च विधिवत् पितरश्चापि तर्पिताः ॥
प्रणष्टमशुभं यन्नः कल्याणं समुपस्थितम् ।
तेन त्वेतत् प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण सम्प्रति ।
हृदये मे नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ॥

अरण्यकाण्डे ७५.३-६

महाभारतानुसारेण दधीचस्य तपोनिष्ठस्य शरीराद् दिवाकरसमद्युति-
विच्छुरितासीत्—

तत्रापश्यन् दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥

आरण्यकपर्वणि ९८.१८

विश्वामित्रस्तपसा भास्करसमद्युतिरभवत् ।^४

कपिलं च महात्मानं तेजो राशिमनुत्तमम् ।

तेजसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥ आर० १०५.२५

अपरं च तपसैव दधीचास्थिषु अलौकिकी शक्तिः प्रादुरासीत् । तत्कृतेन
वज्रेण वृत्रासुरोऽनन्यथासंहरणीय इन्द्रेण हतः ।^५

१. एवमनेन ब्रह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ बाल० ६५.२८

२. अरण्य० ७४.१४

३. अरण्य० ७४.१५, १६

४. शल्यपर्व ३९.२६

५. तपसा ब्रह्मचर्येण रसायन-निषेवणात् ।

उदग्रसत्त्वा बाल्यो भवति जिरजीविनः ॥ आरण्यकपर्वणि ९८.९-११

लौकिकवैभव-साधनानि स्वकार्यार्थं परार्थं वा सुलभानि बभूवुः तप
व्ययेन । तद्यथा लोपामुद्रागस्त्ययोः संवादेन प्रतीयते महाभारत आरण्य
पर्वणि--

लोपामुद्रा—ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।

क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ ९५.२०

अगस्त्यः—एवमेतद्यथात्थ त्वं तपो व्ययकरं तु मे ।

यथा तू मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ ९५.२१

तपसा सिद्धि^१मन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ।

सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ॥ आर० २.७०

ऋषीणां मनीषया तपः सीमातिगं परिकल्पितं प्रतिभाति ।

तपसो जन्मान्तरफलम्

मरणानन्तरं यथेच्छं फलं लभन्ते तपस्विनः । यथा—

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।

चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥

वाहनासनयानानि योगात्मनि तपोधने ।

अग्नीनुपशयानस्य राजपौरुषमुच्यते ॥

रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।

आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति ॥

१. अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च ।

प्राकाम्यं चेशित्वं च वशित्वं च तथापरम् ॥

यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथैवेश्वरान् ।

प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्वाणसूचकान् ॥

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरोऽणीयान् शीघ्रत्वाल्लघिमा गुणः ।

महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥

प्राकाम्यमस्य व्यापित्वादीशित्वं चेश्वरो यतः ।

वशित्वाद् वशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः ॥

यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।

ऐश्वर्यं कारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥

अन्यत्रैताभ्यो व्यतिरिक्ता दशान्याः सिद्धयो निर्दिष्टा अधोविधम्—

सर्वजदूरश्रवणं परकायप्रवेशनम् ।

वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षत्वं स्रष्टुं संहर्तुमीशता ।

अमरत्वं च सर्वाङ्गं सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥

अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासं च यो वसेत् ।
सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् ॥

अनुशासनपर्वणि ७.८-११

अन्यत्रापि प्रेत्यभावे तपसा स्वर्गः, यशः, दीर्घायुः, भोगाः, ज्ञानं, विज्ञानं, रूपं, सम्पत्, सौभाग्यं, धनं च लभ्यन्त इति सूचितम् ।^१ तपस्विभिः केन वस्तुना जीवनधारणेन प्रत्येकं स्वर्गः, धनं, विद्या, सन्ततिः, गौः, क्रतुः, दाक्ष्यं, वासांसि, आभरणानि च प्राप्यन्त इति च व्याख्यातम् ।^२

वनप्रस्थस्य लोकप्रियता

रामायणानुसारेण न केवलं ब्राह्मणानां प्रीतमासीत् तपोवनमपि तु क्षत्रियराजा विशेषतो रघुवंशीया आत्मकल्याणाय वनवासममृतमित्याहुः ।^३ तपसा पुत्रप्राप्ती राज्ञामप्यभीप्सिता बभूव । इक्ष्वाकुवंशीयः सगरः पुत्र-कामो महत्तपः कैलासशिखरमाश्रितोऽस्तप्यत ।^४

गौतमबुद्धस्य तपःसमृद्धिः वने प्रादुर्बभूव । निर्वाणानन्तरमपि स विशुद्ध-भावेन वने विराजते स्म ।^५

बौद्धसंस्कृतौ आत्मविकासार्थं वनस्य महत्त्वमासीत् । बौद्धेषु तेऽरण्यसंज्ञिनो बभूवुः, येषां चित्तानि वनशोभासौरभादिभिः समाकृष्यन्त । अङ्गुलिमालस्य चित्तं पर्वतानां वनानां च प्रशान्तावरमत । वनानां पुष्प-रञ्जितभूमावुपविश्य मुक्तिं बन्धनविहीनत्वं च भिक्षवो ध्यायन्ति स्म । स्थविर उभयस्तु शरदो वनश्रीसौरभाभ्यामात्मविकासस्य सन्देशमलभत । गौतमबुद्धेन घोषितम्—यावद्वनेषु शयनासनानामुपभोगं भिक्षवः कुर्वन्ति तावदेव तेषां वृद्धिर्भविष्यति ।^६ गौतमस्य भ्राता स्वयमेव योगाभ्यासं कर्तुं

१. अनु० ५७.७-१०

२. अनु० ५७.११-१५

३. इदमेवामृतं प्राह राज्ञि राजर्षयः परे ।

वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ अयो० १४.१९

महाभारते समर्थितमेतत्—

पुत्रसंक्रामितश्चीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ।

विधिना श्रामणेनैव कुर्यात् कालमतन्द्रितः ॥ शा० २१.१५

४. आर० प० १०४.९

५. द्रष्टव्यमत्र 'मुनिं वनस्मिं ज्ञायन्तं एहि पस्सामि गोतमं ॥ सुत्तनिपात ९.१३ ।

अत्र गौतमो मुनिः, ध्यानी, वनप्रिय इति विशेषितः । एतत् सर्वं वैदिकवानप्रस्थ-

संन्यासानुसारेण । Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वनमगमत् । स्वयमेव बुद्धो बहूनि दिनानि वनेषु न्यवसत् । परवर्ति
बौद्धभिक्षूणामावासाय विहारा वनपर्वतभूमिषु निर्मिताः ।

वैदिकधर्मानुसारी यो वानप्रस्थाश्रमजीवन-विधिर्विकसितः स गौतम
बुद्धाय स्पृहणीयो न प्रतिभाति । स तपोमयं वानप्रस्थानां जीवनं
पर्यालोचयत ।^१ तथा हि—

न मच्छर्मसा न नासक्तं न नग्गियं जल्लं खराजिनानि वा ।
नाग्गिहुत्तस्सुपसेवना वा ये वापि लोके अमरा बहू तथा ॥
न मन्ताहुती यञ्जमुतूपसेवना सोधेन्ति मच्चं अवितिण्णकंखं ।
सुत्तनिपात १४.११

राज्ञां वानप्रस्थग्रहणं महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि निदर्शितम्
तथाहि—

सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ।
स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।
सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ॥ २६.७
स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य स नराधिपः ।
पुरन्दरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महामनाः ॥ २६.८
दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन् सम्पतता मया ।
महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ २६.९
तथा शैलालयो राजा भगदत्त-पितामहः ।
तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ २६.१०
तथा पृषधो नामासीद्राजा वज्रधरोपमः ।
स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो गतः ॥ २६.११
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः ।
पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ २६.१२
सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवंगतः ॥
शशलोमा च राजासीद्राजा परमधार्मिकः ।
स चाप्यास्मिन्वने तप्त्वा तपो दिवमवाप्तवान् ॥ २६.१४
द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनं ।
राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमग्रचां गमिष्यसि ॥ २६.१५

१. अन्यत्र गौतमबुद्धस्तपः प्रशंसति । तथाहि—

तपो च ब्रह्मचरियं च अरियसञ्चान दस्सन् ।

निव्वाणसच्छिकिरिया च एतं मंगलमुत्तमं ॥ सुत्तनिपात १६.१०

पाण्डुः स्मरति नित्यं च बलहन्तुः समीपतः ।

त्वां सदैव महीपाल स त्वां श्रेयसि योक्ष्यति ॥ २६.१७

नारदो धृतराष्ट्रस्य वानप्रस्थकृततपःफलेन प्राप्तान् लोकानधोविध-
माश्रमवासिकपर्वणि वर्णयति—

वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ।

ततः कुबेरभवनं गान्धारी सहितो नृपः ।

विहर्ता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिपूजितः ॥ २७.११

कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।

ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ २७.१२

संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।

पूर्वोक्तेन विवरणेन प्रतीयते यत् पुरा राजानो मरणानन्तरं स्वर्गलाभाय
वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवन्तः । आनुवंशिकं विधानमिदमूरीकृतं प्रतिभाति ।
इक्ष्वाकुवंशीयानां राज्ञां वानप्रस्थग्रहणं सुप्रथितमेव ।^१

महाभारतानुसारेण महाराजो ययातिः पुत्रं राज्येऽभिषिच्य वानप्रस्थो
मुनिरभवत् । स नैकवर्षाणि यथापूर्वं वर्णितं तापसजीवनं यापयित्वा स्वर्गं
जगाम ।^२

तपसोऽधिकारः

न केवलं द्विजातीनां पुरुषाणां कृतेऽवधारित आसीद् वानप्रस्थाश्रमोऽपितु
शूद्राणां स्त्रीणां च कृतेऽपि वानप्रस्थस्य द्वारमपिहितमासीत् । विश्रुतमेव
श्रवणकुमारस्यावदानं रामायणे । स वैश्येन श्रवणेन शूद्रायां जातो मुनि-
रासीत् ।^३ माता, पिता पुत्रश्च त्रयस्तपोधना ऋषयो बभूवुः ।^४ तेषामाश्रमः
सरयूतटवर्तिवनेऽभवत् ।^५ पिता यथा स्वपुत्रं निर्वर्णयति, श्रवणकुमारो

१. भगीरथपिता दिलीपो वनमाश्रितः तपःसिद्धिसमायोगात् त्रिदिवं जगाम ।
आरण्यक० १०६.४० । भगीरथो पितृणामुद्धाराय हिमवत्पार्श्वे तपश्चकार ।
शान्ति० १०७.३-१६ ।

२. आदिपर्वणि ८१.१०-१६

३. शूद्रायामस्मि, वैश्येन जातो नरवराधिप । अयोध्या० ६३.५१

४. श्रवणकुमार आत्मविषयकं कथयति रामायणस्यायोध्याकाण्डे—

कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि । ६३.२६

ऋषेहि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः । ६३.२७

जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ ६३.२८

इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः ॥ ६३.४४

५. अयोध्याकाण्ड ६३ तमे सर्गे

ब्रह्मवादी वानप्रस्थो बभूव ।^१ यथा वाल्मीकिः सूचयति मरणानन्तरम्
कुमारः स्वर्गे स्थानमवाप्तवान् ।^२

वानप्रस्थेन सह तस्य पत्नी तद्व्रतपरायणा बभूवेति विषयेऽस्मिन्ना-
शास्त्रकाराणां विप्रतिपत्तिः ।^३ बहवः स्त्रियः पतिहीना अपि वानप्र-
बभूवुः । एतादृशीषु स्त्रीषु शूद्रायाः शबर्या नाम सर्वोपरि राजते । रामाय-
नुसारेण सा ऋषीणां परिचारिका बभूव, परतः तपसा सिद्धा च बभूव ।^४

न केवलमार्या अपि तु आर्येतरा अपि वानप्रस्थव्रतपरायणास्तप-
तप्यन्त । एतादृशो वर्णितो मारीचो रामायणे—

ददर्शाश्रममेकान्ते पुण्ये रम्ये वनान्तरे

तत्र कृष्णाजिनधरं जटामण्डलधारिणम् ।

ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ अरण्ये ३५.३७, ३८

मारीचः स्वमुखेनात्मव्रतपरायणतां वर्णयति—

शरेण मुक्तो रामस्य कथंचित् प्राप्य जीवितम् ।

इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ अर० ३९.१४

उच्चवर्णासु स्त्रीषु अनसूया तपस्विनीषु अनन्यतमा विभाति
रामायणे तस्याश्चरितगाथा मुनिना सस्पृहं चित्रिता । अन्या तत्र वर्त-
मेरुसावर्णेः कन्या स्वयंप्रभा तपस्विनी समुद्रतटीयगुहायां व्रतचारिणी ।^५
वानरान् प्रति वदति—

तपसः सुप्रभावेण नियमोपार्जितेन च ।

सर्वानेव बिलादस्मात् तारयिष्यामि वानरान् ॥

किकिन्धा० ५२.२६, २७

महाभारतानुसारेण—

वानप्रस्थे द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते । आश्व० ५० ३५.४३

राज्योऽपि वानप्रस्था बभूवुरिति

सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः ।

वनं प्रविविशु राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ मौसल० ८.७२

गान्धारी धृतराष्ट्रेण सह तापसी बभूव वल्कलाजिनधारिणी । पाण्डे-
र्मृत्योरनन्तरं सत्यवती वने तपस्विनीभूय दिवंगता । तथा हि—

१. अयो० ६४.२३, २४

२. अयो० ६४.४७-४९

३. रामायणानुसारेणात्रिरनसूया चोभौ समं तपोऽस्तप्येताम् । अयोध्या० ११७ तमे सर्गे ।

४. अरण्य० ७४.१०

५. किष्किन्धाकाण्डे ५१, ५२ सर्गतः ।

सम्पूढां दुःखशोकार्ता व्यासो मातरमब्रवीत् ।
 गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ॥
 तथेत्युक्ते अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
 वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥
 ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
 देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥

आदिपर्वणि ११९.५-१२

ऐतिहासिकयुगे महाराजदर्शकस्य माता महादेवी आश्रमस्था बभूव ।^१
 देवा^२ असुरा ऋषयो मानवाश्चेति सर्वे तपसा स्वाभीष्टं साधयन्तः पुराणे-
 तिहासादिषु श्रूयन्ते । स्वयं ब्रह्मादयो देवाः, विरोचनादयोऽसुराश्च नैष्ठिक-
 व्रतचर्यया तपोऽतप्यन्त स्त्रीणामसुरीणामपि तपःसाधना विश्रुता । तथा हि
 महाभारते—

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महामुरी ।

दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥ आर० १७०.६

पार्वत्यास्तपो विदितमेव । महाभारतेऽम्बाया भृशं तपो वर्णितम् ।
 स्त्रीणामपि तपः कठोरमासीत् ।^३

रावणादि-राक्षसपरिवारस्य ब्रह्मणः प्रीत्यर्थं घोरं तपः महाभारते
 वर्णितम् । तत्र रावणः स्वशिरांसि छित्त्वाग्नौ जुहोतिस्म । तथा हि—

पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।

जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ आर० २५९.२०

न केवलं चतुर्वर्णा अपि तु पञ्चमवर्णोऽपि व्याधो मिथिलावासी
 गृहस्थाश्रमे तपस्वी बभूव । स तपस्वी सन् नित्यं मांसं व्यक्रीणात् । तद्यथा—

अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ॥ आर० १९८.१०

१. स्वप्नवासवदत्ते १.५/६

२. विष्णुस्तपति समुद्र इति महाभारतीयं वचोऽधोविधम्—

येन लोकास्त्रयस्सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।

स एष भगवान् विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ अनु० ६.१८

३. अम्बायास्तपः—

‘संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता’ इति विशेषेण वर्णितम् । उद्योग-

पर्वणि १८७.२१

ऋषयस्तु सपत्नीका गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन्तस्तपस्विनो बभूवुः । एत
दृशेषु महर्षिषु जमदग्निः^१ अगस्त्यः, वसिष्ठः, विश्वामित्रः, याज्ञवल्क्यः
गौतमश्च प्रमुखाः सन्ति । किं बहुना, महाभारतं तु देवादेव-चराचरादीनां
सिद्धान्तरूपेण तपःसिद्धिकारणमिति प्रपञ्चयति । तथाहि शान्तिपर्वणि —

ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगसत्तमाः ।

यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

तपःपरायणाः सर्वे सिध्यन्ति तापसाश्च ते । शा० १५५.११,

तपोविभवेन लोकसेवा

तपोधनानां महर्षीणां तपसैव काचिदनुत्तमा शक्तिः संजाता य
यथावश्यकं तेऽन्यथासाध्येषूपक्रमेषु देवादीनपि उपाकुर्वन् ।^२ तद्यथा महर्षि
दधीचः स्वास्थिदानेन देवानां परमशत्रोर्वृत्रासुरस्य वधाय वज्रनिर्माणे
सहायीभूतः —

ततो दधीचः परमप्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।

करोमि यद्वो हितमद्य देवाः स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥

(त्वष्टा) चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।

अनेन वज्रप्रवरेण देव भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥

आरण्यकपर्वणि १८.२०, २१

ऋषीणां तपसाततायिनो विचारमात्रेणैव निहता भवन्ति ।^३ अन्यथा च
गविजातो मुनिश्च्यवनस्य मूल्यं विनिवेद्य संशयग्रस्तं तमुद्धरतिस्म ।^४

संवरणराजस्य प्रत्युत्थानार्थं वसिष्ठो याजयतिस्म । सूर्यात् तस्य कन्या
तपतीं तस्मै याचित्वा स राज्ञे प्रादात् ।^५ वसिष्ठोऽवर्षणादकालपीडितां प्रजं

१. स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः

स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।

रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ आर० ११६.१-२

आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ११६.३

२. हिमालये ऋषयो देवैः सह समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया । शान्ति० ३१४.६

३. ऋग्वेदे १.११६.१३ ते (काकेयाः) पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।

यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ आर० पर्व १०३.१०

त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ तत्रैव १०३.१४

४. अनुशासनपर्वणि ५१.१८-२५

५. ददौ संवरणस्यार्थं वसिष्ठाय महात्मने ॥ आदि० १६३.५

जीवयामासेति महाभारते निगदितम्—

अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।

वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ शान्ति० २२६.२७

ऋषिर्वसिष्ठो मानसरोवरसमीपं दानवान् निगृह्य देवानां यज्ञकर्म-
निष्पत्तौ सहायकोऽभवत् ।^१

महान् यन्त्रीव प्रतिभाति वसिष्ठो यतो हि नाम स

कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।

आनयत् तत् सरो दिव्यं तथा भिन्नं च तत्सरः ॥ १४०.२३

पुरोहितो भूत्वेमे महर्षयो लोकशासने नृपतीन् प्रगल्भानकुर्वन् । इक्ष्वा-
कूणां साम्राज्यं महर्षिवसिष्ठस्य प्रभावेण समवर्धतेति रामायणीयं महा-
भारतीयं च सम्मतम् ।^२

भौष्मस्य सभासदः कतिपयमहर्षय आसन् । तथाहि—शान्तिपर्वणि
महाभारते—

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः ।

तेषां प्रभावेण यस्य नाविदितं किञ्चिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ ३८.१५

यथा वाल्मीकिर्निर्वर्णयतीमे तपोवनवासा 'महाभागाः सर्वभूतहिते रताः'
सन्ति । अनसूयायास्तपःप्रभावो विस्मयकर एवासीत् । तथाहि—

दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् । ११७.९

यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ।

उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ ११७.१०

दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत् तपः ।

अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निर्बहिताः ॥ ११७.११

देवकार्यनिमित्तं च यया सन्त्वरमाणया ।

दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ ११७.१२

अनसूया सीतायै पातिव्रत्यमुपदिदेश ।^३

१. देवानां कथं सहायभूत इति महाभारतेऽनुशासनपर्वणि वर्णितम्—

तदा तान् दुःखितान् ज्ञात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः ।

अयत्नेनादहत् सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा ॥ १४०.२२

२. आदिप० १६४.९-११

३. अरण्यकाण्डे ११७ तमे सर्गे ।

अरण्यकाण्डे १.१५ आश्वमेधिकपर्वणि अगस्त्यः सर्वलोकहिते रत इति
कथितम् । ९२.५

अपर ऋषिर्माण्डकर्णी पञ्चाप्सरो नाम सार्वकालिकं योजनायतं तदा
निर्मितवान् । वानप्रस्थाः पञ्चमहायज्ञान् नित्यं सम्पादयन्ति स्म । तेषां
मतिथीनां संख्या सातिशयासीत् ।^१ प्रायशो वानप्रस्था ऋषय एव पर्यटन-
परस्परमतिथयो बभूवुः । भवतु नाम केवलमपवादो रामस्तु दण्डकार-
तत्रत्यानां वानप्रस्थानां दश वर्षाणि यावदतिथीभूय सानन्दं व्यतीतवान् ।
बहवो मुनिजनाः स्वीय-पर्यटन-ज्ञान-बलेन रामं निर्दिशन्ति स्म यत् के-
विधिना कुत्र गन्तव्यं कुत्र च शान्तिपूर्वकमवस्थातव्यमिति ।^२ इन्द्रमस्तां सन्धि-
कारकोऽगस्त्यो वैदिकयुगे माहात्म्यं लेभे ।^३ परतो विन्ध्योच्चमानमर्दकस्या-
स्त्यस्य लोकसेवा प्रशस्यतमा वर्तते । तद्यथा रामेण रामायणे वर्णितम्—

निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।

यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ अ० ११.५४

अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ।^४

आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ११.७९

यदा प्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ।

तदा प्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ११.८३

स ब्रह्महन्तारमित्वलं जघान, विन्ध्यमनमयत्, समुद्रमशोषयच्च ।^५ यथा रामो
वर्णयति सोऽयमगस्त्यो 'हिते नित्यं रतः सताम्' आसीत् ।^६ विद्वांसो वान-
प्रस्थाः शिष्यानध्यापयन्ति स्म । भारद्वाजस्यागस्त्यस्य च शिष्या रामायणे

१. भासेन सम्यक् पर्यालोचितम्—तपोवनानि नामातिथिजनस्य स्वगेहम् ।

२. जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ।

क्वचित् परिदशान् मासानेकसंवत्सरं क्वचित् ।

क्वचिच्चतुरो मासान् पञ्च पट् च परान् क्वचित् ।

अपरत्राधिकान् मासानध्यर्धमधिकं क्वचित् ।

त्रीन् मासानष्टमांसांश्च राघवो न्यवसत् सुखम् ।

तत्र संवसतस्तस्य मुतीनामाश्रमेषु वै ।

रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥

सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवा जगाम ह । अरण्यकाण्डे ११.२३-२७

३. तद्यथा सुतीक्ष्णो राममाख्याति तस्यागस्त्यर्षेराश्रमपदमार्गम् । अरण्य० ११.३७-४०

४. ऋग्वेदे १.१६५, १७०, १७१ सूक्तानि

५. 'अगं पर्वतं 'स्तम्भयति' इति अगस्त्यः ।

६. आरण्यकपर्वणि १०१, १०२, १०३ अध्यायाः ।

७. अरण्य० ११.८७ । वानप्रस्थधर्मेणागस्त्यो रामाय भोजनं ददौ । तत्रैव ११.२७

निर्दिष्टाः सन्ति ।^१ व्यासो हिमालयेऽध्यापयत् ।^२

अतिथिपूजा तु वानप्रस्थानां परमो धर्मो बभूव । अगस्त्यः स्वमुनिधर्मं वर्णयति—

अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूजयेत् ।^३ अर० १२.२९

समाजे शान्तिं व्यवस्थापयितुं ते वानप्रस्थाः क्षत्रेभ्योऽस्त्रशस्त्रादिकं ददुः ।^४ अत्रोदाह्रियतेऽगस्त्योपहारो रामाय—

इदं दिव्यं महच्चापं हेमवज्रविभूषितम् ।

वैष्णवं पुरुषव्याघ्रं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥

अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ।

दत्तो मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥

सम्पूर्णौ निशितैर्वाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ।

महाराजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥

सोऽयमगस्त्यः स्वीयब्रह्मबलेन ताटकापतिं सुन्दं हतवान् । विश्वामित्रोऽपि-
शत्रुसंहननेऽप्रतिरथो बभूव ।^५

साधारणतो वानप्रस्था गृहस्थानां प्रबोधाय व्याख्यानादिप्रवृत्तिषु व्यापृता नासन्, किन्तु तेषां दर्शनेनात्मानमुत्थापयितुं समुत्सुका महाजनास्तैः समुपादानेनोपचारेण च वशीकृता इति रामस्य भरद्वाजागस्त्यादि-महामुनीनां सन्दर्शनप्रकरणेनाभिव्यज्यते ।

कतिपयवानप्रस्था मुनयस्त्रिकालदर्शिनः सम्भूय कस्यचित् पुरुषस्य

१. स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ।

अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ अरण्ये १२.१

ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ अरण्ये १२.२१ बालका० ५४.११

२. शान्तिप० ३१४.२३

३. स्वप्नवासवदत्ते तापसी कथयति—तपोवनानि नामातिथिजतस्य स्वगेहम् ।

४. अत एव जायते यन्न केवलं शास्त्रैरपि तु शस्त्रैरपि संस्कृतिरक्षणे समुद्यता आसन्, कतिपये ऋषयः ।

५. बालकाण्डे २५.१०

६. तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ।

तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ बाल० २१.२१

समाजस्य वाकाक्षां सम्पूरयितुं स्वप्रातिभज्ञानमुपायुक्षत ।^१ एवमेव ते महा-
राजानामपि महार्हसचिवा इव समाचरन्तो राष्ट्राभ्युदयाय तान् परामृश्य
नियोजयन्ति स्म । एतादृशेषु महर्षिषु वसिष्ठस्य नाम विद्योततेतमात्मा ।
स रघुवंशस्य राजनीतेर्धुर्य आसीत् ।^२

रामे वने गते भरते चायोध्यामागते राजधान्यां सुशासनं व्यवस्थापयितुं
महर्षिर्वसिष्ठः सभाभवने राज्याधिकारिणां सभामाहूतवान् भरतं च तत्र
शासनभरमूरीकर्तुं समादिदेश ।

रामायणे वाल्मीकी राममुखेन तापसानां लोकप्रवणतां निदर्शयति—

धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।

अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥

अयो० १०९.३६

भरतो वसिष्ठोपदेशेनाप्रभावित आसीत् । पुनश्चित्रकूटे वसिष्ठो सुदीर्घं
व्याख्यानं राममयोध्याप्रत्यावर्तनाय व्यज्ञापयत् । रामोऽपि तस्य वचने पितरं
प्रति श्रद्धालोपं प्रतीयाय । अस्मिन्नवसरे तत्र बहवो महर्षयः समुपेता
आसन् । मुनय ऋषयश्च रामभरतौ प्रशशंसुः । तेषामृषिमुनिगणानामभिप्रेत-
मासीत्—समग्रजनस्थानमण्डले राक्षसानामुपद्रवसंहरणम् । तस्मै प्रयोजनाय
रामस्य जनस्थानाभियानमधिकतरमावश्यकमासीत् । ते स्वमन्त्र-
सम्पूरयितुं भरतं प्रोचुः—

कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।

ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ अयो० ११२.५

भरद्वाजस्यापि रामविषयिणी जिज्ञासा देशरक्षादिशायां तस्योक्तं

१. निशाकरो नाम मुनिः सम्प्राप्तिं समग्रां रामकथामश्रावयत् । अस्यां कथायां
मावश्यकमासीत् लङ्कापतिना सीताहरणवृत्तम् । अनेन समाचारेण भविष्ये वानरा
उपक्रुताः ।

एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवङ्गमाः ।

आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥ किष्किन्धा० ६२.११
इत्येतत् वानरेभ्यो विज्ञापितं निशाकरेण ।

अगस्त्यो रामं प्रतिवदति

भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षणे ।

अपि चात्र वसन् राम तापसान् पालयिष्यसि ॥ अरण्यकाण्डे १३.२०

२. इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधः परमा गतिः । बाल० ५७.२२

३. अयो० ११६.१९ ।

प्रवृत्तिं निदर्शयति । एतत्सर्वं प्रत्यावर्तनकाले भरतेन सह तस्य वार्तालापेन प्रतीयते ।^१

ऋषिकुलपती रामं तस्य भाविकर्तव्यविषयकोपदेशं निजगाद ।^२ एतेन स्पष्टं प्रतिभाति यदनुभवप्रपन्नास्ते वानप्रस्था गृहस्थान् जीवनसौरभावाप्तयेऽनुगृह्णन्ति स्म । पञ्चपुराणस्य निर्देशनं वर्तते—

प्राणिनामुपकाराय संस्थित उञ्छवृत्तिमान् । २.१.३-६

स्वीयतपसो बलेन ऋषयो मत्स्येभ्योऽपि स्वर्गं ददति । तत्र वर्तते च्यवनस्याधोविधमुदाहरणम्—

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्तामुक्तकिल्बिषाः ।

दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥ अनु० ५१.३९

कतिपयवानप्रस्था भारतीयसंस्कृति-रक्षार्थं कूटनीतिमपि अन्ववर्तन्त । तद्यथागस्त्यादय ऋषयो रामसमक्षं प्रकटयन्ति—

एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ।

शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरन्दरः ॥

आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ।

एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणाम् ।

तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ॥ अरण्य० ३०.३४-३६

अलौकिकं दिव्यं चासीत् तपोवनानां प्रभावः प्रणतिभृतां कृते—

प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ।

न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम विद्यते ॥

किष्कि० १३.३६

स्वयंप्रभानाम्नी तापसी विपत्त्यम्बुधौ निमग्नान् हनुमदादिवानरान् नियमोपाजितेन तपसः सुप्रभावेण गुहातोऽतारयत् ।^३

दुष्काले ऋषीणां प्रभावेण जलं प्रावर्षत् ।^४ वसिष्ठः प्रजारक्षणाय जलं प्रावर्षयत् । तद्यथा—

अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।

वसिष्ठो जीवयमास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ शान्ति० २२६.२७

१. अयो० ११३.७-१७

२. अयोध्या० ११६.२१-२५

३. किष्किन्धा० ५२.२६, २७

४. महाभारते आरण्यकपर्वणि ११०.७ । ऋष्यशृङ्गप्रभावात् जलवृष्टिर्बभूवानावृष्टि-संहाराय । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सप्तविमण्डले प्रमुखोऽत्रिः स्वलोकसेवया प्रशस्यतमो विभायते । स
पराशरस्य राक्षसयज्ञं न्यवारयत् ।^१ स दिवा सूर्यो रात्रौ चन्द्रश्च भूत्वातिराजं
स्म । स्वतेजसा पुना राक्षसान् भस्मीचकार सः । स सूर्य तेजस्वितरं व्यधात् ।

वालखिल्या लोकार्थसाधकाः प्रतिभान्ति । तथाहि—

तेष्वेव हि निर्मलं सत्यं लोकार्थं तु प्रतिष्ठितम् ।

लोकोऽयं धार्यते देवि तेषामेव तपोबलात् ॥

महात्मनां तु तपसा सत्येन च शुचिस्मिते ।

क्षमया च महाभागे भूतानां स स्थितिं विदुः ॥

प्रजार्थमपि लोकार्थं महद्भिः क्रियते तपः ।

अनु० १४२ अध्यायतः (गीताप्रेस-संस्करणे)

परोपकाराय तप इति अग्रभूमिस्तपस्विनाम् ।

महाभारतीये युद्धे द्रोणाचार्यमधर्म-युद्धाद् विरमयितुं बहव ऋषयः
समागताः ।^२ ते तस्मै प्रोचुः—

अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ।

न्यस्यायुधं रणे द्रोण समीक्षास्मानवस्थितान् ॥

नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहार्हसि ॥ द्रोण० १६४.८९, ९०

सर्वान् राक्षसान् दाहयितुं पराशरो यं यज्ञं समारभत तं विरमयितुमत्रि
प्रयतते स्म ।

ऋषीणां कृते नासीत् किञ्चित् कर्म क्षुद्रं प्राणिमात्रस्य सन्धारणाय
जावालितनयो हारीतो घोषयति कादम्बर्याम्—अनाथपरिपालनं हि धर्मोऽस्मिन्
विधानाम् । स शुकशावं नीवारकणनिकरेण फलरसेन चाजीवयत् ।

ऋषीणां वरस्य शापस्य च प्रभावः प्रायशो लोकहिताय प्रवर्तते । दुष्कृत
परायणान् देवानपि ते शापभयेन कर्मणो विरमयन्तिस्म, सुजनांश्च सुकर्म
नियोगे प्रोत्साहयन्तिस्म । तथा हि महाभारत आदिपर्वणि—

ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।

समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ १७२.८

१. महाभारते आदि० १७२.८

२. अनु० १५६.९-१४ (गीताप्रेस)

३. ते महर्षय आसन्—विश्वामित्रः, जमदग्निः, भारद्वाजः, गौतमः, वसिष्ठः, कश्यपः,
अत्रिः, सिकताः, गर्गाः, पृथनयः, वालखिल्याः, मरीचिपाः, भृगवः, अङ्गिरसश्च ।
द्रोणपर्वणि १६४.८९, ९०

महाभारते नहुषस्य प्रकरणं विद्यते । स यज्ञे गवामालभनं चकार ।

तदनु—

ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् ।

भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्नते होष्यामहे हविः ॥ शान्ति० २५४.४७

यथा महाभारतयुगे व्यास-विदुरादीनां रामायणायुगे वसिष्ठविश्वामित्रा-
गस्त्यादीनां राजकीयप्रवृत्तिषु प्रभावः प्रावर्तत, तथैव परवर्ति युगेऽपि
ऋषिकल्पानां महात्मनां प्रभावो राजकीय-प्रवृत्तिषु दृश्यते । तथा हि
शिवाजी स्वामिना समर्थरामदासेन साशीर्वादं प्रोत्साहितो मुगलसम्राजः
प्रतिद्वन्द्वीभूय हिन्दूसाम्राज्यं प्रतिष्ठापितवान् हिन्दूधर्मं चारक्षत् । उज्जयिनी-
परिसरे तत्रासीत् स्वामी जदरूपो यस्य दर्शनं १६१७ ई० वत्सरे सम्राट्
जहाँगीरो विषमामपि यात्रां सम्पाद्य दिवसद्वयं चकार ।^१ सम्राटकवरो
१६०१ ख्रीष्टाब्देऽसीरगढं विजित्योज्जयिनीं परावृत्य जदरूपस्य दर्शनं
चकार । तस्य जदरूपस्य चित्रमेकमजयमेरु- (अजमेर) नगरे कृतमासीत्
सम्राज आज्ञया । कुमारस्वामि-मतानुसारेण चित्रमिदं मुगलयुगस्य सर्वोत्तमा
कलाकृतिरस्ति । सरटामसरो सूचयति यत् सम्राट् शासनविषयेषु यथा
वश्यकं जदरूपस्य परामर्शं प्रार्थयते स्म ।^२

ऋषि-गणः

वैदिकर्षयस्तु यथावश्यकं युद्धपरायणा आसन् । तद्यथा कुत्स आङ्गिरस
ऋग्वेद आत्मवृत्तं प्रथयति—

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृतसुतीरसुन्वताम् ॥

१. ११०.७

साति नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामि पृतनासु सक्षणिम् ॥

ऋ० १. १११.३

वानप्रस्थानां वैषम्याणि तैः संधीभूय राज्ञे निवेद्यापाकृतानि ।^३ रामायणा-
नुसारेण सर्वविधा वानप्रस्थाः, वैखानसाः, वालखिल्याः, तापसाः,
मुनयः इत्यादयः

सर्वे ब्राह्मणा श्रिया युक्ता दृढयोग समाहिताः ।

शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ अरण्ये ६.६

१. तुजक-जहाँगीरी नामके ग्रन्थे जहाँगीरस्य लेखः ।

२. J. R. A. S. July. 1971.

३. रामायणेऽरण्यकाण्डे पृष्ठसर्गः ।

ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समागताः ॥ ६.७
 सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ।
 त्वन्नाथोऽनाथवद् राम राक्षसैर्हन्यते भृशम् ॥ ६.१५

महाभारतस्यानुशासनपर्वणि मुनिसंघो वर्णितः —
 यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवादिषु तं वद ॥ १३०.२०
 परिपालय नः सर्वान् राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ अरण्ये ६.२०

पूर्वोक्तेन सन्दर्भेण ज्ञायते यद् ऋषयः पुरा सर्वथाहिंसिता नासन् । ते
 राक्षसेभ्यो रक्षणार्थं राजानः समुद्यता बभूवुः । रामायणेऽन्यत्रापि ऋषिणा
 स्य कृत एतादृशी राजकीयसहायता राक्षसेभ्य आत्मरक्षार्थं याचिता ।^१

ऋषीणां गणानां प्रमुखः कुलपतिर्बभूव । कुलं तु गण एव ।^२ कतिपयग
 ब्राह्मणभूयिष्ठा आसन् । सुतीक्ष्णः कुलपतिरासीद् ऋषिसंघस्य ।^३ कतिप
 ऋषिसंघा भ्रमणशीला बभूवुः । तेषां भ्रमणं ज्ञानार्जनाय देशदर्शनाय
 भवेन्नाम । सुतीक्ष्णः स्वाश्रमविषये सूचयति—

अयमेवाश्रमो राम गुणवान् रम्यतामिति ।

ऋषिसंघानुचरितः सदा मूलफलैर्युतः ॥ अरण्य० ७.१७

ऋषयः प्रायश संघे समूढास्तपश्चरन्ति स्म । विश्वामित्र ऋषि
 सार्धं पुष्करतीर्थे तपोऽतप्यत ।^४ वसिष्ठ ऋषीणां गणैः सहायोद्ध्यां समा
 राज्यशासनं व्यवस्थापयितुमुपचक्रमे ।^५ दण्डकारण्ये मुनिसंघाः, ऋषिसंघ
 वानप्रस्थ-गणाश्चासन् । महाभारते तपस्विनां, साध्यानां, देवानां, वसु
 मरुतां च गणा विभाविताः ।^६

१. अयोध्याकाण्डे ११६ तमसर्गतः ।

२. अभिनन्द्य समापृच्छ च समाधाय च राघवम् ।

स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ अयोध्या ११६.२४

३. अरण्यकाण्डे ७.१७

४. बालकाण्डे ६२.३

५. सभामिक्ष्वाकुनाथस्थ प्रविवेश महायशाः ।

सुधर्मा मिव धर्मात्मा (वसिष्ठः) सगणः प्रत्यपद्यत ॥ अयो० ८१.९, १०

ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधानमात्यान् गणवत्लभान् ।

क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमत्ययिकं हि नः ॥ ८१.१२

६. अरण्ये षष्ठसर्गे । वानप्रस्थगणा ब्राह्मण-भूयिष्ठा आसन् । ६.१५ ।

७. उत्तरायण-सर्ग-१७

बौद्धजातकानुसारेण ऋषीणां समुदाया गणा इति प्रख्याता आसन् ।
कतिपयगणेषु ५०० ऋषय आसन् । प्रत्येकं गणस्य तत्र शास्तेति नामको
निर्देशको बभूव ।^१

तपोवन-व्युष्टिः

वैदिककालत एव ऋषिमानसमरण्ये रममाणं दृश्यते । ऋग्वेदे कश्चिद्
देवमुनिरण्ययानीं प्रीतमना वर्णयति —

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।
आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २
उत गाव इवादन्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।
उत अरण्यानिः मायं शकटीग्वि सर्जति ॥ ३
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५
आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलाम् ।
प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६

दशममण्डले १४६ सूक्तम्

अथर्ववेदे हिमगिरिमरण्यं च प्रति रामणीयक आर्षभावः प्रकटितः ।
तद्यथा —

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु । अथर्व० १२.१.११
एतेषु स्थलेषु तापसानामाश्रमाः प्रतिष्ठापिताः ।

प्रशान्त-प्रदेशेषु प्रतिष्ठितानां वानप्रस्थाश्रमाणां चतुर्दिशं नैसर्गिकशान्तिः
प्रगुणीकृता व्यराजत । तद्यथा महाभारते निरूपितम्—

ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः ।
कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥
वानेयपुष्पनिकरै - राज्यधूमोद्गमैरपि ।
ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ॥
मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥
केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ।
कोकिलानां च कुहरैः शुभैः श्रुतिमनोहरैः ॥
प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित् क्वचिदलंकृतम् ।
फलमूलसमुद्राहैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥

आश्रमवासिकप० ३४.७-११

१. ब्रह्मछत्तजातक ३३६ । परोसहजातक

धृतराष्ट्रस्य वानप्रस्थाश्रमः कुरुक्षेत्र आसीत् । पश्चात् स गृह
द्वारमगच्छत् ।^१

रामायणानुसारेण दक्षिणभारते वानप्रस्थस्यागस्त्यस्या^२श्रमो रा
दृष्टः । तद्यथा—

स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षान्ता मृगद्विजाः ॥

आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ११.७८

आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ११.७९

प्राज्यधूमाकुलवनश्रीरमालापरिष्कृतः ।

प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ११.८०

ये वानप्रस्था ऋषय आश्रमं व्यवस्थाप्य शिष्यान्ध्यापयन्ति स्म, ते
माश्रमेषु गावो व्यराजन्त ।^३

सरस्वत्यास्तटे दधीचस्याश्रम आसीत्—

सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।

षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव ।

पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवन्जीवकनादितम् ॥

सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।

अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥

तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।

त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमत् ॥

अरण्यक० ९८.१३-१७

सुभगस्थलेषु वानप्रस्थानां बहव आश्रमाः समुद्भूताः । ईदृशमासीत्
दण्डकारण्यम्, यस्य विषये सुतीक्ष्णो रामं निवेदयति अरण्यकाण्डे—

पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् ।

एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ ८.१२

सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ।

प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ ८.१३

फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि च ।

कारण्डवविकीर्णानि तटानि सरांसि च ॥ ८.१४

१. कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ आश्रमवासिक प० ४५.७

२. अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च

वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ अरण्यकाण्डे १२.२७

३. ज्ञान्ति प० २३६.६ । वसिष्ठस्याश्रमे कामधेनुरासीत् । बालका० ५४ सर्गे

द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ।

रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिस्तानि च ॥ ८.१५

एतादृशे दण्डकारण्ये पुण्यशीलानामृषीणां कृत्स्नमाश्रममण्डलं द्रष्टुं
रामः समुत्सुक आसीत् ।^१

सुतीक्ष्णोऽगस्त्यभ्रातुराश्रमस्य परिसरं रामाय वर्णयति —

स्थलीप्रायवनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ।

बहुपुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते ॥

पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाशयाः ।

हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥

अरण्यकाण्डे ११.३८, ३९

ऋषिसंघा इमे क्वचिदन्येषां राज्ञां, महर्षीणां देवादीनां चाभियोगेषु
स्ववैचक्षण्यविशिष्टमाध्यस्थ्येन संघर्षप्रशमनं समादधुः ।^२

परतो दण्डकारण्ये माण्डकर्णिमुनेराश्रम आसीत् । मतङ्गस्य ऋषिकुलं पम्पा-
सरोवरस्य परमरमणीयेऽरण्यप्रदेशे मतङ्गवनेऽवस्थित आसीत् । तेषामृषीणां
परिचारिणी श्रमणा शबरी रामदर्शनं यावत् तत्र चिरमावसथं चकार ।^३

वसिष्ठो वानप्रस्थ-संस्थायाः कुलपतिर्बभूव । तस्य बहवः शिष्या
आसन् ।^४ सोऽयमाश्रमो वाल्मीकिना रामायणे वर्णितः । तद्यथा —

वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमम् ।

नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥

देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ।

प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितम् ॥

ब्रह्मर्षिगण-संकीर्णं देवर्षिगण-सेवितम् ॥

तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥

सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ।

अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥

१. अरण्यकाण्डे ८.६

२. वालकाण्डे ६०.१४-३४ । अत्र ऋषिसंघो विश्वामित्र-वसिष्ठ-देवादीनां संघर्षं समापयति ।

३. दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति । अरण्य० ७३.१७
सा तपस्विनी 'विज्ञानेऽवहिष्कृतासीत् ।' अरण्य० ७४.१९

४. वालका० ५४.२३

फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेन्द्रियैः ।
 ऋषिभिर्बालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥
 अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ।
 बालकाण्डे ५१ सर्गतः

तत्रैका गौः कामधेनुरपरा च नन्दिनी आस्ताम् । तयोः संविधा
 विश्वामित्रस्य तस्य महासेनायाश्चातिथ्यं निष्पादितम् । मुनेर्जीवनाधारात्
 कामधेनुः । वसिष्ठो वर्णयति—

अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
 आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च ।
 स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । बाल० ५३ सर्गतः

हिमवत्पार्श्वे^१ तत्रासीद् भगीरथस्य तपोभूमिर्यत्र हिमालयस्य चास्त
 व्युष्टिः समुदितासीत्—

तद्यथा कविहिमवन्तं चित्रयति प्रसङ्गेऽस्मिन्—

शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्मघैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जनि तम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६
 शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यैर्हैर्जलकुक्कुटैः ॥ ७
 मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।
 चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
 जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च सङ्कुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
 क्वचित्कनक-संकाशं क्वचिद्रजतसन्निभम् ।
 क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १०

आरण्यकपर्वणि १०७ अध्यायतः

१. मेरुपार्श्वेऽयमाश्रमः समुत्थित इति आदिपर्वणि ९३.६

तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।

मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन् भरत-सत्तम ।

वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ९३.७

‘वानप्रस्थाश्रमान् परितः सर्वं सुन्दरं सौम्यं सुखदं च भवतु’ इत्येत-
दुद्दिश्य तापसैर्वनमेव स्वसंरक्षणेनोपवनीकृतम् । केन प्रकारेण तत्सर्वं
निष्पादितमिति मतङ्गस्य कर्मयोगेन प्रकटीभवति । तेन दृष्टमासीद्यद् वाली
दुन्दुभेः शवं तस्याश्रमे क्षिप्तवान् । एतादृशं वीभत्सं परिहर्तुं तेन घोषणाकृता-

क्षिपता पादपाश्र्वे मे सम्भग्नाश्चासुरीं तनुम् ।
समन्तादाश्रमं पूर्णं योजनं मामकं यदि ।
आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ॥
वनेऽस्मिन् मामके नित्यं पुत्रवत् परिरक्षिते ।
पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलभवाय च ।
दिवसश्चाद्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोऽस्मि वानरम् ।
बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥

किष्किन्धाकाण्डे ११.५४-५८

उपकिष्किन्धं सप्तजनाश्रमस्य परिवेशो रमणीयतामावहत् । तद्यथा
द्रुमण्डवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् —

एष मेघ इवाकाशे वृक्षपण्डः प्रकाशते ।
मेघसंघात-विपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥

सुग्रीव आचक्षे —

एतद् राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
उद्यानवनसम्पन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥
विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ।
तूर्यगीतस्वनश्चापि गन्धो दिव्यश्च राघव ॥
त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो हृद्येष प्रदृश्यते ।
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥
एते वृक्षाः प्रकाशन्ते सूर्यसंसक्तमस्तकाः ।
मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा ॥^१

बौद्धसाहित्यानुसारेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणः सहस्रश ऋषिप्रवज्यां गृहीत्वा
हिमालयप्रदेशे प्रतिवसन्ति स्म । महर्षयः शिष्यैर्ऋषिभिः सह काशीं यावत्
पर्यटन्ति स्म ।^२

१. किष्किन्धाकाण्डे १३.१४-२४

२. केसव-जातकानुसारेण काशीराष्ट्रवासी कल्पकुमारो ब्राह्मणः तक्षशिलायां
सर्वविद्यासु पारङ्गतो हिमालये ऋषिप्रवज्यामनुवर्तमानो महर्षिकेशवस्य प्रधानशिष्यो
बभूव । केशवस्य शिष्या ५०० प्राया आसन् ।

रमते मानसं भासवर्णिततपोवने—

विश्रब्धं हरिणाश्ररन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया

वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिता ।

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥ स्वप्न० १.१

शाकुन्तले वर्णितः कालिदासेनात्मदृष्टो मारीचाश्रमोऽदितिपरिवर्ति
मन्दारवृक्षः, स्वर्गादधिकतरं निर्वृति-स्थानम्, यत्र दर्शको राजापि अमृ
हृदेऽवगाहत इवः —

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणु-कपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं शिल्पशिलातलेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमः

यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिन्तपस्यन्त्यमी ॥ ७.१२

कादम्बर्या महाकविर्बाणः स्वीयेनासाधारणप्रतिभोन्मिषितचक्षुषा दृ
वानप्रस्थानां पारम्परिकतपोवनं निर्वर्णयति । तदभिरामकं सर्वं संक्षेपे
प्रस्तूयते—

‘सन्निहितकुसुमफलैः, उल्लसितचूतरेणुपटलैः संसक्तपादपैरुपगूढम्, दण्डक
रण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमितकुशकुसुममृद्भिर्दध्ययनमुख
शिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिर्मुनिभिरन्योपकण्ठम्, उत्कण्ठिशिखि
मण्डलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानम्, आसन्नवर्तनीभिस्तपोधनसम्पर्का
वापगतकालुष्याभिस्तरङ्गपरम्परासंक्रान्तरविबिम्बपङ्क्तिभिस्तापसदर्शनागत-
सप्तर्षिमालाविगाह्यमानाभिरिव विकचकुमुदवनम्, ऋषिजनमुपासितुमवती
ग्रहगणमिव निशासूद्वहन्तीभिर्दीधिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमि
शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरतमुत्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमि
पादपैः, आबद्धपल्लवाञ्जलिभिरुपास्यमानमिव विटपैः उटजाजिरप्रकीर्ण
शुष्यच्छयामाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-पतन
तालीफलम्, अध्ययन-मुखरवटुजनम्, अनेकसारिकोदघुष्यमाणसुब्रह्मण्य
आसन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमाननीवारवलिम्, परिचितशाखाभृगकराकृष्टि
निष्कास्यमानप्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विषाणशिख
रोत्खन्यमानविविधकन्दमूलम्, अम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाणविटपा
लवालम्, उपजातपरिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपवनसंघुक्ष्यमाणमुनिहो
हुताशनम्, उपचर्यमाणातिथिवर्गम्, पूज्यमानपितृदेवतम्, अर्च्यमानहरिह
पितामहम्, उद्दिश्यमानश्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमानयज्ञविद्यम्, आलोच्यमान

धर्मशास्त्रम्, वाच्यमानविविधपुस्तकम्, विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थम्, आरभ्यमाणपर्णशालम्, आवध्यमानध्यानम्, साध्यमानमन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपहूयमानवनदेवतावलिम्, निर्वर्त्यमानमौञ्जमेखलं, क्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाणसमिधम्, उपसंस्क्रियमाणकृष्णाजिनम्, सत्क्रिय-माणपरिव्राजकम्, मातङ्गकुलाध्यासितमिव पवित्रम्, सदासन्निहिततरु-गहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।^१

कथासरित्सागरानुसारेण क्वचिद् वानप्रस्थानां कृते सफलस्निग्धपादपा एवाश्रमा आसन् ।^२

भारतंप्रण आश्रमाः

प्राचीनकाले वानप्रस्थानामाश्रमाणां स्थितिर्भारत आ हिमालयात् समुद्रपर्यन्तं सर्वत्र दृश्यते । बौद्धजातक-कथानुसारेण बहवो जना ऋषि-प्रव्रज्यां स्वीकृत्य प्रायः हिमालयप्रदेशेऽगच्छन् । तत्रासंख्या आश्रमा अवस्थिता बभूवुः । तेषु आश्रमेषु प्रधाना ऋषयः शिष्यैः सह न्यवसन् ।

हिमालये परमविख्यातो नरनारायणयोराश्रमो बदर्यामासीत् । सोऽयं पर्वतो वानप्रस्थानां तपोभिः शाश्वतं पावनतां विधत्ते ।^३ एतस्यां पर्वतभूमौ भगीरथः 'जगाम हिमवत्पार्श्वे तपस्तप्तुं नरेश्वर' । आर० १०७.३ तत्र वर्षसहस्रं तपसा गङ्गां प्रसाद्य पुनः तस्या धारणाय—

'कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम्' । आर० १०७.२४ उपमेरु वसिष्ठस्याश्रम आसीत् ।^४

हिमालयप्रदेशे नन्दातट ऋषभस्याद्भुतैव तपोभूमिरासीत् । तत्र देवानामृषीणां च वसतिर्व्यराजत ।^५ समीपवर्तिप्रदेशे तत्रासीत् कौशिक्यास्तटे विश्वामित्रस्य तपोभूमिः । नातिदूरमासीत् ऋष्यशृङ्गस्याश्रमः ।

महर्षिभिः सर्वत्राध्युषितं कश्मीरमण्डलं महापुण्यात्मकमासीत् । महा-भारतानुसारेण—

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।

अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ आर० १३०.११

१. कादम्बरी—जावाल्याश्रमवर्णनम्, पृ० ८३-८९

२. कथा० ५.२.१३

३. 'तपस्विशरणो हिमालयः' इति किष्किन्धाकाण्डे ११.१७

४. आदि० ९३.६

५. स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते । आरण्यक० १०९.४

मानसरोवरमार्गे पर्वतोपत्यकायां परशुरामस्य साधनाभूमिर्व्यराजत ।
परवर्ति-सरोवर उज्जानको वसिष्ठस्य साधना-स्थली बभूव ।^{१०}

नर्मदामनु च्यवनस्याश्रमो व्यराजत ।^{११} वितस्तामनु महर्षीणां महत्
वसतिराबभूव ।^{१२} अनुयमुनं जलोपजलयोर्मध्ये शिविप्रदेश उशीनरराज
मुनयो दृश्यन्ते स्म ।

वाल्मीकिरामायणानुसारेण गङ्गातमसयोः सङ्गमे प्रयाग-समीपं वाल्मीकि-
राश्रम आसीत् । गङ्गायमुनयोः सङ्गमे भरद्वाजाश्रमो व्यराजत । गङ्गा-
दक्षिणतटे काशीतः परं विश्वामित्रस्य सिद्धाश्रमोऽवस्थितः ।^{१३} तदनन्तरं
गङ्गासरयूमध्ये महादेवस्य पुण्याश्रम आसीत् ।^{१४} वत्सभूमिरुपप्रया-
गपुण्यशीलानां महात्मनां तापसानां सिद्धचारणसेविता बभूव ।^{१५}

१-२. आरण्यके १३०.१२, १४

३. आरण्यकपर्वणि १२१.२१

४. वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।

महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां मुनिर्मलाम् ॥ वन० ८२.८९ गीता प्रेस

५. इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः ।

वर्षाणि सुबहूनीह यथायुगशतानि च ॥

तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ।

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥

सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ।

मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ बालकाण्ड २९ तमसर्गतः

तत्र बहवः सिद्धाश्रमनिवासिनो मुनयोऽवसन् । अनेन ज्ञायते यत् परम्परया
नैकयुगावस्थ आसीदयमाश्रमः ।

६. तौ प्रयान्तौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ।

ददृशाते ततस्तत्र सरयवाः सङ्गमे शुभे ।

तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम् ।

बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥

तस्या (शिवस्य) यमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ।

शिष्या धर्मपरा वीर तेषां पापं न विद्यते ॥

न्यवसन् सुमुखं तत्र कामाश्रमपदे तथा । बालकाण्डे चतुर्विंशसर्गतः ।

अयमाश्रमोऽतिप्राचीन आसीत् परम्परया तपोधनैरुपभुक्तः ।

७. उद्योगप० १८७.२३ । अम्बेति ख्याता तपस्विनी भारतस्य विविधभागेष्ववस्थिते
नन्दाश्रमे, उलूकाश्रमे, च्यवनाश्रमे, कौशिकाश्रमे, माण्डव्याश्रमे, दिलीपाश्रमे, रामहृद-
गार्ग्याश्रमे च तीव्रतपसा गात्राणि आप्लावयत । उद्योगे १८७.२५-२८

रामः प्रयागतश्चित्रकूटमगमत् । मार्गे बहूनामृषीणामाश्रमा अवस्थिता आसन् ।^१ चित्रकूटे पुनर्मुनीनां महती वसतिर्बभूव ।

मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिञ्शिलोच्चये । अयो० ५६.१५
तदा वाल्मीकेराश्रमस्तत्रासीत् ।^२ भरतस्तापसानामाश्रमान् चित्रकूटे परिलक्ष्य शत्रुघ्नं दर्शयति—

तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथोऽनघ ॥ अयो० ९३.१८
वनेऽग्निधूमं दृष्ट्वा जना भरतं सूचयन्ति—

अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ अयो० ९३.२३
तत्र मन्दाकिनी ऋषीणामवगाहनाय प्रशस्यं प्रावहत् ।^३ इयं मन्दाकिनी विधूतकल्मषैः सिद्धैर्नित्यविक्षोभितजला शुशुभे ।

चित्रकूटस्थर्षीणां कश्चिन्महर्षिः कुलपतिर्बभूव ।^४ स राक्षसेभ्यस्वस्तः स्वकुलस्य ऋषिभिः सह नातिदूरमश्वमुनेराश्रमं प्रत्यगच्छत् ।^५

चित्रकूटप्रदेशे मन्दाकिन्यास्तटेऽन्नेर्महर्षेराश्रमः पुराणेतिहासविश्रुतो रामाय स्वागताग्रभूमिर्विराजते स्म ।

यथाकाशे सूर्यमण्डलं विभाति तथैव दण्डकारण्ये परमर्षिभिरधिष्ठितं तापसाश्रममण्डलं चकासांचक्रे ।^६

दण्डकारण्ये शरभङ्गस्य,^७ सुतीक्ष्णस्य,^८ माण्डकर्णेः, अगस्त्यस्य च आश्रमा आसन् । तदन्तरं नैसर्गिकविभवमण्डिते समुद्रतटेऽद्वितीयमेवाश्रममण्डलं व्यराजत, यत्रात्यन्तनियताहाराः परमर्षयो वसन्ति स्म ।^९ सुभद्रवटस्याध-

१. पन्थानमृषिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः । अयो० ५६.४

२. अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् । ५६.१६

३. जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।

४. ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ अयो० ९५.६

५. अयो० ११६.४ । सोऽयं कुलपतिः 'जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः' इत्यनेन संन्यासस्यैतादृशानां कृते विकल्प एव प्रतिभाति रामायणयुगे ।

६. बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् ।

अश्वस्याश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ ११६.२०

स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह । ११६.२४

७. अरण्यकाण्डे १.१-९

८. अरण्यकाण्डे ५.४

९. अरण्यकाण्डे ५.३४

१०. तत्र परमर्षिभिः सह सिद्धाः वैखानसाः, वाल्खिल्याश्च प्रतिवसन्ति स्म । अरण्यकाण्डे ३५ सर्गे

स्ताद् बहुविधवानप्रस्थाश्रमाणां शरणमासीत् ।^१ परतः समुद्रतटे मारीचश्रम आसीत् ।^२

महर्षिमतङ्गस्याश्रमः पम्पासरोवरतटमनु व्यराजत । तत्र स स्वस्मिन् ऋषिभिः सह न्यवसत् ।^३

किष्किन्धातो नाति दूरमासीत् सप्तजनाश्रमः । अत्र सप्तजना मुनयः संशितव्रता अतप्यन्त ।^४

दक्षिणस्योदधेस्तीरे निशाकरमुनेराश्रम आसीत् ।^५ महर्षेर्दधीचस्याश्रमसरस्वत्यास्तीरेऽवस्थितोऽभवत् । तत्र देवाः —

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ।

सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतायुतम् ॥ आरण्यक० १८.१३

महाभारतनुसारेण दक्षिणदिशायां गोदावरी नदी तापसाचरिता बभूव तथैव वेणा भीमरथी च नद्यौ तापसालयभूषिते आस्ताम् । तत्र माठरवने गस्त्यस्याश्रमो बभूव । पिण्डारक-नामके स्थाने तापसास्तपोऽतप्यन्त । सुरा तत्रासीत् उज्जयन्तनामकं तपोवनं सत्वरफलदायकमिति विश्रुतम् । तापस नामरण्यानि प्रवेण्या उत्तरमार्गेऽवस्थिता आसन् । ताम्रपर्णी-समीपं देवा तपोभूमिर्व्यराजत । तत्र गोकर्णतीर्थमासीत् ।^६

उत्कल-प्रदेशे वैतरणी-नद्या गिरिशोभित उत्तरतीरे ऋषीणामाश्रम आसन् ।^७ महेन्द्रपर्वते भृगुवसिष्ठकाश्यपकुलानां तापसा अवसन् ।^८

वानप्रस्थानां पीडकास्तेषां पराभवश्च

विषमस्थितिष्विमे वानप्रस्था ब्रह्मर्षयो विवशीकृता अयुध्यन्त । वे वसिष्ठोऽग्रगण्यः । शत्रुभूतान् विश्वामित्र-पुत्रान् स हुङ्कारेण ददाह ।^१ किन्ति कालानन्तरं महादेवाद् धनुर्वेदं साङ्गोपाङ्गोपनिषदं सरहस्यं लब्धम् ।

१. अरण्यकाण्डे ३५.२७-३०

२. अरण्यकाण्डे ३५.३७-३८

३. अरण्यकाण्डे ७३.२३

४. किष्किन्धाकाण्डे १३.१८-२८

५. किष्किन्धाकाण्डे ६०.७, ८

६. महाभारते आरण्यकपर्वणि ८६ अध्यायतः

७. आरण्यकपर्वणि ११४.४

८. आरण्यकप० ११५.२

९. दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ।

विश्वामित्र-मुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥

अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धो वसिष्ठं जपतां वरम् ।

हुङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महारुषिः ॥ बाल० ५५.५६

विश्वामित्रो वसिष्ठस्याश्रमं भस्मीचकार । रोषाविष्टो वसिष्ठः स्वदण्डेन विश्वामित्रं परावर्तयत् ।^१

विश्वामित्रस्य वसिष्ठेन महायुद्धं कामधेन्वर्थं प्राचलत् । कामधेनोर्दिव्य-
प्रभावेण परास्त एव विश्वामित्रः क्षत्रं परित्यज्य ब्राह्मणत्वं लब्धुं तपस्तेपे ।^२
वसिष्ठस्य होमधेनुं प्राप्तुं द्योनामको वसुः प्रायतत । स तां चोरयामास ।
वसिष्ठेन शप्तः स देवलोकात् पतितो मानवलोकेऽवतरितो भीष्मो बभूव ।^३

वसिष्ठपौत्रस्य पराशरस्य राक्षसयज्ञो निशिचराणां विनाशाय सुप्रथितोऽ-
स्ति । तद्यथा महाभारते—

ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसांश्च महामुनिः ।

ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ आदि० १७२.३

ईदृशी विषमा स्थितिर्नैकस्थलेषु दृश्यते यद् वानप्रस्थास्ताडिताः,
पीडितास्तपःकर्मसु विहताश्च सन्ति । तथाहि महाभारतानुसारेण—

ते (कालेयाः) रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।

आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ आर० १००.२

वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुर्गामभिः ।

अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ १००.३

च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।

फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ १००.४

भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।

वाग्व्याहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः सन्निपातिताः ॥ १००.५

कलशैविप्रविद्धैश्च सुवैर्भग्नैस्तथैव च ।

विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ १००.१०

निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।

जगदासीन्निरुसाहं कालेयभयपीडितम् ॥ १००.११

१. आग्नेयास्त्रो विश्वामित्रो ब्रह्मदण्डधरश्च वसिष्ठो विवदेते ।

वसिष्ठः — क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद् बलं तद् विदर्शय ।

क्व च ते क्षत्रिय-बलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ॥

विश्वामित्रस्य वारुण-रौद्रैन्द्र-पाशुपत-जृम्भणादि ब्रह्मास्त्रं यावत् शस्त्रास्त्राणि
वसिष्ठस्य ब्रह्मदण्डेन ग्रस्तानि । वसिष्ठस्य विजयस्य घोषणा मुनिभिः कृता —

निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महाबलः ।

अमोघं ते बलं श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ बाल० ५६.२१

२. आदिपर्वणि १६५.२८-४४

३. आदिप० ९३.९-४४

न केवलमसुरा अपि तु नृपतयोऽपि क्वचिद् ऋषिभिः सह वैमनस्यमुदवहन्
तत्रासीत् पुरुरवा यो नमिषेयर्षीणा कृते विश्वकर्मणा विरचितां स्वर्णमयं
यज्ञवेदिं ग्रहीतुमुदसहत । एवं प्रोत्तेजितैर्मुनिभिः स राजा कुशवज्रं हतः ।^१

कपिलः सगरस्य पुत्रैरनादृतस्तान् चक्षुस्तेजसा ददाहेति महाभारती
कथा ।^२ ऋषीणां हन्तासीत् कार्तवीर्यः । तस्योपद्रवोपघातिता ऋषयो विष्णु
इदं प्रकरणं निवेदयामासुः ।

च्यवनस्य पीडिका शर्यातेः कन्या बभूव । तया सहोद्वाहेनैव मुने
प्रतिशोधः प्रतिपन्नः ।^३ अस्मिन् प्रकरणे इन्द्रस्यापि तमृषिं प्रति दुर्व्यवहारः
फलति स्म । इन्द्रस्य मन्तव्यं वज्रप्रहारचेष्टां च ऋषिणोत्पादिता कृत
विफलीचकार ।^४

महापीडकौ ध्वंसकौ बभूवुर्महाभारतवर्णितदुर्णयौ सुन्दोपसुन्दौ—

आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।

गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४

पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।

तयोर्भयाद् द्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७

सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तहितावुभौ ।

तैस्तेरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥

आदिपर्वणि २०२ तमाध्यायतः ।

अस्यां स्थितौ देवर्षयः, परमर्षयः, महर्षयश्च पितामहाय ब्रह्मणे सुन्दोप-
सुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ।^५ ब्रह्मणः कूटनीतिचक्रेण तिलोत्तमया
मोहितौ तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ।

ऋषयः परपीडकाः

न सर्वथा ऋषिभिररिषड्वर्गो वशीकृत आसीत् । अकारणमपि
कुत्रचित्तेषां हिंसा-प्रवृत्तिरुदजृम्भत इति स्खलनमेव प्रतिभाति तेषाम् ।
महाभारते च्यवनो कुशिकवंशविनाशार्थं भृशं यतत इति वर्णितम् । च्यवनो
कापटिकवृत्त्या—

दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ।

च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।

वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह मयानघ ॥ अनुशासन० ५२-१-१

१. वायुपुराणे २.१४-२०

२. आरण्यकपर्वणि १०६.३

३. आरण्यकपर्वणि ५२२.२५

४. आरण्यकप० १२४-१२५ अध्यायतः ।

५. आदिपर्वणि २०४.२५

भवतु नाम परीक्षार्थं यन्महातपस्वी दुर्वासाः कृष्णस्यातिथिर्वभूव नैक-
विधिना स कृष्णं रुक्मिणीं चापीडयत् ।

वानप्रस्थानन्तरं गृहाश्रमानन्तरं वास्ति किमपि अवसेयमिति महाभारते
जैगीषव्यासितदेवलोराख्याने सरसं व्यावृत्तम् ।^१ तत्रासितदेवलो गृहाश्रम
एव तपोधनो योगशक्तिमवाप्तवानासीत् । स जैगीषव्यस्य तपसो योगजं
महाप्रभावं परिलक्ष्य तं च संन्यासयोगं विनानवाप्तव्यं ज्ञात्वा संन्यासदीक्षा-
मुरीकर्तुं दृढनिश्चयो बभूव । प्रकरणेऽस्मिन् कविः संन्यासस्य त्रुटीरपि परि-
कल्पते । असितस्य संन्यास-ग्रहणाभिप्रायस्य पक्षविपक्षयोर्मामिकतत्त्वदर्शनं
तेन समुत्थापितम् । तद्यथा व्यासो निदर्शयति —

संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ।

ततो दृष्ट्वा परुरुदुः कोऽस्मान् संविभजिष्यति ॥ शल्य० ४९.५५

इदं श्रुत्वा देवलः संन्यास-प्रवृत्तिं व्यजहात् । किन्तु तदनन्तरं करुणतमं
रोदनं तत्राश्रूयतौषधीनामधोविधम् —

पुष्पाण्योषधयश्चैव रोह्यन्ते सहस्रशः ।

पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ॥

तत्र प्रश्न आसीदसितस्य समाधानाय —

मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत् ।

त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ॥

आधुनिकयुगे वानप्रस्थः

अद्यापि न केवलं भारतेऽपि तु विदेशेष्वपि वानप्रस्थजीवनस्योपयोगिता
मनीषिभिरनुभूयते । जर्मनदेशस्य डा० ग्राफ-कार्लफ्रीड-डर्कहीमः पश्चिम-
जर्मनप्रदेशस्य ब्लैकफारेस्टे (कृष्णवने) विश्वविश्रुतं वानप्रस्थाश्रमं
स्थापितवानस्ति ।^२ स तु प्रथमजर्मनमहायुद्धे सेनाचरो बभूव । पश्चाद्दर्शन-
शास्त्रं मनोविज्ञानं चाधीत्य कतिपय-विश्वविद्यालयेषु प्राचार्योऽभवत् ।
द्वितीयमहायुद्धानन्तरं पुनः जर्मनीदेशे विश्वविद्यालयेषु प्राध्यापकपदमस्वीकृत्य
स्वजीवनस्य शेषकालमर्जितज्ञानानुरूपं वानप्रस्थचर्यं चरन् व्यतीयाय ।^३

१. शल्यपर्वणि ४९ तमाध्यायतः ।

२. डर्कहीम महोदयो १९७४ ख्रीष्टाब्दे नवदिल्लीनगर्यां जवाहरलाल-स्मारकभाषण-
मालायां 'योरपस्याधुनिकाध्यातमे भारतीयः प्रभावः' इति विषयमधिकृत्य प्रावोचत् ।

३. He subsequently returns to West Germany in order to pursue
his own line of thought and develop his own Āśrama at Todmoos
which has become a centre for men and women from all
over the world who want to discover themselves.

जम्बूकश्रीराज्यस्य युवराजः कर्णसिंहो वानप्रस्थ-जीवनस्य भूयिष्ठम्।
 कर्षणं मन्यमानः स्वमनीषां प्राकटयत् — I cherish a desire in the recess
 of my heart to one day build myself a small āśrama in such
 surroundings where with the body and mind made pure and
 free from the tentacles of desire and fear, ego and attachment
 one can concentrate upon the unalloyed purity of nature and
 thereby perhaps achieve spiritual illumination. When I am
 able to fulfil my desire, I can think of no better spot than
 where I am now sitting overlooking this placid lake.^१

एतत्सर्वं स मार्गस्थशेषनागकासारसमाश्रितस्य भक्तियोगनिषण्ण-ब्रह्म-
 विष्णु-शिवरूप-हिमगिरिशिखरत्रयस्य क्रोडे ध्यानावस्थितदिव्यतामनुभव-
 दीरयति ।

नागरजीवनस्य ग्रामजीवनस्य वा भवति कश्चिन्मानदण्डो यस्य प्रति-
 पालनेन तत्रत्यसमाजे जनाः सुखं प्रतिष्ठां चार्हन्ति । लौकिकविभवे-
 साध्यस्य कामवर्गस्य प्रतिपत्तये तत्र प्रायशः समारम्भा विरच्यन्ते, अनुष्ठी-
 यन्ते च । नैतावता शाश्वतपरानन्दं परिपश्यन् नागरिकं ग्रामिकं च जीव-
 पथं परित्यज्य विरक्तो विद्वान् कंचिदुत्तरपथं समीहमानो गृहं परित्यज्य
 गृहीतनिसर्गशरणान् आरण्यकान् मुनीन् समाश्रयते । आरण्यकमुनीनां वान-
 प्रस्थानां वा जीवनविधिमात्मसात्कृत्य स सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्तपोज्ञान-योगप्रभाव-
 संवर्धनेन प्रकृतिप्रदत्तसाधनैर्वनेषु प्रशान्त-जीवनं पुष्कलं यापयन् परलोकेऽपि
 परां निर्वृतिमनुवीक्षत इति धारणासीत् पुरासंख्यानां मनीषिणाम् ।

तदिदं वानप्रस्थजीवनं वैकल्पिकमेवासीत् प्रायशो भारतीयसंस्कृतौ ।
 वैदिकयुगे बहव ऋषय आजीवनं गृहस्था एवाधितिष्ठन्ति स्म । मनुर्गृह-
 श्रमानन्तरमपि संन्यासाश्रमस्य विधानं स्पष्टयति ।^२ तदनन्तरं साधका
 ब्रह्मलोकं व्रजन्ति स्म । तद्यथायर्ववेदे निर्दिशितम्—

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पावमानी द्विजानाम् ।

आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥

१. Yuvarāja Karna Singh : The Glory Of Amaranatha—A
 Pilgrimage to Shree Amaranatha, Kashmira, p. 24

२. मनुस्मृतिः ६.३६-३९

संन्यासाश्रमः

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥

महाभारते शान्ति० २३६.३०

विमुच्याग्नि-धन-कलत्र-परिवर्हसङ्गान्, आत्मनः
स्नेहपाशानवधूय परिव्रजन्ति समलोष्टाश्मकाश्चनास्त्रि-
वर्गप्रवृत्तेष्वारम्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु तुल्य-
वृत्तयः स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां
वाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्ष-
मूलदेवायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा ।
नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामे एकरात्रिकाः ।

प्रविश्य च प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां
भवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचित-
भैक्षाः, कामक्रोधदर्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभि-
मानहिंसा-निवृत्ताः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।

यो भैक्षचर्योपगतैर्हविर्भिश्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकात् ॥

मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं शुचिः सुसंकल्पित-बुद्धियुक्तः ।

अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोके श्रयते द्विजातिः ॥

महाभारते शान्तिपर्वणि १८५.३-६

कषायं पाचयित्वाशु श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु ।

प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ शान्ति० २३७.३

स वनेऽग्नीन् यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।

निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ शान्ति० ३१३.१९

ब्रह्माश्रमः

ब्रह्माश्रमस्यादि-प्रतिष्ठापका त एव ब्रह्माणः सन्ति, ये जगत् आदिका-
ब्रह्म^१ योगदृष्ट्या विभाव्य स्वानुभूतं वर्णनद्वारेण विश्वरूपमकुर्वत् । ब्र-
विषयक-विमर्श ऋग्वैदिकयुगेऽपि सम्यक् प्राचरत् । तथा हि—

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषी मृगाणाम् ।
अर्थात् ब्रह्मा देवेषु श्रेष्ठः । ऋ० ९.९६.६

ब्रह्मा वदति जातविद्याम् । ऋ० १०.७१.११
यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । ऋ० ८.४४.२३
ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः ॥ ऋ० १०.१०९.५

यदा कश्चिन्मनीषी स्वज्ञानेन योगाभ्यासेन च ब्रह्मसंस्थो भवति, तदा
लोकव्यवहार-विनिर्मुक्तो ब्रह्मभावमाप्नोति, ब्रह्म भवति वेति यजुर्वेदे सा-
निर्दिशितम्—

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ॥ २३॥
उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि सं विवेश ॥ २४॥
ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ २५॥
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ यजु० ३॥
अत्र ब्रह्मणि मनसो धियश्च योगोऽभिप्रेतो मनीषिणः ।

मानवजीवनस्य सर्वोच्चो हेतुर्मनीषिणां मतेन मोक्ष एव, येन कश्चि-
पुरुषः शाश्वतमानन्दं प्राप्नुयात् । इयं सिद्धिस्तावन्मात्रं न सम्भवति
यावन्मात्रं पाञ्चभौतिकशरीरं लौकिकसुखदुःखकारकं परिगृहीतं वर्तते
जन्मना नवं नवं शरीरं तावद् गृह्णाति पुरुषो यावत्स मोक्षं न लभते
शरीरग्रहव्यावृत्तये वैदिकपरम्परानुसारेणेहजन्मनि तदनन्तरं चात्म-
परमात्मना ब्रह्मणा वा एकत्वमपेक्ष्यते ।

१. (क) मूलतो ब्रह्म जीवनविधानमेव, येन कश्चित् साधकः सृष्टिविषयकं परं क-
विजानाति । तद्ब्रह्मपरायणो ब्रह्मेति संज्ञितम् । स तु वैदिकब्राह्मणः ।

(ख) आदौ बहवो जनाः शैशवादेव ब्रह्मपरायणाः प्रभूय गृहावासमकल्पयन्तो यावज्जी-
ब्रह्माभिमुखा विचरन्तो ब्रह्मसंस्थाः, ब्रह्मनिष्ठाः, ब्रह्मज्येष्ठाः, ब्रह्मभूयं गताः, ब्रह्ममूर्त-
ब्रह्मण्या इत्यादिनामभिः प्रसिद्धा बभूवुः । त एव मूलतो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणश्च ।

(ग) ये केवलं शैशवेऽभ्यस्त-ब्राह्मविधयः, ते परवर्तियुगे ब्रह्मचारिण इति संज्ञिता-
ये यावज्जीवं ब्रह्मनिष्ठं जीवनं यापयन्ति स्म ते ब्रह्मनिष्ठा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः प्रोक्ता-

मोक्षस्तु साध्यम् ।^१ तस्य प्रमुखसाधनानि सन्ति — ब्रह्मविद्या, विरतिः, ध्यानयोगश्च ।^२ एतेषां साधनानां भूमिका वानप्रस्थोचिततपसा निर्मीयते ।

मोक्षपथस्य यात्रिका विविधोपाधिभिर्वैदिकयुगे लक्षिता आसन् । प्रथमं तावद् ब्रह्मा ब्राह्मणो^३ व्रतचारीति । स वैदिकब्राह्मणोऽधोविधं वर्णितः —

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः ।

स देवानां भवत्येकमङ्गम् ॥ ऋग्वेदे १०.१०१.५

ऋग्वेदानुसारेण विप्राः (ब्रह्मवादिनः) ध्यानयोगदिशा मनोध्ययश्च सवितरि युञ्जते ।^४

अत्र सविता तु परमेश्वर इव विभवति यथास्य सूक्तस्य ऋषिः श्यावाश्वो मनुते—

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि । इत्यादि ऋग्वेदे ५.८१.५

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ।

ऋ० ५.८२.७

योगपथ^५स्तस्य ऋषेर्विदित आसीत् य ऋग्वेद आत्मानं विवृणोत्यधोविधम्—

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्पतक्षुः । १०.८१.४

अत्र ब्रह्मणो विश्वकर्मस्वरूपं^६ ब्रह्मवादिना ऋषिणा मनोयोगेनान्विष्टं वर्णितं च ।

ऋषिसमुदाये तत्राभवदुदात्ततरो ब्रह्मवर्गः । ब्रह्मणो वैदिकसाहित्ये क्वचिन्मनीषिणः श्रेष्ठविचारका इति प्रथिताः । यथा ऋग्वेदे—

१. मोक्षस्य प्रथमचर्चा ऋग्वेदे १.१४०.४ मन्त्रेऽधोविधं वर्तते—

‘मृमुक्ष्वोऽमनवे मनवस्यते’ इत्यादि ।

आत्मनः स्वत्वं परित्यज्य परमात्मनो भूमानं विगाहमानः कश्चिन्मोक्षानुगतो भवति ।

२. ‘द्युमदधेहि’ इति अथर्व० ६.१.१ ध्यानं निदर्शयति । सिन्धु-सभ्यतायां योग-संस्कृतेरपि प्रकामं वैशिष्ट्यं सञ्जातमिति तत्कालीनपुरावशेषैः परिचीयते ।

३. अत्र जात्या ब्राह्मणो नाभिप्रेतोऽपितु ब्रह्मणा सायुज्यं प्राप्त इति ब्राह्मणो ब्रह्म-संस्थो वा । ब्रह्मसंस्थत्वं योगेन ध्यानेन चाधिगम्यते ।

४. युञ्जते मन उत युञ्जते धियो । विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ॥ ऋ० ५.८१.१

५. अस्मिन् सूक्ते ऋषिरग्रे समीहते—शं नः क्षेमे शमु योगे । ७.८६.८ ।

अत्र योग उद्योग इति व्याख्यातः ।

६. विश्वकर्मा तु विश्वचक्षा भूमिं जनयतीत्यादि विशेषैर्ब्रह्मैव ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद् । यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥ १०.८१
 ते ब्रह्मदर्शने निपुणा बभूवुः । ब्रह्म अनङ्वानिति अथर्ववेदे तस्य विशेष
 निरूपिताः । तथाहि—अनङ्वान् पृथिवीमन्तरिक्षं प्रदिशश्च दाधा-
 विश्वं भुवनमाविवेश । तं विजानन् यो नाशनीयात् स न सर्पत् (भववन्धने योगस्य
 परापतति) । स विश्वजित्, विश्वभृत्, विश्वकर्मा चास्ति । स विश्वान्
 अक्रमत इत्यादि ।^१

ऋषिरात्मवृत्तं ब्रूते—प्रातः, मध्याह्नं, सायं चाहं ब्रह्मणो रसमब्रह्मण
 पिबामीति ।^२ तस्य प्रगमन-क्रमो वर्णितोऽथर्ववेदे —

पृष्ठात् पृथिव्या रहमन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्विमारुहम् ।
 दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ग्योतिरगामहम् ॥ ४.११
 ऋग्वेदे मनीषिणो ब्राह्मणा योगशक्तिमन्तो निर्दिशिताः । यथा—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

ऋ० १.१६४.४४ अथ ४४

‘ईदृशो मनीषिणो योगिनः संन्यासिनश्चासन् प्रारम्भिकवैदिकयुगे’ इति
 द्रढयितुमधोलिखितमन्त्रा मननीयाः —

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
 तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेलिह स उ रेलिह मातरम् । अस्य म

ऋ० १०.११४.१

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषण्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ य

ऋग्वेदे १.१६४.२० अथर्ववेदे ९.९.२० सम्भव

प्रथमे मन्त्रे सुपर्णः परमात्मा विश्वव्यापी ध्येयः । द्वितीये मन्त्रेऽनश्नन्
 पक्षी संन्यासी योगी वास्ति । तथैवाधःश्लोकेऽपि वर्णितम् —

१. अथर्ववेदे ४.११.१

अन्यच्च—यद्यन्तरिक्षे यदि वात आस यदि वृक्षेषु यदि बोलपेषु ।

यदश्ववन् पशव उद्यमानं तद् ब्राह्मणं पुनरस्मानुपैतु ॥ ७.६६.१

२. दुहे सायं दुहे प्रातर्दुहे मध्यंदिनं परि ।

दोहा ये अस्य संयन्ति तान् विद्यानुपदस्वतः ॥ अथर्व० ४.११.१२

यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।
तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्ने तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥^१

ऋग्वेदे १.१६४.२२ अथर्ववेदे ९.९.२१

योगस्य स्पष्टं रूपमधोमन्त्रे प्रकटति—

त्रिपाद् ब्रह्म पुरुरूपं वि तष्टे तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

अथर्व ९.१०.१९

ब्रह्मण इदं रूपं योगदृष्ट्यैव परिचेयम् ।

अन्यच्च—

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ॥

अकामो धीरो अमृतः स्वयम्भू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोनः ।

तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥

अथर्व १०.८.४३, ४४

अत्र ध्यानपथेन ब्रह्मसम्पृक्तो योगी परिभाषितः ।^२

ऋग्वेदेऽध्यात्मं ध्यानयोगयोर्वैपश्चित्ती वर्णिता । तद्यथा—

अग्निरस्मि जन्मना जात वेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् । ३.२६.७

आदिद द्यावापृथिवी पर्यपश्यत् । ३.२६.८

अस्य सूक्तस्य देवता आत्मास्ति ।

मोक्षाश्रमे योगेन गगनविहरणं सिध्यति । तत्तु वर्णितमृग्वेदस्याधोमन्त्रे—

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ १०.१३६.४

यजुर्वेदेऽमृतत्वस्य या प्राप्तिरधोमन्त्रेषु वर्णिता, सा मोक्षाश्रमिणामेव

सम्भवति—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ३१.१८

आत्मनात्मानमभिसंविशे । ३२.११

वेनस्तत् पश्यन्निहितं गुहा सत् । ३२.८

१. अपरथाभिव्यक्तोऽयं भाव ऋग्वेदे—

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १०.१७७.१

२. ऋषीणां ब्रह्मणा सायुज्यमभिप्रेतमिति 'येन ऋषयो बलमद्योतयन् युजा'

अथर्ववेदे ४.२३.५ इति मन्त्रांशे वर्णितम् ।

योगप्रवृत्तिः ऋषीणामन्यत्रापि ऋग्वेदे लक्ष्यते । यथा —

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित् सूर्ये सचा ।

कवेरपत्यमा दुहे ॥ ९.१०.८

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिन् लोके स्वहितम् ।

तस्मिन् मा धेहि पवमाना अमृते लोके अक्षितः ॥ ९.११.३

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र मामृतं कृधि ॥ ९.११.३.११

अयं लोको ब्रह्मलोकः साधारणतो योगिनामेव सिद्धः ।

ऋग्वेदे वातरशना मुनयोऽभिज्ञाताः सन्ति । यथा —

मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु ध्राजि यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥ १०.१३६.२

उन्मदिता मौनेयेन वाताँ आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभिपश्यथ ॥ १०.१३६.३

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ १०.१३६.४

एतस्य सूक्तस्य कर्तारो वातरशना मुनयः सन्ति — जूतिः, वात
विप्रजूतिः, वृषाणकः, करिक्रतः, एतशः, ऋष्यशृङ्गश्च ।

ऋग्वेदे वैदिकसंन्यासिनो भिक्षो'राङ्गिरसस्यात्मानुभूतमधोलिखिते
विवृतम् —

न वा उ देवाः क्षुधमिद् वधं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः । १०.१

स इद् भोजो यो गृह्वे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।

अरमस्मै भवति यामहूताः । १०.११७.३

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रा ऽन्यमन्यमुपतिष्ठन्त रायः ॥ १०.११७.११

इन्द्रेण यतयः सहायीकृताः ।^१ यतयो भृगुभिः सहेन्द्रस्य स्तुतिमकुर्वन्

१. भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दो पाराशर्योऽपि मस्करी । अमरे २.७.४१ ।

पाराशर्यश्च भिक्षुसूत्रं विरचितवन्तौ इति पाणिनिः ।

२. यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत । ऋ० १०.७२.७ । अत्र यतयो देवा
लोकवर्धका इति वर्णितम् । येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते इत्यादि ऋ०

Yatis are an ancient race of ascetics connected with the Bh

विशेषं काण्वो वत्स ऋग्वेदे समीक्षते ।^१ अत एव ते ऋषिविशिष्टा विभवन्ति ।
ब्रह्मा, ब्राह्मणश्चेति पदम् ऋग्वेदे नैकशो ब्रह्मतत्त्वदर्शिनं व्रतधरं महा-
मानवं व्यनक्तीत्यधोमन्त्रेण स्पष्टं भवति ।

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ऋ० १.१५८.६

अत्र यतयस्तु परवर्तियुगीयाः संन्यासिनः सन्ति । ब्रह्मा तु ब्रह्मज्ञानी
ब्राह्मणो भिक्षुरेव ।

ब्राह्मणा व्रतचारिणः । ऋग्वेद ७.१०३.१

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् । १०.७१.११

ऋग्वेदस्य (१०.७१) परब्रह्मज्ञानविषयकस्य सूक्तस्य देवता ब्रह्मज्ञानम्,
ऋषिश्च बृहस्पतिः स्तः । उभे परां विद्यां प्रकाशयतः । एतेषां संन्यासि-
ब्राह्मणानां प्रबोधाय तत्रासीत् रहस्यगर्भो ज्ञाननिधिः, यस्य संकेतोऽधो-
लिखिते ऋङ्मन्त्रे विभायते—

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः ।

आदध्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृशे ॥ १०.७१.७

अपरञ्च-सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा । १०.१२९.४

परतः सूक्ते ऋषिः 'मनसा चक्षसा' पश्यति । इदं तु योगिनां सुसिद्धम् ।^२

अत्र योगदृष्ट्या समुत्पन्नं प्रातिभज्ञानं समुद्दिष्टम्, येन वैशिष्ट्यमवाप्तम् ।

कतिपय-ब्रह्मपथगामिन ऋषयो वेना इति विख्याता दृश्यन्ते ।^३ त उच्च-
कोटिका ब्रह्मज्ञाः प्रतिभान्तीति नैकसन्दर्भेषु प्रणिहितम् । अथर्ववेदे ते
वर्णिताः सन्ति—

वेनस्तत्पश्यत् परमं गुहा यद्यत्र विश्वं भवत्येकरूपम् ॥ २.१.१

ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । ५.६.१

अत्र परमं तु ब्रह्मैव । तद् वेनो ब्रह्मवित् पश्यति । अस्मिन् ब्रह्मणि प्रलयकाले
विश्वमेकरूपं विलीयते ।

वेन आत्मवृत्तं प्रवदति—

परि विश्वा भुवनान्यायमृतस्य तन्तुं विततं दृशेकम् ।

यत्र देवा अमृतमानशानाः समाने योनावध्यैरयन्त ॥ २.१.५

१. ये इन्द्रो यतयस्त्वा भृगवो ये च तुष्टुवुः । ८.६.१८

२. ऋग्वेदे १०.१३०.६

३. सायणानुसारेण—वेना महर्षयो बभूवुः । ऋ० ९.८५.१० अधिकृत्य । सूक्तेऽस्मिन्
गन्धर्वस्तु तपस्वी पुण्यात्मास्ति । यजुर्वेदे स्थितिरियं परिदृष्टाधोविधम्—

'आत्मनात्मानं अभिसंविशे', तदपश्यत्, तदभवत्, तदासीदिति ३२.११,१२

संन्यासि-समा ब्राह्म्या बभूवुः ।^१ अथर्ववेदानुसारेणातिथेया साधु-
तेषां शुश्रूषां दर्शनं च समीहन्ते स्म ।^२

ब्राह्मणास्तु वैदिककालेन युगपत् स्वीयब्रह्मपरायणतया संन्यासवृत्त-
प्राथम्यं प्रपेदिरे । बृहदारण्यकोपनिषदि तेषां ब्राह्मणानां स्पष्ट-
विवरणमधोविधं व्याकृतम्—

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति । ... तस्माद् ब्राह्मणः, पाणि-
निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् इत्यादि ।^३ एते ब्राह्मणाः संन्यासिन आसन् ।
शङ्कराचार्यो भाष्ये व्याचष्टे—तस्मात् पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्-
कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः, परमहंसपारिव्राज्यं प्रति
भिक्षाचर्यं चरन्ति ।^४

योगपरायणाः कतिपयविशिष्टयतयो वैदिकर्षभिः परिज्ञाता आसन् ।
साधवः प्रतिभान्ति । ते सर्वथा लोकतो विमुखा आर्येतरैः समादृता आसन् ।
प्रारम्भिकयुगे उपेक्षिता बभूवुः ।^५ किन्तु कालान्तरे सामाजिकसामञ्जस्य-
विचारकास्तान् यतिधर्मचारिण आत्मनीनानकुर्वन् ।^६ त एव यतयो पर-

१. वैदिककोशस्य ५०३ पृष्ठे ‘ब्राह्म्यस्तु पर्यटकः संन्यासी, वृत्त्या समादरणीयोऽयम्’

२. अत्र ब्राह्म्यो विद्वान् । अथर्व० १५.११.२ । ते ब्राह्म्यगन्धर्वाप्सरसां च प्रादुरभवन्निति गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्म्यमिति वाक्येन यजु० ३०.८ मन्त्रात् प्रतिभान्ति

३. बृहदारण्यक० ३.५.१

४. दीघनिकायस्य महागोविन्दमुक्ते २.६.१९ भागे वानप्रस्थ आसगन्धात् मिथ्याभाषण-वञ्चना-मित्रद्रोह-कार्पण्याभिमानेर्व्या-नृष्णा-विचिकित्सा-परपीडा-लोभ-
दोष-मद-मोहादिभ्यः) सर्वथा मुक्तो भवितुं वानप्रस्थं, गार्हस्थ्यं च त्यक्त्वा प्रवर्तते ।
एतत्सर्वं वैदिकब्राह्मी धारामनुसरति ।

५. कौपीतक्युपनिषदि इन्द्रो यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छतेति सूचितम् ।
महाभारतनुसारेण—

अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।

यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ शान्ति० ३२.७.७

६. मुण्डकोपनिषदि—यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः । ३.१.५

संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः । ३.२.६

गीतायाम्—यतयः संशितव्रताः । ४.२८ यतीनां यतचेतसाम् । ५.२६

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः । ८.११

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते । अमरे

वैदिकसंस्कृतौ सूत्रस्मृति-पुराणयुगेषु संन्यासिन एव प्रतिष्ठापिताः । तत्र प्रथम आर्येतरोऽयं यतिर्योगी वा सिन्धु-संन्यतामूर्तिकः ध्यानपरायण आदिसंन्यासी विभायते ।

सामवेदे मन्त्रो दृश्यते —

पूर्वस्य यत्ते अद्रिवोऽंशुर्मदाय वशीहि शक्रो तन्नव्यं संन्यसे । ६.४८

अथर्ववेदे ब्रह्मवित्, अमृतत्वम्, अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पुरी, हिरण्य-कोशः, शरीरादतिव्याप्तिरित्येषा संन्यासोचिता परा दृष्टिः मोक्षकामानां योगिनामेव सम्बभूवेति प्रतीयते ।^१ अन्यच्चाथर्ववेदे —

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्मज्येष्ठमुपासते ।

यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् ॥ १०.७.२४

अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चन नोनः ।

तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥ १०.८.४

इयं वृत्तिर्ध्यानपरायणस्य योगस्य प्रकाशते ।

तत्र मुनीनां केशश्चर्चितः । अथर्व ८.६.१७

अयं योगस्तैत्तिरीयोपनिषदि आत्मा युक्तिः समाधानं वेति शङ्करेण व्याख्यातम् ।^२ समाधानं तु समाधिः । कठोपनिषदि २.३.११ योगः स्पष्टी-कृतोऽधोविधम् — यदा पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च न विचेष्टन्ते तदा परमा गतिर्भवति । 'तां योगं मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।^३

उपनिषत्सु प्रब्रज्याक्रमः पुनः पुनर्वर्णितः । तथाहि —

१. तं हि पाणावभिपद्य प्रवव्राज । कौशितकि० ४.१९

२. शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः । छान्दोग्ये ८.८.३

३. शान्तहृदयः प्रवव्राजीः । छान्दोग्ये ८.९.२; ८.१०.३, ८.११.२

४. शान्तहृदयः प्रवव्राज । छान्दोग्ये ८.११.१

५. एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । बृहदारण्यके ४.४.२२

६. प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहम् । बृहदारण्यके ४.५.२

१. अथर्ववेदे १०.३२, १४, २८, ३१, ३२, ३३

२. तैत्तिरीयोपनिषदि २.४.१

३. The chief aim of Yoga philosophy is to teach the means by which the human soul may be completely united with the supreme spirit and thus secure absolution and deep abstract meditation is laid down as chief means for securing this end.

एतैरुल्लखैः स्पष्टं प्रतीयते यदुपनिषद्गुणतः प्रागेव संन्यासक्रमः सम्प्रतिष्ठित आसीत् । संन्यासकामो याज्ञवल्क्यो स्वपत्नीं मैत्रेयीं प्रोवाच उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्या करवाणीति ।^१ बृहदारण्यके भिक्षाचर्यं (मोक्षाश्रमः) अधोविधं वर्णितम्— एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायश्च लीषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति । नैनं कृताकृते तपतः ।^२ अन्यत्र ब्रह्मचारिणां (संन्यासिनां) ब्रह्मलोक-प्रतिष्ठार्थं मोक्षमार्गो वर्णित उपनिषत्सु ।

छान्दोग्ये ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेतीति संन्यासिलक्षणम् ।^३

महाभारतेऽपि ब्राह्मणाः संन्यासिनः

यः कश्चिदाध्यात्मयोगेन ब्रह्मभूयमध्यगच्छत् स एव ब्राह्मणो ब्रह्मचा ब्राह्मणसंन्यासी वा बभूवेति प्रथमः कल्पो महाभारते भूयिष्ठं स्मारितः ।^४ ब्राह्मण इति प्रसङ्गे व्यासोऽब्रवीत् शान्तिपर्वणि—

ब्राह्मणस्य देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।

इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ ३०९.२२

येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।

शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.११

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्र क्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.१२

१. बृहदारण्यकोपनिषदि २.४.१ । शङ्कर एतदधिकृत्य व्याख्याति—उद्यास्यन्वा यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमन्तरं वै । अहमस्माद् गार्हस्थ्यद्वर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि ।

२. वृ० ३.५.१; ४.४.२२

३. तथा हि—यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते । कठ० १.२.१५ १५, १७

तमेवैकं जनीथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ ।

अमृतस्यैष सेतुः ॥ मु० उ० २.२.५

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः ।

पाराय तमसः परस्तात् ॥ मु० उ० २.२.६

ब्रह्मचारी विभिक्षे । छा० उ० ४.३.५

४. छान्दोग्ये २.२३.२

५. ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यमरः । तथैव देवभूयादिकम् ।

अहेरिव गणाद् भीतः सौहृत्यान्नरकादिव ।
 कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.१३
 न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
 सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.१४
 विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
 अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.२२
 जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च ।
 अहोरात्रश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.२३
 निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
 अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३७.२४

ईदृशो मोक्षपथगामी ब्राह्मणो बौद्धसाहित्ये श्रमणस्य समकक्षोऽभवत् ।^१
 सुत्तनिपातानुसारेण ब्रह्मा ब्राह्मणो वा संन्यासी एव । तद्यथा—

बाहेत्वा सब्रवापानि विमलो साधु समाहितो ठितत्तो ।
 संसारमतीच्च केवली सो असितो तादि पवुच्चते स ब्रह्मा ॥ ३२.१०

ब्राह्मणोपाधिकः संन्यासी धम्मपदेऽधोविधं वर्णितः—

झायिं विरजमासीनं कतकिच्चं अनासवं ।
 उत्तमत्थं अनुप्पत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ २६.४
 जायी तपति ब्राह्मणो । ३६.५
 पंसुकूलधरं जन्तुं कसिं धमनिसंथतं ।
 एकं वनस्मिं जायन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ २६.१३
 यस्स पुरे च पच्छा'च मज्झे च नत्थि किंचनं ।
 अकिंचनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ २६.३९
 उसभं पवरं वीरं महेसि विजिताविनं ।
 अनेजं नहातकं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥

१. सभियसूते सभियो निर्दिष्ट आसीत्—यो ते सभिय समणो वा ब्रह्मणो वा इमे
 पच्चे पुट्ठो व्याकरोति, तस्य सन्तिके ब्रह्मचरियं चरेय्यासि । सुत्तनिपात ३२

आद्या ब्राह्मणास्तु संन्यासिनो बभूवुरिति प्रमाण्यते नैकविधैरन्यैरपि सन्दर्भः ।

प्रारम्भिकबौद्धसाहित्ये स पुराणो ब्राह्मणो नैकस्थलेषु लक्षितो यो वस्तुतो संन्यासी बभूव । तथाहि सुत्तनिपातस्य ब्राह्मणधम्मिकसूत्ते तात्कालिक-संन्यासिवृत्तिविहीना ब्राह्मणा वर्णिताः सन्ति । ते प्राचीनसंन्यासवृत्तिक-ब्राह्मणानां लक्षणं गौतमं पृच्छन्ति । गौतमस्तेषां पुराणब्राह्मणानां लक्षणाणि कथयति ब्राह्मणधम्मिकसूत्ते—

इसयो पुव्वका आसुं सञ्जतत्ता तपस्सिनो ।
 पंचकामगुणे हित्वा अत्तदत्थमचारिसुं ॥ १
 न पसू ब्राह्मणानांसु न हिरञ्चं न धानियं ।
 सज्झायधनधञ्जासु ब्रह्मं निधिमपालयुं ॥ २
 न नेसं भतकं आसि द्वारभत्तं उपट्ठितं ।
 सद्धापकतमेसानं दातवे तदमञ्जिसुं ॥ ३
 ब्रह्मचरियं च सीलं च अज्जवं मद्दवं तपः ।
 सोरच्चं अविहिंसं च खन्तिं चापि अवण्णयुं ॥ ९
 यो नेसं परमो आसि ब्रह्मा^३ ददपरक्कमो ।
 स वापि मेथुनं धम्मं सुपिनन्तेन नागमा ॥ १०

ते मूलतः ऋषयो ब्राह्मणा वा यजन्ते स्म किन्तु तेषां यज्ञेषु पशुवधो गोवधो वा न समाप्नातः । तण्डुल-घृतादिं हविष्यं कृत्वा तेऽयजन्त ।

1. The Aṅguttara (IV. 35) mentions two classes of ascetics, whom it calls Parivrajakas, viz. (1) Brahmana and (2) Annattiya, i. e. other non Brahmanical ascetics. The Greek writers of Alexander's times also noticed these two classes of ascetics the Brāhmanas and Śramaṇas (Strabo, XV.1.59. M. Crindle, 1901, p. 65.) In the inscriptions of Aśoka the Brāhmana and the Śramaṇa ascetics are separately mentioned as worthy of equal honours. V. S. Agrawala : India as known to Pāṇini. p. 386.

२. इमे ब्रह्मण उद्भूता सात्त्विकब्राह्मणा परवर्तियुगे संन्यासिनो योगिनो वा प्रथिताः ।

३. अयं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यव्रतस्य तपोमयजीवनस्य ध्यानयोगयोश्च प्रतिष्ठापको महात्मा पुराणतमोजुसन्धेयः । तस्यानुयायिनः परवर्तियुगे वर्गद्वये विभक्ताः—निवृत्ति-मार्गीयाः, प्रवृत्तिमार्गीयाश्च । प्रवृत्तिमार्गान्निवृत्तिमार्गपरिवर्तनं सम्भवमासीत् ।

४. ब्राह्मणधम्मिकसूत्ते १२

परवर्तियुगे तेषु ब्राह्मणेषु कतिपयलोलुपा जना यजमानराजानां सहायेन पशूनामालभनेन यज्ञं समपादयन् ।^१

ब्रह्मणि ध्यानयोगेनाखिलं विश्वं ब्रह्मरूपं परिपश्यन् संन्यासी शाश्वत-
ब्रह्मणि लीनो रमते । एतदर्थं केचिदायुषोऽन्तिमचरणे वन्यजीवनादपि
विरक्ताः सर्वविधं सर्वस्वं परित्यज्य^३ संन्यस्य वा केवलमात्मारामा एव
निरन्तरं परिव्रजन्तो भिक्षित्वा प्राणधारणमात्रं भोज्यं गृह्णन्त इन्द्रियग्रामान्
सम्यङ् नियम्य ब्रह्मैव ध्यायं ध्यायं जीवनान्ते ब्रह्मणि लीना अभवन् ।^४
संन्यस्यन्ति सर्वस्वमिति ते संन्यासिनः, परिव्रजन्ति निरन्तरमिति ते

१. ब्राह्मणधम्मिकसुत्ते २० अश्वमेधादीनां यज्ञानां सम्पादनं वर्णितम् ।

२. शतवार्षिकं जीवनम् । तस्य चत्वारश्चरणाः समानं प्रत्येकं ब्रह्मचर्यं, गार्हस्थ्यं
वानप्रस्थं संन्यासनं च व्याप्नुवन्ति । बृहद्वो गृहस्था अपि वानप्रस्थमनघिष्टायैव
संन्यासिनो भवन्तीति मनुना सूचितम्—

अधीत्य विधिवद् वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ६.३६

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥ ६.३८

३. नारदः शुकमुपदिशति—

त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ शान्ति० ३१६.४०

त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।

उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परं निश्चयात् ॥ शा० ३१६.४१

४. अत एव संन्यासी वानप्रस्थाद् भिन्न एव वानप्रस्थो वनाज्जीवनसाधनानि भोज्य-
पेय-वासासनादिकं लभते । स सकुटुम्बमपि पर्णशालायां पञ्चमहायज्ञादिकं सम्पादयति
यज्ञकर्मणि याजने दीर्घसन्नेऽपि व्यापृतो भवेत् । स स्वयं शिक्षतेऽन्यांश्च शिक्षयति वा ।
साधारणतः क्वापि स्थायी वासी भवति, विषमस्थिता एव भिक्षते । शंकराचार्या-
नुसारेण प्रथमाश्रमे कर्मानुबन्धः स्यादेव किन्तु चतुर्थाश्रमे कर्मणः सर्वथा विरतिर्भवति ।
छा० उ० ४.१ अधिकृत्य भाष्यम् ।

स्वतपसा वानप्रस्थ इह लोकलीलां समाप्य दिव्यलोकेषु स्वर्गादिषु प्रतिष्ठां लभते ।
वन्यथापि वानप्रस्थाः संन्यासिनो भिन्ना एवेत्यग्रे विवरिष्यते ।

परिव्राजकाः, भिक्षया जीवनं धारयन्तीति ते भिक्षवो यतेन्द्रिया यतयः, ब्रह्मणि एकश्चरन्तीति केवलिनः कथ्यन्ते । एवंविधो संन्यासो वान-प्रस्थस्योपसंहार इव प्रतिभाति । तथापि एतयोर्द्वयोराश्रमयोर्महदन्तरं स्पष्टमेव यत् वानप्रस्थानां कार्यक्षेत्रं प्राज्यमासीत्, किन्तु संन्यासिनां तु कार्यमेकमेवासीत्—ब्रह्मसंलीनता योगपद्धत्या । वानप्रस्थानां गणो भवतु नाम, किन्तु संन्यासी नित्यमेकश्चरेत् ।^३

१. यतयस्तु सर्वप्रथममृगवेद उल्लिखिताः सन्ति । ऋ० ८.३.९; ८.६.१८; १०.७२.७ महाभारते च सभा० ४८.४०; आर० २६.२; २८.१६; १४५.३० शान्ति० ३८.१६८; ३०६.९३ इत्यादि । चतुर्थाश्रमिणः सन्ति यतय इति वसिष्ठधर्मसूत्रे ११.३४; बौधायन-धर्मसूत्रे २.६.१७ द्रष्टव्यम् । संन्यासो मुण्डकोपनिषदि ३.२.६ वर्णितः । संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । शंकरानुसारेण यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः । कौपीतक्युपनिषदि पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत् परि वा ब्रजेत् २.१५ । महाभारतानुसारेण वानप्रस्थानन्तरं विदुरो यतिधर्ममवाप्तवान् । आश्रमवा० ३३.३२ २. तथा हि गरुडपुराणे—

तपसा कश्चितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।

संन्यासी स हि विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥ ४९.१३

वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च उभये मुनयो भवन्तीति मनोर्मतम्—

अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ ६.२५

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ ६.२६

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भिक्षमाहरेत् ।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ ६.२७

ग्रामादाहृत्य वाशनीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ ६.२८

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥

इयं महर्षिचर्या वानप्रस्थाश्रमस्यान्तिमे चरणे वस्तुतः संन्यास एव । एतत्तु मनोः संन्यासलक्षणेऽपि प्रतिपादितम्—

अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भाविषमाहितः ॥ ६.४३

महाभारतेऽपि 'पाण्डुः प्रव्रजितो वनम्' इति कल्पितम् । आदि० ११०.२४

३. एक एव चरेन् नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् । शान्ति० २३७.४

गौतमबुद्धो द्विविधं ब्राह्मणं प्रतिजानीते—प्रथमं तावत्ते निवृत्तब्राह्मणा ये संन्यासिनः सन्ति । तेभ्य एव द्वितीयकोटिका यज्ञपरायणा भौतिकसुखा विरताः पृथग्भूताः सन्ति । प्रथमकोटिका ब्राह्मणा जागतिकव्यवहारशून्या योगपरायणा ब्रह्मसंस्था आसन् ।^१ महाभारते एतेषां प्रतिनिधिः सनकः शुक्रश्च प्रसिद्धौ । द्वितीयकोटिकाः पुनः यज्ञपरायणाः, लोकोत्थानव्यापृता, तपःसम्भृतविभूतयः प्रवृत्तमार्गीया ऋषयोऽभवन् । एतेषां प्रतिनिधिर्वसिष्ठो विश्रुत एव । त एव वैदिकसाहित्यस्य प्रणेतारः प्रसिद्धाः ।

साध्याः प्राथमिका मोक्षाश्रमिणो देववर्गे प्रतिष्ठिता दृश्यन्ते । ऋग्वेदानुसारेण पुरुषेण सह देवाः, साध्याः, ऋषयोऽयजन्त ।^२ स्वर्गलोके साध्या वसन्ति ।^३ छान्दोग्योपनिषदि ब्रह्मणा सह तेषां सम्बन्धोऽधोविधं वर्णितः —

स य एतदेवममृतं वेदसाध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति । ३.१०.३

एते साध्या अक्षरब्रह्मणो^४ देवानामनन्तरं प्रथमं जाता इति मुण्डकोपनिषदि वर्णितम्—

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः ।

साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ २.२.७

महाभारतानुसारेणैमे साध्या ब्रह्मसभायामुपतिष्ठन्ते ।^५ तमुपासते च । दत्तात्रेयस्य हंसरूपस्य मुखादेतैर्ब्रह्मज्ञानं श्रुतम् । तद्यथोद्योगपर्वणि—

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः । ३६.५

यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छेत् तस्मै देवाः स्पृह्यन्त्यागताय ॥ ३६.११

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ ३६.१४

ग्रन्थि विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ २६.११

अत्र संन्यासोचितो निवृत्तिमार्गस्तेभ्यो निर्दिष्टः । प्रजापतिर्हंसो भूत्वा साध्यानुपगम्य मोक्षधर्मं पृष्टस्तेभ्यो व्याख्यत्—

१. त एव निवृत्तिमार्गीया ऋषयो बभूवुः यथाग्रे दशितम् ।

२. तेन देवाः अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । ऋ० १०.९०.७

ऋषयः साध्याश्च क्रमशः परवर्तियुगे वानप्रस्थानां तपस्विनां संन्यस्तानां योगिनां च पूर्वरूपं निदर्शयन्ति ।

३. यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ऋ० १०.९०.१६

४. सभापर्वणि ११.३०, ३१

आक्रुश्यमानो न वदामि किञ्चित्, क्षमाम्ययं ताड्यमानश्च नित्यम् ।
श्रेष्ठं ह्येतत् क्षममप्याहुरार्याः सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥
शान्ति० २८८.१२

वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्मः ।

दमस्योपनिषत् मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ शान्ति० २८८.१३

संन्यासस्य-प्रतिरोधकाः

आदौ संन्यासप्रतिरोधका देवाः प्रतिभान्ति । तद्यथा महाभारते वर्णितम्-
अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।

यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ शान्ति० ३२७.७

अयं मोक्षधर्मः संन्यासाश्रमः । तत्र संन्यासिनो यज्ञं न यजन्ते । अतएव
देवैस्तेषां सम्बन्धो नास्त्येव । ते संन्यासिनो केवलं ब्रह्माश्रिता भवन्ति ।

आत्मोत्कर्षः संन्यासेन ब्रह्मासायुज्याभिमुखेन साध्यम् । ततः संन्यासस्य
महती प्रतिष्ठा प्रकल्पिता ।

उद्देश्यम्

यथानाम मोक्षाश्रमोऽयं जीवनमरणबन्धनविमुक्तिं प्रददाति । छान्दोग्योप-
निषदि निर्दिशितम्—ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ।^१ अर्थात् परिव्राज् ब्रह्मसंस्थो
ब्रह्माणि सम्यक् स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोक-विलक्षणम्, अमरणभावमात्यन्ति-
कमेति ।^२ छान्दोग्ये याज्ञवल्क्यो वाजश्रवाश्च कठोपनिषदि वानप्रस्थानन्तरं
किञ्चिदुच्चतरं पदं प्राप्तुं यतमानौ दृश्येते । याज्ञवल्क्यस्य प्रव्रज्या तत्र
वर्णिता । महाभारतानुसारेण शान्तिपर्वणि—

योगी स सर्वानभिभूय मर्त्यान् नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ २८९.६२

अन्यच्च—

तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।

लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥

अत्र धर्मध्वज इति विख्यातस्य संन्यासफलिकस्य चर्चा संवृता ।

१. अमृतत्वस्य पर्यायाः सन्ति—मोक्षः, मुक्तिः, निःश्रेयसः, कैवल्यमपवर्गः,
निर्वाणः ।

२. २.२३.१ । तदधिकृत्य शाङ्करभाष्यम् अमृतत्वस्य परिकल्पनाथर्ववेदेऽधोविधं
लक्ष्यते—

को अस्मिन् यज्ञमधादेको देवोऽधिपूरुषे ।

को अस्मिन् सत्यं कोऽमृतं कुतो मृत्युः कुतोऽमृतम् ॥ १०.२.१४

इदममृतं संन्यासं विना न भवति ।

जीवन्मुक्तस्य तत्रैवमेव कल्पना बभूव । मनुः स्पष्टयति—

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बद्धयते ॥ ६.५८

वस्तुतो जीवन्मुक्त एव संन्यासी भवतीति^१ मनोरधोवचनेन स्पष्टमेव—

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैत्र सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६.४४

परतोऽपि मनुर्जीवन्मुक्तं प्रतिष्ठापयत्यधोवचनेन—

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२.२०२

बौद्धसंस्कृत्यनुसारेण—Nirvāṇa, there is no doubt, can be attained and normally is attained before the bodily death of the sage; it brings with it happiness of the highest order, and inspires the poetry of many of the stanzas of the Thera and Therīgāthās.

प्राप्तनिर्वाणो मुनिः सुत्तनिपातेऽधोविधं लक्षितः—शान्तिपदद्रष्टा, जातिक्षयान्तदर्शी, पारगतः, सर्वाभिभूः, सर्ववित्, सुमेधाः, सर्वजहः, विमुक्तः, प्रज्ञाबलः, शीलव्रतोपपन्नः, समाहितः, ध्यानरतः, स्मृतिमान्, संग्रहप्रमुक्तः, अखिलः, एकचरः, अप्रमत्तः, निद्राप्रशंसासु समः, अनासक्तः, अनन्यनेयः, वीतरागः, सुसमाहितेन्द्रियः, स्थितात्मा, ऋजुः, यतात्मा, परदत्तोपजीवी, परमार्थदर्शी, असितः, अममः, वने ध्यानरतश्च ।^२

संन्यासिनो जीवन-विधिः

संन्यासिनो जीवनस्य क्रमद्वयं भवति—(१) जीवन्मुक्तेः प्राक्
(२) जीवन्मुक्तेरनन्तरं मरणं यावत् ।

जागतिकजीवने तत्र सन्ति—जन्म-मृत्यु-जरादिभिः कृतानि दुःखानि । अन्यच्च व्याधिभिर्मनिसरलानिभिश्च परितप्यते जनः । अत एव 'जीवन-सरणिः शाश्वतमवरुध्येत' इति मनीषिणः प्रथमः कल्पो भवेत् । एतदर्थं महाभारते उपायो निर्दिष्टः—संन्यास इति ।^४

भिक्षया यत् किञ्चित्—कणकुल्माषपिण्याक-शाक-यावक-सक्तवः, मूल-

१. अन्यत्रापि मनुना संन्यासिनो जीवन्मुक्तिः समर्थिता । तथाहि—

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बद्धयते ॥ ६.५८

२. A. B. Keith : Buddhist Philosophy p. 61

३. सुत्तनिपाते १२, मुनिसुत्तं ।

४. वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः ।

प्रशान्तो ज्ञानवान् भिक्षुनिरपेक्षश्चरेत् सुखम् ॥ शान्ति० २०८.३

फलादिकं प्राप्यन्ते तदेव योगी संन्यासी बोपयोजयेत् ।^१

महभारते तत्त्वदर्शिनां प्रज्ञानमेव महत् तृप्तिकारणमिति विज्ञापितम्—
धोविधम्—

यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन ।

तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया ॥ शान्ति० २५५.२०

जीवन्मुक्तो गुरुं ज्ञानं चोभयं त्यजेदिति महाभारतीयो निर्देशो जनके
मुखेन विज्ञापितः । तथाहि—

गुरुः प्लावयिता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।

विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ शान्ति० ३१३.२३
परस्पर-संवादेषु, दीक्षागुरुणां प्रवचनेषु बहु शिक्षितव्यमासीत् योगि-
नाम् । विशेषतो मोक्षशास्त्रं श्रवणीयमासीत् ।^२ सुलभात्म-विषयकं वदति—

विनीता मोक्षधर्मेण चराम्येकं मुनिव्रतम् । शान्ति० ३०८.१८

महाभारते संन्यासाश्रमस्य शीलं, सदाचारः, विद्याः, लक्ष्यं च ससारमधो-
विधं सङ्गृहीतानि शान्तिपर्वणि २६९तमेऽध्याये—

मोक्षधर्मेण निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥

स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।

समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।

न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत् क्वचित् ॥

न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।

नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत् कथञ्चन ।

क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।

भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत् पूर्वकेतितः ॥

अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।

मृदुः स्यादप्रतिकूरो विस्रब्धः स्यादरोषणः ॥

१. शान्ति० २०८.२२ । बौद्धसंस्कृतावपि—

दुग्गो मग्गोपधानाय दुक्करो दुरभिसंभवो ॥ सुत्तनिपात २८.५

२. मोक्षः सोपायः, सोपनिषद्, सोपासङ्गः सनिश्चयो जनकेन पञ्चशिखात् शिक्षितः ।
शान्ति० ३०८.१६३

विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 अतीते पात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥
 अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्चनादृतः ।
 अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥
 लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
 अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥
 न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।
 शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥
 शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथवा गुहाम् ।
 अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥
 अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।
 सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणि ॥

वाचोवेगं मनसः क्रोधवेगं विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
 एतान् वेगान् विनयेद् वै तपस्वी निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ।

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
 एतत् पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥
 महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
 अपूर्वचारकः सौम्योऽनिकेतः समाहितः ॥
 वानप्रस्थगृहस्थानां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
 अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्षं आविशेत् ॥
 विजानता मोक्ष एष श्रमः, स्यादविजानताम् ।
 मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद् गृहात् ।
 लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥

महाभारतानुसारेण प्रवृत्तिधर्मोऽयं गृहस्थाश्रमः । तस्माद्विपरीत एव
 निवृत्तधर्मो मोक्षाश्रमोऽधोविध्यं समाहृतोऽनुशासन-पर्वणि १२९तमेऽध्याये—

सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
 आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकांक्षिणाम् ॥
 न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
 न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥
 अध्यात्मगतचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
 युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥

वृक्षमूलाशयो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
 नदी-पुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥
 विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः ।
 आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्याटति द्विजः ॥
 स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
 परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥
 न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
 युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः ॥
 एष मोक्षविदो धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ।
 यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥

अश्वस्तन आसीत् संन्यासी ।^१ कतिपयसंन्यासिनो वर्षतीं चतुर्मासाने-
 कस्थाने राजाश्रयेऽपि यापयन्तिस्म ।^२

सुत्तनिपातस्य सभियसुत्तानुसारेण सभियः परिव्राजको नैकश्रमण-
 ब्राह्मणान् मोक्षविषयकप्रश्नानपृच्छत् । अन्ततो गौतमबुद्धेन भाषिताभि-
 नन्दितविनीतप्रव्रज्यामगृह्णात् ।

महात्मा बुद्धो मुनिजीवनविधां परिभाषते । तद्यथा—

अनिकेतमसंथवं एतं वे मुनिदस्सनं । १

अञ्जाय सब्बानि निवेसनानि अनिकामयं अञ्जतरंपि तेसं ।
 सवे मुनी वीतगेधो अगिद्धो नायूहति पारगतो हि होति ॥ १
 सब्बाभिभुं सब्बविदुं सुमेधं सब्बेसु धम्मेषु अनूपलितं ।
 सब्बजहं तण्हखये विमुत्तं तं वापि धीरा मुनिं वेदयन्ति ॥ २
 पञ्जाबलं शीलवतूपपन्नं समाहितं ज्ञानरतं सतीमं ।
 संगो पमुत्तं अखिलं अनासवं तं वापि धीरा मुनिं वेदयन्ति ॥ ३
 एकं चरन्तं मुनिं अप्पमत्तं निन्दापसंसासु अवेधमानं ।
 सीहंव सद्देषु असन्तसन्तं वातवं जालम्हि असज्जमानं ।
 पदुमं व तोयेन अलिप्पमानं नेतारमञ्जेसमनञ्जेनेय्यं ।
 तं वापि धीरा मुनिं वेदयन्ति । ७

यदगगतो मज्झतो सेसतो वा पिण्डं लभेथ परदत्तोपजीवी ।
 नालं थुतुं नोऽपि निपच्चवादी तं वापि धीरा मुनिं वेदयन्ति ॥ ११

१. अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भाविसमन्वितः ।

लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ शा० २३७.६

२. पंचशिखो जनकस्याश्रयेण चतुर्मासानयापयत् । शान्ति० ३०८.२६

एवं गिही नानुकरोति भिक्खुनो ।
मुनिनो विवित्तस्य वनम्हि ज्ञायतो'ति ॥ १५

सूतनिपास्य मुनिसुत्तात्
प्रकरणेऽस्मिन् मुनेः (संन्यासिनः) गृहत्यागः, अपरिग्रहः, अनासक्तिः,
तृष्णाक्षयः, अस्वप्नः, समाधिः, ध्यानम्, स्मृतिः, निःसङ्गता, एकाकि-
विचरणम्, अप्रमादः, निन्दाप्रशंसासु समभावः, निर्लिप्तिः, परदत्तोपजीविका;
विविक्तवास इति विशेषाः प्रामुख्येण समाहृताः ।

शास्त्रीयं जीवनविधानम्

पूर्वोक्ताः संन्यासिनां योगिनां च व्यावहारिकजीवनादर्शा अंशतः शास्त्रीय-
विधानैः समर्थिता दृश्यन्ते । तदनुसारेण कश्चित् पारिवारिको जनः
स्वीयाश्रितानां सम्भरणस्योपायान् विधायैव परिव्रजेत् । यदि नाम नाभवत्
तस्य कश्चिदाश्रितः स स्वीयं सर्वस्वं यज्ञद्वारेण व्यसृजत् ।^१ यदि नाम कश्चित्
पुरुषः स्त्रीपुत्रादिभ्यो जीवनौपयिकमविधाय प्राव्रजत्, स तु दण्डनीयो बभूव ।^२

संन्यासी ग्रामं केवलं दिवा सकृत् भिक्षार्थं प्रविशेत्, रात्रौ वृक्षाधो वा
शून्यागारे वा वसतिं कुर्यात्, निरन्तरं दिव चरन्नेव एकाकी कालं यापयेत् ।
केवलं वर्षतौ एकस्थल आश्रयेत् ।^३

मनुनिर्धारयति—

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६.४४

अत्र मुक्तस्येति परिव्राजकस्य संन्यस्तस्य वा ।

संन्यासी केषांचिदपि चराचराणां कृते दुःखदो न भवेत् । विकारहेतौ
सत्यपि अविकृतचित्तः सर्वेषामपि शुभं कामयेत ।^४

संन्यासी भिक्षया जीवति स्म । नैकस्मादेव गृहात् स आवश्यकान्नम-
गृह्लादपि तु सप्तगृहेभ्यो यदृच्छया समकल्पिष्येत् । इयं मधुकरी वृत्तिः ।
लोकाचारानुसारेण संन्यासी, ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रती च सर्वप्रथमं भोजन-

१. प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥ मनु० ६.३८

२. पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदण्डः । अर्थ० २.१

३. ग्रामान्ते देवगृहे शून्यागारे वा वृक्षमूले वा । अरण्यनित्यः । वसिष्ठ १०.१२, १३,
१५ । एक एव चरेन्नित्यं सिद्धचर्यमसहायवान् । मनु० ६.४२

४. अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ मनु० ६.४७

मर्हतः ।^१ सायमेव सोऽभिक्षत यदा सर्वा भोजन-प्रक्रियाः समापिताः स्युः प्राणयात्रिकमात्रं तस्य भोजनमभवत् ।^२ संन्यासी अष्टौ ग्रासान्, वानप्रस्थः षोडशग्रासान् गृहस्थश्च द्वात्रिंशद् ग्रासान् खादेयुः ।^३ स्वल्पभोजनेनेन्द्रियनिग्रहो भवति ।^४

संन्यासिन उपकरणानि मनुना निर्दिष्टानि सन्ति—

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । ६.४४

वस्त्रं तस्य तु गोप्याङ्गावरणार्थमासीत् । दिगम्बरत्वं तु शिवादेस्तु दर्शनिरूपं प्रावर्तत । गैरिकरञ्जितवस्त्रं तु बौधायनानुसारेणोचितं तेषामुक्तं मनुः संन्यासिनः पात्राणि निर्दिशति—

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ६.५४

जीवन-मरणविषये निरकाङ्क्ष आसीत् संन्यासी । तद्यथा मनुस्तु तस्य निःस्पृहतां निभालयति—

नाभिनन्देत मरणं नाभिवन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ ६.४५

संन्यासिनो मौनभावः प्रशस्त एव । केवलं वेदमन्त्राणां स्मरणार्थं तेषामुच्चारणपूर्वकमावृत्तिं व्यधात् ।

संन्यासी सांसारिकजीवनस्य वैषम्यं, शरीरस्य शारीरिकव्यापाराणां च घृणास्पदं निस्सारं क्षणिकं च स्वरूपं मनसि निरन्तरं भावयन् वैराग्यं भावं प्रदीपयेत् । तद्यथा देहस्वरूपं मनुना संन्यासिवृत्त्याऽधोविधं वर्णितम्—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णमूत्रपुरीषयोः ॥

१. अल्पाभ्याम्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।

ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ६.५९

बौद्धसंस्कृतावपि समर्थितमेतदधोवचनेन बुद्धस्य—

मंसेसु खीयमानेसु भिद्यो चित्तं पसीदति ।

भिद्यो सति च पञ्चा च समाधि मम तिष्ठति ॥ सु० नि० २८.१०

२. पराशर १.५१

३. मनु० ६. ५६, ५७

४. आप० ध० सू० २.४. ९.१३; बौधायन ध० सू० २.१०.६८ ब्रह्मचारी यदृच्छया खादेदिति विधानमासीत् ।

५. बौ० ध० सू० २.६.२४

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्^१ ॥ ६.७६,७७

अश्वघोषः सौन्दरनन्दे भर्तृहरिर्वैराग्यशतकेऽन्ये च साधुकवयः स्वीयरचनासु
इन्द्रियसम्प्रयोगान् भूयो भूयो भृशं निनिन्दुः । काव्यशास्त्रे वीभत्सरसस्य
निर्वेदभावस्य संरचना संन्यासपथयात्रिणां कृते मननसामग्रीं प्रचुरं प्रबोधयति ।
तद्यथा भरतो नाट्यशास्त्रे — 'अथ वीभत्सो नाम जुगुप्साभावात्मकः । स
चाह्वाप्रियाचोष्यानिष्टश्रवणदर्शनकीर्तनादिभिरुत्पद्यते । तस्य सर्वाङ्गसंहार-
मुखविकृण्णनोल्लेखन-निष्ठीवनोद्वेजनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।
भावाश्चास्यापस्मारोद्वेग-मोहव्याधि-मरणादयः ।'^२

शान्तरसस्य निर्वेदभावस्य च काव्ये शास्त्रे च सम्प्रतिष्ठा वैराग्यस्य
पोषणाय भवति । अत्रानुवंश्ये आर्ये स्तः —

इष्टजनविप्रयोगाहारिद्रव्याद् व्याधितस्तथा दुःखात् ।

ऋद्धिं परस्य दृष्ट्वा निर्वेदो नाम सम्भवति ॥ ३०

वाष्पपरिप्लुतनयनः पुनश्च निःश्वासदीनमुखनेत्रः ।

योगीव ध्यानपरो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥ ३१

बहवोऽन्येऽपि व्यभिचारिणो भावा वैराग्यजनने तीव्रं प्रभवन्ति । ते सन्ति
ग्लानिः, शङ्का, असूया, दैन्यम्, चिन्ता, मोहः, क्रीडा, चपलता, आवेगः,
जडता, विषादः, औत्सुक्यम्, अपस्मारः, उग्रता, व्याधिः, उन्मादः, मरणम्,
शास्रश्च । प्रायशः सात्त्विका भावा निर्वेदमूला सन्ति ।^३

बौद्धसंस्कृतावपि शरीरस्य घृणास्पदं रूपं निर्वृत्य तस्मादनासक्तिः
प्रतिपादिता । तद्यथा —

१. प्रकरणेऽस्मिन् भरत आनुवंश्ये आर्ये उद्धरति —

अनभिमतदर्शनेन च गन्धरसस्पर्शशब्ददोषैश्च ।

उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सः समुद्भवति ॥ ७३

अनभिमतदर्शनं तु रौद्र-करुण-भयानक-वीभत्सप्रकरणेषु प्रतीतमेव । एतै रसैर्वैराग्यं
समुद्भवति ।

२. मनुरन्यत्रापि समर्थयति —

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः ।

जरसा चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६.६२

देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।

योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६.६३

३. स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ ता० शा० ७.९५

अथस्स नवहि सोतेहि असुचि सवति सव्वदा ।
 अक्खिमा अक्खिगूथको कण्हमा कण्हगूथको ॥ ५
 सुभतो नं मञ्जति बालो अविज्जाय पुरक्खतो ॥ ७
 यदा च सो मतो सेति उद्धमातो विनीलको ।
 अपविद्धो सुसानस्मिं अनपेक्खा होन्ति जातयो ॥ ८
 छन्दरागविरत्तो भिक्खु पञ्चाणवा इध ।
 अज्झगा अमतं सन्ति निव्वाणपदमच्चुतं ॥ १२

सुत्तनिपात ११ सुत्ता

अत्र शरीराद्विरर्तेनिर्वाणः (मोक्षः) अमृतं शान्तिः अमरत्वम् ।
 इत्यादि सम्भवन्तीति प्रकाशितम् ।

संन्यासिनां प्रभेदाः

महाभारतानुसारेण परवर्तियुगे चतुर्विधाः संन्यासिनो जीवनविधि-
 विचारेण वर्गीकृताः —

चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचरकृतोदकौ ।

हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः^१ ॥

अन्ये सन्ति त्रिदण्डिनः ।^२ अस्मिन् प्रसङ्गे दण्डस्तु नियमनमेव । न
 यतिरेवेति भागवते —

तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ॥ १०.८६.३

त्रिदण्डी ह्यग्रीव एवं भगवतो नारायणस्याद्यस्वरूपं प्रतीकयति । तद्यथा
 महाभारते वर्णितम् —

तं (ब्रह्माणं) देवो (नारायणो) दर्शयामास कृत्वा ह्यशिरो महत् ।

साङ्गानावर्तयन् वेदान् कमण्डलु-त्रिदण्डधृक् ॥ शान्ति० ३२७.८

को भवति त्रिदण्डीति मनुना निर्दिशितम् —

१. तत्र कुटीचरा गौतम-भरद्वाज-याज्ञवल्क्य-हारीतप्रभृतीनामाश्रमेषु अष्टौ ग्रासांश्च
 रन्तो योगमार्गतत्त्वज्ञा मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । कृतोदकास्त्रिदण्डकमण्डलुकापायधनु-
 वस्त्रग्रहणवेषधारिणो ब्रह्मर्षिगृहेषु चान्येषु साधुवृत्तेषु मांसलवणपर्युषितान्नं वर्जयन्ते
 सप्तागारेषु भैक्षं कृत्वा मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । हंसा नाम ग्रामे चौकरान्नं नगरे पञ्चरात्रं
 वसन्तस्तदुपरि न वसन्तो गोमूत्रगोमयाहारिणो वा मासोपवासिनो वा नित्यचान्द्रायण-
 व्रतिनो नित्यमुत्थानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा नाम वृक्षैकमूले शून्यागारे स्मशाने वा
 वासिनः साम्बरा वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मौ सत्यावृत्ते शुद्धयशुद्ध्यादि द्वैतम् ।
 सर्वसमा सर्वात्मानः समलोष्टकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु तेभैक्षाचरणं कुर्वन्ति । वैखानस-सूत्र
२. शान्तिप० ३०८.८

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १२.१०

संन्यासिनो यष्टिदण्डास्तु प्रतीकमात्रम् ।

महाभारते शान्तिपर्वणि आजगरवृत्तिकस्य मुनेरात्मकथाधोविधं वर्णिता—

मुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।

शये पुनरभृञ्जानो दिवसानि बहून्पि ॥ १७२.९

भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान् पुनः ।

शये कदाचित् पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ॥ १७२.२१, २२

प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ।

धारयामि च चीराणि शार्णीं क्षौमाजिनानि च ।

महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ १७२.२३

अनियतशयनासनः प्रकृत्या दमनियमव्रतसत्यशीचयुक्तः ।

अपगत फलसंचयः प्रहृष्टो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

१७२.३२

अनवसितमनन्तदोषपारं नृषु विहरामि विनीतरोषतृणः ॥

१७२.३६

भीष्मः समीक्षते—

अजगरचरितं व्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।

अपगतभयमन्युलोभमोहः स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥

शान्तिपर्वणि १७२.३७

मोक्षदिशि प्रगमनस्य विचारेणाधोविधाः क्रमाः पाणिनिना विवृताः
सन्ति—शमी, दमी, योगी, विवेकी, त्यागी च ।^१

प्रवृत्तिमार्गः

संन्यास्य द्वौ मार्गौ स्तः—प्रवृत्तिमार्गः, निवृत्तिमार्गश्च ।^२ तत्र प्रवृत्ति-
मार्गे केषुचिदिन्द्रियनिग्रहपरेषु कर्मसु प्रवृत्तिरवशिष्यते । तद्यथा महा-
भारतस्य शान्तिपर्वणि—

१. अष्टाध्यायी ३.२.१४२ ।

विवेकः पृथगात्मता । अर्थात् प्रकृति-पुरुषादिभेदज्ञानस्य । अमरकोषे २.७.३८ ।
दमीती दान्तः, तपः क्लेशसहः ।

२. द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽस्मि परिग्रहात् ॥ शा० १९२.३९

मनः समाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ।
 सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
 ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ १८९.९
 विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
 एष प्रवृत्तको धर्मः इत्यादि ॥ १८९.१०

अनेन प्रवृत्तिपथेनामृतत्वं न प्राप्यते ।^१ लौकिकाभ्युदयः स्वर्गादिलोक-
 प्राप्तिश्च प्रवृत्तेनाधिगम्यते । अयमपि प्रवृत्तिमार्गः कर्मयोग एव ।

निवृत्तिमार्गः

निवृत्तिमार्गे पूर्वकर्मभ्यो निवृत्तिर्भवति ।^२ साधकस्य मार्गेऽस्मिन् क्रम-
 त्रयात्मिका साधना मोक्षपरायणा दृश्यते । तद्यथा महाभारते शान्तिपर्वणि-

कुशोच्चयनिषण्णः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
 चीरैः परिवृतस्तस्मिन् मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १८९.१२
 विषयेभ्यो नमस्कुर्याद् विषयान्न च भावयेत् ।
 साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ १८९.१३
 तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हिताम् ।
 संन्यस्यत्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ १८९.१४
 ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः ।
 ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ १८९.१८
 स वै तस्यामवस्थायाः सर्वत्यागकृतः सुखी ।
 निरीहस्त्यजति प्राणान् ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ १८९.१९
 अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् ।
 उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ १८९.२०
 आत्मबुद्धिं समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः ।
 अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ १८९.२१

१. प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।

प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ शान्ति० २१०.४

२. यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः । शान्ति० १८९.११

स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ॥ शान्ति० ३१६.५८

जपः

मरणानन्तरं जापकानामुत्तमा गतिः सम्भवति । ^१जप्यस्य महत्फलमासीत्
कौशिकस्य धर्मानुसारेण —

जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।

देवानां निरयान् साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ शा० १९२.२०

स सदेहं स्वर्गवासमैच्छत् । श्रेष्ठजापकस्यान्तिमा गतिरासीत् —

निष्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।

जितात्मानौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ शा० १९३.१८

तालुदेशमथोद्वाह्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ शा० १९३.१९

महाभारते संन्यासिनां कृते जप्यपरता निर्दिष्टा । ^२वैदिकयुगे जपः
सुविदित आसीत् । शनैः शनैर्जपस्य महिमा समवर्धत । ^३तत्र गीतायां कृष्णः
निर्दिशति —

‘यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि’ । १०.२५

मनुर्जपं सविशेषमुन्नमयति —

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ २.८७

त्रिविधं जपयज्ञं विवृण्वन् मनुः प्राह —

विधियज्ञाद् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्यात् शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ २.८५

१. महाभारते शान्तिप० १९७.१ । अन्यच्च —

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

अथवाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ शा० १९२.११८

जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ १९३.२२

२. अयं जपयज्ञो ब्राह्मणानां कृते निर्धारितः । क्षत्रिया वैश्याश्चालम्बनयज्ञं सम्पाद-
यन्ति महाभारते शा० २३०.१२

३. ऋग्वेदे ८.११.५ अनुसारेण विद्वांसोऽग्निनाममननं कुर्वन्ति स्म ।

वृहदारण्यके — स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयत्तदेतानि जपेत् —
असतो मा सद गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा मृतं गमयेति १.३.२८
अस्य जपकर्मणो नाम ‘अभ्यारोहः’ इति । याजमानं जपकर्म ।

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २८६

सर्वेषामाश्रमिणां कृते जपस्य विधानमासीत् । ब्रह्मचारी गृहस्था-
श्राष्टोत्तरशतवारं वानप्रस्था यतयश्च सहस्राधिकवारं जपं कुर्वन्तु ।^१

योगो ध्यानं च

योगपथो वैदिकसंहितायुगेऽपि सुप्रथित आसीत् । यजुर्वेदेऽधोविधि-
निर्दिष्टम्—

योगाय योक्तारमालभते । ३०.१४

ध्यानयोगेन शाश्वती सिद्धिरधिगम्यते । महाभारते शान्तिपर्वणि ध्यान-
योगस्य स्वरूपं परिभाषितम् । तथा हि—

तत्र स्वाध्याय-संश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ १८७.५

ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।

समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ १८८.८

अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरः ।

समादध्यात् पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १८८.१४

विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।

मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १८८.१५

स्वयमेव मनसश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।

पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ १८८.२०

न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।

सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ १८८.२१

सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यन्ते ध्यानकर्मणि ।

गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ १८८.२२

मनुः प्राणायामात् प्रारभ्य ध्यानं यावद् योगाङ्गानां पृथक् पृथक्पुण्यो-
क्रमशो निर्दिशति—

तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ।

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ६.७२

१. जपस्य प्रधानमुद्देश्यं यथामरकोशे वर्णितम्—

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ।

२. अनीश्वरगुणाः सन्ति काम-क्रोधादयः ।

योगान्नास्ति परं सुखम् । महा० आश्व० ३०.२७

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र रतं तत्रैव चैव तत् ।

स्वयं च शक्यं तद् द्रष्टुं सुसमाहितचेतसः ॥ शान्तिपर्वणि ३१३.३२

न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमागतिः ।

अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ शान्ति० ३१८.५२

योगपथस्य प्रसिद्धिर्महाभारतानुसारेणादिकालतः प्रतीयते यतोऽसुराणां
गुरुः शुक्राचार्यो योगी बभूव ।^१ अथकिम् — रुद्राः, साध्यास्तथादित्याः वसवो-
ऽश्विनौ इत्येते योगैश्वर्येण प्रजा धारयन्ति । ध्यानेनात्मनः परमात्मना योगो
भवतीति योगकृत्यम् ।^३ योगाभ्यासो मूलतो ध्यानमेव । ध्यानं द्विविधं भवति—
मनस एकाग्रता, प्राणायामश्च । तदनुसृत्य महाभारते निगदितम्—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः ।

विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो लब्धवाहारो जितेन्द्रियः ।

पूर्वरात्रे परे चैव धारयेन् मन आत्मनि ॥ शा० २९४.१३

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।

मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ २९४.१४

स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद् गिरिवच्चापि निश्चलः ।

बुद्ध्या विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ २९४.१५

न शृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति ।

न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥ २९४.१६

न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।

तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ २९४.१७

एवंगुणो योगी परमात्मानं साक्षात्करोतीति—

योगमेतद्धि योगानां मन्ये योगस्य लक्षणम् ।

एवंपश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ २९४.२५

अन्यच्च—योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ आ० २.७६

इत्यनेन गृहस्थानां कृतेऽपि योगस्य महत्त्वं निर्दिष्टम् ।

१. योगाचार्यो महाबुद्धिर्देत्यानामभवद् गुरुः । आ० ६०.४२

२. आरण्यकप० २.७६

३. योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् । शान्ति० २९४.७

अत्र योगानामिति योगिनाम् ।

कतिपयसंन्यासिनो योगपथेनाक्षरब्रह्मातिवर्तन्ते स्मेति महाभारतीयं मतम् ।^१ महाभारते शरीरस्थस्यात्मनो दर्शनं कथं स्यादिति निदर्शितम्—

अग्निर्दाहगतो यद्वद् भिन्ने दारौ न दृश्यते ।

तथैवात्मा शरीरस्थो यौगेनैवानुदृश्यते ॥ शा० २०३.३९

वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्मसनातनम् ।

अमृतं यदवाप्नोति यत् तदक्षरमव्ययम् ॥ शा० २०८.२६

‘योगी न कदापि शेते’ इति महाभारतीय आदेशः —

निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।

निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ शा० २०९.१

विज्ञानाभिनिवेशात् जागरत्यनिशं सदा । शा० २०९.३

योगेन मन आत्मनि धार्यते । तत्कथमिति —

तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेत् यतिः ।

यथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ शा० २३२.१६

पञ्च ज्ञानेन सन्धाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।

यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनः षष्ठानि चात्मनि ।

प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ शा० २३२.१७

एवं परिमितं कालमाचरन् संशितव्रतः ।

आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्मताम् ॥ शा० २३२.२२

शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।

शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २३२.२६

योगेन ब्रह्मसायुज्यमवरवर्णानामपि सम्भवतीति महाभारतस्य योग-प्रभाव-वैशिष्ट्यकल्पनौदात्त्यपरायणं शश्वत् प्रकाशते । तथा हि—

अपि वर्णाविकृष्टस्तु नारी वा धर्मकांक्षिणी ।

तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ शा० २३२.३९

योगिनो जीवन-वृत्तिर्महाभारतेऽधोविधा वर्णिता —

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।

स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ शा० २८९.४३

भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिदम् ।

एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ २९३.४४

१. एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।

षण्मासान् नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ शा० २३२.३०

पक्षान् मांसान् ऋतूँश्चित्रान् संचरंश्च गुहास्तथा ।
 अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ २८९.४५
 दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
 व्रीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययन-सम्पदा ॥ २८९.४९
 सुस्थेयं धुरधारासु निशितासु महीपते ।
 धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ २८९.५०

बौद्धसंस्कृतौ ध्यानयोगाभ्यां निर्वाण-पथ-यात्रा संसाधिता । तद्यथा
 सुत्तनिपाते वर्णितम् —

सव्वदा सीलसम्पन्नो पञ्चवा सुसमाहितो ।
 अज्झत्तचिन्ती सतिमा ओघं तरति दुत्तरं ॥ ९.२२
 ते सन्ति-सोरच्च-समाधि-सण्ठिता ।
 सुतस्स पञ्चाय च सारमज्झगूति ॥ २१.८

योगविधिः

योगस्तु मूलत उपास्यस्यात्मनि प्रतिष्ठापनम् । तद्यथाथर्ववेदे वर्णितम्—
 येन ऋषयो बलमद्योतयन् युजा । ४.२३.५

सांख्य-दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानेन योगाभ्यास उपचीयते । महाभारते शुकस्य
 योगाभ्यासोऽधोविधो निदर्शितः —

गिरिपृष्ठं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
 समे देशे विवित्ते च निःशलाक उपाविशत् ॥ १
 धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं महामुनिः ।
 पादात् प्रभृति गात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २
 ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये न चिरोदिते ।
 पाणिपादं समाधाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३
 न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नापि दर्शनम् ।
 यत्र वैयासकिर्धोमान् योक्तुं समुपचक्रमे

व्यासपुत्रो महामुनिः शुकः स्वपितुर्मिथिलेश्वराज्जनकान्नारदाच्च निवृत्ति-
 दर्शनोपयोगिज्ञानमलभत । तथैव गीतायाम्—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ६.११
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ ६.१२

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ ६.१३

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ ६.१४

सांख्याः

योगपरायणेन समं सांख्यपरायणानां जीवनवृत्तिर्भवतीति महाभारतीयं मतम् ।^१ सांख्यं तु ज्ञानवृत्तिः, योगस्तावदभ्यासवृत्तिः । योगाभ्यासेन बलम्, सांख्येन ज्ञानं च वर्धते । तयोः परस्परं सन्निपातः स्वाभाविक एव ।^२

योगसिद्धयः

बहुविधा अलौकिकप्रभावाः सिद्धयश्च प्रवर्तन्ते योगस्य । आत्मानं नैकधाकरणं योगात् सम्भवति । तद्यथा वर्णितं महाभारते—

योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।

अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियास्वथ मखेषु च ॥^३ आ० ७.६
सर्वत्र विचरणस्य शक्तिर्जायते योगेन । तथा हि—

वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ॥

अन्यच्च—आर्चीकपुत्रो योगैर्महीं व्यचरत् ।^४

योगेनालौकिकविधिना पुत्रप्राप्तिरितिहास-प्रसिद्धा । तद्यथा—

यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।

धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्ननिजः सुतः ॥ आर० १५९.१५

१. तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।

व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ शा० २८९.९

२. शान्ति ३०४.२-३

३. 'रुद्र आत्मानं कोटिशो विभजति' इति महाभारते आरण्यकपर्वणि ८०.१२३-१२७
ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।

तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥

सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।

मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ आर० ८०.१२६, १२७

स्कन्दो मात्रादीनां बहूनामभिप्रायं विज्ञाय—

युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः । शल्य ४३.३६

कालिदासः कार्तवीर्यो, योगीति तस्य सहस्रबाहुत्वेन मन्यते । रघु० ६.३८

४. आर० १२९.७

योगेन भगवान् ज्ञायत इति उद्योगपर्वणि निदर्शितम् । तद्यथा संजयो धृतराष्ट्रं प्रतिवदति—

मौनाद् ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् । ६८.४
मरणकाले योगस्थितिः कल्याणदायिनीति महात्मभिरनुष्ठिता । तद्यथा
महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
जपञ्चशान्तनवो धीमान् कालकाक्षी स्थितोऽभवत् ॥ भी० ११४.११२
अन्यच्च—द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साम्यमास्थितः ।
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
दिवमाक्रामदाचार्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ॥

द्रोण० १६५.३८, ३९

योगप्रभावेण कश्चिदनुत्तमो महामुनिर्न केवलं सर्वेषु लोकेषु अपितु
ब्रह्मलोकेऽपि गतिमर्हतीति जैगीषव्यस्य महाभारतीयाख्यानेन प्रमाणितं
भवति ।^१ एतत् खलु तपसो योगजः प्रभाव इति सिद्धानामपि मतिः ।
अवरलोकेषु साधारणयोगिनोऽसितदेवलस्यापि गतिरासीत् ।^२

भक्तियोगः

महाभारते भीष्मादीनां भक्तियोगः प्रकल्पितः । तद्यथा—

विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ॥ श० ४७६८
भीष्मो वाग्यज्ञेन कृष्णमर्चयति, तद्गतमानसः कृष्णं प्रणमति च ।^३

योगेन विस्मयजननम्—

संन्यास-योगेन विस्मयजननं निषिद्धमासीत् । तद्यथा नारदो जैगीषव्य-
स्यासिताय योगप्रभाव-प्रदर्शनं समीक्षते—

जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योऽसितम् ॥ शल्यप० ४९.६३

वानप्रस्थ-संन्यासयोः सन्निपातः

वानप्रस्थ-संन्यासाश्रमयोः क्वचित् सन्निपातो भवतीति स्पष्टतरं मुण्ड-
कोपनिषद्यधोविधं परिलक्ष्यते—

तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषोऽव्ययात्मा ॥

१.२.११

१. न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ॥ शल्य० ४९.४८

२. ब्रह्मलोकमपि गन्तुं देवल इयेष किन्तु पपातेति महाभारतीयं वचनम् । शल्य० ४९.४७

३. शान्ति० ४७.६३, ६४

अत्र भैक्ष्यचर्येति-संन्यासिनां तपःश्रद्धे अरण्यवासश्चेति वानप्रस्थानां
लक्षणमेकस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठितम् ।

तत्त्वदर्शी

मनुस्तत्त्वदर्शिनं व्याख्याति यत् स तर्केणानुसन्धत्ते । तद्यथा—

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १२१०६

ज्ञानमार्गेण कश्चित् साधकः तत्त्वदर्शी भवति । कथमिति महाभारते
निर्दिष्टम्—

त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राग्ज्योतिः स विमुच्यते ।

अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ १८७.५५

संन्यासिनां तत्त्वदर्शिनं कृते सर्वभूतहितपरायणता प्रशस्ता । महाभारते
जैगीषव्य उपदिशति । प्रसङ्गेऽस्मिन् शान्तिपर्वणि—

सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।

न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

विमुच्य हृदयग्रन्थीश्चङ्क्रम्यन्ते यथासुखम् ॥ २२२.१५

अन्यच्च—

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढ आत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रचया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ शा० २३८.५

अन्यत्र बहुजनमानितां पुराणीमपि प्रवृत्तिं दोषावहां परिकल्प्य नूतना-
चार-विचारान् प्रवर्तयति तत्त्वदर्शी । तथाहि— शान्तिपर्वणि वाराणसेषु-
स्तुलाधारोऽनुत्तम एव तत्त्वदर्शी शिक्षयति—

ईदृशानशिवान् घोरानाचारानिह जाजले ।

केवलाचरितत्वात् निपुणान्नावबुध्यसे ॥

कारणाद् धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ॥ २५४.४९

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।

उपपत्त्या हि सम्पन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।

सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ २५४.५२

काशीदृशानां तत्त्वदर्शिविचारकाणां सनातनं जनिरेव । तत्र बभूवुः
कदाचन पार्श्वनाथ-गौतमबुद्ध-कबीर-रविदासादयो महात्मानो महत्तमा
तत्त्वदर्शिनः स्वयुगस्य ।^१

१. प्रकरणेऽस्मिन् महाभारतस्य शान्तिपर्वणः पञ्चपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायोऽनु-
शीलनमर्हति गवामालभने दोषं पश्यन्ति तत्त्वदर्शिनः । शा० २५४.४८

ज्ञानयोगेन तत्त्वदर्शनामनुत्तमैव प्रतीतिः प्रीतिश्च जायेते । तथा हि—
सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग् भूतानि पश्यतः ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ शान्ति० २५४.३२

संन्यासयोगाधिकारिणः

न केवलमुच्चवर्णाः पुरुषा अपि तु स्त्रियः शूद्राश्च संन्यासाधिकारिणो
बभूवुः । महाभारतानुसारेण राजर्षिकन्या सुलभा भिक्षुकी, योगिनी च बभूवुः—

अथ धर्मयुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता ।

सहीमुच्चचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ शान्ति० ३०८.७

योगविषये महाभारतस्य स्पष्टमेव मतं यत्—

परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद् ब्रह्म सनातनम् ।

यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ॥

एवं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

आश्वमेधिकपर्वणि १९.५५,५६

अन्यच्च—

अपि वर्गाविकृष्टस्तु नारी वा धर्मकांक्षिणी ।

तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ शान्ति २३२.३२

शूद्रोऽपि योगेन ब्रह्मसायुज्यं लभत इति पौराणिकं मतम्^१ । बौद्ध-
संस्कृतावपि सुत्तनिपातानुसारेण—

नीचो कुलीनोपि मुनी धितीमा आजानियो होति हिरीनिषेधो । १३०.८

गौतमशिष्या बहवो भिक्षवोऽवरवर्णीया आसन् । क्वचित् स्त्री स्वपती
गार्हस्थ्यभारं निक्षिप्य स्वयं प्रव्रजितेति वर्णितम् । कुम्भकारजातकानुसारेण
पत्यां प्रव्रजितायां पतिः कर्हिचित् स्वसन्ततिं संवर्ध्य स्वयमपि प्रव्रज्यां
ग्रहीतुमपत्यानि सम्बन्धिनां संरक्षणे समर्पितवान् ।^२ बौद्धसंस्कृतौ भिक्षुमि-
विरचिताः थेरीगाथाः प्रसिद्धाः सन्ति । पाणिनिः कुमारी श्रमणा इति

१. सुलभा जात्या क्षत्रियासीद् ब्रह्मचारिणी, योगिनी च । सा निवेदयति—
नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा ।

तव राजन् सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविप्लुता ॥ शान्तिप० ३०८.१८१

२. स्कन्दपुराणे ब्राह्मखण्डे चातुर्मास्य-माहात्म्ये त्रिंशोऽध्याये ।

३. कुम्भकारजातक ४०८

निरूपयति । ताः संन्यासिन्य एवाभिमताः ।^१ श्रमणस्तु वैदिकसंस्कृतावपि संन्यासिनः ।^२

योगाधिकारः

गृहस्थानामपि ऋषीणां योगाधिकार आसीदेव । तद्यथा देवलः --

असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।

परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान् ॥ शल्य० ४८.२३

तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधन ।

गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय असितो देवलः पुरा ॥ शल्य० ४९.१

जैनसंस्कृत्यनुसारेण पापपुण्य-विरहिता वीतरागाः साधकाः केवलज्ञानेन मोक्षं लभन्ते । मोक्षस्तु निर्वाणस्य पर्यायः । मोक्षप्राप्तिर्धर्मपथेन भवति । सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणीति रत्नत्रयं मोक्षमार्गः । अत्र दर्शनं तु रत्नत्रयं प्रति श्रद्धा एव । चारित्र्यं तु कर्मप्रवृत्तिः । दर्शनेन शरीराद् भिन्न एवात्मेति साधको विभावयति । केवलज्ञानेन जीवादीनां वास्तविकं स्वरूपमधिगतं भवति ।

केवलं दर्शनज्ञानाभ्यां मोक्षो न लभ्यते । तदर्थं तु सम्यक्चारित्र-स्यावश्यकता भवति । चारित्रस्याग्रविलासो मुनिधर्मे परिलक्ष्यते । दिगम्बरो भवति मुनिर्महाव्रतधारी । गमन-भाषणेन्द्रियकरणेषु तस्य संयमोऽपेक्षितः ।

मुनीनां कृते बाह्यतपांसि सन्ति—अनशनम्, अवमौढ्यम्, रस-परित्यागः, विविक्ताशयनासनम्, कायक्लेश इत्यादीनि नाम्नैव परिभाषितानि । आभ्यन्तरतपांसि स्वाध्याय-विनय-व्युत्सर्ग-प्रायश्चित्त-वैयावृत्यादीनि सन्ति ।^३

१. अष्टाध्यायी २.१.७० । अत्रैव कुमारप्रव्रजिता कुमारतापसी च परिव्राजिकाः परिगणिताः ।

२. बृहदारण्यके अ० ४.३.२२ । बौधायनश्रौतसूत्रे १६.३०

३. विनयस्तु रत्नत्रयसाधना । मान्यजनानां, रुग्णादीनां परिचर्या तु वैयावृत्यतपो लोकसेवैव प्रतिभाति । परिग्रहाणां कामक्रोधादीनां च त्यागो व्युत्सर्गः । मुनिपथेन सर्वोच्चपदं यत्प्राप्यते तत् तु सिद्धिपदम् । संक्षेपेण क्रमिकविकासो मोक्षार्थिनामधोविधं कल्पितम् ।

सम्यग्ज्ञानत्रयेण प्रविदित-निखिल-ज्ञेयतत्त्वप्रपञ्चाः

प्रोद्धय ध्यानवातैः सकलमथरजःप्राप्तकैवल्यरूपाः ।

कृत्वा सत्त्वोपकारं त्रिभुवनपतिभिर्दत्तयात्रोत्सवा ये

ते सिद्धाः सन्तु लोकत्रयशिखरपुरीवासिनः सिद्धये वः ॥

ध्यानम्

इन्द्रियाणां भावानां चानुरोधेन मनो न विक्रियेतेत्युद्दिश्य तस्य धार्मिक-
चिन्तनेऽनुयोजनं ध्यानेन सम्भवति । मनो नियम्यते ध्यानेन । शुभचिन्तन-
परायणेन ध्यानेन मनः शुभगामि भवति, मोक्षलाभे सहायश्च संजायते ।

संन्यास-पदं प्राचीनयुगे गौरवास्पदमासीत् । तस्य प्राथमिकस्वरूपं तपो-
ध्यानयोगविशिष्टं न केवलं संन्यासिनेऽपितु विश्वस्मै भारताय महिमानं
समर्पयत् । शङ्कराचार्यस्य चत्वारो मठाः शृङ्गेरी-पुरी-द्वारका-वदरिकासु
संस्थापिता नैकशताब्दीषु भारतीय-ज्ञानविज्ञान-प्रसारका बभूवुः । ग्रामे ग्रामे
नगरे नगरे च तेषामादर्शनिधिष्ठाय तादृश्यो लोकहितकारिण्यः संस्थाः
समवर्धन्त । कालक्रमेण बहुसंख्याका मठा मौलिक-तपोमयप्रवृत्तीगौणीकृत्य
विलासाडम्बरप्रवणा बभूवुः । दुःखदप्रसङ्गोऽयं यद् भारतस्याभ्युदयार्थ-
माधुनियुगे मठानां तेषामधीशानां च किञ्चिदेव सुप्रभावः परिलक्ष्यते ।
तथापि संन्यासिनां भारतस्य निर्माण उदात्ता भूमिका वरीवर्ति । रामकृष्ण-
विवेकानन्द-दयानन्द-रामतीर्थ-श्रद्धानन्दादयः पारतन्त्र्य-तिमिराच्छन्ते भारते
विश्वालोका प्रकाशस्तम्भा इवाराजन्त । नित्यं प्रगच्छन्तो नित्यं चरन्तश्च
संन्यासिनो महात्म्यमभजन्त किन्तु संग्रहभरेणाधुना विलुप्तप्रागभासमन्दश्रीका-
स्ते सञ्जाताः । पुनरपि प्राक्तनपथस्योदयेनैव देशस्यास्य विश्वस्य वा प्राज्यं
कल्याणं जनिष्यते ।

लोकसेवा

संन्यासिनां लोकसेवा नैकविधा प्रावर्तत । प्रत्यक्षमेव तेषां लोकसंग्रहा-
पेक्षया मानवमात्रस्योद्धरणोद्योगाः । महाभारते पञ्चशिख इति विश्रुतः
संन्यासी जनकमुपदिशति । परवर्तियुगे बौद्धजैनधर्मयोरुन्नायका गौतम-
महावीरादयो यावज्जीवनं सद्धर्मं प्रचारयामासुः ।

१. मध्ययुगे संन्यासिनां पराभूति-प्रतिकाराः, आत्मरक्षोपायाः, पतनाभिमुख-
प्रवृत्तयश्च पाण्डुरङ्ग — वामनकाने-महोदयेन स्वोपज्ञे History of Dharma-
s'āstra नामके ग्रन्थे सानुसन्धानं विवृताः । द्रष्टव्यपृष्ठानि द्वितीये भागे
१४८-१५१ । प्राचीनकालेऽपि धूर्ताः संन्यासिनः पाणिनिना निर्दिष्टाः सन्ति —
अयःशूलिकाः दण्डाजिनिकाश्च ५.२.७६ । विप्लवकारिणः प्रतिभान्ति मक्खलि-
गोसालादयो मस्करीण आजीविका इति उपहिताः संन्यासिनो ये नियतिवादिनः
सन्तः कर्मण्यतामपवदन्ति स्म । पाणिनिः — अष्टाध्यायी ६.१.१५४

२. भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादो जनकस्य च । शान्तिपर्वणि ३०७.३
वैदेहो जनको राजा महर्षि वेदवित्तमम् ।
पर्यपृच्छत् पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ शा० ३०७.४

शङ्कराचार्यस्य तस्यानुयायिनां च विभ्राड्लोकसेवापथः प्रागेव प्रकल्पितोऽस्मिन् ग्रन्थे ।^१ भवतु नाम सापवादं, कतिपयसंन्यासिनो राजानं प्रजापालनविधिं प्रशिक्षयन्ति स्म ।^२ स पञ्चशिखो जनकं राज्यशासन-परित्यागान्निषेधे ।^३ निवृत्तिपथानुयायी संन्यासी अपि लोकस्य दुःखं दूरीकृत्य प्रयतेत यदि नाम कश्चिदुपक्रमो दृश्येत ।^४

भवतु नाम सर्वेषामाश्रमिणां कृतेऽपरिहार्यं दशविधधर्मसेवनमिति^५ संन्यासिनां प्रकरणे मनुना विवृतम् । अनेन समाजस्य चारित्रिकसम्प्रतिष्ठा वभूवेति महती लोकसेवा साधिता संन्यासिभिः ।

१. प्रकृते ग्रन्थे पृष्ठं ४८, ४९ अस्य विषयस्य सविशेषं निदर्शनम् ।

२. पञ्चशिखो जनकं मोक्षधर्मेण सह महीपालनविधिं शिक्षयामासेति महाभाते शान्तिपर्वणि—

सांख्यज्ञाने तथा योगे महीपालविधौ तथा ।

त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन् गताध्वा छिन्नसंशयः । ३०८.२५

३. शान्तिपर्वणि ३०८.२७ न च राज्याद्विचालित इति ।

४. नारदो निवृत्तं शुकमुपदिशति—

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।

अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ शान्ति० ३१७.१५

अयं पञ्चशिखो जनकस्य गुरुर्वभूव । शान्ति० ३०८.२४

५. धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रिय-निग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ६.९२

चतुर्भिरपि चैवेतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ६.९१

आद्यशंकराचार्यस्य आगमानुरागः

श्रीमीताराम कविराजः

अवटनघटनापटीयसी कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्था सृष्टिस्थित्या-
दिपञ्चकृत्यपरायणा परब्रह्महिणी प्रत्यक् चैतन्याभिन्ना परात्परा पराम्बा
श्रीराजराजेश्वरी ललितामहात्रिपुरसुन्दरी पराभट्टारिका स्वसेवकानामनु-
ग्रहायैव लोकोत्तरं स्वात्मवैभवं दर्शयितुं स्वसत्तास्वरूपं भासयन्ती कदाचित्
स्वाशेन दिव्यविभूतिरूपेण प्रादुर्भूय भुवमलङ्करोति, तदेव परमाश्चर्यमयं
रूपमिदम्—

अष्टवर्षे चतुर्वेदो द्वादशे सर्वशास्त्रवित् ।

षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वाविंशे मुनिरभ्यगात् ॥

अयमेव लोकविलक्षणो विविधाविद्याविचक्षणः शंकरसमलक्षणो भगवान्
श्रीशंकराचार्यः ।

मिथ्यावादभ्रमितमतीनामन्धतमसि प्रविष्टानां कलिकल्मषकलुषितचेतसां
कान्दिशिकानां सांसारिकाणां पथःप्रदर्शनाय प्रज्वालितोऽग्नेन ज्ञानमयः
प्रदीपः । खण्डितः पाखण्डवादः, मण्डितो वैदिकः सनातनधर्मः, श्रौतस्मार्त-
कर्मणां विधानविधायकः, वाग्वैभवेनोक्त्यजडान् विजित्य तत्त्वज्ञानाय
सन्निनादितो वेदान्तसिद्धान्तडिण्डिमस्तेन । आधि-व्याधि-शोकसन्तप्तानां
जराजन्ममरणजदुःखग्राहैर्ग्रस्यमानानां भवार्णवे निमग्नानां निखिलजीवानां
सुखेन सन्तरणाय श्रीसदाशिव-प्रोक्तागम सम्प्रदायस्य विलुप्रायस्य समयाचार-
प्रवर्तक आचार्यचणो देशिक प्रवरः श्रीशंकरः ।

व्यपगतेषु सहस्राधिकवत्सरेषु अपि तस्य पुण्यश्लोकस्य वध्वीरकृत-
दिगन्तरालः कीर्तिकोलाहलो विजयशंखनिनादश्च साम्प्रतमपि सोश्रूयते
समन्तात्, निखिलगुणगुणाकरस्यास्य गुणानुकथने काव्यकलाकोविदानां
महाकविनां वचनरचन-चातुरी नाद्यापि विश्राम्यति । जोघुष्यतेऽविरतं
जगतीतले महामहिमशालिनः गौरवान्विता गाथा । अनेन महायोगिराजेन
संदर्शिता योगसिद्धिचमत्कृत्यो नाधुनापि विजहति स्मृतिपटलम् । लोकोत्तरा-
स्यावितथा भारती कल्याणवृष्टेरिवामृतस्यन्दिनी कस्य मनोरथान् न पूरयति ।
अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दीक्षितः शिक्षितश्च लोकः महाकारुणिकेनाचार्य-
प्रवरेण । अस्य दिव्यविभूतेर्महामुनेर्यतिप्रवरस्य लोकहितावतीर्णस्य गुणात्मनोः
गुणान् गणयितुं क ईशिरे । अतो नमो वाकं ब्रूमोऽनन्तानान्तदिव्यशक्ति
धाम्ने ।

श्रीशंकरभगवत्पदानामागमनुरागः तै प्रवर्तितः श्रीविद्यासम्प्रदायश्च सादरं स्मर्यते । प्रस्थानत्रयीभाष्यमवलम्ब्य यतिसम्प्रदाये प्रचलितं सर्वशंकराचार्यमतमिति जानन्ति साधारणजनाः । परं चानेन आगमशास्त्रसिद्धान्त-सर्वस्वभूतात् त्रैपुरसिद्धान्तप्रतिपादकान् स्वतन्त्रग्रन्थान् प्रणीय दृढागमानुरागः प्रकटितः । तत्र प्रपञ्चसारतन्त्रं, सौन्दर्यलहरीस्तोत्रं, ललितात्रिशतीभाष्यं दक्षिणामूर्ति स्तोत्रं प्राधान्येन सन्ति । कैचन आधुनिकाः शंकराचार्यागमानुरागे संदिहानास्तर्कयन्ति—यद् ज्ञानमतप्रवर्तकस्याद्वैतसिद्धान्तिनो द्वैतपरकर्ममार्गेण कतमः सम्बन्धः । नैष तर्कः प्रतिष्ठापदमभ्येति ।

“सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः”

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तप्रमाणेन ज्ञानेन यत् तत्त्वं लभ्यते तदेव निष्कामकर्मणापि । अन्यच्च—श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्यस्य वेदान्तग्रन्थस्य शृंगाररसप्रधानस्य नैषधीयचरितस्य निर्माणमेकत्रदरीदृश्यते—अभिनवगुप्तस्य शैवाद्वैतवादिनः प्रत्यभिज्ञादर्शनम् अलंकार शास्त्रस्य ध्वन्यालोकस्यालोचनं, अस्मद्गुरुचरणानां श्रीकरपात्र स्वामिपादानां वेदार्थपारिजातकं वेदभाष्यं, आगमोक्त-साधनासार भूतः श्रीविद्यारत्नाकरः, श्रीविद्यावरिवस्यां, श्रीविद्यामन्त्र भाष्यं, भक्तिरसार्णवः राजनीतौ मार्कसवादरामराज्यम्, इत्यादीनि विविधविषय—प्रतिपादकानि ग्रन्थरत्नानि सन्ति, किमेतेषां दूषणं भूषणं वा विचारयन्तु विद्वांसः ।

लोकहितायावतरितानां महाविभूषितानां विषये एकात्रारोपो नैव विचारपथमारोहति । एतेषां सर्वज्ञत्वं जन्मनैव सिद्धम् । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु ज्ञानकर्मयोगादिसाधनमार्गेषु च अव्याहतगतयो भवन्त्येते । सकललोकहितार्थायैव देशकालानुसारेणोपदिशन्ति । अतः शङ्करभगवत्पादानामागमानुरागो भूषणमेव न तु दूषणम् ।

तन्त्रेतिहासविदो गुणिगणगुक्लिप्तग्रन्थान्तरात्नदर्शनैकमात्रानिपुणा गुरोः प्रसादाल्लब्धविभूतयस्तन्त्र शास्त्रतत्त्वविदः श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयाः तत्त्वज्ञाः समासन् । तैः स्वनिबन्धेषु शंकराचार्याणां युक्तिप्रमाणपुरस्सरं महीयानागमानुरागः साधितः । ते स्वाशयं प्रकटयन्तो लिखन्ति—विविधविद्येतिहासपर्यालोचनेन अनुमीयते यद् ब्रह्मवित् शंकराचार्य आगमशास्त्रस्य व्याख्याता स्वतन्त्रग्रन्थप्रणेता चासीत् । उभयोरगमनिगमयोः सम्प्रदाय-प्रवर्तको भूत्वा जगद्गुरुरूपदं सार्थकं कृतवान्, वीतरागाणां कृते ज्ञानमार्गायावत् व्यवहारो न विरमेत् तावत् अद्वैतं नैव सिद्ध्येत् इति मत्वा रागिणां गृहस्थाश्रमिणां कृते चागमसम्मतमुपासनामार्गमुपदिदेश । अयं महापुरुषाणां सनातनोपदेशविधिः । अग्रे प्रतिपादयन्ति कविराजमहाभागाः गम्भीरार्थ-

प्रतिपादकं महारहस्यपूर्णं त्रैपुरसिद्धान्त-सर्वस्वभूतं तच्छिष्येण सुरेश्वराचार्येण
टीकितं सौन्दर्यलहरीस्तोत्रम् । आगमसारभूतं प्रपञ्चसारतन्त्रं पञ्चपादाचार्येण
टीकितम् । माधवाचार्येणापि सूतसंहिता-पराशरसंहिता-टीकायां राघवभट्टेन
प्रारदा-तिलकटीकायां शंकरग्रन्थानां प्रामाण्यम् शंकराचार्यस्य दक्षिणामूर्ति-
स्तोत्रं तदुपरि सुरेश्वराचार्य-कृतवार्तिकं दृष्ट्वा तु स्पष्टं आचार्यस्यागमानु-
रागः प्रमाणितो भवति ।

अन्येषु साधनमार्गेषु गुरुणा परमात्माज्ञायते परञ्च आगमोपासने गुरुमेव
शिवबुद्ध्या पश्येत्, एषमः सिद्धान्तः “गुरुरेव शिवः” आगमस्यैव नैवान्यस्य ।
आचार्यश्रीशंकरः अस्मिन् स्तोत्रे स्व गुरुं दक्षिणामूर्तिशिवरूपेण स्तौति,
श्रीगुरेश्वराचार्येण कृता मनसोल्लासकरिका तु पूर्णरूपेण आगमसिद्धान्त-
प्रतिपादकेति नावशिष्यते संदेहलेशोऽपि तत्र ।

अद्वैतमतस्य सम्प्रदायाविच्छिन्नतां चिकीर्षवः वर्धमानस्य कलेः प्रभावं
ज्ञात्वा आगमोपासनेनैव अद्वैतसिद्धिर्भविष्यतीति मत्वा आगमोपायान्
समदर्शयन् । आगमोपासनेन अस्मिन् जन्मन्येव मोक्षः प्रतिपाद्यते ।

आचार्यशंकरग्रन्थप्रामाण्यम्

शास्त्रेणैव भगवान् शास्तावगन्तव्यः । यथावेदाः प्रमाणम् तथैव आगमाः
प्रमाणम्-शिवप्रोक्तत्वात् । यथा वैदिकानां वेदान्त-सिद्धान्तस्थमूलं उपनिषदः
सूत्राणि प्राधान्येन ब्रह्मसूत्रम् सन्ति प्रमाणभूतानि । एवं तान्त्रिकाणां शिव-
प्रोक्ता आगमाः परशुरामकल्पसूत्रादीनि सूत्राणि । एवं सिद्धैः विरचिता ग्रन्था
अपि प्रमाणकोटौ गृह्यन्ते । शास्त्राणां पञ्चविधः सम्बन्धः, परो महान्
दिव्यो दिव्येतरः इतरेतरश्च । शंकराचार्याणां दिव्यविभूतीनां ग्रन्था
दिव्यकोटौ परिगण्यन्ते ।

एते लोकहितार्थमावतोणोः देशकालमनुसृत्य शास्त्रपुरस्सरं तदानीन्तनानां
जनानां कल्याणाय समुचितमुपदिशन्तीति । के नामैतेषां महिमानं ज्ञातुं
समर्था इति, केनापि सूक्तम्—

अकलितमहिमानः मङ्गलं केतनानां ।

कथमपि भुवनेऽस्मिन् तादृशाः संभवन्ति ।

इति शम्भु

श्रौतस्मार्तविधानमानकलने वाग्वैभवं दर्शितं,
पाखण्डस्थलखण्डने प्रकटितं शार्दूलविक्रीडितम् ।
श्रीशैवागममन्त्रयन्त्रनिगमो येन स्फुटं ख्यापितः,
तच्चाचार्यचणं सुदेशिकवरं श्रीशंकरं भावये ॥

तमे
श्रुतिः
तपसा
अत्र
ब्रह्मवि
तु तृत्
यज्ञाणि
श्रुतिः
सर्वणि
प्रत्य
विवि
कथये
सति
संभ
तत्सं
चाणि
यज्ञ
विह
श्रुति
सूत्र
भव
कर्म
प्रथ
तु

कर्मणां विद्यासाधनत्वविचारः

डॉ० के० ई० देवनाथन्

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा अनाशकेनेति श्रुतिः । अस्या अयमर्थः — ब्राह्मणाः त्रैवर्णिका वेदानुवचनेन यज्ञेन दानेन तपसा अनाशकेन (उपवासादिना व्रतेन) एतं परमात्मानं वेदितुमिच्छन्तीति । अत्र ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकपरम् । वर्णतोऽब्राह्मणानामपि त्रैवर्णिकानां ब्रह्मविद्यायामधिकारस्य वेदान्तशास्त्रे सिद्धत्वात् । वेदानुवचनेन इत्यादौ तु तृतीया श्रुतेर्निरपेक्षसाधनत्वमव गम्यते । तथा च ब्रीह्यादि वत् विकल्पो यज्ञादिषु एकैकस्य अनुष्ठानेनैव कार्यसिद्धिरिति केचित् । वस्तुतस्तु तृतीया श्रुति-सत्त्वेऽपि एकक्रियान्वयित्वबलात् समुच्चय एव । अतएव श्रीभाष्ये सर्वापेक्षाधिकरण इदं वाक्यं गृहस्थानामेव कर्मणां वेदनाङ्गत्व बोधकमिति प्रत्यपादि । इदं वाक्यम् विधायकमिति सर्वेरपि स्वीक्रियते । एवं सति विविदिषन्तीत्यत्र प्रथमलकारस्य स्वीकारो ज्ञेयः ।

न च विधायकत्वात् अस्य वाक्यस्य सर्वत्र प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् सन्न्यासिनां कथमेतस्य संभव इति वाच्यम् । सन्न्यासिनां यज्ञाद्यनधिकाराभावेऽपि क्षतिविरहात् । तेषां हि यज्ञादिषु कथितेषु मध्ये कुत्रचिद् विषयेऽधिकारस्तु संभवत्येव । उक्तं वाक्यं हि वर्णाश्रमोचितं कर्मैव विदधातीति सन्न्यासिष्वपि तत्संभव । अतएव ब्रह्मसूत्रेषु विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः “अन्तरा चापि तद्दृष्टे” इत्याधिकरणे कथितः ।

अत्र श्रुतौ ब्रह्मविद्योपयोगित्वं यज्ञादीनामस्तीति प्रतीयते । परन्तु यज्ञादीनां ब्रह्मविद्यासाधनत्वं वा उत तद्विविदिषा साधनत्वं वेत्यत्र विचारः ।

अस्मिन् निबन्धे यथाशक्ति यज्ञादीनामनभिसंहितफलविशेषाणां कर्मणां विद्या साधनत्वमेवेति प्रतिपाद्यते ।

तत्र हि कर्मणां समसमुच्चयः विद्यया मोक्षसाधनमिति वदन्तः भास्करीयाः श्रुतिमिमां कर्मसमुच्चयपक्षसाधकत्वेन उदाहरन्ति । “सहकारित्वेन च” इति सूत्रमपितैरुदाहारि । सहकारित्वं च कर्मणां विद्याकार्यकरणे तुल्यतायामेव भवति, न तु विद्याङ्गत्वेन विद्याकार्य-मोक्षकरणे इति तेषां पक्षः । परन्तु कर्मणां सहकारित्वकथनेनैव इदं ज्ञायते यत् कर्माणि विद्याकार्ये मोक्षेऽ-प्रधानानि इति । अप्रधानत्वं च समुच्चयपक्षे न घटते । विद्याङ्गत्वं पक्षे तु घटत इति कर्मणां विद्याङ्गत्व कथने न दोष इति भाति ।

अद्वैतिनस्तु इमामेव श्रुतिं सर्वपिक्षाधिकरणे उदाहरन्ति । तत्र केचना द्वैतिनः विविदिषासाधनत्वं यज्ञादीनामनेन सूत्रेण विधीयत इति वदन्ति अन्ये तु विद्यासाधनत्वमत्र विधीयत इति मन्यन्ते । कर्मणां विविदिषासाधनत्वं प्रकारश्चेत्यत्र यज्ञेन दानेनेति वाक्येनाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं विधीयते । तत्कर्मभिः धर्मस्योत्पत्तिः । धर्मे उत्पन्ने सति पापनाशः । पापेनष्टे चित्तशुद्धिः भवति । शुद्धे चेतसि वैराग्यं जायते । अनन्तरं संसारजिज्ञासा भवति । ततः हानोपाने प्रवर्तते । तत आत्मतत्त्वज्ञानमाचारमुखात् श्रुत्वा ज्ञानमिच्छतीति । एवं विविदिषां प्रति कर्मणां प्रयोजकत्वं ज्ञातव्यम् । विविदिषा-प्रयोजकत्वं च कर्मणां विविदिषाजनकसंसार जिह्वा हेतु वैराग्यकारणचित्त नैर्मल्यजनकपाप नाशकत्वं मेव ।

वेदनसाधनत्वपक्षेऽपि विविदिषा-द्वारा वेदन-साधनत्वमेव अद्वैतिना मभिप्रेतम् । एतत्तु पश्चात् विवरिष्यते ।

परन्तु विविदिषायाः कर्मसाध्यत्वे स्वीकृतेऽपि तस्याः तत्साध्यत्वं संभवात् कर्मसाध्यत्वं वेदनस्यैव इष्ट्यमाणस्यैव स्वीकर्तव्यमिति कश्चनपक्षः । अयं पक्षः वेदान्ततत्त्व विवेकस्य व्याख्या व्याख्यापूरणीनाम्न्यां प्रतिपादितः ।

शब्दत इच्छायाः कर्मसाध्यतयान्वयेऽपि इष्ट्यमाणज्ञान एव पर्यवस्यति । गुरुनये शब्दबलमते फलापूर्वभावनाकरणत्वमिव फलापूर्वयोरिति तत्र पक्षः ।

विशिष्टाद्वैतिनस्तु यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमिच्छन्ति । विविदिषन्तीत्यत्र इष्ट्यमाणस्य वेदनस्यैव प्राधान्यात् कर्मसाध्यत्वं स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायः । यथाभ्यधायि भगवद्रामानुजाचार्यैः सर्वपिक्षाधिकरणे (३-४-२६) “यज्ञादीनां विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति, यज्ञादिभिः वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञान साधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिः ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथा असेर्हेननसाधनत्वे सति असिना जिघांसतीति व्यपदेश” इति । अत्र हि श्रीभाष्यकारैः यज्ञादीनां वेदनसाधनत्वं स्पष्टमभिहितम् । भाष्यकारास्तु “सर्वपिक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” “अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्” “सहकारित्वेने च” इत्यादिसूत्राणि, “तल्लब्धिः विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुदुर्षभ्यः संभवान्निर्वचनाच्चे”ति वाक्यकारवचनं च स्वकथितार्थे प्रमाणत्वेन निर्दिशन्ति । विद्यासहकारित्वं च कर्मणां स्वाङ्गत्वे एव सुतरामुपपन्नं भवेत् न विविदिषा साधनत्वे ।

एवं “क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ” इति श्रुतिरपि क्रियाया ब्रह्मविद्याङ्गत्वं वदति । भुञ्जानो दृढगात्र “इत्यत्र भोजनस्य दृढगात्रत्व-

साधनत्वं यथा लभ्यते, तथाऽत्रापि क्रियाया ब्रह्मविद्याङ्गत्वं लभ्यते । अत्र श्रुतप्रकाशिका (पृ० सं० ३८) ब्रह्मविदां मध्ये वरिष्ठः, नहि ब्रह्म विविदिषूणामित्युक्तम् ” इति ।

न च वाक्यकारस्य वचने विश्वासो न कार्यः; अन्धगोलाङ्गुल न्याय प्रसङ्गात् इति वाच्यम् । तुलनारीत्या महर्षिव्यासवचनेऽपि अविश्वास प्रसङ्गात् । ऋषेरभिप्रायं हि स्वरसतः ऋषिरेव जानाति न हि मादृशः कश्चित् । अतः क्रियाया वेदनाङ्गत्वं युक्तमेव ।

अत्र वेदनशब्देन स्मृतिसन्ततिरूपध्यानमभिमतम् । तस्याः स्मृति सन्ततेराप्रयाणमनुवर्तमानत्वात् आप्रयाणं कर्मानुष्ठानमावश्यकम् इति सिद्धान्तः ।

अपि च श्रीशङ्कराचार्य अपि सर्वापेक्षाधिकरणे स्पष्टं कर्मणां वेदन साधनत्वमेवाभिदधति । उक्तं च तैः (३-४-२६) ‘तथाहि श्रुतिः तमेतं वेदानुवचनेन—इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति इति । अपि च अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते” “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति श्रुतीरूपादाय यज्ञादीनां विद्या साधनत्वं तैः स्पष्टमभिहितम् । अतः तेषामपि विद्याया एव कर्मसाध्यत्वमभिप्रेतमिति ज्ञायते ।

न चानन्तर सूत्रव्याख्यायां “तत्राप्येवं विदिति विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात् ब्राह्मतराणि यज्ञादीनि इति विवेक्तव्यमिति” भाषितत्वात्, तट्टीकायां भामत्यामपि तत्रयज्ञादीनां विविदिषासाधनत्वम् आचार्याभिप्रेतमिति बाह्यतरत्वशब्देन ज्ञायत इति व्याख्यानाच्च तेषां विविदिषासाधनत्वपक्ष एवभिमत इति वाच्यम् “विविदिषा सम्योगाच्चेति” वाक्यस्य विदिधातूपरि सन् प्रत्यय श्रवणात् वेदनस्येषितत्वेन यज्ञादि-साध्यत्वं तस्यैव वक्तव्यमित्यर्थकत्वात् । अतः शङ्करभाष्ये कुत्रापि विविदिषा साधनत्वपक्षः न प्रतिपादित इति ।

एतेन बाह्यतरत्वं कथनात् यावत्कालं शमादे रनुवृत्तिस्तावत्कालं न कर्मणां अनुवृत्तिः । कर्माणि विविदिषा साधनेनैव चरितार्थानि, शमादीनि तु विद्यायामन्तरङ्गाणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि इत्यपि परास्तम् । वेदन-साधनत्वा विशेषेण आप्रयाणादनुवृत्तेरावश्यकत्वात् । ऐकाग्र्यसंपादकत्वात् स्मृति-सन्तत्यविच्छेदे तेषामत्यन्तमुपकारोऽस्ति—इति मनसि निधाय शमादीनामन्तरङ्गत्वं कथितम् । कर्माणि तु चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपकार-काणि इति तेषां बाह्यतरत्व-व्यपदेशः । अतः कर्मणां यावज्जीवमनुष्ठान-

स्यावश्यकत्वात् उत्पन्नविविदिषस्य कर्मानुष्ठानं नावश्यकमिति वक्तुं हेयम् । तथासति यावज्जीवकर्मानुष्ठानवाक्यविरोधश्च । “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति बहूनि वाक्यानि कुप्येयुः । तेषु वाक्येषु हि ब्रह्मविदामपि जनकादीनां यावज्जीवं कर्मानुष्ठानं प्रतिपाद्यते ।

न च वेदनस्य कथं कर्माधीनत्वोपपत्तिः वस्तुविरोधात् इति वाच्यम् । वस्तुविरोधाभावात् । तथाहि—यदि वस्तुविरोधशब्देन बाह्यव्यापारस्य कर्मसाध्यत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रस्य ज्ञानस्य न भवतीत्युच्यते तदा असिद्धिः । नहि वर्णाश्रमाचारवत् पुरुषव्यतिरिक्तेषु ज्ञानोत्पत्तिः दृष्ट्या । न च यज्ञादीनां वेदनहेतुत्वे कश्चन प्रतिबन्धः समस्ति । श्रुतिर्हि यज्ञादीनां वेदनसाधनत्वं विदधाति । विविदिषासाधनत्वपक्षे तु एतत् संभवति अननुष्ठित कर्मस्वपि विविदिषाया उत्पादसंभावात् ।

न च प्रमाणवस्तु परतन्त्रस्य ज्ञानस्य कर्मसाध्यत्वाभावः विरोध इति वाच्यम् ध्यानरूपस्यैव ज्ञानस्य कथनात् । प्रथमोत्पन्नानुभवरूपस्य ज्ञानस्य तन्मूलकप्रथमस्मृतेश्च पुरुषव्यापार-सापेक्षत्वाभावेऽपि स्मृतिसन्ततेः कर्मसाध्यत्वे विरोधाभावत् ।

वस्तुस्तु अस्माभिः कर्मणामीश्वर प्रीतिरूपादृष्टद्वारा हि वेदनहेतुत्वं स्वीक्रियते । उक्तं हि स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः इति । “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति श्रुतौ वर्णाश्रमविहितकर्मणा ज्ञानोत्पत्तिं विरोधि पापनिरसनमुच्यते । एवं “सत्त्वात् संजायते ज्ञान” इति गीता वचनेन (गी १४।१७) सत्त्वगुणात् ज्ञानोत्पत्तिरिति लभ्यते । “एष एव असाधु कर्मकारयति, यमधो निनीषती”ति श्रुतेः (कौ ३।८) पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वं ज्ञायते । तथा च सर्ववाक्यपर्यालोचनया एतत् ज्ञायते यत् कर्मणां ज्ञानहेतुत्वम् ज्ञानोत्पत्तिं हेतुभूत शुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमो निबर्हण-द्वारा इति । तथा कर्माणि पूर्वोक्तवाक्यानुसारेण ईश्वर प्रीतिसंपादनेनापि ज्ञानसाधनानि इति ज्ञायते । तथा कर्मणां वेदन हेतुत्वे न कोऽपि विरोधः इति

विविदिषा साधनत्वपक्षे तु दोषोऽयमवतरति । इच्छाया विषयसौन्दर्य-तज्ज्ञानाधीनत्वात् तत्र कथं कर्मणां हेतुत्वमिति ।

किञ्च विविदिषाकामः यज्ञादिकर्मनुतिष्ठेदित्यत्र कामना विषयत्वं विविदिषाया वक्तव्यम् । तच्च बाधितम् इच्छाया इच्छाविषयत्वासंभवात् । न च यागादिकृतेः ग्रीह्यादि कृत्यन्तर साध्यत्ववत् इच्छाया इच्छाविषयत्वमत्रापि संभवतीति वाच्यम् विषयत्वस्य साध्यत्वापेक्षया अन्यत्वात् तत्रापि यागादि

कृतिः परंपरया एव ब्रीह्यादि कृत्यधीना । अत्र तु विविदिषाया विविदिषेच्छा-
विषयत्वमेव उच्यत इति महदिदमन्तरम् ।

अपि विविदिषायाः कर्मसाध्यत्वे “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत
इति ज्ञानस्य कर्मसाध्यत्वबोधक वाक्यान्तरेण विरोधः । तत्रहि विविदिषा-
र्थकत्वं न वक्तव्यम् । “ज्ञानं प्रवर्तत” इत्यस्य ज्ञानविषयक-कामनायाः प्रवृत्ति-
परत्वे क्लिष्टकल्पना ।

न च वस्तुविरोधः त्रिवर्गसाधकत्वेन प्रसिद्धानां कर्मणां मोक्षहेतु-विद्याङ्ग-
त्वादिति वाच्यम् फलाभिसन्धिरहितकर्मणां तथात्वाभावात् । अनेकफल-
साधनत्वं फलाभिसन्धिभेदेन ज्योतिष्टोमानां मीमांसकैः स्वीकृतमेव । किञ्च
स एव ज्योतिष्टोमादिः नित्यः सन्न त्रिवर्गफलाय भवतीत्यपि सर्वेष्टमेव ।
अतस्त्रिवर्गफलकत्वं न वस्तुविरोधः । कर्मणां त्रिवर्गफलकत्वं भवद्भिमत्
विविदिषा-साधनत्वं वा कथं सेत्स्यतीति पृच्छामः ।

एवं नित्यानित्यसंयोग-प्रसङ्गोऽपि परिहर्तव्यः तथा च कथं वस्तुविरोधः,
येन विविदिषा साधनत्वं कर्मणामुच्यते ।

ननु वेदनं प्रति कर्मणां कारणत्वं भवतोच्यते । ज्ञानस्वरूपोत्पत्तौ तु
साक्षात् कर्मणामुपयोगो नास्ति इति भवद्भिरेव स्वीकृतम् । ध्यानस्वरूपो-
त्पत्तौ अपि नोपयोगः, स्मृतिरूपस्य ध्यानस्य संस्कार मात्रजन्यत्वात्कर्मादि
कारणान्तरापेक्षाभावात् । न च स्मृतिसन्तत्यविच्छेदे कर्मणामुपयोग इति
वाच्यम् स्मृति-सन्ततेरनेककारकव्यापार-साध्य कमपिक्षत्वे सन्ततेरेव
विच्छेदप्रसङ्गात् । किञ्च स्मृतिसन्तत्यविच्छेदोऽपि संस्कार दाढर्यात् इन्द्रि-
याणां बाह्यविषयेभ्यः निवृत्त्या च भवतीति तत्र कर्मणां क उपयोगः । नच
कर्माणि ध्यानस्य दर्शन-समानाकारतायामुपयुज्यन्त इति वाच्यम् बाह्येन्द्रिय
साध्यानां कर्मणां विद्यानिष्ठ-दर्शन समानाकारता-प्रयोजकत्वाभात् । अतः
वेदने साक्षात् कर्मणां नोपयोगः इति चेन्न कर्मणां साक्षात् वेदने उपयोगस्य
अस्माभिरप्यनुक्तत्वात् । कर्माणि हि ज्ञानोत्पत्तिहेतु भूतसत्त्वविरोधि
रजस्तमोनिवर्हणद्वारा वेदने उपयुज्यन्त इति पूर्वं प्रत्यपादि ।

न च वेदनसाधनत्वं कर्मणां वदतः पक्षे वेदनं नाम भक्तिरेव भाष्ये
वेदनस्य भक्तिपर्यन्तत्वस्य स्पष्टमभिहितत्वात्, साच भक्तिः स्वयं फलं न भवति
तस्याः फलसाधनत्वं चानवगतम् । अतः कथं तत्साधनत्वेन कर्माणि विधीयन्त
इति वाच्यम्, भक्तेरतिशयभोग्यभूममुखविषयकत्वेन स्वयंफलत्वात् ।
भक्ते फलसाध नत्वस्यापि “भक्त्यात्वनन्ययालभ्य” इत्यादि स्मृतिभिः,

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः वृणुते तनूस्वाम्” इत्यादि श्रुतिभिश्च सिद्धत्वात् । ज्ञानवाचि शब्दानां च सर्वेषां भक्ति-परत्वस्य प्रदर्शितत्वाच्च भवन्मते तु एवमाक्षेपो भवितुमर्हति यत् विविदिषा स्वयंपुरुषार्थान्न भवति, पुरुषार्थ-साधनमित्यपि नावगतम्, एवं सति कथं तदुद्देशेन कर्मविधानमिति ।

न च कर्मणां विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धक-दुरितोत्सादन द्वारा विद्याङ्गत्वमिति न सम्यक् भगवद्भक्तस्य तथाविधदुरितानां नाशस्य भगवतैव क्रियमाणत्वात् । तथा च कर्मानुष्ठानं न विद्याङ्गम् । तथाहि—

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टः दहत्येव हि पावकः ॥

सकृत् स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतार्जितम् ।

पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजं ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

इत्याद्याः स्मृतयः “अस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इत्यादिकश्रुत्यश्च खगवद्भक्तस्य विद्याविरोधिपापानि भगवानेव निरस्यति इति वदन्ति । अतः कर्मणां भवदुक्तरीत्या न विद्यासाधकत्वमिति वाच्यम्, हरिर्हरतीत्यादेर्वा वचस्य उपासनाङ्गप्रपत्तिपरत्वात् ॥

न च “योगमेव निषेवेत नान्यं यज्ञं समाचरेत्” इति वाक्येन पापानां योगेनैव नाशात् किमर्थं पापनाशार्थं कर्मानुष्ठानमिति वाच्यम् तत्रोक्त-पापस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावात् । ज्ञानोत्पत्तिविरोधि पापस्य तत्र स्वीकारे “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा” इत्यादि अनेकश्रुतिविरोधः । अथवा योगशब्देन अनभिसंहित फलविशेष कर्मरूपः कर्मयोग एव उच्यते इति मन्यताम् ।

किञ्च छान्दोग्येऽपि ‘तद्धै तत् ब्रह्मा प्रजापति स्वाच इत्यारभ्य स खत्वेवं वर्तयत् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत’ इति श्रूयते । तत्र हि आप्रयाणं वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानतुरेव ब्रह्मविदः मुक्तिः श्रुता । कर्मणां विविदिषार्थत्वे तु विविदिषा सिद्धचनन्तरं कर्मानुष्ठानस्यानावश्यकत्वात् यावज्जीवं कर्मानुष्ठानुपपत्तेः ।

न च विविदिषन्तीति हि श्रूयते । तत्र सन्प्रत्ययार्थेच्छाया एव शाब्द-प्राधान्यं समस्ति । अतः तस्या एव कर्मसाध्यत्वं स्वीकर्तव्यमिति वाच्यम्, विविदिषन्तीति श्रवणेऽपि सन्स्थले कारकान्वयस्येष्ट्यमाणे एव स्वीकारात् । यथा कामपदसमभिव्याहारेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गस्यैव फलत्वं

स्वीक्रियते न स्वर्गकामनायाः, तथा सन्समभिव्याहारेऽपि “इष्यमाण समभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यं नेच्छाया” इति न्यायेन विविदिषाया न प्राधान्यं किन्तु वेदनस्यैव इति ।

न च स्वर्गस्य फलत्वेन क्लृप्तत्वात् तत्र स्थले स्वर्गस्य फलत्वस्वीकारः, अत्र तु विविदिषाया वेदनस्य वा फलत्वेऽनिश्चिते प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यं वक्तव्यमिति वाच्यम् सन्स्थले सर्वत्र इष्यमाणस्यैव प्रधानत्वमित्यस्यापि क्लृप्तत्वात् । “धातोः कर्मणः समान कर्तृकादिच्छायां वे”त्यनुशासनं इच्छायां धात्वर्थस्य कर्मत्वेनान्वयं स्पष्टं वक्ति । धात्वर्थकर्मकत्वस्य तत्समान कर्तृकत्वस्य प्रत्ययार्थे कथनात् सर्वकारकाणामपि धात्वर्थेऽन्वय इष्ट एवेति । अतएव ओदनो बुभुक्ष्यत इत्यत्र सन्नर्थेच्छा कर्मत्वं साक्षात् ओदनादौ नेष्टम्, साक्षात् इच्छाकर्मत्वस्य तत्र स्वीकारे ओदनं बुभुक्षत इतिवत् गृहं तिष्ठासतीत्यस्यापि प्रयोगस्यापत्तेः तेरिच्छायाः सकर्मकत्वात् । अतः धात्वर्थकर्मत्वद्वारा तत्र इच्छाविषयत्वं कर्मत्वं इति स्वीकृतं व्युत्पत्तिवादे । तथा च सर्वकारकाणां धात्वर्थान्वयद्वारैव सन्प्रत्ययार्थेच्छान्वयात् विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यत्रापि वेदनान्वय एव यज्ञादेरिष्टः । तद्द्वारा प्रत्ययार्थान्वय इति कथं सन्प्रत्ययस्थले इच्छायाः प्राधान्यम् ।

किञ्च प्रत्ययार्थस्य कुत्रापि वाक्ये फलत्वेनान्वयः दृष्टः । एव “मसिना जिघांसति” “अश्वेन जिगमिषतीत्यादौ हननादि साधनत्वमेव अश्वदी दृष्टं, नेच्छा साधनत्वम् । भवद्भिरेव परिमले विवरणे च” इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वात् तदनुरोधेन इष्यमाणस्य वेदनस्यैव कर्मसाध्यत्वं स्वीकृतम् । अपि च पुरुषाणामवान्तरसाध्योपाये प्रवृत्तिः परमसाध्येच्छाया विना नोपपद्यते । विविदिषार्थं कर्मसु प्रवृत्तिः विविदिषासाध्य-वेदना-कामनां विना न भवति । एवं सति कर्मानुष्ठानात् प्रागेव विविदिषाया जातत्वात् कर्मसु प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

न च शाब्दप्राधान्यं परित्यज्य क्रियान्वयित्वरूपं प्राधान्यं भवता आश्रीयते । तन्न युक्तम् अपौरुषेये वेदे यथा शब्दार्थप्रतीति बोधवर्णनमेव उचितम् । इच्छाया हि प्राधान्यं तत्र गम्यत इति वाच्यम्, वेदस्थलेऽपि प्रकृत्यर्थे कारकान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वात् । अत एव “मन्तव्य इत्यादौ मनन-कृतिर्न विधिविषयः किन्तु मननमेव । अतएव” यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वा-ख्यविधयर्थः प्रत्ययार्थे कृतौ नान्वेति किन्तु प्रकृत्यर्थे एव यागादौ । न हि वेदोऽपि अफलरूपां विविदिषां साध्यत्वेन बोधयितुं क्षमेत । कुत्रापि सन्प्रयोगे इच्छाया न साध्यत्वेनान्वय इत्यपि प्रतिपादितमेव ।

अत एव विवरणे (६७३ पृ०) वेदन साधनत्व पक्ष एव स्वीकृतः । तत्रेयं पङ्क्तिः “नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठानैः संस्कृतस्यात्मनः यदि श्रवण मनन ध्यानाभ्यासादीनि ज्ञानसाधनानि संपद्यन्ते, तदा संस्कार-कर्माणि सहकारि विशेषात् आत्मज्ञानमवतारयन्ति ।” इति ।

अत्र कर्माणि सहकारि विशेषाद् आत्मज्ञानमवतारयन्तीति वाक्याद् वाक्यार्थज्ञान-रूपात्मतत्त्वज्ञानं प्रति कर्मणां कारणत्वमिति लभ्यते । तन्मते श्रवणादेः वाक्यार्थज्ञानपर्यन्तमनुष्ठेयत्वात् तावत्पर्यन्तं कर्मणामपि अनुष्ठानं कार्यमिति लभ्यते । वाक्यार्थज्ञानस्योत्पत्तिस्तु तेषां मते देह-वियोगानन्तरं नोपपन्नम् । किन्तु “अत्र ब्रह्म समश्नुते” इति वाक्यबलात् प्रारब्धकार्यदेहं सत्येव भवतीति । तथा जीवन्मुक्तिवादे जीवन्मुक्तस्य उत्पन्नवाक्यार्थज्ञानस्य कर्माणि नावश्यकानि इति लभ्यते । परन्तु प्रारब्धेतरपाप्मनां तत्त्वज्ञानेन नाशेऽपि प्रारब्धान्तर्गतपापक्षयस्तु नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनैव भवेदिति तदर्थं जीवन्मुक्तोऽपि कर्मकुर्यादिति प्रश्न उदेति । तत्र तन्मतरीत्या समाधानम् प्रारब्धान्तर्गतपापानि स्वयमेव नश्यन्ति, तत्त्वज्ञानिनः अविद्याधीनपाप संबन्धः नास्त्येव । शरीरं तु दग्धपटन्यायेनानुवर्तत इति । परन्तु “नाभुक्तं क्षीयते कर्म” इति वाक्यार्थश्च चिन्तनीयः ।

विवरणकारस्तु कर्मणामात्मतत्त्वज्ञानहेतुत्वं स्वीकुर्वन्नपि विविदिषा वैराग्यरूपप्रत्यक्प्रावण्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं, ततः कर्म-तत्सन्न्यासाभ्यां विद्या-निष्पत्तिरिति प्रसिद्धं ।

‘आरुरुक्षोर्मुने योगं कर्मकारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ इति श्लोकं

उदाहृत्य प्रतिपादितवान् ।

नैष्कर्म्येसिद्धावपि एतत् स्पष्टम्—यत् विविदिषादिपर्यन्तमेव कर्मणा मुपयोगः इति यथोक्तम्—

प्रत्यक् प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्यापाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥ इति

न च विवरणकारपक्षेऽपि विविदिषा पर्यन्तमेव कर्मणामावश्यकत्वे विविदिषा साधनत्वमेव ज्ञायते, एवं सति वेदनार्थत्वं कथं भवेत् अथ च तदा संस्कार-कर्माणि सहकारिविशेषात् आत्मज्ञानमवतारयन्तीति स्वाक्यविरोधः इचेति वाच्यम्, विविदिषन्तीति श्रवणात् सन्स्थले इष्यमाणस्यैव प्राधान्यात् वेदनसाधनत्वस्य कर्मणा मुक्तेः वेदनसाधनत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् ।

तथाहि—इष्यमाणसमभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यमिति न्यायेन इष्यमाणवेदन एव कर्मसाध्यत्वमुच्यते । परन्तु विविदिषापर्यन्तमेव कर्मणां मुपयोगः । एवं सति विविदिषा साधनत्वपक्षतः को भेद इति चेदुच्यते—कर्मणां विद्यार्थत्व पक्षे द्वारभूत विविदिषासिद्धचनन्तरमुपरतावपि फलपर्यन्तानि विशिष्टगुरुलाभात् निर्विघ्नश्रवणमननादि साधनानि निवृत्ति प्रमुखानि सम्पाद्य विद्योत्पादकत्वं नियमोऽस्ति । विविदिषार्थत्वपक्षे श्रवणादि-प्रवृत्ति जनन-समर्थोत्कटेच्छासम्पादनमात्रेण कृतार्थतेति नावश्यं विद्योत्पादकत्वं नियमः । अत एव विविदिषायाः कर्म साध्यत्वपक्षतोऽयं वेदनस्य तत्साध्यत्व-पक्षः ज्यायान् । एवं “तदा संस्कार कर्माणि सहकारि विशेषात् आत्मज्ञान मवतारयन्तीति वाक्यमपि फलपर्यन्तकर्मानुष्ठानबोधकं न भवति, किन्तु आत्मज्ञानकारणीभूतानि श्रवणमननादीनि फलोपधायकानि संपादयन्ती-त्येवार्थः । एतच्च सहकारिविशेषेण इति स्वयमेव सूचितवान् ग्रन्थकारः । एवं प्रसङ्गात् अद्वैतिनां पक्षः तत्रापि विवरणकारपक्षश्चात्र प्रतिपादितः ।

न च ब्रह्मवेदनहेतुत्वं कर्मणां वदतां पक्षे यदि कर्मानुष्ठानात् प्राक् ब्रह्मवेदनं सिद्धं तदा कर्मानुष्ठानानुपपत्तिः, यदि ब्रह्मवेदनमेव नास्ति कथं ब्रह्मवेदनोद्देशेन यागादौ प्रवृत्तिः अविदितत्वे ब्रह्मणः तद्वेदनोद्देशेन प्रवृत्तेः खण्डितुल्यत्वापातादिति वाच्यम्, ब्रह्मोपासनार्थमेव कर्मणामुपदेशात् । तथाहि ब्रह्मणः वेदनमित्यनेन सामान्यतः ब्रह्मविषयकज्ञानं नोच्यते, येनोक्तापत्तिः स्यात्, किन्तु भक्तिरूपापन्नं ध्यानमेव । तस्य च फलत्वं निरतिशयसुखरूपत्वात् उपपन्नमिति पूर्वमेवावेदितम् ।

एवं क्रियावानेवं ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति वचनमपि ब्रह्मवेदनस्य क्रियावाङ्म कत्वं वदतीति प्रागेव निरूपितम् । न च “आत्मक्रीड अत्यरतिः क्रियानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ” इति पूर्णं वाक्यम् । तथाहि—श्रवणादिक्रियायाः परिसमाप्तत्वे कर्तव्यसमाप्ति द्योतकः क्रिया च शब्दः विषयासंभावनादि निवृत्त्या स्थिरीकृतज्ञानत्वेन वरिष्ठशब्दः प्रयुज्यत इति एतद्वाक्यं न क्रिया-वेदनाङ्गत्वं बोधयतीति वाच्यम्, निर्मूल कल्पनापातात् । स्पष्टं क्रिया-वानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति कथनेन लब्धस्य क्रिया ब्रह्मवेदनयोरङ्गाङ्गि भावस्य सिद्धिः ।

एव मन्तिम प्रत्ययस्य स्मृति-परंपर्येवोपपत्ते तदर्थमाप्रयाणं कर्मानुष्ठानं न कार्यं मिति वादोऽपि निरस्तः विद्योत्पत्ति विरोधपापनिवारणार्थं कर्मणां मपे मितत्वात् जन्तिमप्रत्यय विरोधिपापनिवारणार्थमेव तदा आप्रयाणं तदा आप्रयाणं कर्मानुष्ठानस्यापेक्षितत्वात् ।

एवं विविदिषा साधनत्वपक्षे आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकादि बहुदोष-
प्रसङ्गः ज्ञातदूषणी श्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टं न्यरूपि आचार्यैः । चक्रक-
प्रसक्तिरत्र प्रतिपाद्यते -- विविदिषा काम-यज्ञादिषु अधिकरोति । स किं वेद-
जमिच्छति तदां चक्रक प्रसङ्गः । वेदनेच्छाजाताविविदिषा कामना
जायते, तस्यां जातायां कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषा-इति (शतदूषणी-
११५ पृ०)

किञ्च वेदनेच्छां विना विविदिषा कामनाया असंभवात् विविदिषायां
यज्ञाद्यनुष्ठानस्यानावश्यकत्व प्रसङ्गः । एवं सति कथं यज्ञादीनां विविदिषायां
विनियोगं साधयितुं शक्यत इति । न च अन्नद्वेषेण कार्यप्राप्तस्य अन्नविषये-
च्छायाः सत्त्वेऽपि प्रवृत्तिपर्यन्तरुचि जननार्थं भेषज सेवनं तत् सामान्यतः
वेदनेच्छायाः पूर्वं सत्त्वेऽपि तीव्रवेदनेच्छाया उत्पादार्थं यज्ञादीनामावश्यक-
तेति वाच्यम्, तीव्रवेदनेच्छायाः यज्ञादि फलत्वे यज्ञाद्यनुष्ठानात् प्राक्
विविदिषा कामनाया आवश्यकत्वः तस्या च वेदनेच्छा-विषयक तीव्रेच्छा-
स्पत्वात् तदर्थं तीव्रवेदनेच्छाया अपि पूर्वं सत्त्वावश्यकत्वात् । तथा च प्रवृत्ति
पर्यन्त वेदनेच्छायाः पूर्वम् अभावे प्रवृत्तिपर्यन्तवेदनेच्छाविषयकतीव्रेच्छाया
अपि अनुत्पत्ति-प्रसङ्गात्, तस्या विविदिषायाः पूर्वं सत्त्वे किमर्थं यज्ञाद्यनुष्ठा-
नमिति प्रश्नः तिष्ठत्येव ।

अपि च यज्ञेन दानेनेति वाक्ये वेदानुवचनादीनां भाव्यापेक्षायां वेदन-
मेवन्वेतुं युज्यते । भाव्यत्वं च भावनोद्देश्यत्वन् तच्च कृति जनकेच्छाविषयत्वं
तच्च वेदने एव वर्तते न तु विविदिषायाम् । वेदने तु श्रुत, विविदिषायां तु
कल्पनीयम् ।

किञ्च विविदिषासाधनत्ववादिभिः उपासनकाले यज्ञादीनामनुवृत्तिर्मा-
भूदिति धिया यज्ञादेः तदर्थत्वमाश्रीयते । वेदनशब्दस्य “ब्रह्मवेद” इत्यादौ
साक्षात्कारार्थत्वं वदद्भिः विविदिषा शब्देन साक्षात्कारेच्छैव वक्तव्या ।
तथा च श्रवणमननध्यानकालेऽपि कर्मणा मनुवृत्तेरावश्यकत्वात् तदभिमत-
सिद्धिः ।

तथाच वेदानुवचनादीनां वेदनार्थत्वमेव वक्तव्यम् । विविदिषार्थत्व-
पक्षस्तु शङ्करभाष्यानुसारी नास्ति । विवरणकारादिभिरनादृतश्च । सम्प्रत्य-
योऽपि न विविदिषा पक्षसाधक इति निरूपितमेव ।

प्राध्यापकः
श्री लालबहादुर शास्त्री
केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठम्
नवदिल्ली

जीवब्रह्मैक्यसिद्धान्तः

के० वी० सुव्वरायुड

भारतीयदर्शनेषु अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य स्थानमत्यन्तं प्रधानं वर्तते । अस्य नामधेयं वेदान्तदर्शनमित्यपि प्रसिद्धम् । वेदानामन्तःसिद्धान्तः इति वेदान्तः, वेदेनिर्णीतोऽर्थः वेदान्तः, अथवा यस्य ज्ञानान्तरं वेदं जानाति क्रियाया अन्तो निरूपयोगो भवति स वेदान्त इति व्युत्पत्त्यर्थाः बहूविधाः श्रूयन्ते । अयं अतिप्राचीनसाम्प्रदायः, सर्वसिद्धान्तशिखामणिश्च अस्ति । सम्पूर्णतया पारमार्थिकाद्वैतस्थापकः वेदान्तः । उक्तं च सर्वतन्त्रसिद्धान्तपदार्थलक्षण-संग्रहे-जीवब्रह्माभेदबोधकवाक्यम् वेदान्तः इति, वेदानामन्तः अवसानभागः वेदान्तः इति च ।

अत्यधिकग्रन्थरचना अस्मिन् वेदान्तविषयेऽभवत् । अद्वैतवेदान्तसम्प्रदाया-चार्यः श्रीवेदव्यासः इत्युच्यते । यद्यपि ततः पूर्वमपि वेदान्तमततत्त्वविचारः आत्रेयः आश्वमरथ्यः काष्णार्जिनी इत्यादिभिः आचार्यैः कृतः । यतो हि व्यासरचितब्रह्मसूत्रेष्वेव तेषां नाम उट्टंकितमस्ति । यथा आश्वमरथ्यः १।२।२९ अभिव्यक्ते रित्याश्वमरथ्यः इति । चरण्यदिति चेन्नोपलक्षयेति काष्णार्जिनः इति । तथापि अद्वैतवेदान्तसम्प्रदायाचार्येषु मुख्यता तु शंकरा-चार्यस्यैवेति कथनं नानुचितम् भवति । यतो हि ब्रह्मसूत्राणां व्याख्या विशिष्टाद्वैतद्वैताद्वैतद्वैतपरा अपि कृताः । किन्तु तेषां सूत्राणां अद्वैतपरं भाष्यमाचार्येणैव कृतम् । यद्यपि आचार्यगुरोर्गुरुः गेडियादाचार्योऽपि अद्वैतप्रतिपादकः तथापि शंकराचार्येण अद्वैतवेदान्तप्रचारोऽपि कृतः । अतः आचार्यशंकरजीवनमेकस्मिन् श्लोके एवं संघटितमस्ति ।

अष्टवर्षे चतुर्वेदी, द्वादशे सर्वशास्त्रवित् ।

षोडशे कृतवान् भाष्यम् द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात् ॥

आचार्यमार्गगामिनोऽन्येऽपि, मधूसूधनसरस्वती-श्रीविधारण्यस्वामी इत्या-दयः सन्ति । तेषामपि मतभेदः किञ्चिद् वर्तते । अत्रैव संक्षेपेणैव प्रदर्श्यते । अद्वैतवेदान्तमतानुसारेण मूलसिद्धान्तरूपेण, अन्तःकरणावच्छिन्न-चैतन्यमेव जीवः शरीरेन्द्रियातिरिक्तः शरीरेन्द्रियाध्यक्षः कर्मफलभोक्ता च भवति । उक्तं च—तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । यद्यपि आत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावकः तथापि उपाधिभूतदेहेन्द्रियान्तः-

करणादीनामुत्पत्त्या उत्पन्न इति उच्यते । जीवः ज्ञानस्वरूपः । नित्या-
नन्दरूपः । अज्ञानेन दुःखमनुभववानिव भवति ।

आत्मा विभुस्वरूपः अत्यन्तसूक्ष्मत्वात् कुत्रचित् अणुत्वनिदेशोऽपि
संगच्छते । आत्मा त्रिविधास्ववस्थायामु पञ्चकोशेषु च उपलभ्यते अनुभूयते च ।
एक एव जीवः अवस्थाभेदेन भिन्न-भिन्न नामानि यथा व्यष्टिजाग्रदवस्था-
यामभिमानेन विश्व इति, तत्रैव समष्टिरूपेण विराडिति, व्यष्टि स्वप्ना-
वस्थायां अभिमानेन तैजसः, तत्रैव समष्टिरूपेण सूत्रात्मेति व्यष्टिसुषुप्त-
वस्थायां अभिमानेन प्राज्ञ इति, तत्रैव समष्टिरूपेण ईश्वरः इति च संज्ञां
लभते । उक्तं च तद्रूपनिषत्सु यथा—३ प० २५।पृ० २ पं० ९

जागरितस्थानो वहिः प्राज्ञस्सप्तांग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभू-
वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ इति ।

एतत् सर्वमपि दार्शनिकैः प्रमाणैः स्वानुभावेन च स्वीयदर्शनं येन केन
रूपेण अस्तित्वम् स्वीकृतेमेव । यथा संक्षेपेण—चार्वाका देहेन्द्रियमना आदि-
स्वरूपेण, जैनाश्च उपयोगरूपेण, बौद्धेषु वैभाषिक-सौत्रान्तिकाः पञ्चस्कन्धा-
स्वरूपः, विज्ञानवादिनो विज्ञानस्वरूपः माध्यमिकाश्च शून्यनाम्ना च सांख्या
पुरुषः इति स च असंगः नाना भोक्ता योगिनश्च स पुरुषः असंगत्वेऽपि
भोक्तृत्वात् ईश्वराधीन इति च मीमांसकाश्च चैतन्यविशिष्ट इति, स्व-
प्रकाशो नित्यो विभूर्नाना इति च न्यायवैशेषिकाश्च ज्ञानाधिकरणमिति,
परप्रकाशः कर्ता, भोक्ता नानेति च वीरशैवादिशैवागमानुयायिनश्च शिवांशः
औपाधिकश्चेति, वैष्णवदर्शनानुयायिनश्च रामानुजमाध्वनिम्बार्कवल्लभादयः
चित्स्वरूपो विष्णोरंशः किञ्चिज्ज्ञः तेषु केचित् विभूरिति अणुरिति च स्वी-
कुर्वन्ति वेदान्तिनश्च अविद्याद्युपाधिपरिच्छिन्नः चैतन्यरूपः चित्प्रतिबिम्बभूतो
विभुः । परमात्मा एवं अविद्यावशात् परिच्छिन्नवत् अल्पज्ञवत् अनित्यत्वादिति
विशिष्टः सन् जीव इति कथयन्ति । उक्तं च श्रुतौ—

स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ॥
स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके ।
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति ॥
पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ॥
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततः सुजातं सकलं विचित्रम् ॥

अपि च भिन्नाभिन्नरूपेण संक्षेपतः शारीरकमीमांसाभाष्ये शंकराचार्येण
उट्टंकितम्—देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्माप्राकृता जनालोकायतिवर्तते

प्रतिपत्ताः, इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये, विज्ञानमात्रं क्षणिक-
मित्येके शून्यमित्यपरे, अस्तिदेहातिरिक्तः, संसारी कर्ता, भोक्तृत्यपरे भोक्तृव
केवलं न कर्त्तृत्येके, अस्ति तद्व्यतिरिक्तः, संसारी कर्ता, भोक्तृत्यपरे, भोक्तृव
आत्मा, स भोक्तृरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपत्ता युक्तिवाक्यतदाभाससमा-
श्रयाः सन्ति इति । एवमुपनिषद्सु जीवस्वरूपम् बहुविधम् दृश्यते यथा—

अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥

यः कर्त्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः कारयितान्तःपुरुषो य इत्यादिना
जीवस्य स्वरूपम् अस्तित्वं च भिन्नभिन्नरूपेण वर्णितम् अस्ति । चार्वाकमत-
मारभ्य अद्वैतवेदान्तदर्शनपर्यन्तम् जीवः कर्त्ता अकर्त्ता भोक्ता अभोक्ता चैतन्य-
रूपः चैतन्याधिकरणः नित्योऽनित्यश्च सर्वदर्शनेषु कल्पितपरमाधिकभेदेन
प्रतिपादितम् सर्वमिति जीवस्वरूपास्तित्वविचारसारांशः । मतभेदेन एकत्व-
नानात्वे च प्रतिपादिते ।

यथा जीवविषये विप्रतिपत्तयो दृश्यन्ते, एवमेव ब्रह्मविषयेऽपि सन्ति ।
यतो हि प्रत्यक्षप्रमाणगम्यमानजगतः कर्त्ता यः कोऽपि स्यात् इति जगतः
कार्यत्वात् यत् किञ्चित् कार्यजातं कर्तारम् विना नोपलभ्यते नोत्पद्यते इति
केषाञ्चित् विप्रतिवादः । केचित् जगदेव नास्ति । अतः तस्य कार्यत्वाभावात्
कर्तृगवेषणमेव व्यर्थमिति केचित् जगतः सत्यत्वात् नित्यत्वात् तस्योत्पत्तिरेव
नास्ति अनादित्वात् । अतः कार्यत्वाभावात् तस्य कर्तृगवेषणावकाशो नास्ति
इति वदन्ति । केचित् वयमेव कर्तारः नान्ये इति केचित् प्रकृतिरिति केचित्
परमाणव इति केचित् इति अज्ञानमिति केचित् ईश्वर इति केचित्
निर्गुणमहमिति केचित् सगुणब्रह्मेति अनेकधा विप्रतिपत्तयः सन्ति ।

अद्वैतवेदान्तमते ब्रह्मविषये न कोऽपि विवादो वर्तते । सर्वेषामाचार्याणा-
मनुसारेण ब्रह्माणः स्वरूपमित्थं वर्तते । तटस्थलक्षणेन स्वरूपलक्षणेन च
ब्रह्मणः स्वरूपं निर्णीयते । तटस्थलक्षणं नाम कादाचित्कत्वे सति व्यावर्तकम्
यथा 'काकवद् देवदत्तगृहम्' इति । काकः यावल्लक्ष्यमनवस्थितत्वे सति
यज्ञदत्तादिगृहेभ्यो व्यावृत्त्य देवदत्तगृहं दर्शयति । तथा ब्रह्मणो जगज्जन्मादि
कारणत्वं तटस्थलक्षणम् जगतः सृष्टिस्थितिलयाः सर्वदा न भवन्ति ।
कादाचित् सन्ति कदाचिन्न सन्ति । किन्तु प्रधानपरमाण्वादिकारणत्वं ब्रह्मणो
व्यावृत्त्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयति । अतः जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो
तटस्थलक्षणम् । उक्तं च ब्रह्मसूत्रेषु—जन्माद्यस्य यत् यतो वा इमानि भूतानि

जायन्ते येन जातानि जीवन्ति याप्रविशन्त्यभिर्शंविशन्ति, तद्विजिज्ञास्व
तद्ब्रह्म इति श्रुत्या च ब्रह्मणोस्तदस्थलक्षणं प्रतिपादिम् । तार्किकमतमिव न
केवलं जगतो निमित्तकारणं भवति । किन्तु उपादानकारणमपि भवति
स्वप्रधानतया निमित्तकारणं स्वोपाधिभूता मायाप्रधानतया उपादानकारण
मपि भवति । उक्तं च श्रुतौ उर्णनाभिदृष्टान्तेन — “यथोर्णनाभिः सृज्यते
गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा शतः पुरुषाकेशलोमादि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् इति” ।

एवं सत् चित् आनन्दः ब्रह्मणो स्वरूपलक्षणम् । उक्तं च श्रुतौ — सत्
ज्ञानमन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानीयात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इति ।

वेदान्ते परमात्मा निर्गुणः निर्विकारः तदस्थनित्यः । एवम् व्यापक
सनातनः उक्तं च गीतायामपि — नित्यः सर्वगतः स्थाणुः इत्यादिना ।

भेदयतीति भेदः भिन्दतीति भेदः भिनत्तीति भेदः इति भिन्द्वातोः
पचाद्यच कृते पुगन्तलघूपदस्येति गुणे भेदशब्दनिष्पत्तिर्भवति । भेदो हि
अनेकार्थको भवति । भेदो नाम पृथग्भावः पृथक्करणम् नैयायिकादिभ्य अन्यो-
न्याभावो भेदशब्देन गृह्यते । अद्वैतवेदान्ते भेदस्वरूपमेव न नाङ्गीक्रियते ।
तथाहि सभेदोनाम किं वस्तुस्वरूपं वा इतरेतराभावस्वरूपं वा किञ्चित्
धर्मान्तरं वा । यदि भेदः वस्तुस्वरूपमेव स्यात् तर्हि वस्तुषु कदापि अभेदभ्रमो
न स्यात् । भ्रमस्तु पदार्थद्वयस्य भवति । केषामभेदभ्रमः इति पृच्छेत् । अनयोः
द्वयोरिति वक्तव्यम् । अनयोर्द्वयोरिति तदा वक्तुं शक्यते यदा उभयोः स्वस्व-
ज्ञानं भेदज्ञानं वा स्यात्, भेदज्ञानं स्यात् तर्हि द्वयोरभेदभ्रमः कदापि न
भवति । अतः भेदः पदार्थानां स्वरूप एव स्यात् । तर्हि अभेदभ्रम एव न स्यात् ।

ननु भेदो नामेतरेतराभावस्वरूपः यत्र सदैव घटादि असदिति तत्रान्योन्या-
भावः । अन्योन्याभाव एव वैशेषिकशास्त्रे तादात्म्याभाव इति भेद इति
कथ्यते । यथा गौरश्चात्मना नास्ति । अतः असत् गौः अश्वः गौरात्मना नास्ति ।
अतः अश्व असन् इत्येवं घटः पटात्मना असन् पटः घटात्मना असन् इति प्रति-
योगिसमाधिकरणाभावः अनयोन्याभावः । उक्तं च वैशेषिकसूत्रेषु-सञ्चासत्
९-४ इति तत्रैव उपस्कारः द्रष्टव्यः इति चेन्न भेदोऽन्योन्याभावस्वरूपो न
भवति अन्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वात् । यतो हि एकस्य प्रतियोगित्वग्रहार्थमन्यस्य
प्रतियोगिग्रहस्यापेक्षा वर्तते । उक्तं च कुसुमाञ्जली चोदयनेन — “अभावविर-
हात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता” ३।२ इति । घटः पटो न इत्यत्र भेदज्ञाने अनयो-
गित्वप्रतियोगित्वं नापेक्षते । किन्तु घटत्वादिज्ञानं सति भेदज्ञानं भवति । तेन
नान्योन्याश्रयता इति वाच्यम् । तथा सति घटे पटात्मा निषेधवत् घटं

घटात्मतायाः अपि निषेधः स्यात् । अनुयोगित्वप्रतियोगित्वज्ञानाभावात् । यद्यपि अन्योन्याभावस्थले द्वयोरनुयोगिता द्वयोः प्रतियोगिता आवश्यकी तथापि अभ्यानुयोगिताप्रतियोगितयोः अभेदो न भवति भिन्नधर्मत्वकत्वात् निषेधोऽपि न भवति । तथापि वैशेषिकसिद्धान्तानुसारेणात्र पटः घटो इत्यत्र स्मर्यमाण-घटादिपदार्थेषु प्रतियोगितायाः अनुभूयमानघटादिषु अनुयोगितायाः ज्ञाने सति घटे घटात्मताया निषेधो न भवति । सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तु वास्तविक-भेदाभावात् भेदभ्रमो न भवति इति चेन्न । यत्र अन्योन्याभावस्याधिकरणता कथ्यते तत्र विशेषणतया अन्योन्याभावस्य प्रतीतिः सम्भवात् केवलाधि-करणताया असिद्धेः । किं च भिन्नपुरुषेषु सोऽयं देवदत्त इति अभेदभ्रमे जाते तत्र सत्त्वाधिकरणतायाः प्रतीतिः भेदग्रहसम्भवात् । इत्थं विकल्प्यमाने सति अन्योन्याभावो भेदः इति लक्षणं कर्तुं न शक्यते । अपि च भेदः धर्मान्तरमिति सति । तदपि घटत्वादिरूपः अथवा घटघटत्वादयोर्भिन्नः इति विकल्प्यमाने सति धर्मान्तरं भेदः वक्तुमपि न शक्यते । अतः भेदस्य लक्षणं विशेषतः खण्डनखण्डखाद्ये श्रीहर्षेण खण्डितम् इति भेदपदार्थ एव न सिध्यति ।

अद्वैतमतानुसारेण जीवब्रह्मणोर्भेदो न सम्भवति । तथा च प्रयोगः—अन्तः-करणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवः परमात्मनो न भिद्यते चेतनत्वात् पदार्थत्वाद्वा ब्रह्मवत् । विपक्षे भेदग्राहकप्रमाणाभावादभेद—श्रुतेरप्रामाण्य प्रसंगाच्च न अप्रयोजकत्वम् भवति । उक्तं च भेदाधिकारे—

मानाभावादयुक्तेश्च न भेदेश्वरजीवयोः ।

जीवानामचित्तानां चैव नात्मनो न परस्परम् ॥

ननु अस्त्यस्मदादिप्रत्यक्षप्रतीतिः नाहमीश्वर इति सा प्रतीतिरबाधिता अहमीश्वर इत्यप्रतीतिः । न च न तावदिदं चक्षुरादिजन्यं आत्मनि तदसामर्थ्यात् मनसश्च प्रमाणान्तरसहकारिणः पृथक् प्रमाणत्वायोगात् अतः क्लृप्तकारणाभावात् सा भ्रान्तिरिति वाच्यम् । सुखाद्युपलब्धेः प्रमाणान्त-राजन्यतया मनस एव तत्प्रमाणत्वे भेदस्यापि तत्प्रमाणत्वात् । नन्वेवमप्य-तीन्द्रियेश्वरभेदः कथं प्रत्यक्षः स्यात्प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यक्षत्वात् इति चेन्न, अभावप्रत्यक्षत्वे प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं नानिवार्यम् । मनसि घटत्वा-भावस्याप्रत्यक्षत्वात् घटे मानसत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वात् । किं च यत्र यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्ष इति नियमात् जीवे तदभेद-वदीश्वराभेदोऽप्यस्ति चेत् प्रत्यक्षः स्यात् तदनुपलब्धत्वात् जीवेश्वरोर्भेदः एव स्यात् । न चैवोपाधिको यं भेदविचारप्रत्यक्ष इति वाच्यम् । अहमित्या-कारप्रत्यक्षस्य शुद्धात्मविषयकत्वेन तद्गतभेदस्याप्यनोपाधिकत्वात् इति तात्किंकादिना जीवब्रह्मणोर्भेदः स्थाप्यते इति चेत् न,

तत्र वेदान्तिनोच्यते— मनः प्रमाणं भवति किन्तु प्रमाणादीनां सहकारि
त्वात् अत एव उच्यते भेदाधिकारणकारेण—

“अप्रमाणं मनसोक्तमयोग्यानुपलब्धि ।

सोपाधिर्यो भेदोऽयं नाध्यक्षमिति गोचरः ।

प्रमाणसहकारित्वाद्विषयस्याप्यभावतः । इति ॥”

मनो न प्रमाणं प्रमाणसहकारित्वात् तर्कवत् । किं च अहमित्यहंकारात्
भवस्य अन्तःकरणविषयत्वं वक्ष्यते ततश्चाहं जानामीत्यहंकारधर्मतयानुभूत
मानं ज्ञानादि तद्धर्म एवेति न तत्र मनः कारणम् । अतः तत् न भेदकारणम्

अपि च मनसो भेदग्रहे न संयोगसमवायतादात्म्यानामन्यतमः सम्बन्ध
भवति । न च भेदस्य विशेषणतासन्निकर्ष इति वाच्यम् । व्यवहितप्रदेशेऽप्य
भावग्रहणप्रसंगात् इति केनापि प्रकारेण मनसा भेदग्रहो न भवति । अतः
एवोच्यते भेदाधिकारे—श्लोक ८

संयोगादेरयुक्तत्वात् तदन्यस्याप्रसिद्धितः ।

सन्निकर्षस्य तेनेदं भेदासंग्येव मानसम् ॥

किं च सहकार्यभावेन ब्राह्मणत्वाद्यनुपलम्भवज्जीवे ब्रह्माभेदानुपलम्भो-
प्यभावं विनोपपद्यते तत्र लौकिकोपदेशवदत्राऽपि आचर्यवान् पुरुषो वे-
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिना सहकार्यन्तरस्य प्रमितत्वात् ।
न च जीवानामभेद इव तस्मिन् विद्यमानब्रह्माभेदेऽपि सहकार्यन्तरापेक्षा
मनसो न स्यादिति वाच्यम् । जीवत्वादिधर्माणामत्रयोग्यतया तद्विशिष्ट-
भेदस्य तावन्मात्रयोग्यत्वेऽपि सर्वात्मत्वयोग्यत्वादेस्तदयोग्यतया तदात्मब्रह्मा-
भेदे सहकार्यन्तरापेक्षोपपत्तेः, अन्यथा मनोमात्रेणात्मनि जीवाभेदानुभवेऽप्यहं
मेव सुकृतौ दुष्कृतीवेत्येवमाकारानुभवाभावात्तद्भेदानुभवेनात्मनः पापादि-
श्रयत्वभिन्नत्वेन नित्यमुक्तता स्यादित्यर्थः ।

किं च तमसावृतघटानुपलम्भवत् “माययापहृतज्ञानाः ७।१५ अज्ञानेनावृ-
ज्ञानं ५।१५ इत्यादि स्मृत्या अज्ञानतत्त्वप्रतीते जीवब्रह्माभेदस्य नानुपलम्भ-
किं च मनसो न जीवब्रह्माभेदानुभवयोग्यत्वम् उक्तं च श्रुतौ— यन्मनसा त-
मनुते— १।५ ४ यद्वाचानाम्युदितम् इत्यादिना वाङ्मानसागोचरत्वं द्योत्यते
किन्तु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, सर्ववेदा— १।१।१५ यत्पदमामनन्ति
इत्यादीनां च वेदैकगम्यत्वं ज्ञायते । न च नित्यसर्वज्ञत्वं नानुभूयते इति चे-
ज्ञानस्याप्यावृत्तित्वात् सर्वज्ञत्वादेर्जीवात्मप्रदेशावृत्तित्वेनाप्यनुपलम्भोपपत्ते-
यथा मूलावच्छेदेनाग्रत्वं प्रतीयते इति तदुभयाधिकरणभेदासंभववत् वक्ष्यामि

वदात्माभेदमात्रस्यानुपलम्भाभावात् । अपि च अहमिति परिच्छिन्नतयानु-
भवेन नाहमीश्वर इति अनुभूयते । निरूपाधिकेन तु न, सर्वमिदं, वासुदेवं
वाहमिति अनुभवो भवति । जीवस्य अणुत्वे शरीरव्यापि सुखदुःखानुभवो
पुण्यपदसम्भवापत्तेः शरीरपरिणामात् मध्यमपरिणामः स्यात्तर्हिभेदनित्य-
त्वापत्तेश्च स्यात् ।

इत्थमात्मनो घटाकाशवदोपाधिकएव परिच्छिन्नत्वम् । अतो भेदोऽपि
ओपाधिक एव । अतः नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षं निरूपादिकजीवभेदे न
प्रमाणम् । एवं जीवाक्षरभेदे नानुमानमपि प्रमाणं भवति । तत्र न तावत्
जीवो ब्रह्मधार्मिकभेदप्रतियोगी ब्रह्मप्रतियौगिकभेदवान् वा, पदार्थत्वात्
असर्वज्ञत्वात् घटवदित्यनुमानमेव प्रमाणं स्यादिति वाच्यम् । यतो हि सिद्ध-
साधनासाध्याप्रसिद्ध्यादिदोषग्रस्तत्वात् । अत एव पारमार्थिकभेदवानिति
साध्यं निरस्तम् । ननु जीवानां परस्परमनौपाधिकभेदस्य विद्यमानत्वात् तेनैव
केवलभेदो सिध्यतीति चेन्न, नाहमीश्वर इति भेदस्योपाधिकत्वादनहंकार-
जीवेनानुभवत्वात् बाधितत्वात् च ।

अपि च उक्तानुमानगतजीवप्रतियौगिकभेदस्य घटादौ ब्रह्मण च एकत्वेन
स्वधर्मघटज्ञानाबाध्यतया सिद्धसाधनात् । किं च ब्रह्मपदवाच्यस्य ब्रह्मणो
यत्किंचित् धर्मविशिष्टत्वेन तज्ज्ञानाबाध्यत्वेऽपि भेदे सत्यत्वासिद्धेः
सर्वेषामपि हेतून्मामसिद्धत्वात् कल्पितव्यावहारिकभेदेन सकललौकिकवैदिक-
व्यावहारोपपत्तेः । तस्मादानुमानं भेदे न प्रमाणं भवितुमर्हति अर्थात् अनु-
मानेन जीवपरभेदो न सिध्यति किन्तु अभेद एव । उक्तं च भेदधिकारे—९
अनुमानमपि न जीवपरभेदे प्रमाणम् ।

सिद्धसाध्यत्वतो भेदो व्याप्यत्वासिद्धतो यथावा ।

बाधाज्जडत्वोपाधित्वान्नानुमानस्य गोचरः । इति ॥
तत्रैव सुन्दरतया श्रुत्याऽपि भेदसिद्धिर्न भवतीति वर्णितम् । १०

मानान्तरप्रसिद्धत्वात्, मिथ्यात्वादप्रयोजकात् ।

श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न श्रुतिर्भेदगोचरा ॥

नाहमीश्वर इति श्रुतितात्पर्यज्ञानिनामपि भेदानुभवो भवति । किन्तु स
भेदः योग्यानुपलब्धेरभावात् बिम्बप्रतिबिम्बवत् मायिकः साक्षिमात्र प्रसिद्धो
भवति । न च प्रत्यक्षानुमानादि प्रमाणानामनुभवागोचरत्वात् भेदः श्रुतिगोचरो
भवति । उक्तं च अन्य अनुवादरूपेण श्रुत्या इति चेन्न, श्रुतिबोधित-
भेदाभेद एकस्मिन् जीवे बाधितत्वात् । ननु भेदस्यैव तात्त्विकत्वं स्यात्
श्रुतेरपि न वैयर्थ्यमिति चेन्न, प्रत्यक्षादीनामपि श्रुतेरिव द्वैतसत्यत्वे स्वतः

प्रमाणत्वात्—तस्मात् न प्रत्यक्षादिसिद्धे अर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमस्ति । उक्तं वेदस्य वेदत्वम्—“प्रत्यक्षेणनुमानेन यस्तूपायो नोपलभ्यते इत्यादिना ।” अत्र च उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्याश्रयं भवति । मृत्योः स्मृति-माप्नोति य इह नानेव पश्यति । १-२-१० अपि च अथ योज्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्तं क्षय्यलोका भवन्ति, अथ योज्या देवमहाभुवास्ते अन्योऽसापन्योऽहमिति न वेद यथा ३-७-२३ पशुरित्यादिना, भेदस्य निन्दित्वाच्च न श्रुतेस्तात्पर्यं भेदो वर्तते । “नान्यतोऽस्ति १-३-१० दृष्टा नान्यतोऽस्ति श्रोता नात्र काच भिदास्तीत्यादिनां चाभेदप्रतिपादनात् ।”

अत्राचार्यैः सम्यक् विचारितम्—तत् सृष्ट्वा देवः प्राविशत् इत्यस्मिन् मन्त्रभाष्ये—

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत् । स कथमिदं प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा पुरुषेण ग्रामादिः । नाकाशेन किञ्चिन्नित्यप्रविष्टत्वात् । पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत् । अथापि स्यात् । न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविशति, किं तर्हि, तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते, तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते । यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्वो नालिकेरे वा तोयम् । न तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् इति श्रुतेः । यः सृष्ट्वा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्टा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते । यथा भुक्त्वा गच्छतीति भूजिगमिक्रिययो पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदो विशिष्टश्च कर्ता तद्वदिहापि स्यात् । नतु तत्स्थस्यैव भावान्तरोपजननएतत्सम्भवति । न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवमवस्थापरिच्छिन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेन्न । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः निष्कलः निष्क्रिय इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेन्न, वस्तुवन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेन्न, अनाश्रितत्वात् । नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते । न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते । फले बीजवदिति चेन्न सावयवत्ववृद्धितयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्वप्रसंगात् । न चैवं धर्मवत्वं ब्रह्मणः अजोऽजरः इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न, सेयं देवतैक्षत् इत्यारभ्य नामरूपे व्याकरवाणि इति तस्य एव प्रवेशव्याकरकर्तृत्व श्रुतेः । तथा तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् । स एवमेव सीमाविदार्यतया द्वारा प्रापद्यत सर्वाणि रूपाणि विचरत्य धीरो नामानि कृत्वा भिवदन्यदास्ते” त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वंचसि पुरश्चक्रे

द्विपद रूपं रूपम् इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामित-
 रभेदात्परानेकत्वमिति चेन्न, एको देवो बहुधा सन्निविष्टः । एकः सन्बहुधा
 विचारत्वमेकोऽसि बहून्नुपविष्टः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
 भूतान्तरात्मा इत्यादि श्रुतिभ्यः । प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु
 तावत् । प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेन्न,
 यशनायाद्यत्ययश्रुतेः सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेन्न, न लिप्यते लोक-
 दुःखेन बाह्यः श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेन्न, उपाध्याश्रयजनित-
 विशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः विज्ञातारमरे केन विजानीयात्
 अविज्ञातं विज्ञातृ इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम् । किं तर्हि बुद्ध्या-
 धुपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादि प्रत्यक्ष-
 विज्ञानम् । अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानधिकरण्योपचारात् ।
 नान्यदतोऽस्ति द्रष्ट इत्यन्यात्मप्रतियेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुख-
 दुःखयोर्विषयधर्मत्वम् । आत्मनस्तु कामाय इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्त इति
 चेन्न यत्र वा अन्यदिव स्यात्, इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् तत्केन कं
 पश्येत् नेह नानास्ति किञ्चन तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः
 इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधाद-
 युक्तमिति चेन्न, युक्त्यापि आत्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्ष-
 विषयेण आत्मनो विशेष्यत्वं, प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्व-
 वदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखाग्रहकेण
 प्रत्यक्षविषययेण प्रत्यगेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य
 च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसंगः । एकस्यैव विषय विषयित्वं
 शेषवदिति चेन्न, युगपदसम्भवात् । आत्मन्यशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य
 ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे
 नानुमानम् । दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वात् रूपादिसामानाधिकरण्याच्च ।
 मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्वानित्यत्वप्रसंगात् ।
 जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवदात्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बद्वयाकृते कार्य उपलभ्यत्वम् ।
 पृथगुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्यं च सृष्टे व्याकृते बुद्धेः अन्तरूप-
 लभ्यमानः सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो-
 निर्दिश्यते स एष इह प्रविष्टः । भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानां
 आत्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्य उपलभ्यत्वमेव प्रवेश
 इत्युपचर्यते । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रा-
 रम्भानर्थक्यमिति चेन्न, अविद्याध्यारोपितदुःखत्वभ्रमापोहार्थत्वात् । आत्मनि
 प्रवृत्तसङ्ख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःखात्माभ्युपगमाच्च । आ नखाग्नेभ्यो

नखाग्रमर्यादं आत्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह यथा
लोके क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने
क्षुरोऽन्तःस्थ उपलभ्यते, अवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वम्भरोऽग्निः
विश्वस्य भरणाविश्वम्भरः कुलाये नीडेऽग्निः, काष्ठादाववहितः स्यादित्यनु-
वर्तते । तत्र हि स मध्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशे
वस्थितो, यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थितः, एवं सामान्यतो
विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावा-
दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मा तत्रैव तत्तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्ट-
न पश्यन्ति नोपलभन्ते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृदन्तत्वर-
मिति उच्यते--प्राणत्रेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणा-
भिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्विप्राणः प्राणिनीत्युच्यते नान्यां क्रियां
कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति । तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्य अनुप-
संहारादकृतनस्तो हि सः ।

ननु ह्यसुपर्णा सयुजा सखाया इति श्रुतिभेदं प्रतिपादयति इति चेन्न
तयोरन्यत्पिप्पलं स्वाद्वतीति अहंकारतादात्म्यविशिष्टजीवमनूद्य नास्म-
नन्योऽभि चाकशीति तमेव पूर्वोक्तजीवं, निष्कृष्य अभोक्तृत्वं प्रतिपादयति ।
यतो हि कस्मिन् नु भगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानमित्युपक्रमस्य, अन्या
वाचो विमुञ्चयेति, भेदवाक्निषेधस्य च, ब्रह्मोवेदं सर्वं, ब्रह्मविद् ब्रह्ममेव
भवतीति उपसंहाराच्च एता श्रुतयः उपरुध्येरन् । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः
इत्यादिना जीव ब्रह्मणोर्द्रष्टृद्रष्टव्यभावात् श्रुतेर्भेद एव तात्पर्यमिति चेन्न
तस्य कल्पितत्वेनोपपत्तेः । प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठप्रमाणत्वात् सर्वलौकिकवेद्यत्वात्
श्रुतबाधिकत्वं स्यादिति चेन्न ।

इदं रजतमिति ज्ञानं शक्तिं दृष्ट्वा जायते मन्दान्धकारे तस्य प्राथमिक-
त्वेऽपि नेदं रजतं इयं शुक्तिका इत्याकारज्ञानेन श्रुत्या बाध्यते । अपि च
श्रुतेरन्यार्थोपासनादिपरत्वमपि वक्तुं न शक्यते । “येना श्रुतं श्रुतं भवति अमर्तं
मतं अविज्ञातम् विज्ञातम्” मिति एकविज्ञानप्रतिपादकश्रुति, वाचारम्भण-
विकारो नामधेयमिति अनेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिश्च
व्यर्था स्यात् । अतएव निरवकाशाच्च अद्वैतश्रुतिः अभेदमेव बोधयति न भेदम् ।
एवमर्थापत्तिः प्रमाणमपि भेदाभावं बोधयति । यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽर्थो
पश्यति इत्यादि श्रुतिबलात् सत्यपि वास्तवभेदेऽनिर्वचनीयव्यावहारिक-
भेदादेव तादृशभेदवत्तल्लौकिकवैदिकव्यावहारोपपत्तेराश्रयणीयत्वादर्थ-
पत्तेरनुत्पादात् भेदसत्यत्वे नार्थापत्तिः प्रमाणं भवति । जीवाद भेदे सति

ईश्वरस्थानात्मत्वापत्तिः स्यात् अहमनुभवगोचरस्य घटादिवत् ज्ञानाश्रयत्वा-
योगात् । जीवेशयोर्भेदनिराकरणेनैव अनुपलब्धि-प्रमाणेन च निराक्रिया
मानत्वात् न केनापि प्रमाणेन जीवेश्वरभेदः सिध्यति । अभेद एवेति
सिद्धान्तः । उक्तं च-४-१

चैतन्यस्यैवरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् ।

जीवत्वं च तथा सेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा ॥

मायाकार्यमिदसर्वमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम् ॥

अतः जीवनानात्मत्वमपि न सिध्यति । अन्तःकरणाद्युपाधिभेदेन अन्यस्य
सतोऽन्यस्य दुःखानुमवितृवोपत्रेरप्रयोजभत्ता स्यात् यतो हि औपाधिकभेद
इत्यस्य किं उपाधिगतभेद एव अन्यत्रात्मनि प्रतीतेरौपाधिक इत्युच्यते
तदतिरिक्तभेदो वा ? आद्ये यज्ञदत्तदेवदत्तात्मभेदाभावादनुसन्धानादि
व्यवस्था अनुपपन्ना स्यात् । द्वितीये घटाकाशादौ जलचन्द्रादौ चोपाधिकभेदा-
नुभवस्य सविशेषेण विधिनिषेधाविति न्यायेनौपाधिकभेदानुभवस्यान्यथा
सिद्धेः तदतिरिक्ताकाशादिभेदे मानाभावात् आत्मन्यपि भेदाभावः सिद्धः
इति उक्तं च अमृतबिन्दूपनिषदि-१२

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति ।

इत्थं ब्रह्माणोरेकत्वात् कल्पितजीवोऽपि एक एव न तु नाना इति पारमा-
थिकरूपेण जीवब्रह्माणोरेक्यमेव सिध्यति । अतः वेदान्ते अभेद एव पारमार्थिकः
न तु भेदः । भेदस्तु कल्पितः । यथा मृदि घटः तद्वद्ब्रह्माणोजीवत्वम् कल्पितम् ।
इत्यमद्वैतमते जीवेश्वरयोर्भेदो नास्ति । किन्तु जीव इति ईश्वर इति
व्यवहारभेदस्तु उपाधिकृतो भवति । तदुपाधिकृतभेदकल्पनाऽपि भिन्न-
भिन्नाचार्येभिन्नभिन्नतया कृतः । यथाशुद्धसत्त्वप्रधानत्वात् सर्वज्ञत्वादधर्मो
विशिष्टः, इति तदेवं शुद्धचैतन्यमायाया एकदेशस्थानीयायामविधायां प्रति-
फलितं चेत् जीवः, मलिनसत्त्वप्रधानत्वादनिधायाः अल्पज्ञत्वादि धर्मविशिष्टो
भवति । ब्रह्माश्रितसकलप्राणिजीवासनोपरकताज्ञाने प्रतिबिम्बितचैतन्यमीश्वरो
ऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यं जीवः, इति चित्रदीपप्रकरणे पंचदश्याम् ।
ईश्वरो न प्रतिबिम्बरूपः नापि शुद्धं ब्रह्म विम्बरूपम् । किन्तु अविद्या-
प्रतिबिम्बो जीवः, तद्विबम्बभूत ईश्वरः । तदुभयानुगतं शुद्धचैतन्यं इति
विवरणानुसारिणां मतम् । अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः तदनवच्छिन्नः कित्त्व-
विधावच्छिन्नः, ईश्वरः, इति वाचस्पत्यानुसारिणां मतम् । जीवो हि न
प्रतिबिम्बो नाप्यवच्छिन्नः, किन्त्वविकृतं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दादिलक्षणं

स्वाविद्यया जीवः इति वार्तिकानुसारिणां मतम् । पूर्वोक्त आचार्याणां मतानामवलोकनेन इदं सिध्यति तत् यथा एक एव रामनामकः पुरुषः पितृ-सान्निध्ये पुत्र इति पुत्रसन्निधौ पिता इति च भवति तथैव जीवेश्वरत्वमपि भिन्नतया प्रतीतेः उक्तं च श्रुतौ—१।१६।४६ ।

जीवेशावाभासेन करोति इति । एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति इति । स्वस्वरूपानुसन्धानेन, तत्त्वमसि इत्यादि महावाक्यैश्च यदा अहं ब्रह्मास्मि इति ज्ञानं भवति तदा अखण्डाकारकृत्या अविद्यानाशे एकमेव ब्रह्म निराकलं निर्मलं निर्विकारं च भवति । स जीवः शिव एव नान्यः उक्तं च श्रुतौ—“तत्सृष्टा तदेवानुप्रविष्ट तदेव बहु स्यां प्रजायेय” इति । स्वयमेव सर्वमभवत् उक्तं च श्रुतौ—“समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम्” इति “ब्रह्मैवेदं विश्वम्” “सर्वं ह्येतद् ब्रह्माऽयमात्मा ब्रह्म इति । अतः जीवः परमात्मैव न जीवात्मपरमात्मनोर्भेदोऽस्ति । उक्तं च श्रुतौ—यत्परम्ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनम्महत् । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तद् ।

शांकरसिद्धान्तावलोकने व्यवहारे भेदः पारमार्थिकदृष्ट्या अभेद इति जीवेश्वरयोर्भेदाभेद एवेति प्रतिभाति किन्तु व्यवहारस्य स्वप्नवत् मिथ्यात्वात् तद्भेदभानमपि मिथ्यैवेति मत्वा आचार्यैः पारमार्थिकदृष्ट्या अभेद एव इति अद्वैतमतं स्थापितमिति ज्ञायते । इत्थं अद्वैतमतानुसारेण जीवेश्वरयोर्भेद एव पारमार्थिकसत्यम् तयोर्भेदस्तु औपाधिकः मिथ्या च भवतीति सिध्यति ।

उदासीन संस्कृत-महाविद्यालय,
मीरघाट, वाराणसी ।

अविद्यानिवृत्तिविमर्शः

सत्यदेवमिश्रः

शङ्कराद्वैतवादे नित्यनिरतिशय—परमानन्दरूपब्रह्मप्राप्तिरेव चरमः पुरुषार्थः, तदवश्यम्पूर्वभावितयाऽविद्यानिवृत्तिरपि तथा । तत्र शङ्केयमृदेति अविद्यानिवृत्तिः किमात्मरूपा तद्भिन्ना वा । प्रथमे कल्पे आत्मनो नित्यसिद्धत्वात्तदवाप्तिसाधनवैफल्यम् । चरमकल्पे किमियं सती असती वा । अत्रापि पूर्वकल्पे अद्वैतसिद्धान्तव्याकोपो ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्य द्वितीयपरमार्थसतोऽनभ्युपगमात् । द्वितीये कल्पे पूर्वोक्तप्रयाससाधनवैफल्यदोषतादवस्थम् । अद्वैताचार्यैः प्रश्नस्यास्य समाधानानि स्वमतानुसारेण बहुधा विहितानि । तानि कालक्रमानुसारेण अधस्ताद् विव्रियन्ते ।

शङ्कराचार्यमतेन चरमतत्त्वज्ञानेन अविद्याया वीजशक्तिसहितायाः विघातः । अयमेव अविद्यायाः सवीजशक्तेर्विघातोऽविद्यानिवृत्तिः । अयं सर्वविकल्पासहिष्णुः स्वरूपावबोधोऽपि निगद्यते, यतोऽविद्यातत्प्रसूत सकलद्वैतोपशमे कुतो विकल्पानामवकाशः । अज्ञानाश्रिताहङ्कारममकारहाने स्वयम्प्रकाशचैतन्यपरमानन्दशिवरूपं ब्रह्मैवावशिष्यते, यथोपबृंहितं दशश्लोक्यां चतुर्थे श्लोके । ब्रह्मात्मैक्यरूपावबोधोऽविद्यातज्जन्यनिखिलसंस्कारदाहरूपाऽविद्यानिवृत्तिमन्तरेण न सम्भवति । ततश्च तदवाप्तिप्रयाससाधनसाफल्यं सुतरामुपपद्यते ।

मण्डनमिश्रमतेन अविद्यानिवृत्तिस्तात्त्विकभावरूपा नत्वभावान्तरम् । अत एव एते भावाद्वैतवादिनः । यद्यविद्यानिवृत्तिरभावरूपाऽभविष्यत् तर्हि पूर्वोक्तविकल्पानामापातोऽभविष्यत् । अयं भावपदार्थः तत्त्वज्ञानप्रयोज्योऽपि तात्त्विकः । न चैतावता अद्वैतसिद्धान्तहानिरस्याधिष्ठानानतिरिक्तत्वात् । तत्त्वज्ञानप्रयोज्यत्वं प्रसुप्तोद्बोधसममिति प्रयोज्यत्वस्याधिष्ठानानतिरिक्तत्वस्य च सामञ्जस्यम् । मीमांसासिद्धान्तवासनावासिता मण्डनमिश्रा अविद्यानिवृत्तिमधिष्ठानातिरिक्तां न स्वीकुर्वन्ति । अभावस्थले पदार्थद्वयमेव प्रत्यक्षगोचरं भवति, प्रतियोगी अनुयोगी च, तदुभयातिरिक्तपदार्थान्तरस्य तदानीमदृश्यमानत्वात् । इत्थमविद्यानिवृत्त्या प्रतियोगिरूपतयाऽनुयोगिरूपतया वा भाव्यम् । प्रतियोगिनी वराक्यविद्या गतेव, ब्रह्मैवानुयोगिमात्रमवशिष्टम् । पारिशेष्याद् ब्रह्मरूपत्वेऽविद्यानिवृत्तेस्तात्त्विकता भावरूपता च सुतरां सिद्धयेत ।

सुरेश्वराचार्यमतेन ज्ञातत्वोपलक्षितात्मरूपा अविद्यानिवृत्तिः । यथोक्तं वार्तिके—‘निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः । अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः’ इति । यदा चरमतत्त्वज्ञानं जायते आत्मा ज्ञातो भवति । तदनन्तरं स ज्ञातत्वोपलक्षितोऽवतिष्ठते । तदानीमेव चाविद्या अपगच्छति । एवमविद्यापगमो ज्ञातत्वोपलक्षितात्मरूपः । अविद्या स्थूलरूपा सूक्ष्मरूपा च । देहपाते रूपद्वयमपि विशीर्यते, किन्तु जीवन्मुक्तिदशायामवशिष्टप्रारब्धकर्मफलभोगोपादनसूक्ष्मसंस्काररूपेण अविद्या लेशतोऽनुवर्तते । अर्थादावरणशक्तिरहिता क्षीणविक्षेपशक्तिमात्राऽवशिष्यते । ‘भिद्यन्ते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इति श्रुतिवाक्ये ‘भिद्यते’ इत्यस्य ‘भेदं विनाशमायाति’, ‘छिद्यन्ते’ इत्यस्य आवरणशक्तिरूपमूलोच्छेदादुत्पत्त्योग्याः क्रियन्ते’, ‘सर्वसंशयाः’ इत्यस्य ‘अहं भोक्तृकर्तृत्वरूपो न वेत्यादि सन्देहाः’, ‘कर्माणि’ इत्यस्य ‘अभुज्यमानानि पूर्वसञ्चितपापपुण्यानि’, ‘क्षीयन्ते’ इत्यस्य उपादानाभूतविक्षेपशक्तिविशिष्टाऽज्ञानसत्त्वपर्यन्तं विद्यमानान्यपि स्वाश्रये मनसि सुखादिकं न जनयन्ति’ इत्यर्थाः । सम्पूर्णवाक्यस्य तात्पर्यमिदं यदावरणशक्तिरहिता विक्षेपशक्तिरकिञ्चित्करा । अत एव सा जीवन्मुक्तस्य बन्धनाय न कल्पते इति भावः । वस्तुतस्तु सुरेश्वराचार्यपादा आभासवादप्रतर्काः, तन्मते सर्वमपि वस्तु चिदाभासरूपं स्वाभासाविविक्तचिद्रूपं वा । ततश्च अविद्यानिवृत्तिरविद्यारूपाभासापसारणं तद्रूपस्वाभासोऽविविक्तचितश्चिद्रूपस्वाभासविमोचनं वा । प्रारब्धकर्मफलभोगनिश्शेषावसाने देहपाते अविद्या स्वजन्यसंस्कारपुञ्जसहिता त्रिकालावच्छेदेन निवर्तते । तदुक्तं वार्तिककारेण—
‘तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं सम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्या सहकार्येण नासीदस्ति भविष्यति ।’
इति मात्रपदेन कारणान्तरापेक्षाराहित्यं सूच्यते ।

प्रतिबिम्बवादसमर्थकविवरणकारमते अविद्यानिवृत्तिः वर्तमानप्रविलीनकार्यैः सह अज्ञानस्य बाधः । यद्यपि ज्ञानादज्ञानं निवर्तते तथाऽपि ज्ञानोत्पत्तिक्षणे अज्ञानतत्सम्बन्धनिवृत्तिरूपाखण्डधर्मस्य ज्ञानाधीनस्य स्वीकारे न विरोधः । यथा घटप्रागभावनिवृत्तिरूपघटस्वीकारेऽपि घटप्रागभावनिवृत्तिविशिष्टं घटस्वरूपं घटाधीनं भवति घटात्तत्प्रागभावश्च निवर्तते, तथैव ‘तरति शोकमात्मवित्’ इत्यादि श्रुतिवाक्यानुसारेण ज्ञानोत्पत्तिकाले अविद्यानिवृत्तिरूपाखण्डधर्मस्यापि ज्ञानं भवति । यदि नेदमभ्युपगमार्हमित्याग्रहं तदा या सामग्री घटं जनयति सैव प्रागभावनिवृत्तिमपि । तथा च स्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन तादृशसामग्रीविशिष्टो घट इति स्वीकारे न किमप्य-

सामञ्जस्यम् । एवञ्च घटाद् घटप्रागभावो निवर्तते इत्यभ्युपेयते । तथैव
 यस्याः सामग्र्याश्चरमतत्त्वज्ञानं जायते तस्या एव अविद्यानिवृत्तिः सा च
 चरमतत्त्वज्ञानप्रयोज्या । न च यदि घटसामग्री घटप्रागभावनिवृत्तिसामग्री
 मन्यते तर्हि जनकतावच्छेदकेन कपालत्वेन भाव्यं न तु घटत्वेनेति वाच्यम् ।
 'घटात् तत्प्रागभावो निवर्तते' इत्यस्य इदमेव तात्पर्यं यद् घटो न स्वतः
 स्वप्रागभावनिवृत्तिप्रयोजकः किन्तु स्वप्रयोजकसामग्रीद्वारैवेति, न 'तादृशो
 व्यवहारो मुख्योऽपि तु घटजनकाद् घटप्रागभावनिवृत्तिरित्येव तथा ।
 तदनुसारं 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यस्य च आत्मज्ञानसाधनवान् इत्यर्थः ।
 बाधः कालत्रयावगाही, यथोक्तम् सुरेश्वराचार्येण — 'नासीदस्ति भविष्यति' ।
 यदा रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्पो बाध्यते तदा अयमेव ग्रहो भवति यद्रज्जौ
 न कदापि सर्प आसीत् इदानीमपि नास्ति, अग्रेऽपि न भविष्यति । यदा
 शुक्तितत्त्वबोधेन रजतं बाध्यते तदा अयमेव बोधो निष्पद्यते यत्तत्र रजतं न
 जात्वासीत्, नैवास्ति, न कदापि भविष्यति । तथैव ज्ञानेन अज्ञानतत्कार्य-
 बाधस्त्रैकालिकः । तस्मात्सार्वकालिकाभावविनिश्चयो बाधः । एवमधिष्ठान-
 साक्षात्कारे अध्यस्तमात्र सार्वकालिकनिरासो बाध इति निष्पन्नम् । न च
 बाधस्यात्यन्ताभावरूपत्वेन कारणाभावप्रयुक्तः कार्याभाव इति नियमानु-
 रोधेन च अविद्या-तत्प्रयुक्तदृश्यमात्रस्य पूर्वमसत्त्वे कथं तदभावप्रतिपादन-
 सङ्गतिः कथं च बाधनिर्वाह इति वाच्यम्, नास्ति इत्यस्य पारमार्थिकरूपेणा-
 भाव इत्येवर्थः, न भविष्यति इत्यस्य च तद्रूपेणैव भाविकार्यनिषेधाभि-
 प्रायकत्वम् । तत्र अनुमानप्रयोगश्च — अविद्या वर्तमान-प्रविलीनकार्यमात्र-
 सहिता अधिष्ठानसाक्षात्कारेण बाध्यते अध्यस्तत्वाद्वज्जुसर्पवत् । नन्वेवं
 जीवन्मुक्तिसिद्धान्तस्य का गतिरिति चेच्छृणु तन्मते जीवन्मुक्तिपर्यन्तमांशिको
 बाधो देहपाते एव निश्शेषो बाधः ।

अवच्छेदवादप्रवर्तकवाचस्पतिमिश्रा अविद्यानिवृत्ति निवृत्तनिवृत्तिरूपां
 मन्यन्ते । उक्तं हि भामत्याम् — 'द्विविधं हि ईर्ष्यसत् जिहासितं च भवति'
 इति । एकमीप्सितमप्राप्तप्राप्तिरूपमपरञ्च निवृत्तनिवृत्तिरूपम् । सार्वजनीनो-
 ज्यमनुभवो यत्कदाचित् कण्ठस्थितमपि चामीकरभूषणं भ्रमादधः पतितं
 मत्वा भ्रान्तस्तत्प्राप्त्यर्थं प्रयतते । इदमीप्सितं प्राप्तप्राप्तिरूपमेव यतो
 भ्रमापगमे प्राप्तमपि तत्पुनः प्राप्तं भवति । एवमेव कदाचिज्जनो रज्जु-
 सर्पभ्रमे भ्रान्तो भयकम्पादिग्रस्तः सर्पापसारणार्थं पूर्णं प्रयतते । इदं जिहासितं
 निवृत्तानिवृत्तिरूपमेव, यतो भ्रमात्तत्र सर्पं कल्पिते रज्जुसाक्षात्कारानन्तरं
 सर्पस्तत्र असन्नपि अपसार्यते । अपसारणानन्तरं कल्पितभयकम्पादिकमपि

निवर्तते । इदमपसारणं निवृत्तनिवृत्तिरूपं सर्पाभावेऽपि सर्पनिवृत्तिरूपत्वात् । दृष्टान्तद्वयेऽपि कल्पनाभितिसमारूढा प्राप्तिः, निवृत्तिरपि कल्पनामात्र-जीविता, अत एवाविद्यानिवृत्तिरात्मरूपैव । न च तथा सति ब्रह्मणो नित्य-सिद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं प्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम्, प्रतिबन्धकाज्ञानापसारणाथं प्रयासोपदेशसार्थक्यम् । तथा च प्रतिबन्धकाज्ञानविघटनमेव प्रयासप्रयोजनम् । इत्थञ्च स्वरूपतः सिद्धमपि ब्रह्मजीवैक्यं कल्पनया असिद्धतया प्रतिभासमानं ज्ञानेन प्राप्यते इति प्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिरूपा, अज्ञाननिवृत्तिश्च निवृत्त-निवृत्तिरूपा । अनादिनिविडबद्धमूलाऽविद्या निखिलं जगदवभासयति । ज्ञानेन सा अपसार्यमाणा वस्तुतो निवृत्तापि निवर्तते ।

अपि च, शब्दात् परोक्षज्ञानमेव जायते न जात्वपरोक्षज्ञानम् । श्रवण-मनननिदिध्यासनाभ्यासजन्यसंस्कारप्रचयोपबृंहितनिर्मलान्तः करणादेव निर्विकल्पकाऽपरोक्षरूपो ब्रह्मसाक्षात्कारः स्वयं प्रकाशते । नात्र ध्वंसस्यावकाशः किन्तु कल्पिताज्ञानव्युदासमात्रापेक्षा ।

संक्षेपशारीरककाराः सर्वज्ञात्ममुनयः कुत्रचित्प्रतिबिम्बवादं कुत्र-चिच्चाभासवादं व्यवहरन्ति । एतन्मते स्वाज्ञानकल्पितपरमेश्वरजीवजगदादि-भेदकलुषीकृतस्वान्तो भूमा आत्मानं परिच्छिन्नमल्पज्ञं संसारिणं मन्यमानो जन्ममरणादिसरणितदुपनतक्लेशजालनिविडबद्ध इव बभ्रमीति । अज्ञानं पुरुषापराधः । तन्मनः कदर्थयति आत्मयथार्थस्वरूपग्रहणसामर्थ्यरूपा स्वाभाविकीं शक्तिं प्रतिबध्नाति च । तदुक्तम्—‘पुरुषापराधमलिनाधिषणा’ इत्यादि । श्रुतिश्च—‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराक् पश्यति नाऽन्तरात्मन् ।’ केवलश्रुतिवाक्येभ्यः पुरुषबुद्धिकालुष्यं तज्जन्यपरिच्छे-दादिकश्च नैवापयाति । तदर्थं श्रवणाद्युपायाः समाश्रयणीयाः । यथा मन्त्रेण प्रतिरुद्धवीर्यस्याग्नेः दाहप्रकाशादिशक्तिरवरुद्धा भवति न त्वपगच्छति, पुनश्च प्रतिबन्धकापगमे वह्निर्जाज्वल्यते पूर्ववत् प्रकाशते च, तथैवाज्ञानेन प्रतिबद्धस्वरूपो जीवभावापन्नश्च ब्रह्मात्मैकरूपं स्वयथार्थस्वरूपं नाधिगच्छति, पुनश्च भूमा श्रवणाद्युपायसहकृतश्रुतिवाक्यचरमतत्त्वज्ञानेन प्रतिबन्धकवि-निर्गमे अधिगतयाथातथ्यं आविर्भूतस्वरूपः सच्चिदानन्दब्रह्म प्रकाशते । ‘भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥’ ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ।’ ‘नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ।’ इत्याद्याः श्रुतयोऽपि ज्ञानात् सर्वसंसारनिवृत्तिं दर्शयन्त्योऽज्ञानमूलकसर्व-प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सूचयन्ति, अज्ञानोच्छेदकस्याज्ञानमूलकसर्वदृश्योच्छेद-कत्वनियमात् । हृदयग्रन्थिपदेन अज्ञानजन्यबुद्धिकालुष्यादिकमभिप्रेतम् ।

प्रारम्भे एव कथितं मया यत्संक्षेपशारीरककार आभासं प्रतिबिम्बञ्चेति पदद्वयमपि स्थाने-स्थाने प्रयुङ्क्ते । अनेन सिद्धयति यदेते आभासप्रतिबिम्बा-भिन्नं मन्यन्ते । अयमाभासः सुरेश्वराचार्याभिमतोऽयं आभासाद् भिद्यते । एतन्मतानुसारेण अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यमोश्चरः, बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यं शुद्धम् । सुरेश्वराचार्यो बुद्धिगताभासं बुद्धिगतस्वाभासाऽविविक्तचितं वा जीवं मन्यते । प्रथमपक्षे बुद्धिप्रतिबिम्बित-मित्यस्य बुद्धयन्तर्गतत्वरूपारोपितधर्मविशिष्टम् इत्यर्थः । तथा च प्रतिबिम्बो न बिम्बचैतन्यादभिन्नः । तदभिन्न आभासोऽपि तथा । सुरेश्वरमतेन तु बिम्बातिरिक्तोऽनिर्वचनीयो मिथ्या आभासः । तस्मात् स्थवीयान् विवेको मतद्वये । संक्षेपशारीरकमते प्रतिबिम्बस्य तदभिन्नस्याभासस्यापि सत्यत्वम् । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—‘साभासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्द-स्तदाऽहंशब्दोऽहङ्कारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ॥’ इति । “तत्र पक्षे” इत्यनेन स्वमतभेदं व्यनक्ति । अनेन सिद्धं यत्प्रतिबिम्बाभासा-भेदवादिनः संक्षेपशारीरककाराः । अज्ञानकृतकालुष्यादिविगमे निर्मलमनसः साक्षात्कृतस्वरूपब्रह्मणो ब्रह्मजीवभेदस्यापास्तत्वान्मुक्तौ अत्यन्ताभेदः समुल्लसति । तदुक्तम्—

आमुक्ते भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥

इति ।

उपरितनविवेचनान्निर्गलितमिदं यदविद्यानिवृत्तिरज्ञानतज्जन्यकालुष्य-परिच्छेदभेदादिव्युदासरूपा । शक्तिप्रतिबन्धकापगमप्रयुक्तस्वरूपावबोधरूपा वा नान्यत्किञ्चित् । यथा शक्तिप्रतिबन्धात्प्रागप्यग्निः प्रतिबन्धापगमेऽप्यग्नि-स्तथैव जीवभावापन्नोऽपि भूमा ब्रह्मैव जीवभावनिवृत्तावपि ब्रह्मैव । तदुक्तम्— ‘तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ।’

इष्टसिद्धिकारविमुक्तात्ममते अविद्यानिवृत्तिः पञ्चमप्रकारा । सा न सती अद्वैतसिद्धान्तहानेः । नाप्यसती ज्ञानसाध्यत्वायोगात् । न सदसती विरोधात् । न सदसद्विलक्षणा उभयोः परस्परं विरुद्धत्वात् । नाप्यनिर्वाच्या अनिर्वचनीयानादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुन्मञ्जनप्रसङ्गात् । अतः कोटिचतुष्टयोत्तीर्णपञ्चमप्रकारा ।

न्यायमकरन्दकारानन्दबोधाचार्या अपि अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वमेव स्वीकुर्वन्ति । उभयाचार्योपन्यस्ता युक्तयः समाना एव । एते प्रगल्भं व्याहरन्ति यत्पञ्चमप्रकारत्वाभ्युपगमेऽपि नाद्वैतसिद्धान्तहानिरद्वैतस्य

सजातीयद्वितीयाभावमात्रपरत्वात् । अद्वैतश्रुतयः सजातीयद्वितीयाभावमेव प्रतिपादयन्ति । पञ्चमप्रकारा अविद्यानिवृत्तिः न सजातीयाद्वितीया । अविद्यानिवृत्तिः न कथमपि कञ्चन द्वितीयं सजातीयर्थमुपोद्वलयतीत्युपपन्नो सजातीयद्वितीयभेदराहित्यम् । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे प्रतियोग्यधिकरणे ध्वंसस्यापि । न च मिथ्यात्वे कथं तस्या अज्ञानजन्यत्वमिति वाच्यं, या गतिः ब्रह्माश्रिताज्ञानप्रसूतस्य संसारस्य सैवास्या अपि । अविद्याद्वारा ज्ञानस्वरूप-ब्रह्मण एव तस्याभिन्ननिमित्तोपादनत्वस्वीकारात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्येण—‘किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ।’ एवञ्चोभयाचार्याभिमतमविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वं मण्डनाभ्युपगतं भावाद्वैतत्वं वा नानभ्युपगत-पराहतं न वा कथमपि मुक्तिव्याहतं वा । समर्थक-प्रमाणगवेषणायां प्रसिद्धिरेव तत्प्रमाणमिति समाधानम् ।

किन्त्वन्येऽद्वैताचार्याः नैकतरदर्पि सहन्ते । विवेचितं चैतत्पञ्चमप्रकारत्वं भावाद्वैतत्वमतश्च विविधमद्वैताचार्यैः परवर्तिभिः । अद्वैतसिद्धिकारा मधुसूदन-मिश्राः समुद्दिगरन्ति—‘ये तु पञ्चमप्रकारादिपक्षास्ते तु मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्था इति न तान् समर्थयामः’ भावाद्वैतमतस्यासारतां ब्रह्मानन्दः प्रकटयति न्यायरत्नावल्याम्—अथोक्तध्वंसस्य सत्यत्वेऽपि न श्रुतिविरोधस्तया भावाद्वैतबोधनादिति चेन्न असङ्कुचिताद्वैतस्य श्रुत्यर्थतया प्रतीयमात्वात् । उक्तिरियं पञ्चमप्रकारत्वमपि व्युदस्यति, अद्वैते असङ्कुचितेति विशेषण-विन्यासेन सजातीय-विजातीय-स्वागत-त्रिविधभेदराहित्यप्रतिपादनात् । न केवलं सजातीयभेदराहित्यमद्वैतार्थतया प्रतिपादयति श्रुतिः । यथोक्तम्—‘एकमेवाद्वितीयम्’ इति । शतभूषण्यामनन्तकृष्णशास्त्रिणा व्याख्यातम्—‘पञ्चमप्रकारत्वं’ नामज्ञानजन्माज्ञानप्रतियोगित्वम् । तथा चेयमविद्यानिवृत्तिः जडब्रह्मवन्मुक्तावपि सन्तिष्ठते ।’ व्याख्यानमिदं विशिष्टाद्वैतमतप्रभावमेव व्यनक्ति । तस्मिन्, ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपतया कदापि न जडत्वात् । ज्ञानोत्तमः स्वटीकायां व्याहरति यत्पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिः मिथ्येव सिद्धान्तरहस्यम् ।

पञ्चदशीकारविद्यारण्यस्वामिनोऽविद्यानिवृत्तिरविद्या-तत्प्रयुक्तसमस्त-प्रपञ्चविलयावस्था । एतन्मते “मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः । मायिकावेव जीवेशौ, स्वच्छौ तौ काचकुम्भवत् ।” इति वचनात् “माया चाविद्या च स्वमेव भवति” इति श्रुतेश्च ईशजीवयोर्मायिकत्वम् । “आनन्द-विज्ञानमयावीश्वरजीवकौ ।” तत्रापि शुद्धसत्त्व-प्रधाना माया, अविद्या तु मलिनसत्त्वप्रधानेति भेदमनुरुध्य मायायां कटस्थप्रतिबिम्ब ईशोऽविद्यायां

कूटस्थ-प्रतिबिम्बो जीवः । तदुक्तम्—आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना । सर्वसम्बन्धवत्त्वेन सम्पूर्णः शिवसंज्ञितः ॥ श्रुतं शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रतिबिम्बितः ॥” इति । तस्मादेतन्मतेऽपि आभासः प्रतिबिम्बाभिन्न एव । संक्षेप-शारीरककारमते अन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीवः, विद्यारण्यमतेऽविद्या प्रतिबिम्बो जीवः, इति स्थवीयान् विवेकः । विम्बचैतन्यं कूटस्थचैतन्यं वा शुद्धमित्युभयत्र समानम् । यथा पाथिवत्वाविशेषेऽपि काचकुम्भस्य घटादिभ्यो वैलक्षण्यं यथा वा पाथिवत्वाविशेषेऽपि मनसो देहाद् वैलक्षण्यं स्वच्छत्वेन तथैव मायिकत्वाविशेषेऽपि जीवेशावन्यापेक्षया स्वच्छः । तदुक्तम्—‘मायिकावृषि सर्वस्मादन्यस्मात्स्वच्छतां गतौ चिद्रूपत्वं च सम्भाव्य चित्त्वेनैव प्रकाशनात् ॥’ अग्रे च ‘अविचारकृतो बन्धः विचारेण निवर्तते’ इति अविद्यानिवृत्तिः विचारजन्य-हिकामुष्मिकाद्यनिष्ठानिवृत्तिरूपा । इयं सुषुप्तितो भिद्यते, यतः सुषुप्तिः विज्ञानमनोमयविलयावस्था । अविद्यानिवृत्तिस्तु अविद्यातत्प्रयुक्तसकलप्रपञ्चात्यन्तिकविलयावस्था । तदुक्तम्—‘यदज्ञानं तत्र लीनो तौ विज्ञानमनोमयौ । तयोर्हि विलयावस्था निद्रा ज्ञानं च सैव हि ॥ न द्वैतं भासते नापि निद्रा तत्रास्ति यत्सुखम् । स ब्रह्मानन्द इत्याह भगवानर्जुनं प्रति ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामागमापायभासनात् यतो भवत्यसावात्मा । स्वप्रकाशश्चिदात्मकः ॥’ इति । संक्षेपत, एतन्मते सोपाधिकभ्रमस्थले अविद्यानिवृत्तिरधिष्ठानयथात्म्यज्ञानजन्या आरोपितसत्यत्वबुद्ध्यपगमरूपा । निरुपाधिके तु सा चरमतत्त्वज्ञानजन्या स्वरूपाप्रतीत्यपगमरूपा ।

चित्सुखाचार्यः स्थलेऽस्मिन् सर्वथा सुरेश्वराचार्यपादाननुसरन्ति । एतन्मतेऽपि अविद्यानिवृत्तिः ज्ञातत्वोपलक्षितात्मरूपा । ब्रह्मसच्चिदानन्ताद्वैतरूपं जगत्तु तद्विपरीतमसज्जडदुःखपरिच्छिन्नद्वैतरूपम्— इति श्रुतिवाक्यानि बोधयन्ति । एवंविधश्रुतिवाक्य समुत्पन्नब्रह्माकारान्तःकरणपरिणामरूपवृत्त्युदये सविलासाऽविद्या निवर्तते । यदि अविद्यानिवृत्तिरात्मरूपा तर्हि आत्मानो नित्यसिद्धत्वात् तदर्थमुपायप्रयासादिवैयर्थ्यापत्तिस्तस्याः जनजन्यत्वाप्रसक्तिश्च । चित्सुखाचार्याः समाधानमिदं समुपन्यस्यति यदविद्यानिवृत्तिः न शुद्धात्मरूपा किन्तु ज्ञातत्वोपलक्षितात्मरूपा । तादृशात्मनो न नित्यसिद्धित्वम् । न चोपलक्षणं नित्यमनित्यं वा उभयथा पाशरज्जुः पूर्वोक्तदोषतावस्थ्यादिति वाच्यम् । यथा पाचको देवदत्तो यदा पाककार्यं न करोति तदापि पाचक इत्युच्यते । उपलक्षणाविरहेऽपि उपलक्षित्वानुवर्तनात् तथा उपलक्षणाविरहेऽपि नोपलक्षित्वहानिस्तेनैव शुद्धाद् व्यावृत्तिश्च । एवमज्ञानतत्प्रयुक्तसंसारपुनरुज्जीवनापत्तिदोषाऽपि दूरमुत्सार्यते । यथा शुक्तिज्ञानेन

रजतभ्रमे विगते रजतत्वोपलक्षणनाशान्नोपलक्षितशुक्तिशकले रजतभ्रमे-
ज्जीवनं तथैव नात्रापि । इत्थं निवृत्तित्वोपलक्षितारूपेण अज्ञान निवृत्ति-
रात्मरूपा न शुद्धात्मरूपेण । उपलक्षितं शुद्धाद्भिद्यते । तथाविद्याज्ञाननिवृत्ते-
ज्ञानजन्यत्वेऽपि न कोऽपि दोषः पूर्वोक्तसमाधानस्य अत्रापि जागरूकत्वात् ।

प्रतिबिम्बवादसमर्थकनृसिंहाश्रमाचार्याः स्वरचिताद्वैतदीपिकादिग्रन्थेष्व-
विद्यानिवृत्तिमात्मनो भिन्नां मन्यन्ते । यथोक्तम् — ‘नाविद्यानिवृत्तिरात्मा
अभावत्वात् । सा च न पुरुषार्थः सद्विलक्षणत्वाद् सुखत्वाच्च । न चैवम-
विद्यानिवृत्तिरप्रार्थ्यत्वात् तदुपायप्रयासो व्यर्थः । पुरुषार्थप्रतिबन्धक-
निवृत्तित्वेन तस्याः काम्यत्वात् । ततस्तन्निवृत्त्युपायज्ञानसाधनादौ नियोगोऽपि
युज्यते ।’ इत्थं निजाभिमतं मतमुपस्थाप्यं प्रचलितसिद्धान्तभूतामात्म-
रूपतामपि विकल्परूपेण विन्यस्यन्ति — ‘अविद्यानिवृत्तिरात्मैव’ इत्यादि ।
अभावरूपत्वेऽपि नाद्वैतसिद्धान्तहानिरभावस्य प्रतियोग्यपगमेऽधिकरणमात्र-
रूपतापर्यवसानात् तदन्यानवशेषाच्च । अभावरूपतास्वीकारेऽप्येदमेव
रहस्यम् । अविद्यानिवृत्तेः प्रतिबन्धकनिवृत्तिरूपत्वात्तद्वैयर्थ्यशङ्काऽपि
पराहता ।

वेदान्तकल्पलतिकायां मधुसूदनाचार्यैः अविद्यानिवृत्तिश्चरमवृत्त्युप-
लक्षितात्मरूपा प्रतिपादिता । चरमतत्त्वज्ञानस्य फलमविद्यातत्प्रयुक्तसकल-
नर्थब्रातनिवृत्तिः । यथा घटादिनाशाय मुद्गरपाताद्युपायस्तथाऽविद्यानाशाय
श्रवणमनननिदिध्यासनान्युपायभूतानि श्रवणाद्युपायानां फलं ब्रह्मणि सदेहा-
सम्भावनाविपरीतभावनादोषनिरासः । उपपादितं चैतत्सर्वं सुस्पष्टं वेदान्त-
कल्पलतिकायामद्वैतरत्नरक्षणे विस्तरेण चाद्वैतसिद्धौ । तदुक्तं वेदान्तकल्-
पलतिकायाम् — ‘तस्मादखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यसन्मात्रात्मा ज्ञातः सन् अविद्या-
निवृत्तिरित्युच्यते ।’ अद्वैतरत्नरक्षणे — ‘कुतस्तर्हि निवृत्तिरिति ब्रह्माकारान्तः-
करणभेदादिति गृहाण । यद्यपि सा जडा तथापि तत्प्रतिबिम्बतत्त्वित्वात्
तन्निवर्तक इत्युच्यते ।’ अग्रे च — ‘तदयं क्रमः शब्दादपरोक्षज्ञानं जायते
विचारप्रयोजनम् । तदनन्तरमसम्भावनादये सति विचारशास्त्रं प्रवर्तते ।
तच्च वेदान्तानां ब्रह्मण्यद्वितीये समन्वयप्रतिपादनद्वारा परपक्षखण्डनद्वारा
चोपयुज्यते । प्रमाणगताऽसम्भावना श्रवणनिवृत्त्या । प्रमेयगताऽसम्भावना पु-
मनननिवृत्त्या । तदनन्तरमपि विपरीतभावना तिष्ठत्येव । सा निदिध्यासनेन
निराक्रियते । पुनरपि महावाक्यमनुसन्धीयमानमविद्योन्मूलनसमर्थमन्तः-
करणानिवृत्तिभेदरूपमुक्तफलकं साक्षात्कारमुत्पादयति ।’

न्यायरत्नावली-गौडब्रह्मानन्दीकारब्रह्मानन्देन अविद्यानिवृत्तेरपूर्वं स्वरूप-
 पुपपादितम् । एतन्मतेऽविद्यानिवृत्तिर्न ध्वंसरूपा किन्तु उच्छेदरूपा ।
 अविद्योच्छेदश्च तदीय स्थूलसूक्ष्मरूपाश्रयक्षणाऽव्यवहितपूर्वत्वाधिकरणक्षणा-
 वृत्तित्वम् । यत्र यत्राविद्याप्रतिभासस्तत्र तत्र दृश्यप्रतिभास इत्यन्वयव्याप्तिः ।
 यत्र यत्र दृश्योच्छेदप्रतिभासस्तत्र तत्राऽविद्योच्छेदप्रतिभास इति व्यतिरेक-
 व्याप्तिः । अयं व्याप्तिसामान्यनियमः किन्तु ब्रह्मानन्दाः कारणोच्छेद-
 कार्याच्छेदयोः समकालिकत्वं स्वीकुर्वन्ति । चरमतत्त्वज्ञानक्षणे सामान्यतोऽ-
 विद्योच्छेदस्तदव्यवहितोत्तरक्षणे दृश्योच्छेदः । तदानीमपि अवशिष्टप्रारब्ध-
 कर्मफलभोगोपयोगी अविद्यासूक्ष्मतमसंस्कारस्तत्प्रसूतकर्मफलभोगश्च प्रचलत्येव
 सकलप्रारब्धकर्मफलभोगावसाने देहपातेन सहाविद्यासूक्ष्मतमसंस्कारोच्छेदोऽ-
 वशिष्टदृश्योच्छेदश्च समकालमेव सम्पद्यते । इत्थञ्च चरमतत्त्वज्ञानस्य
 फलमुभयोरुच्छेदः स्वस्याप्युच्छेदश्च । प्रमायाः स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्त-
 दृश्यविरोधित्वनियमः । व्याप्तिस्वरूपञ्च—या या प्रमा सा सा स्वसमान-
 विषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्यविशिष्टकालपूर्वत्वशून्यकालवृत्तिः तादृशदृश्याधि-
 करणक्षणपूर्वक्षणवृत्तित्वं वा । व्याप्तिस्वरूपमिदं भिन्नरूपेण यथापरिष्कृत-
 मघस्ताद् विलिख्यते । (१) या या प्रमा अप्रामाण्यादिज्ञानशून्या सा सा
 स्वसमानविषयकाऽज्ञानक्षणाऽवृत्तिः । (२) या या अप्रामाण्यादिशून्या
 स्वजन्यपटुतमसंस्कारसहिता च प्रमा सा सा स्वसमानविषयकाज्ञान-
 तत्संस्कारक्षणाऽवृत्तिः । (३) या या अप्रामाण्यादिज्ञानादिशून्यस्वपटुतम-
 संस्कारसहिता च प्रमा सा सा स्वसमानविषयकाऽज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कार-
 वत्कालपूर्वभिन्ना ।

ब्रह्मानन्देन पूर्वभिन्नत्वमपि स्वमतानुसारेण परिष्कृतम् । एवं चरममनो-
 वृत्तेः स्वावरकाज्ञानविरोधित्वं स्वावरकमूलज्ञान-तत्प्रयुक्तदृश्याधिकरणक्षण-
 पूर्वत्वानधिकरेण स्वाधिकरणक्षणे वृत्तित्वम् । तथा च दृश्याधिकरणक्षणे
 दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानधिकरणत्वं दृश्योच्छेदः । चरमतत्त्वज्ञानक्षणे सुतरां
 दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानधिकरणत्वं तदुत्तरक्षणे दृश्यप्रतिभासव्यपगमात् ।
 न च दृश्यपूर्वत्वाभाव एव निवेश्यतां किमधिकरणक्षणपर्यन्तानुधावनेनेति
 वाच्यं दृश्यानां त्रिक्षणावस्थायित्वस्वीकर्तृणां तार्किकादीनां मतानुसारेण
 तादृशोच्छेदव्यवहारासम्भवात् । क्षणशब्दप्रयोगो व्याप्तिसूचनार्थः । तृतीय-
 क्षणानुवृत्तदृश्यरूपाऽविद्यापटुतमसंस्कारनिवर्तकतत्त्वज्ञानपटुतमसंस्कारक्षणे
 दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानधिकरणत्वस्य सम्भवान्न काचिदप्यनुपपत्तिः ।
 अतएव तृतीयव्याप्तिनियमे उभयत्र 'पटुतम संस्कार'-पदसन्निवेशः ।

शङ्कराचार्यप्रणीतदशश्लोक्याः तात्पर्यं शिवरूपैकात्मतत्त्वावशेषबोधः । वेदान्तवाक्यैः तत्त्वम्पदार्थाभ्यां शुद्धस्मृतिसमुद्बोधनद्वारा एकात्मतत्त्वप्रतिपादनेन तादृशैकात्मतत्त्वावशेषबोध इति सिद्धान्तविन्दुप्रणेतृमधुसूदनव्याख्यानरहस्यम् । तद्व्याख्यानभूतन्यायरत्नावलीरचयितृब्रह्मानन्दसमुपस्थापित उच्छेदवादः तमेवैकावशेषबोधं प्रकारान्तरेण स्फोरयति व्युत्पादयति वा । तथा च, सर्वप्रथममविद्या प्रत्यभासत । ततश्चोपादानतया तदनुस्यूतानामविद्यात्मकत्वेन अध्यासशब्दितानां कारणकार्यरूपेण अवधारितानां सकलदृश्यानां यथाक्रमं प्रतिभासः । एवंविधप्रतिभासयथार्थस्वरूपपर्यालोचनादिदमेव पर्यवस्यति यत्कारणकार्यरूपतया प्रतिभासमानेष्वध्यासेषु वस्तुतो न कस्याप्युत्पत्तिर्न वा ध्वंसः । तस्मात्कारणकार्यरूपतया पूर्वापरीभावः प्रतिभासात्मक एव । कारणं पूर्वं प्रत्यभासत तदनु तत्कार्यं प्रत्यभासत । नैवं विधप्रतिभासनात् सिद्धं यत् पूर्वं किमप्यभवत्पश्चाच्च किमपि भवति । अप्रतीतप्रतीतिरप्रसक्तप्रसक्तिमात्रं वा सर्वम् । यावत्तत्त्वज्ञानं न जायते तावदेवायमप्रतीतप्रतीतिव्रातव्यामोहः । सञ्जाते तु चरमतत्त्वज्ञाने यथापूर्वं न पश्चात्प्रतिभासितबोधो न वा पूर्वप्रतिभासितबोधः । अयमेव बोधो यस्माद्दृश्यानधिकरणक्षणात् प्राक्क्षणोऽपि तथैवाविद्यानधिकरणक्षण एव । तादृशानधिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणावृत्तित्वं वोच्छेदपदार्थः । इदमेव पूर्वपरिष्कृतव्याप्तिस्वरूपाणां हृदयम् । एतादृशबोधोदये केवलैकात्मतत्त्वस्वरूपस्फुरणं सुतरां निष्पद्यते । जानेनाविद्यातत्प्रयुक्तसर्वदृश्योच्छेद इत्यत्र तृतीयाया ज्ञापकहेतुबोधकत्वात् ज्ञापनमात्रं भवति । व्याप्तिस्तदेव प्रदर्शयति । तस्मादुच्छेदो न ध्वंसस्तत्प्रतियोगिविरहात् । ननु उच्छेदानन्तरं क्व गतमविद्यादिकं सर्वमिति चेत् समाधानरूपेण पर्यनुयोगोऽयमुपस्थाप्यते । यत्क्व गतमासीद् घटादिकं प्रागभावकाले तार्किकमते । यथा पूर्वमविद्यामानमपि घटादिकमुत्पत्त्यनन्तरं विद्यमानतां भजते तथैव अविद्यादिकमपि पूर्वप्रतिभासनं चरमतत्त्वज्ञानानन्तरमुच्छिद्यते अर्थात्कदाचिदप्यप्रतिभासमानं विज्ञायते । एवं न कोऽपि दोषः । तथोक्तम्—

‘यस्तूभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यः’ इत्यादि । इति शम् ।

प्राध्यापकः संस्कृतविभागे,
बिरला-इंस्टीट्यूट, पिलानी

शाङ्करप्रस्थाने भक्तः प्रामुख्यम्

श्रीमती हेमलता बालसुब्रह्मण्यम्

वेदान्तार्थाभिधानेन सर्वानुग्रहकारिणम् ।

यतिरूपधरं वन्दे शंकरं लोकशंकरम् ॥

शं करोतीति शंकरः । अर्थात् शुभकृत्, सुखकृत् इति अर्थद्वयं भवति । जगति निरन्तरं अज्ञानपङ्के निमग्नान् जनान् उद्धर्तुकामः साक्षात् कैलास-वासी शंकरः श्रीमत्शंकरभगवत्पादरूपेण अवततार इति अस्माकं आध्यात्मिक-चिन्तापराणां भारतीयानां विश्वासः । “चतुर्भिभिस्सहशिष्यैस्तु शंकरोऽव-तरिष्यति” इति वचनमपि अमुमेव अर्थं समर्थयतितराम् । तस्मिन् काले न्याय-मीमांसाबौद्ध-काणादप्रभृतयः स्ववादैः द्वैतमतप्रचारं कुर्वन्ति स्म । तदेवं स्थिते श्रीशंकरभगवत्पादः नित्य-निरतिशयानन्दस्वरूपप्रदायकं अद्वैतमेव समाश्रयणीयम्, तदेव वेदप्रामाण्यं; तदन्यत् सर्वं तस्य सोपानतुल्यम्’ इति मत्वा स्वस्य सम्प्रदायस्य प्रामुख्यं विशदीचकार ।

अद्वैतशब्दस्य व्युत्पत्तिः इत्थं वक्तुं शक्यते । “न विद्यते द्वैतं यस्मिन् तत्” अद्वैतम् । अर्थात् यस्मिन् सम्प्रदाये द्वितीयं वस्तु नास्ति तत् अद्वैतम् । तदा एवं शंका जायते यत् “यदि द्वितीयं वस्तु नास्ति तदा इदं दृश्यमानं जगत् सर्वं किं ?” इति । अस्य समाधानतया यद्यादौ अद्वितीयस्य एकस्य पदार्थस्य स्थितौ एव द्वैतस्य सम्भवः सिध्यति । यदि तत् अद्वितीयं वस्तु नास्ति चेत् । सर्वं इदं जगत् शून्यमेव दृश्यते । परन्तु वयं तथा न पश्यामः । स्वानुभव-मनुसृत्य यदि पश्यामः शून्यात् कापि उत्पत्तिः न दृश्यते । अतः द्वैतस्य सिद्धिः अद्वितीयस्य सकाशादेव सम्भवति । तदेव अद्वितीयं वस्तु सत्यं भवति । तदितरं सर्वं तस्य वस्तुतः छाया इव प्रतिभाति । एतद्विषयं सर्वं श्रीशंकर-भगवत्पादाः श्रुत्यनुसारेण निरूप्य अद्वैतस्थापनमकुर्वन् ।

श्रुत्यनुसारेण पूज्यपादा इत्थं वदन्ति स्म यत्, स्वस्माद् भिन्नं वस्तु यदि वयं पश्यामः तदा अस्माकं भयं जायते । एतद्विषयं “द्वितीयाद्वै भयं भवति” “न विभेति कुतश्चनेति” इति श्रुतिवाक्यद्वयेन ज्ञायते यदा जीवस्य द्वैतभावः नश्यति तदा सः “अहं अद्वितीय-नित्य-निरतिशयानन्दस्वरूपः” इति भावं आप्त्वा कस्मादपि न विभेति इयं आत्यन्तिकभयनिवृत्तिरद्वैतज्ञानेनैव सिध्यति ।

इदं अद्वैतज्ञानं केवलं ब्रह्मज्ञानान्न सिध्यति । इदमेव अनेन श्लोकेन पूज्यपादा अवदन् ।

अज्ञानसर्पदण्डस्य ब्रह्मज्ञानौषधं विना ।

किमु वेदैश्च शास्त्रैश्च किमु मन्त्रैः किमौषधैः । इति

अर्थात् अज्ञानात्मक विष सर्पदण्डस्य मानवस्य ब्रह्मज्ञानात्मकौषधेन संसारविषयनिवृत्तिः जायते । इति । अत एव जायते यत् इदं ब्रह्मज्ञानं अद्वैतशास्त्राभ्यासानुभवसाध्यमेव भवति न इतरथा । अतः पूज्यपादाः स्वस्य असाधारणप्रतिभाविशेषैः अद्वैते एव वेदानां तात्पर्यं भवति, अस्य अद्वैततत्त्वस्य ग्रहणमेव मानवस्य उत्तमस्थितेः परा काष्ठा इति निरूप्य पण्डितानां पामराणां च आधरणपात्रं भूत्वा आसेतुहिमालयं पर्यटन्तः स्वस्य जगद्गुरुत्वं ध्रुवमकुर्वन् ।

द्वैताद्वैतशब्दौ उभावपि उपनिषत्सु दृश्येते । प्रणवं वर्णयन् माण्डूक्यं इत्थं भणति.

शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थम् । मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ इति

बृहदारण्यकेऽपि द्वैतशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते । यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्तेन कं पश्येत् ?

अर्थात् यदा सर्वं आत्मैव साक्षात् क्रियते तदा द्वैतं अद्वैतं इति पृथग्रूपेण न दृश्यते । परन्तु उपनिषत् “द्वैतमिव” इति वदति । अर्थात् यथा “स राम इव भासते” इत्यत्र “अयं रामः न” इति अर्थः भवति तथैव द्वैतमिव इत्यत्रापि भवति ।

एवंविधस्य स्वस्य अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारार्थसाधनारूपेण श्रीपरमाचार्याः “शक्ति”स्वीचक्रः । यतो हि पूज्यपादानां अद्वैततत्त्वं सर्वेषां पामराणां असुलभ-ग्राह्यत्वात् स्वेष्टकार्यसिद्धये “भक्ति” साधनतया अगृह्णन् । परन्तु “भक्तिः” “अद्वैत” एतद्वयमपि परस्परं विरुध्यते । अर्थात् भक्तिसम्प्रदायः व्यक्तिद्वयनिष्ठाः । अद्वैतं नु द्वितीयव्यक्तेः अभावात् भक्तेः अस्थानम् । परन्तु पूज्यपादाः भिन्नत्वे एकत्वनिरूपणार्थं भक्ति साधनत्वेन स्वीकृत्य स्वस्य अद्वैततत्त्वं न्यरूपयन् ।

प्रथमं वयं भक्तिशब्दस्य व्युत्पत्तिं विचारयामः । “भज्—सेवायां इत्य-स्माद्धातोः उपारि” तिप् “प्रत्यये सति भक्तिशब्दः निष्पन्नो भवति । का नाम भक्तिः इति चेत् “भक्तिर्नाम माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेह” । अर्थात् भगवतः भक्तस्य च मध्ये इयं भक्तिः दृढरूपेण विद्यमानः सेतुरिव आचरति

इति वक्तुं शक्यते । स्निह्यते इति स्नेहः । भक्तः स्वस्य द्वैतभावं विहाय
अखण्डे अद्वितीये परमात्मनि लयं प्राप्नोति । इयमेव भक्तिः साधनारूपेण
वर्तते । एतदर्थं माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेह आवश्यको भवति । अतः
एव आचार्याः भक्ति साधनतया अगृह्णन् ।

अस्या भक्तेः विषये केषांचित् ग्रन्थकर्तृणामभिप्रायं वयं प्रथमं
विमृशामः । भगवद्गीतायां विश्वरूपसन्दर्शनयोगे अद्वितीयभगवत्साक्षात्कारः
कस्मात् जायते इत्यस्मिन् विषये भगवता एव प्रोक्तम्—

भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेव विद्योऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

अस्य अयमाशयः—अनन्यभक्त्या एव मानवः परमात्मसाक्षात्कारं
प्राप्नोति । अनन्यं नाम यदा परमात्मानमन्तरेण अन्यस्मिन् वस्तुनि मनः
लयं न प्राप्नोति तदैव अनन्या भक्तिः इत्युच्यते । अनया अनन्यभक्त्या
भगवत्स्वरूपं ज्ञातुं, द्रष्टुं प्रवेष्टुं च शक्यते । अत्र ज्ञानं, विलोकनं, प्रवेशनं
इति क्रियात्रयं वर्तते । प्रथमदशायां भक्तः “भगवान् ईदृशः” इति परिज्ञानं
प्राप्नोति । अस्यां दशायां परमात्मा, भक्तस्य दूरे एव वर्तते । इयं
द्वैतस्थितिः, भक्तेः स्थानं च । तदुपरि ध्यानाभ्यासवशात् स एव भक्तः
भगवतः किञ्चित् समीपमागत्य प्रत्यक्षरूपेण तं पश्यति । अस्यां द्वितीयदशायां
मानवः यथा करतलस्थं बिम्बफलं आमलकं वा पश्यति तथैव भगवन्तं
स्पष्टतया साक्षात्करोति इयमेव विशिष्टाद्वैतस्थितिः । पश्चात् अभ्यास-
प्राबल्यात् स एव भक्तः भगवतोऽतिसमीपं गत्वा यथा लवणं समुद्रे
वर्षाबिन्दुः नदीजले, जलं क्षीरे च विलीयते तथैव भगवति ताद्रूप्यं
भजते । अस्यां दशायां भक्तः परमात्मा इति वस्तुद्वयस्य उपस्थितिः
नोपपद्यते । केवलं भगवद्रूपवस्तुमात्रस्य अवस्थितिः एव परिज्ञायते । इयमेव
पूर्णा अद्वैतस्थितिः । अत्र भक्तः प्रथमदशायां सामीप्यस्थितिं द्वितीयायां
सारूप्यस्थितिं, तृतीयदशायां सायुज्यस्थितिं च आप्नोति ।

एवमेव अनेन श्लोकद्वयेनापि भगवद्गीता भक्तिं विशदयति । यथा—

१. यत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥

२. मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥

गीतायां प्रथमश्लोकः सर्वोत्कृष्टः सारभूत इति अद्वैतस्थापनाचार्यैः
भगवत्पादैः शंकरैः प्रशंसितः । यतोहि अस्मिन् श्लोके पूर्वोक्तं सर्वयोगसंकलनं

निरूप्यते । यथा—मत्कर्मकृत् इत्यनेन कर्मयोगः मत्परम ... इत्यनेन
ध्यानयोगः, मद्भक्तः... इत्यत्र भक्तियोगः सङ्गवर्जितः... इत्यत्र ज्ञानयोगश्च
निरूपिताः वर्तन्ते । अनेन एतत् ज्ञायते यत् सर्वदा भगवतः कार्याणि
(पूजादीनि) कृत्वा मनसि तमेव भक्तिपूर्वकं ध्यात्वा देहादिदृश्यपदार्थेषु
ममतारहितः सन् यः वर्तते स एव अद्वितीयपरब्रह्मणः साक्षात्कारं प्राप्य
तत्रैव लयं च प्राप्नोति । तदा तस्य द्वैतभावः नश्यति ।

अस्या भक्त्याः साधना अभ्यासेनैव जायते । अत्र मनोनिग्रह आवश्यकः
भवति । “मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इति अमृतबिन्दूपनिषत्
वदति । अतः साधनारूपा भक्तिः प्रथमं मनसः बहिर्मुखगमनं निरुध्य
अभ्यासेन मन्दं मन्दं अन्तर्मुखं कारयित्वा अद्वितीयपरब्रह्मणि लयं प्रापयति ।

एवमेव महाभारतेऽपि अयं श्लोकः भक्तिं परिभाषते—

गोप्यः कामात् भयात् कंसः द्वेषात् चैद्यादयो नृपाः ।

सम्बन्धात् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभो ॥ इति ।

मुकुन्दमालायाम्—

संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन् ।

पादाम्भोजे वरद भवती भक्तिनावं प्रयच्छ मे ॥ इति

नारदभक्तिसूत्रे—

कस्तरति कस्तरति मायां यः सङ्गं त्यजति ।

यो महानुभावं सेवते निर्भयो भवति इति ।

अर्थात् यः सङ्गं त्यक्त्वा महानुभावानां सेवां करोति स एव ममकार-
रहितः सन् इयं मायात्मकसंसारसागरं तर्तुं शक्नोति । अध्यात्मरामायणेऽपि
भक्तिं प्रति एमुक्तवम्—

भक्तिर्जनित्री ज्ञानस्य भक्तिः मोक्षप्रदायिनी ।

भक्तिहीने न यत्किञ्चित् कृतं सर्वमसत्समम् ।

तस्मात् तद्भक्तिहीनानाम् कल्पकोटिशतैरपि ।

न मुक्तिशंका विज्ञानशंका नैव सुखं तथा ।

अस्यायमाशयः—ज्ञानस्य, मोक्षस्य च भक्तिः मातृतुल्या भवति भक्ति-
रहितः मोक्षप्रयत्नो व्यर्थ एव भवति । अतः भक्तिरहितानां कल्पकोटिशतैरपि
मुक्तिः, विज्ञानं, सुखं च न जायते । अतः भक्तिरेव गरीयसी ।

भागवते भक्त्या एते सर्वे कैवल्यं प्रापुः इत्युक्तम् ।

कृष्णस्य श्रवणे परिक्षितिर्भूद्वैयासिः कीर्तने ।

प्रह्लादः स्मरणे तदंघ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने ।

अकलरस्त्वयि वन्दने हि हनुमान् दास्ये च सख्येऽर्जुन
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत्कैवल्यमेषां समम् ।

एवंविधा भक्तिः कथं शंकरभगवत्पादैः स्वस्य अद्वैतस्थापनार्थं उपयुक्ता
इति वयं इदानीं परिशीलयामः । शास्त्रमुत्तमाधिकारिणां निर्गुणोपासनानां,
मध्यमाधिकारिणां सगुणोपासनानां च विदधाति “उपासकानां सिध्यर्थं ब्रह्मणो
रूपकल्पना” इति शास्त्रमनुसृत्य पूज्यपादाः सगुणोपासकानां दोहदं कुर्वन्ती
निरूपमानानि देवतास्तोत्राणि, अद्वैतवेदान्त-गभितानि स्तोत्राणि च रचया-
मासुः । एतेषां स्तोत्राणां पठनेन क्रमात् मानवा इष्टदेवतासाक्षात्कारं
प्राप्य, तद्देवतानुग्रहादेव ज्ञानमार्गे आसक्तिं आप्नुवन्तः सन्तः ततः निर्गुणो
पासनसिद्धिं च लब्ध्वा नित्यनिरतिशयानन्दं लभन्ते ।

एतद्विषयमेव श्रीशंकरभगवत्पादाः विवेकचूडामण्यां ज्ञापयन्ति

मोक्षसाधनसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते ।

एवं अद्वैतस्थापनार्थं भक्ति साधनतया गृहीत्वा भगवत्पादैः विरचितेषु
स्तोत्रेषु भक्तिपूर्णाः “सौन्दर्यलहरी, शिवानन्दलहरी, श्रीमातृकापञ्चकं,
मोहमुद्गरः, विवेकचूडामणिः, उपदेशसाहस्रीत्यादयः सन्ति” ।

अत्र मातृकापञ्चके अद्वैतसम्प्रदायप्रवर्तकाः श्रीमदाचार्यपादाः संसारपङ्क-
मध्ये पतितमूढवत् जननीस्तोत्रं कुर्वन्ति ।

अम्बेति तातेति शिवेति तस्मिन् प्रसूतिकाले यदवोच उच्चैः

कृष्णेति गोविन्द हरे मकुन्देत्यहो जनन्यै रचितोयमञ्जलिः ।

अनेनश्लोकेन माता एव सर्वस्याधिकतमा भवति । तां विना अन्यत्
नास्ति । अनया मातृशक्त्यापि अद्वैतसिद्धिर्जायते इति ज्ञायते ।

श्रीशंकरभगवत्पादाः योगविद्यायां नैपुण्यं प्राप्य सदाशिवाय प्राधान्यं च
दत्त्वा अम्बिकां तेन सह मेलयित्वा स्त्रीपुरुषात्मकस्वरूपं शिवं आराधया-
मासुः । तदनुसृत्य देवीतत्त्वबोधिका “सौन्दर्यलहरी” “शिवानन्दलहरी” इति
ग्रन्थद्वयं रचयामासुः । तदुभयत्रापि प्रथमश्लोके अर्धनारीश्वरं मनसि कृत्वा
भक्ति साधनतया अगृह्णन् ।

शिवानन्दलहरीयां भक्तिपूर्वकं श्लोकत्रयं पश्यामः —

१. मनस्ते पादाब्जे निवसतु वचः स्तोत्र भणितौ ।

करो चाप्यर्चायां श्रुतिरपि कथाकर्णनविधौ ।

तव ध्याने बुद्धिः नयनयुगलं मूर्तिविभवे ।

परग्रन्थान् कैर्वा परमशिव जाने परमतः ॥

२. गंभीरे कासारे विशति विजने घोरविपिने ।
 विशाले शैले च भ्रमति कुसुमार्थं जडमतिः ।
 समर्प्येकं चेतः सरसिजमुमानाथ भवते ।
 सुखेनावस्थातुं जन इह न जानाति किमहो ॥
३. धीयन्त्रेण वचोघटेन कविताकुल्योपकुल्याक्रमैः ।
 आनीतैश्च सदाशिवस्य चरिताम्भोराशि दिव्यामृतैः ।
 हृत्केदारयुताश्च भक्तिकलमाः साफल्यमातन्वते ।
 दुर्भिक्षान्मम सेवकस्य भगवन्विश्वेश भीतिः कुतः ॥

अत्र प्रथमश्लोकद्वये वन्दनादयः नवविधभक्तयः पूज्यपादाः ज्ञापयन्ति ।
 एवं विधासु भक्तिरचनासु भक्त्या भगवन्तमाराध्य स्वस्य हृत्कमलं तस्मिन्
 समर्प्य ताद्रूप्यं आप्तुं मानवाः सर्वदा यत्नं कुर्युः ।

तृतीयश्लोकस्य आशयः — यथा कृषकः वाप्या जलमानीय कुल्याभिः
 क्षेत्रे वाहयित्वा प्रशस्तं धान्यं लब्ध्वा तृप्तिं अनुभवति तथैव अहं धीसहि-
 ताभिः वाग्भिः ज्ञानबोधकान् ग्रन्थान् रचयित्वा तद्वारा तव चरितामृतसारं
 हृदये स्थापयामि । तेन हि मम हृदि त्वद्भक्तिः स्थिरा सती ज्ञानप्राप्तेः मार्गं
 सुगमयति । अस्मिन् श्लोके पूज्यपादा भक्तेः कियत् प्राधान्यं अदुः इति ज्ञायते ।

एवमेव “मोहमुद्गरः” इति श्लोकसमुदाये प्रथमः श्लोक इत्थं आरभते ।

भज गोविन्दं भज गोविन्दं गोविन्दं भज मूढमते ।

सम्प्राप्ते सन्निहिते काले नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे ।

अत्र आचार्यैः प्रयुक्तः “भज् धातुः सकर्मकः । भज धातोरेव भक्तिशब्द-
 निष्पत्तिः । अद्वैतस्थापनाचार्याः “वेदप्रतिपाद्यं गोविन्दं भज” इति भक्तेः
 प्रामुख्यं दत्त्वा तदनन्तरमेव “द्रक्ष्यसि निजहृदयस्थं देवम्” इति अन्तिमे श्लोके
 अद्वितीयपरब्रह्मणि लयं वर्णयन्ति स्म ।

एवं श्रीशंकरभगवत्पादा अद्वैतस्थापनार्थं भक्ति साधनत्वेन गृहीत्वा,
 साध्यत्वेन श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां पठनं, आलयदर्शनं, विग्रहाराधनां च
 स्वीकृत्य क्रमात् अद्वितीयपरब्रह्मणि लयं आप्तुं मार्गं सुगममकुर्वन् । तदनन्तर-
 मेव मानवः “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैवनापर” इति गांकरभाष्ये
 यदुक्तं तद्भावं आप्नोति ।

एतेन अद्वैतसम्प्रदायप्रवर्तकाः शंकरभगवत्पादाः स्वमतानुकूलत्वेनैव
 भक्तिसम्प्रदायं प्रतिपादयामासुः । एवं च तेषां भक्तितत्त्वस्य अद्वैतसाम्प्रदाय-
 स्य च न कोऽपि विरोधः सम्प्रतिष्ठते ।

६-१-२८३।४ पधमरावन्गर, सिकन्दराबाद

ज्योतिषम्—अध्यात्मसंज्ञितम्

कामेश्वर उपाध्यायः

भारतीयचिन्तनपरम्परायां सर्वेषां प्रस्थानानां शास्त्राणाञ्च प्रतिपाद्य ईश्वर एव भवति । स परमेश्वर एव नृणां गम्यः —

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति

प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ।

रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥^१ इति ॥

षट्शास्त्रेषु ज्योतिषं वेदानामङ्गभूतं नेत्रात्मकं शास्त्रं विद्यते । आचार्य-
भास्कराचार्योऽपि ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वं प्रतिपादयति—

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषम् ॥^२ इति ।

महामुनिनारदोऽपि श्रौतस्मार्तकर्मणोः प्रतिपादकं शास्त्रं ज्योतिषमेवा-
ङ्गीकरोति—

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिः शास्त्रमकल्मषम् ।

विनैतद् अखिलं कर्म श्रौतं स्मार्तं न सिद्ध्यति ॥^३ इति ।

वेदेषु यज्ञानां प्राधान्यं विहितम् । यज्ञाः कालाश्रिता भवन्ति । कालस्य कलयिता ज्योतिषशास्त्रमेव । तस्मात्त्वस्य वेदाङ्गत्वं सर्वैः स्वीक्रियते परञ्च विलक्षणमेतद् यद् विज्ञानसंवलितं शास्त्रं कथं स्याद् गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ? वस्तुतो भारतीयैरार्षकविभिर्विद्वद्वरैश्च सर्वदा एतादृशानि शास्त्राणि चक्रिरे यैराध्यात्ममेव लेखनस्य, विज्ञानस्य, काव्यस्य, जीवनस्य, व्यवहारस्य चादर्शो भवेत् । यतोऽध्यात्मं विना विज्ञानं भीषणमपि भवेत् ।

ज्योतिषशास्त्रे यत्र तत्र अध्यात्मस्य सांकेतिकं वर्णनमुपलभ्यते । सृष्टि-
वर्णनक्रमेऽपि किञ्चिद् विलक्षणं तत्त्वमुपनिबद्धं विलोक्यते । सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे ब्रह्मण आयुः प्रतिपादितं विद्यते—

इत्थं युगसहस्रेणभूतं संहारकारकः ।

कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती ॥^४ इति ॥

अत्राशयो यद् युगसहस्रेण सकलचराचरजीवप्राणसंहारकः कल्पः प्रभवति । भगवत्यां गीतायामपि द्वाभ्यांश्लोकाभ्यामयमेवाभिप्रायः संदर्शितः—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रियुगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥
अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥^३

वस्तुतो ज्यौतिषं शास्त्रं विज्ञानं विद्यते । विज्ञानस्य वर्ण्यविषयोऽपरः ।
अध्यात्मप्रतिपादनं (विषयान्तरत्वाद्) विज्ञानं न भवति । परञ्च पारम्परिकचिन्तनस्य प्रभावो विज्ञानेऽपि लक्ष्यते । वैज्ञानिका अपि विराट्त्वस्य चिन्तका भवन्ति । अतः स्फुटोक्तिं विनाऽपि दिङ्निर्देशमात्रेणैव विज्ञानस्यान्वयस्ते अध्यात्मेन सह घटयन्ति । आधुनिकेऽपि युगे परमाणुसंयन्त्राणां प्रयोजनं शान्तये उपकल्पयते यद्यपि तेनैव 'परमाणु-आयुधेन' सृष्टेः संहारोऽपि भवति ।

सूर्यसिद्धान्ते सृष्टिसमयः प्रदत्तः । धाता ४७४०० दिव्यवर्षानन्तरं सृष्टि-
प्रक्रियां घटयाञ्चक्रे । रहस्यमिदं ज्यौतिषशास्त्रस्य अपरेषु ग्रन्थेषु न प्रकटितम्—

ग्रहर्क्षदेवदैत्यादि सृजतोऽस्य चराचरम् ।

कृताद्विवेदा दिव्याब्दाः शतघ्नो वेधसो गताः ॥^६ इति

अर्थात् कल्पारम्भकालतः ४७४०० दिव्यवर्षाविधिं यावत् सृष्ट्युपकरणानि संयोज्य भगवता ब्रह्मणा सृष्टिः संरचिता । सृष्ट्यारम्भे भगवतो ब्रह्मणो वयः ४७४०० दिव्यवर्षाणि आसीत् ।

भास्कराचार्येण स्वकीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टं गदितं यद् ब्रह्मदिनान्ते (कल्पान्ते) सर्वेषां चराचरजीवानां लयो भवति । ब्रह्मणः समयः कलियुगं न शक्यते । अतो 'महद्भ्यो कालेभ्यो नमः ।' परञ्च सूर्यसिद्धान्ते अस्याध्यात्मबीजभूतस्य विषयस्य निभ्रान्तं प्रतिपादनं साकूतं विद्यते । अस्य सिद्धान्तस्य बीजं श्वेताश्वतरोपनिषदि प्राप्यते—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥^७ इति ॥

यदा सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो जन्म बभूव, तदा तस्य जन्मकालस्यापि कलना कथं न करणीया ? अतः सूर्यसिद्धान्ते अस्य रहस्योल्लेखः कृतो भगवता सूर्येण ।

सूर्यसिद्धान्तस्य सृष्टिवर्णनक्रमे तथ्यमिदमुल्लिखितं विद्यते यत् स विभुः चराचरात्मकं विश्वं निर्ममे एवञ्च स एव ग्रहनक्षत्रताराणामपि कल्पकः—

ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः ।

देवासुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम् ॥^{१८} इति ॥

होराशास्त्रे प्रायशो यावदियं विचारसरणिः दृग्गोचरी भवति यदियं
मृष्टिर्ग्रहप्रधानभूता विद्यते परञ्च सूर्यसिद्धान्तोऽस्य राद्धान्तस्य प्रतिपादनं न
विलोक्यते । सर्वं जगदिदं विश्वव्यापकेन निर्मितम् । तस्य संज्ञा विभुर्विद्यते—

त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद् विभुः ।

सर्वात्मा सर्वगः सूक्ष्मः सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥^{१९} इति ॥

ब्रह्माण्डमेतत् तस्य परब्रह्मणो लीलास्थलम् । वस्तुतो ब्रह्माण्डस्य नादि-
नन्तो वा लभ्यते । यदा कर्तुः संरचनैव एतादृशी विलक्षणा तदा तस्य
संकोचविस्तारगुणरूपकार्याणां का कथा ?

बृहत्पराशरहोराशास्त्रे स्पष्टमभिलिखितं विद्यते—

सर्वेषु चैव जीवेषु परमात्मा विराजते ।

सर्वं हि तदिदं ब्रह्मन् ! स्थितं हि परमात्मनि ॥^{२०} इति ॥

श्लोकोऽयं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति' श्रुतिमनुसरति ।

स खलु भगवान् काभिः शक्तिभिर्जगत् सृजति, पालयति, संहारयति
इत्यस्य स्थापना बृहत्पराशरहोराशास्त्रे पुराणवत्लिखितं विद्यते—

श्रीशक्त्या सहितो विष्णुः सदा पाति जगत्त्रयम् ।

भूशक्त्या सृजते विष्णुर्नीलशक्त्या युतोऽस्ति हि ॥^{२१} इति ॥

अस्ति ज्योतिषशास्त्रमध्यात्मसंवलितम् । अस्य शास्त्रस्य ये खलु आर्ष-
ग्रन्थाः सन्ति तेषु प्रायशोऽध्यात्मचर्चा सन्निहिता दृश्यते । सूर्यसिद्धान्तो
भगवता सूर्येण मयं प्रति उपदिष्टः । तत्र ज्योतिषं प्रति या सदुक्तिः प्रयुक्ता
वर्तते सा खलु सर्वथा समीचीना । यथा—

शृणुष्वैकमना भूत्वा गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

प्रवक्ष्याम्यतिभक्तानां नादेयं विद्यते मम ॥^{२२}

ज्योतिष-विभागः, हिन्दूविश्वविद्यालये, वाराणसी

१. शिवमहिम्नः श्लोकः ७

२. सिद्धान्तशिरोमणिः मध्यमाधिकारः श्लोकः ११

३. नारदसंहिता

४. सूर्यसिद्धान्तः १।२०

५. गीता ८।१७-१८

६. सूर्यसिद्धान्तः १।२४

७. श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१८

८. सूर्यसिद्धान्तः १।२८

९. सूर्यसिद्धान्तः १।२८

१०. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम् मृष्ट्यादिक्रमः १९

११. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम् मृष्ट्यादिक्रमः १८

१२. सूर्यसिद्धान्तः १।११

मूलस
तदर्थ
तत्र
शब्दे

न क

दुःख
तद
जन
स्प
शरी
परि
पद
सम

मो
संय
स
१.
३.
५.

अपवर्गनिरूपणम् न्याय-वैशेषिकमतेन

कौशिको धरणीधरः

अप पूर्वक वृज् धातोर्घञ्प्रत्यये कृते अपवर्ग इति शब्दनिष्पत्तिः । संसार-मूलस्य सकलस्यापि धर्माधर्मादिरूपस्य कर्मणः दुःखस्य वा निश्शेषनिवृत्तिरेव तदर्थः । अत एव मोक्षस्य पर्यायवाचकोऽयं भवति अपवर्गशब्दः । अत एव तत्र तत्र श्रुतिषु 'अजरम्', 'अमरम्', 'अमृत्युः', 'आनन्दः', 'अभयम्' इत्यादि शब्दैरपि व्यपदिष्टोऽस्त्ययम् । एतदेव स्मृतिरेवं द्रढयति यथा—

"जन्म मृत्यु जरा दुःखै विमुक्तोऽमृतमश्नुते ।"^१

"जन्म मृत्यु जरा व्याधि भयं वाप्युपजायते ।"^२

इत्यादि तथा चोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—

"ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।"^३

तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामभी" इति ।

अतः संसारमूलस्य सकलस्यापि दुःखस्य निश्शेषनिवृत्तिरेव अपवर्ग इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । नात्र कस्यापि शास्त्रकारस्य विरोधवचनं दृश्यते ।

अत एव भगवान् गौतमः^४ 'बाधनालक्षणं दुःख'मिति शरीरेन्द्रियार्थानां दुःखाधनात्वात् सुखस्य दुःखानुषङ्गेण च तेषां दुःखशब्दार्थं सूचयन् तदव्यवहितोत्तरसूत्रे 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः'^५ इति तच्छब्देन दुःखानुषक्तेन जन्मना अत्यन्तविमुक्तिरपवर्ग इति पूर्वसूत्रोक्तं तच्छब्दं परामृश्यमानोऽपवर्गस्य लक्षणं प्राह । अत्र दुःखस्य निवृत्तिरित्युक्ते प्रलयकालेऽप्यात्यमनः शरीरवियोगेन तत्सम्भवात् पुनः सर्गे तस्य अक्षीणकर्मानुशयरूपशरीरादि-परिग्रहे सति दुःखसम्भवाच्चेति विचिन्वानस्सूत्रकारः प्रयुक्ते 'अत्यन्ते'ति पदम् तथा च आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरपवर्गो निरवधिकः । दुःखप्राग्भावा-समान कालिकदुःखध्वंस एवापवर्ग इति तदर्थः ।

कणभक्षमुनिरप्येतदेव मन्वान 'तदभावे संयोगाभावः अप्रादुर्भावश्च मोक्षः'^६ इति मोक्षं निरूपयति । अस्यायमर्थः तदभावे तस्यादृष्टस्याभावे संयोगाभावः-शरीरप्रवाह सम्बन्धविच्छेदः — अप्रादुर्भावः-शरीरान्तरानुत्पत्तिः स एव मोक्षपदाभिलष्यो भवतीति सूत्रार्थः । सूत्रस्थतत्पदेन पूर्वसूत्रघटितम्

१. गीता १४।२०

२. श्वे० १।११

३. न्या० सू० १।१।२१

४. न्या० सू० १।१।२२

५. वै० सू० ५।२।१८

‘अपसर्पणमुपसर्पणमसितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चादृष्टाय’ इति
 अदृष्टमेव ग्राह्यम् । न चात्र अनादिसंसार संचितैरदृष्टैरेतावत्पर्यन्तमित इतः
 परमपि शरीरारम्भसम्भवे सति कथमारम्भकादृष्टाभाव इति शङ्कनीयम् ।
 ‘तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योग’ इति तत्समहित-
 मस्ति । तथा हि—आत्मस्थे मनसि षडङ्गयोगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य
 यदा मन आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तस्य मनः कर्मणः अनुत्पादः, मनस्तदा
 निश्चलं भवति, तदानीं शरीरावच्छेदेन दुःखोत्पत्तिर्न जायते, स एव
 दुःखानुत्पाद आत्मना बाह्यविषयव्यावृत्तमनसः संयोगी योगशब्दवाचो-
 भवति । तेन सकलधर्माधर्मविशिष्टात्मसाक्षात्कारो भवति । अत एवोक्तम्

“वाताहतं तथा चित्तं तस्मात् तस्य न विश्वसेत् ।

अतोऽनिलं निरुन्धीत चित्तस्य स्थैर्यहेतवे ॥

मरुन्निरोधनार्थाय षडङ्गं योगमभ्यसेत् ।”

इति । तथा चात्मसाक्षात्कारे सति येन योगोपायेन यस्य यस्यादृष्टस्य
 क्षपणं भोगेन प्रायश्चित्तेन वा सुशक्तं तत्तदुपायानुष्ठाने प्रवर्तते योगी ।
 सुखदुःखोपयोगीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यनारम्भाच्च नादृष्टधर्माधर्मप्रसक्तिरिति
 सिद्धोऽदृष्टाभावः । तथा चादृष्टाभावो मोक्ष इत्युक्तं भवति । अवशेषात्
 सकलात्मविशेषगुणविरहोऽपवर्ग इति परमार्थः । अत एव न्यायमञ्जरीकृदपि
 “द्विविध दुःखावमर्शिनी सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखवदवमर्शादत्यन्त-
 ग्रहणेन च सर्वात्मना तद्वियोगाभिधानात् नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुख-
 दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदोऽपवर्ग इत्युक्तं भवति ।

यावदात्मगुणास्सर्वे नो नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्मन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नविकल्पते ॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि सम्भवस्सुखदुःखयोः ।

मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसार-सद्मनः ॥

तदुच्छेदे तु तत्कार्यं शरीराद्यनुपप्लवात् ।

नात्मनःस्सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥

इच्छा द्वेष प्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।

उच्छिन्नभोगायतनो नात्मा तैरपि युज्यते ॥

प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वेलोभमोहौ च चेतसः ।

शीतातपौ शरीरस्य षड्भिरहितशिवः ॥”

इति प्रत्यपादयत् । तथा च तदभावो नाम अदृष्टाभाव इत्युक्तं भवति । संयोगाभावो नाम असितपीतसंयोगाभावः । एवमदृष्टस्याभावे शरीरेण सहात्मनस्संयोगो न भवति । शरीरावयवोपचयहेतुभूतस्य भुक्तपीतादेस्संयोगजनकं यत् कर्म तदभाव इत्यर्थः । उदयदिशान्त्या स्थितशरीरस्यैव विनाश इति यावत् । अप्रादुर्भावो नाम पुनरनुत्पादः प्राप्तशरीरस्य स्थापकादृष्टाभावान्नाशः शरीरान्तरारम्भकादृष्टाभावाच्च शरीरान्तरानारम्भश्चेति । जन्माभाव एवात्र अप्रादुर्भावशब्दार्थ इति फलितम् । वात्स्यायनेनापि 'तेन दुःखेन जन्मना अत्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः' इति कथनेन जन्मनोऽपि दुःखत्वेन स्वीकारात् दुःखाभावो नाम जन्माभाव इति स्पष्टमभाषि । अतस्तादृशाभावातिरिक्तं न किञ्चिदपवर्गे स्वीकृतं भवति । आत्मविशेषगुणानाम् आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षायत्तायाः कणादमुनिना 'आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षात् सुखदुःखे' इत्यत्र सूत्रितत्वात् दुःखाभाव एव मोक्षो न तु अभावातिरिक्तः कश्चन भावपदार्थः । गौतमपिरपि 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति वदन् तदेव ब्रह्मयति । एतेन न्याय-वैशेषिकयोरैकरस्यं व्याख्यातम् ।

वेदान्तदृष्ट्या नित्यसुखसत्तासमर्थनम्

अत्राहुः परमपावनाः वेदान्तिनः— 'विज्ञानं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादि श्रुत्यनुसारेण सामानाधिकरण्यमपह्नोतुमशक्यत्वात् ज्ञानानन्दादिस्वरूपस्याप्यवश्यमेष्टव्यमात्मनः । अपि च यदि मुक्तात्मा जडः पाषाणनिर्विशेष एव स्यात्, कृतं मोक्षेण संसार एव वरमवस्थानम् । सावधिकपरिमितानन्दात् स्वर्गादप्यनवधिकनित्यनिरतिशयनैसर्गिकपरमानन्दमुन्दरं सवेदनसामर्थ्यं चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षन्ते शास्त्रविदः । तस्मात् नित्यसुखादिमहत्त्ववद् आत्मनो वर्तत इत्यागमप्रामाण्यादभ्युपगन्तव्यम् । संसारदशायां तु अविद्यावरणवशेन नानुभूयत इति न कापि शङ्का भवितुमर्हति । अत एवोक्तं भगवता बादरायणेन तृतीयद्वितीये पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्' इति ।

न्यायरीत्या तत्स्वण्डनम्

अत्रैवं प्रतिविधीयते—न च मोक्षे नित्यसुखज्ञानादि स्वीकर्तुं शक्यम् । तथाहि—नित्यसुखं किं नित्यम् उत अनित्यम् । न चाद्यः, संसारा-

१. न्या० भा० १.१.२२

२. वै० सू० ५.२.१५

३. न्या० सू० १.१.२

४. तै० उ०

५. तै० उ०

६. ब्र० सू० ३.२.१५

वस्थाया मोक्षसुखानुभवः प्राप्तो भवेत् । न च तथा समुपलभ्यते । नाति
द्वितीयः तस्य हेतोर्दुर्निरूपणात् । अनित्यस्य कारणजन्यत्वनियमेन तत्र
तद्धेतुर्वाच्यः । न च तादृशः कश्चन दृश्यते, प्रमाणाभावात् । न चात्ममन-
स्संयोग एव नित्यसुखज्ञानस्य हेतुरिति न ज्ञानोत्पत्तिरनुपपन्नेति वाच्यम् ।
आत्ममनस्संयोगस्य विषयसंनिध्यादिनिमित्तान्तरसहितस्यैव ज्ञानहेतुत्व-
स्वीकारात् । नैव तस्य स्वातन्त्र्यं भवितुमर्हति । अन्यथा आत्ममनस्संयोगस्य
संसारावस्थायामपि सत्त्वात् तदानीमपि नित्यसुखज्ञानम् अनुभूयेत । न च
तदर्थं किञ्चिन्निमित्तं तत्र कल्पयितुं क्षमम् । न च धर्मो नित्यसुखज्ञानस्य
निमित्तं भवतु तथा च धर्म-सहितात्ममनस्संयोगो मोक्षावस्थायां तत्कारणं
भवतीति वाच्यम्, तस्याप्युत्पादकं किञ्चिद् वक्तव्यम्, येन संसारावस्थायां
नोत्पाद्यत इति ।

ननु योगजो धर्म एव मोक्षे हेतुर्भवति । तथाहि—कर्मजन्यो धर्मः
आत्ममनस्संयोगस्य न सहकारी, येन तस्य कारणवचनमापद्येत, किं तु
मोक्षप्रयोजकीभूतो य आत्मसाक्षात्कारस्तत्कारणीभूतो यो योगसमाधि-
स्तज्जन्यो धर्मो मोक्षावस्थायामपि वर्तत एव, तस्याक्षमत्वादिति तादृशो
योगसमाधिजन्यो धर्म एवात्ममनस्संयोगस्य सहकारिकारणमित्यात्ममन-
स्संयोगेन नित्यसुखज्ञानं मोक्षावस्थायामुपपन्नमेवेति चेन्न—कार्यावसाय-
विरोधात् । किमपि जन्यं कार्यभूतं प्रलये स्थातुं न शक्यमिति प्रलयकाले
योगजसमाधिजस्यापि धर्मस्य प्रक्षये जाते नित्यसुखसंवेदनस्यानिवृत्तिरिति
प्रलयकाले नित्यसुखसंवेदनं नोत्पद्येत । न च सहकारिभूतस्य योगसमाधि-
धर्मस्य प्रलयकाले परिक्षये सति नित्यसुखसंवेदनाभावोऽपि नित्यसुखस्याभावः
प्राप्नोतीति वाच्यम्, एवं हि नित्यसुखस्यासंवेदने नित्यसुखस्याविद्यमानेना
विशेषात् । संवेदनाभावो विद्यमानस्यापि भवत्यविद्यमानस्यापि भवति ।
तत्र विशिष्टे विद्यमानस्यैव नित्यसुखस्य संवेदनाभावोऽयमिति विशेष-
पक्षेऽनुमानं न प्रवर्तते, अविद्यमानस्यापि नित्यसुखस्य संवेदनाभावः प्राप्त-
स्तथा च सुखस्याविद्यमानत्वेनानित्यत्वं प्राप्तं, तादृशनित्यसुखस्यापवर्गो
अनुभवस्वीकारे मुक्तसंसारिणोस्तुल्यत्वमापद्येत ।

न च प्रवृत्तेरिष्टाधिगमार्थत्वस्य प्रसिद्धत्वात् यदि मुक्तस्य नित्यसुख-
संवेदनरूपस्येष्टस्य प्राप्तिर्न स्यात्, तदा मोक्षोपायेषु प्रवृत्त्यनुपपत्तिः,
दृश्यते च तत्र प्रवृत्तिरिति नित्यसुखसंवेदनरूपमिष्टस्य प्राप्तिर्मुक्तस्यानुमीयत
इति चेन्न—मोक्षोपायेषु प्रवृत्तेरनिष्टविनाशार्थत्वात् । अनिष्टवारणार्थमपि
प्रवृत्तेर्दृष्टचरत्वात् । संसारदुःखलक्षणानिष्टस्य निवृत्त्यर्थमेव प्रवृत्तिर्मोक्ष-
साधनेषु भवतीति न तादृश प्रवृत्त्या नित्यसुखसंवेदनप्राप्तिः । तथा चोक्तम्—

१ 'नानिष्टोपरमार्थत्वादनष्टस्यापि शान्तये ।

सन्तः प्रयतमाना हि दृश्यन्ते व्याधिखेदिता ॥ इति ।

न चैवं 'आनन्दो ब्रह्म' 'स स्वराङ् भवति' इत्यादिकं श्रुत्यादि प्रमाणं भवति सुखवत्त्वप्रदर्शने मुक्तस्येति वाच्यम् तादृशश्रुत्या मोक्षावस्थाया-
मात्यन्तिकस्य दुःखाभावस्य बोधनार्थमेव मुक्तस्य सुखवचनम् । अपि च
मुक्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रकथने आत्यन्तिको दुःखाभावो न सिद्धचेदिति
तद्बोधनार्थमेव सुखवचनमागमे प्रसिद्धमस्ति । दुःखाभावेऽपि सुखशब्द-
प्रयोगो वर्तते इति जयन्तभट्टोऽपि ।

२ "चिरज्वरशिरोऽऽर्त्यादिव्याधिदुःखेन खेदिताः ।

सुखिनो वयमद्येति तदपाये प्रयुज्जते ॥"

इति द्रढयति सप्रमाणम् । अपि च

३ "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिय योरवहतिरस्ति ।

अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" (८-१२-१)

इत्यादि श्रुतिवचनमस्माकमेव पुष्कलं प्रमाणं भवति ।

एतेन नित्यज्ञानं मोक्षे वर्तते इत्यपि परास्तम् ।

अत्रेदमाकृतम्— न्यायवैशेषिकग्रन्थावलोकनेन स्पष्टं प्रतीयते यत्
वात्स्यायनात्पूर्वं नित्यसुखसत्तां मोक्षावस्थायां केचन अङ्गीकृतवन्त आसन्निति
अत एव भाष्यकृतापि ४ "नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते,
तेनाभिव्यक्तेन अत्यन्तं विमुक्तसुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते" इति भाषितम् ।
अत्र केचिदिति वात्स्यायनात्प्राचीना नैयायिका इति केचन, अपरे तु
मीमांसकास्त इति च निरूपयन्ति । परन्तु गङ्गेशोपाध्यायैर्महता ग्रन्थेन
अनुमानचिन्तामणौ वात्स्यायनपक्ष एव पर्यपोषीति न कोऽपि सन्देहः ।
भासर्वज्ञादयस्तु नित्यसुखसत्तामपि समर्थयन्ति ।

५ "सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयात् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥"

इति स्मृति वचनमुदाहृत्य 'अनेन सुखेन विशिष्टा आत्यन्तिकी दुःख-
निवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष' इति न्यायसारकृद् भासर्वज्ञो निगमयति । अयमेव
पन्था भूषणकृतापि स्वीकृतः । अत एव सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः कवितार्किकसिंहैः

१. न्या० म० पृ० ७८

२. न्या० म० पृ० ७९

३. छा० उ० ८।१२।१

४. न्या० भा० १.१.२२

५. न्या० सा०

श्रीनिगमान्तमहादेशिकैरप्येवं न्यबन्धि न्यायपरिशुद्धौ । 'अत एव हि भूषणमते नित्यसुखसंवेदनसिद्धिरपवर्गे साधिता' इति ।

एवं सति कणादमत एव दुःखात्यन्तनिवृत्तिमात्रमपवर्गः, न्यायमते तु नित्यसुखसंवेदनसहितैव सेति माधवाचार्यः स्वीये संक्षेपशङ्करजयाख्ये ग्रन्थे

“तत्रापि नैयायिक आत्तगर्वः कणादपक्षाच्चरणाक्षपक्षे ।

मुक्तेर्विशेषं वद सर्वविच्चेत् नो चेत् प्रतिज्ञां त्यज सर्ववित्त्वे ॥

अत्यन्तनाशे गुणसङ्गतेर्वा स्थितिर्न भोवत् कणभक्षपक्षे ।

मुक्तिस्त्वदीये चरणाक्षपक्षे सानन्दसंवित्सहिता विमुक्तिः ॥”

इति कणादगौतमयोरत्र पक्षभेदं प्रदर्शयामास । एवमेव सर्वदर्शनसिद्धान्त-सङ्ग्रहेऽपि कथितमित्यास्तां तावत् ।

प्रवक्ता

संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसंकायः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः

वाराणसी-५

ईश्वरविचारे सांख्यदर्शनस्य स्थानम्

ओ० आर० विजयराघवः

भारतीयदर्शनेषु आस्तिकनास्तिकेषु सर्वेष्वपि ईश्वरविचारो वर्तते । तत्र केचन तमङ्गीकुर्वन्ति केचन नानुमन्यन्ते । अत्र कापिलानां रीतिः कीदृशीति विमृश्यते । प्रायेण ईश्वरः दर्शनेषु जगत्कर्तृत्वेन कर्मफलदातृत्वेन वेदकर्तृत्वेन वा अङ्गीकृतः ।

कापिला जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरं नानुमन्यन्ते । कपिलमहर्षिणा ईश्वरास्तित्व-नास्तित्वविचारे मौनः । जगत्सृष्टौ ईश्वरस्य यत्कर्माभ्युपगच्छन्ति वेदान्तिनः, तत्सर्वं प्रकृतावेव आरोप्य स्वमतमुपस्थापयन्ति कापिलाः ।

जगत्सृष्टिरेवमभ्युपगता साङ्ख्यैः सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपा मूलप्रकृतिः स्वयमचेतना, अनेकचेतनभोगापवर्गार्थी, नित्या, सर्वगता, सततविक्रिया, न कस्यचित् विकृतिश्च । महदाद्याः सप्त-अर्थात् महानहङ्कारः शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धतन्मात्राणि प्रकृतेः विकाराः । अन्येषां च एते प्रकृतयः । तत्राहङ्कारः त्रिधा भवति—वैकारिकस्तेजसोभूतादिश्च । वैकारिकः सात्त्विक इन्द्रियादि, भूतादितामसः महाभूत-हेतुभूततन्मात्रहेतुः । तैजसो राजसः उभयोरनु-शाहकश्च । एवं पञ्चतन्मात्रेभ्यः आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि, वैकारिकात् श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वागादिपञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्च भवन्ति । एवं विकाराः षोडश । निष्परिणामः पुरुषः न कस्यचित् प्रकृतिः, न वा विकृतिः, तत एव चैतन्यमात्र वपुः निर्धर्मकः, नित्यः, निष्क्रियः, सर्वगतः, प्रतिशरीरं भिन्नश्च । न तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा । अत एवेयं कारिका —

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकञ्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

एवं भूते तत्त्वे प्रकृतिपुरुषसन्निधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं प्रकृतौ अध्यस्य, प्रकृतेश्च कर्तृत्वं पुरुषे अध्यस्य ‘अहंकर्ता भोक्ता’ इति प्रतीतिः भवति । एवं अज्ञानात् भोगः तत्त्वज्ञानाच्चापवर्गः इति ।

अथ प्रकृतिपुरुषयोश्च सम्बन्धः षड्ग्वन्धन्यायेन उदाहृतः । तद्यथा-अन्ध-रूपा प्रकृतिः पुरुषरूपपङ्गुमपेक्षते प्रवृत्तौ यतस्तथा पुरुषनिष्ठपुण्यपापानु-गुणमेव प्रवर्तितव्यम् । एवं पुरुषोऽपि जगदुपादानभूतप्रकृत्यपेक्षां विना न पुण्यपापे अनुभवति ।

एतादृशजगत्सृष्टावीश्वरस्य स्थानमेव नास्तीति नेश्वरो जगत्कर्तृत्वेना-
भिमतः साङ्ख्यैः ।

ननु कथं अचेतनायाः प्रकृतेः चेतनापेक्षां विना प्रवृत्तिरिति चेत् स्वभावतः
एव प्रकृतिः परिणमत इति प्रतीमः ।

अत्र लोके चेतनप्रवृत्तिः स्वार्थं परार्थं वा दृष्टा । किं वा प्रयोजनं प्रकृतेः
चेतनापेक्षप्रवृत्तौ इति चेत् परार्थमेव । यथा अचेतनं क्षीरं वत्सपोषणार्थं
धेनोरुधसः स्वयं प्रवहति, पुष्टे च वत्से स्वयं निवर्तते यथा च नर्तकी काचन
रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते, तथा प्रकृतिः पुरुषोपभोगार्थं स्वयं प्रवर्तते, तेषां
मोक्षप्राप्त्यै च स्वयं निवर्तते । तथा चेमे कारिके—

“वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥”

“रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य निवर्तते प्रकृतिः ॥” इति ।

अथ क्षीरप्रवृत्तिरपि ईश्वराधिष्ठानेनैव भवति । अचेतनस्य चेतनापेक्ष-
प्रवर्तकत्वात् पुरुषस्य निष्क्रियत्वाच्चा एवं जगत्सृष्टावपि प्रकृतिमीश्वर एव
प्रवर्तयतीति चेद-अत्रायं विकल्पः यदीश्वरः प्रकृते—रधिष्ठाता तस्य किं वा
प्रयोजनं स्वार्थमुत परार्थम् इति ? न प्रथमः, अवाप्तसमस्तकामस्य स्वार्थं
न भवति । श्रुतीनां च प्रकोपप्रसङ्गः । नाप्यपरः, परदुःखासहिष्णुता
करुणा । दुःखं च शरीरेन्द्रियविषयजन्यमिति—सृष्टेः पूर्वमेतेषां विरहात् क्व
कारुण्येन प्रवृत्तिः । सृष्टिः कारुण्याश्रिता करुणा च सृष्ट्याश्रितेत्यन्यो-
न्याश्रयो दोषः प्रसजति । अपि च कारुण्येन यदि जगदिदमीश्वरः प्रवर्तयति
विषमसृष्टिरेव न भवेत् । सर्वे सुखिन एव भवेयुः । नापि निष्प्रयोजन-
मीश्वरस्य प्रवृत्तिः, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इत्याभाणकात् ।
चेतनस्तु स्वार्थं परार्थं वा प्रवर्तत इति उभयाभाव ईश्वरस्य चेतनत्वमपि
हीयत इति तस्य प्रकृतिबैलक्षण्यानापत्तिः, गौरवप्रसङ्गश्च ।

प्रकृतिकारणत्वे तु नैतादृशो दोषः, अचेतनत्वात् प्रकृतेः । तस्याश्च प्रवृत्तिः
पुरुषोपभोगार्थं तस्य विमोक्षणार्थं च । तथा चाहुर्वाचस्पतिमिश्राः—प्रकृते-
स्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोष-
प्रसङ्गावतारः पाराश्यमात्रं तु प्रयोजनमुपचयत इति ।

अपि चेश्वरो यद्यस्ति, स सशरीर उत अशरीरः । अशरीरत्वे कर्तृत्वं न
सम्भवति । शरीरित्वे तस्य कर्ता अन्यस्तस्यान्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

अस्तु ईश्वरः किं स बद्धो मुक्तो वा ? नाद्यः, धर्माधर्माभ्यां सहितत्वात् ईश्वरस्य च तदभावात् । नपि मुक्तः, मुक्तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादीनां विरहात् । ईश्वरे तेषां सत्त्वाभ्युपगमाच्च । न चोभयविलक्षणः, तादृशपुरुष-स्यैवाभावात् असाधारणत्वावत्तेश्च तथा च सूत्रं मुक्तबद्धयोरन्यतराभावात् तत्सिद्धिरिति' अतो जगत्कर्तृत्वेनेश्वरो नाभ्युपगतः ।

अथ वेदकर्तृत्वेनेश्वरोऽङ्गीकार्य एव । वेदाः प्रमाणम् । ईश्वरोच्चारितत्वा-दिव्यानुमानेन श्रुतेः प्रामाण्ये सिद्धे तेन चेश्वरसिद्धिरिति । मैवम्-अपौरुषेयत्वाद्-वेदस्येति मुक्तामुक्तयोस्तत्कर्तृत्वासम्भवः । तथा च सूत्रे 'न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्, मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वादिति । अतो वेदा अपौरुषेया अनन्त-परमार्थानां सङ्ग्रहा ऋषिभिः प्रकाशिताश्च । 'स हि सर्ववित् सर्वकर्ता' इत्यादि श्रुतीनां का गतिरिति चेत्—"मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासनासिद्धस्य वे"ति तत्र सूत्रकृता समाहितम् । अतः प्रत्यक्षानुमानागमादिना नेश्वरस्सिद्ध इति । अनिरुद्धवाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां समादरः अत्रैवेति प्रतीयते ।

परंतु विज्ञानभिक्षुपादोऽत्र अन्यथा मन्यते । 'ईश्वरसिद्धे'रिति सूत्रं व्याकुर्वाणो भिक्षुपादः सूत्रेणानेन नेश्वरो निराकृतः अपितु ईश्वरसिद्धिं प्रमाणयितुं न शक्यत इति तत्साधकं प्रमाणं दुर्निरूपमित्येव सूत्रकृतो मतमिति व्यशीशदत् । पुरुषस्य परमश्रैष्ठ्यं, प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकः पुरुषस्य मोक्ष-साधनोपाया इत्येत एव सांख्यदर्शनस्य प्रधानभूताः । ईश्वरनिरूपणं वेदान्ता-नामेव कृत्यम् । विवेकाभ्यासप्रतिबन्धेन पुरुषस्यैश्वर्येण सह निस्सङ्गतामु-पदेष्टुं सांख्यमते ईश्वरबाह्यता दृश्यत इति । अपि च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेक-विषय एव सांख्यदर्शनस्य दर्शनान्तराद् वैशिष्ट्यं, न त्वीश्वरबाह्यत्वेन । अतो योगवेदान्तदर्शनादेरस्य न विरोधः कश्चन । अत ईश्वरबाह्यता अभ्युपगमवाद एव । तदुक्तं भिक्षुपादै"स्तस्मादभ्युपगमवादप्रौढवादादिनैव सांख्यस्य व्याव-हारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्मीमांसायोगाभ्यां न विरोध" इति ।

अपि च भिक्षुपादो यथा अयस्कान्तमणेस्सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना, तथैव आदिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण परिणामः इति भाषमाणः कोऽयमादिपुरुष इति चेत् गते प्रलये प्रकृतौ लीनः पुरुषस्सर्गान्तरे आदिपुरुषोभवतीति स पुरुषस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्चेति च प्रत्य-पादयत् किमीदृशः श्रुतिसम्मत इति चेदत्र भाष्यम्-महत्तत्त्वोपाधिको विष्णुरेव पालको जगत इति । तथा च अनिरुद्धवाचस्पतिमिश्रप्रभृतयो निरीश्वरसांख्या विज्ञानभिक्षुस्तु सेश्वरसांख्य इति प्रतीमः ।

अथ
विद्व
महो

भेद
वि

पञ्च
सम
मि

“इ

ब्रह्म

सं

य

घ

व्य

१

२

भगवान् पाणिनिर्व्याकरणदर्शनञ्च

ब्रह्मचारी अमलशास्त्री

‘सारदारमणं नौमि गौरी रमणरूपिणम् ।

शब्दब्रह्ममयं सर्वं सृष्टौ यदवलोक्यते ॥

“शिष्टप्रयोगानुविधायि इदं शास्त्रम्” इति महाभाष्यदीपिकाटीकायाम् अर्थाच्छिष्टप्रयुक्तानां साधुशब्दानां व्याख्यानं व्याकरणस्य प्रायोजनं कथ्यते । विद्वांसो वैयाकरणा व्याकरणलक्ष्यं परिनिष्ठितशब्दानेव मन्यन्ते । श्रीभर्तृहरि-महोदयो व्याकरणशास्त्रमिदमागमत्वेन स्वीचकार ।

सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदागमा ।

युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादा विरोधिनी ॥

विद्यातुस्तस्य लोकानामङ्गोपाङ्गनिबन्धनाः ।

विद्याभेदाः प्रतायन्ते ज्ञानसंस्कार-हेतवः ॥

विद्याधिष्ठानं वेदः । स प्रारम्भे एकोऽभवत् । तस्य परिकल्पनया भेदाः कृताः । मन्त्रद्रष्टार ऋषयः साधारणज्ञानवतां प्राणिनां कृते वेदस्य विभिन्नरूपेणान्वाख्यानं कृतवन्तः । वेदो लोकस्य मूलं विद्यते ।^१

सृष्टेरारम्भादेव प्रवर्तमानस्या पौरुषेयस्य वेदस्यार्थपरिज्ञानायेतरेषां पञ्चानामङ्गानामपेक्षया व्याकरणस्य प्राधान्यं निश्चितम् । शब्दार्थयोः सम्बन्धः, उच्चारितप्रध्वंसिनो ध्वनेरर्थबोधकत्वम्, शब्दानां नित्यत्व-मित्यादिकं सर्वमेतन्महाभाष्यकृता, हरिणा च स्वग्रन्थेषु सम्यगुपपादितम् “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ।” इति श्रुत्याज्ञया ब्रह्मविद् ब्राह्मणो वेदज्ञानाय नोद्यते । वेदस्तु शब्दमयः । व्याकरणं शब्दमेव संस्करोति, अतो वेदस्य साक्षादुपकारित्वात् तस्य समीपस्थं व्याकरणं यस्माद् शास्त्रम् । अतएव मुखं व्याकरणं स्मृतम्” इति साधूक्तिः शिक्षायाम् । घातोऽरयं व्याकरणशब्दो व्युत्पाद्यते मन्त्रेष्वपि स श्रूयते “दृष्टवरूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः (यजुर्वेदः १९।७७) । महाभारतादिग्रन्थेषु

१. सारदा—सारं ददाति या सा सारदा । सृगतौ घञि रूपं सारस्तुतत्त्वम् सारदा-रमणस्तु रामकृष्णपरमहंसदेवः ।

२. एकस्मिन् च दर्शने विद्याभेदाः प्रणवात्मतया वेदतत्त्वं नातिक्रामन्ति । तदाहुः—

“सर्वा वाचो वेदमनुप्रविष्टा” वा० प० टीका पृ० ३०

व्याकरणस्य प्रयोजनं व्युत्पत्तिश्च प्रज्ञा । अस्तु व्याकरणं व्याकृति साधनं
व्याकृतिश्च व्युत्पत्तिः सा च शास्त्रजन्यप्रकृति-प्रत्ययागमादिस्वरूप-तत् तदर्थं
तत्सम्बन्ध ज्ञानरूपा तज्जन्यान्तःकरणवृत्तिरूपा “नामरूपे व्याकरणणि”
(सि० कौ० टीका)

वेदे लोके च प्रयुक्तानां प्रयुज्यमानां च शब्दानामानन्त्यात् तज्ज्ञानस्य
सुकरतम उपायो व्याकरणानुशीलनमेव प्राधान्येन प्रतीतिपथमवतरति ।
संस्कृतव्याकरणेषु ।

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

इत्यादिना श्लोकेन ज्ञायते बहुविधं निर्मितं प्रथितञ्च व्याकरणम् । चिर-
कालपर्यन्तमनायासेन शब्दसाधुत्वविधिं शिक्षयितुमुत्तरोत्तरं नवं नवं व्याकरणं
शास्त्रं प्रावर्तत । तेषु वैदिकशब्दानामेव प्राधान्येन निरूपणे किञ्चित्च
लौकिकानां शब्दानां व्युत्पादने प्रावर्तत । अतः प्रवृत्तेष्वपि बहुषु व्याकरणेषु
पूर्णत्वाभावादेव पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं वैदिकलौकिकोभयविधशब्दानां साधुत्व-
सम्पादने भूतपूर्वं माहात्म्यातिशयाद् विद्वद्भिरङ्गीकृतम् । इदं तु व्याकरणं
कात्यायनीय-वार्तिकैः पातञ्जलेन महाभाष्येण च सम्यगुपबृंहितं शब्द-
व्युत्पत्तिलाभाय चिन्तामणित्वमुपपेदे ।

पाणिनिनेवाचार्यान्तराणां स्मरणाच्चान्यान्यपि तत् तदाचार्यैः समुप-
निबद्धानि व्याकरणान्यासन्निति स्फुटमनुमीयते । सत्स्वपि प्राचीनेषु पाणिनि
पूर्वकालिकेषु बहुषु व्याकरणेषु तेषामसम्पूर्णतया कालाननुगुणत्वाच्च
“नियतकालश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवो भवन्ति ।” इति वचनानुसारेण
भगवान् पाणिनिस्तपसा महेश्वरमाराध्य तत्प्रसादात् असीमप्रयासेन वा
चतुर्दशसूत्रीं व्याकरण-शास्त्रमूलभूतां सम्पाद्य महता प्रणिधानेन प्राचीना-
चार्यमतान्यप्यनूद्य “वृद्धिरादैच्” इत्यारभ्याष्टाभिरध्यायै लौकिक वैदिको-
भयविधशब्दसाधुत्वप्रतिपादिकां व्याकरणस्मृतिमुपनिबबन्ध । यद्यपि साकल्येन
सर्वेषां वैदिकानां शब्दानामनुशासनं न क्रियतेऽनयाष्टाध्याय्या तथापि सर्व-
शाखा साधारणानि लक्षणानि संगृहीतान्येवेति लोकवेदो भयानुग्राहकत्वमस्या
व्याहृतमेव । तथा चोक्तं भाष्ये सर्ववेदपरिषदं हीदं शास्त्रम् इति अथ
शब्दानुशासनं, केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति ।

किञ्च प्रतिशाखं तत् तद्विशेषलक्षणप्रतिपादकप्रतिशाख्यात्मक-
लक्षणस्य विद्यमानत्वात् तेषामेव पुनः प्रतिपादने वैयर्थ्यञ्च । प्रातिशाख्यानां

सर्वेषां छन्दोमात्रविषयत्वेन शाकटायनादीनां च केषाञ्चिल्लौकिकमात्र-
विषयत्वेन च पाणिनीयस्यैव तन्त्रस्योभयानुग्राहकस्य सर्वोपायस्यता समभूत् ।
सर्वेष्वपि व्याकरणेषु प्रातिशाख्येषु च लोकसर्ववेदसाधारणतया मूर्धन्यतमं
पाणिनीयं व्याकरणम् । तत्र मूलभूत सूत्रोपज्ञाता नन्दमहाराजराजधानी
पाटलिपुत्रवास्तव्य-शंकरस्वामितनयः पूर्वोत्तरमीमांसावृत्तिकारो भगवदुपवर्ष-
सहोदरवर्षोपाध्यायाधीतशास्त्रः पाणिनिः ।

अस्तु व्याकरणं न केवलं शब्दशास्त्रं विशेषतः पाणिनीयव्याकरणमपितु
दर्शनं च । दर्शनञ्च शब्दतत्त्वविषयकज्ञानम् । व्याकरणमपि दर्शनं
स्फोटात्मक शब्दतत्त्वज्ञानजन्य मोक्षजनकत्वाद् यतोहि—

व्याकरणात्पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयः, अर्थनिर्णयात् तत्त्वज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानात्परं श्रेयः ॥ इति शब्दतत्त्वरूपं यदक्षरं ब्रह्म व्याकरणादेवावगम्यते ।
इत्यादिस्तु वाचनिकः क्रमः । किन्तु वास्तविकरहस्यन्तु वर्तते हीदम् ।

शब्द एवाक्षरोऽस्ति । अक्षरस्तु विनाशरहितः शब्दः स सर्वव्यापक एक एव
विद्यते । वेदान्तदर्शने यद्ब्रह्म तदेव व्याकरणदर्शने शब्दब्रह्म शब्दतत्त्वं वा ।

स एक शब्दो जीवशरीरेषु स्थानभेदाद् भिन्नो वर्तते यथा शरीरे वायुरेक
एव सन् प्राणादिसंज्ञां लभते । वेदान्ते एकस्मिन् ब्रह्मणि सति परादिसंज्ञा-
भेदेन ब्रह्मद्वयं प्रोच्यते । तथापि परं ब्रह्म तु नित्यं शाश्वतं सच्चिदानन्द-
स्वरूपमेकमेवाद्वितीयमस्ति, एवञ्चापरं ब्रह्म कार्यभेदान्नानात्वं वर्तते
तद्वच्छब्दब्रह्मापि स्थानादिभेदात् अनेकानि शब्दब्रह्माणि विद्यन्ते ।

इदं शब्दब्रह्म सर्वव्यापकभूतं सत् जीवशरीरेष्वपि विद्यते । सर्वस्यास्य
जगत आदिभूतं सर्वाधिष्ठातृसर्वदैकरसमयं परमशब्दब्रह्म गमनसंकोच
प्रसारणादिरहितं सत् तस्य विशेषा शक्तिः वर्तते सापराशक्तिनाम्ना प्रसिद्धा
विद्यते । इयं परा शक्तिः तदाधारेण जगत्पटमिमं प्रसारयति विकसति
संकोचयति स्फुटयति च । केनचित्पराशक्तिः चिच्छक्तिरिति कथ्यते ।
अन्यैरपि तन्त्रादिग्रन्थान् अधिकृत्य क्रियाशक्तिविन्दुनादानाहतध्वनि परा वाक्
स्फोटादीनां विचारः कृतः । किन्तु पाणिनीयाष्टाध्याया कुत्रापि शब्दब्रह्म
शब्दतत्त्वं स्फोटतत्त्वं परादिवाक्चतुष्टयं चेति विषयस्य चर्चा नास्ति ।
व्याकरणदर्शनमिति शब्दोऽपि कुत्रचिद् आलोचितो न दृश्यते । महाभाष्ये
पतञ्जलिना “तपरस्तत्कालस्य (१-१-७०) सूत्रस्य व्याख्यानावसरे स्फोटस्य
चर्चा कृता । पस्पशाह्निके “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ।” इत्यादिमन्त्राणां
व्याख्यानेऽपि परा पश्यन्त्यादि वाग्विषये चर्चा कृता । किन्तु भर्तृहरि-
काशिकाग्रन्थकारभट्टोजिदीक्षितहरिदीक्षित नागोजिभट्टादयो व्याकरणा

व्याकरणमपि दर्शनमिति प्रतिपादयन्ति स्म । विशेषतः व्याकरणदर्शनस्य विशेषावदानं योगिराजभर्तृहरिनागेशभट्टयोरस्तीति परिलक्ष्यते । यद्यपि स्फोटस्य चर्चा प्राचीनग्रन्थेऽस्ति तथापि व्याकरणदर्शने स्फोटतत्त्वं जटिलं वर्तते । उपनिषत्सु महाभारते तन्त्रशास्त्रेषु पुराणेषु यत्र तत्र शब्दब्रह्म-शब्दतत्त्वादि-विषये सूक्ष्मविचारः परिलक्ष्यते । एतान् ग्रन्थान् अधिकृत्य अनेके वैयाकरणाः शब्दतत्त्वविषयकविचारं प्रस्तुवन्ति । शब्दब्रह्मविषय-कसिद्धान्त उपस्थापितो योऽनुभवजन्यो विद्यते । वस्तुतस्त्रिगुणात्मिका-सृष्टेः प्रारम्भे ब्रह्मणः शक्तिद्वयम् अभिव्यज्यते । एका परा शक्तिः, द्वितीया-ऽपरा शक्तिश्च । परा शक्तिर्हि चिच्छक्तिः । अपरा शक्तिर्मयाशक्तिः । चिच्छक्तिविशिष्टब्रह्मेश्वरोमायाशक्तिविशिष्टब्रह्मजीव इति कथ्यते । यतो हि श्वेताश्वतरोपनिषदि—ॐ द्वेऽक्षरे ब्रह्मपरत्वेन विद्याऽविद्ययोः निहिते यत्र गूढे । क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतन्तु विद्या, विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः । इति प्रकृतौ यच्छब्दब्रह्म तदेवाक्षरमुच्यते । तस्मात्परादिशब्दा अभिव्यज्यन्ते । शारदातिलके —

चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतम् ।

तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यमम् ॥

सर्वभूतानां पञ्चतत्त्वानां यथा क्षित्यप् तेजोमरुद्वयोमादीनाम् आब्रह्मचराचराणां चैतन्यं सच्चिदानन्दस्वरूपं शब्दब्रह्मवाक्यतत्त्वं विद्यते । तज्जैवीय व्यापकञ्च । सर्पो यथा शीतकाले प्राणायामं कृत्वा कुण्डलीरूपं धारयन् अधिशेते तस्मिन्नेव समये क्रियादिरहितो भवति तद्वत् परा वाक् शब्दतत्त्वं सर्जनात् पूर्वक्रियारहितं भूत्वावतिष्ठते । यतोहि अस्येदं रहस्यं यद्यपि शब्दब्रह्म सर्वव्यापकत्वाच्चैतन्यरूपेण विसृज्यते तथापि प्राणिनां शरीरेषु स्थितषट्चक्रेषु मूलाधारनामकचक्रे सुप्तावस्थारूपा परा वाक् संतिष्ठते । क्रमशः सा परा वाक् मूलाधारात् स्वाधिष्ठानानाहतं मणिपुरं हृच्चक्रं कण्ठदेशमतिक्रम्याज्ञाचक्रम् अधितिष्ठति । आज्ञाचक्रात् सहस्रार-मतिक्रम्य ब्रह्ममण्डले सर्वव्यामिनीभूय शब्दतत्त्वरूपेण प्रतिभाति । “हृदि-स्थामध्यमाज्ञेया” तथा मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक इत्यते ।” इत्यादि वाग्विषयकविचारो वैयाकरणविद्वद्भिः कृतः महाभाष्यकारस्य “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः” इत्यादिवाक्ये एकः शब्दोऽर्थाच्छब्दब्रह्म ओंकार इति । तं प्रणवं सम्यग् ज्ञात्वा स्वर्गलोके परब्रह्मलोके महीयते । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति फलितार्थः ।

अध्यापक (का० हि० वि० वि०)

पुस्तकसमीक्षणम्

वीणा : कवी रामकरणशर्मा । प्रका० : नाग प्रकाशनम्, नवदेहली, १९९० ।

साहित्याकादेमीपुरस्कारसम्मानितस्य सुकविवरश्रीरामकरणशर्मणश्च-
तुर्थमिदं संस्कृतकाव्यसंकलनम् । इतः प्राक् शिवशुकीयम्, सन्ध्या, पाथेय-
शतकमिति काव्यत्रयं सीमेति गद्यकाव्यमनेन सुरसरस्वत्यै उपहारीकृतम् ।
वीणायां गुण-रस-नयनमिताः (२६३) सगुणाः सारसाः सुनयमिताः काव्य-
बन्धा मनोहरन्ति । भावानां सुकुमारता कमनीयता पद्यानां हृद्यो गुम्फश्चात्र
कामपि कलां कलयन्ति । ऋज्वी प्रसन्नमधुरोदारा चकास्ति कवे रामकरण-
शर्मणः सरणिर्भाषायाः । न तत्र वक्रभङ्गिभ्या न दोन्मिषति विच्छित्तिः, परं
प्रकृष्टा प्राञ्जलता सरसता च लसति । वस्तुदृशा विविधविषया 'वीणा'—
रागे झङ्कृताः । क्वचिदिह कविः 'नाहं भवानि लौहं, भवानि कीटांशुकं
मृमूल-मृदुल'मिति कामयते, क्वचिदसौ मानवमहिमानं मानवलघिमानं च
परिचाययति, अन्यत्र सांस्कृतिकविघटनं नैतिकतापकर्षमधिकृत्य मनोन्माथि-
व्यथां व्यनक्ति, राष्ट्रस्यैतिह्यं साम्प्रतिकसङ्कटं च विषमं विषयीकरोति ।
परम्परायां सुदृढं परिवृढोऽप्यसौ नवरसकामनां स्वीयां सुष्ठु अभिव्यानक्—
मम कामना सहचरी नित्यपिपासू रसान् नवान् काम्यान्
नवं कमपि रसमेकं रसयतु वर्षे नवीनेऽस्मिन् ।
न पिपासा न च लिप्सा नाशा सा जातु नापि निराशा ।
विविधद्वन्द्वविमुक्तो नववर्षः स्यान्नवलवेषः ॥ (पृ०)

कविरयं 'कलविङ्ककणं भुङ्क्षे' इत्येतादृशकाव्येषु (पृ० १७६) आर्ष-
भावमुदात्तं प्रकटयति । भारतीयसंस्कारभाविताऽस्य कविता परिष्कार-
पद्धतिं मानवमनोविकारणां सामाजिककदाचाराणां च विवृणोति—

अपि कामनाऽपराध्यति जनयन्ती विविदिषाः पिपासाश्च

अपि जननकाल एव वध्या सा कृष्णसर्पिव ?

नेदं कथमपि युक्तं नियतेः परमा हि कामना शक्तिः ।

सा हि नवोदेव चला संस्कार्या सुप्रणयनीत्या ।

श्रीशर्मा पटुतां कामपि प्रकटयति रूपकात्मकभाषायाः सर्जने । उत्प्रेक्षा
अन्योक्तय प्रतीकानि चाहमहमिकयास्य काव्यसमुल्लासे परापतन्ति । अनया

काव्यसमृद्ध्याऽधुनिकं मनुजं सम्यगुपालब्धुमसौ जानाति । यथा 'प्रवृत्तिरेषा सोढव्ये'ति कवितायाम्—

मानससरोजवनिकां मथ्नासि च सृजसि चेष्टकाश्च तया ।

ताभी रचयसि दुर्गं प्रवृत्तिरेषा सोढव्या । (पृ० ७३)

• 'न गवाक्षमपावृणु' इत्यादिकाव्येषु (पृ० ७७) क्वचित् सविडम्बनं क्वचित् सोत्प्रासं क्वचित् सनमालापमाधुनिकी सभ्यता विभाविता । सभ्यतायाः सङ्कटश्च 'तत्र कविः किं कवये' दिति काव्ये इत्थमुपन्यस्तः—

व्याधो यत्र निहन्ता क्रौञ्चवधूश्च परिदेविनी साध्वी ।

क्रान्तप्रज्ञसहृदये करुणोद्रेकः स्वयं स्फुरति ॥

क्रौञ्चमिथुनमेव यतः जिघासु सततं परस्परं द्वेष्टि ।

तत्र कविः किं कवये—न्मूर्धानं वा स्वयं हन्यात् ॥

श्रीरामकरणशर्मा आस्थाया लोकमङ्गलस्य भारतीयपरम्परायाश्च कवित्वेन प्रथते ।

श्रुतिम्भरा : अभिराज राजेन्द्रमिश्रः

वैजयन्तप्रकाशनम्, इलाहाबाद । १९९०

महाकाव्य-खण्डकाव्य-कथा-रूपक-निबन्धादिविविधविधासु साहित्यसम्भारसर्जनया सुरसरस्वत्या भाण्डागारं चिरात् श्रीराजेन्द्रमिश्रः संवर्धयन्नास्ते । श्रुतिम्भरा तस्य नूतना रचना, नवोन्मेषप्रकर्षं च प्रतिभायाः पुरस्करोति । सङ्कलनेऽस्मिन् 'संस्कृतध्वनिः, राष्ट्रध्वनि, प्रवासध्वनि, निसर्गध्वनिरात्मध्वनिरितिपञ्च खण्डा विलसन्ति । संस्कृतध्वनौ 'रमयति कमहो सुमधुररचना' 'न मृता क्रियते न मरिष्यति वा' इत्यादीनि सुमधुरगीतानि लोकगीतानुनादं रागपरिवाहं गलज्जलिकाभिरामतां चाविष्कुर्वन्ति । राष्ट्रध्वनौ राष्ट्रस्य साम्प्रतिकी दशा विषयीकृता राष्ट्रैकात्म्ये च कविना आस्था दाढ्यं नीता । प्रवासध्वनौ थाईदेशप्रवाससमये स्वदेशस्मृतिः थाईदेशे च स्वदेशच्छविः सविशेषं स्फुरति । निसर्गध्वनिः कवेरकृत्रिमसौन्दर्याभिनिवेशं प्रकटीकरोति । आत्मध्वनौ कविना स्वमनोवेदनाः सङ्कल्पविकल्पाः आकाङ्क्षाश्च हृदयङ्गमं निरूपिताः । स्वदेशरामणीयकमभिराजस्य कवेः प्रसन्नमधुरोदारा भाषा सरसं सहजं निभालयति—

श्रीरङ्गं खलु दर्शं दर्शं हृदयम्मे तनुतेन वहर्षम्

चुलुकममृतयति किल कावेरी ! ते यात्रादिवसा मम जीर्णाः

संस्कृतयो न तथापि विशीर्णाः दाक्षिण्यं दृढयति कावेरी ! (पृ० ५९)

वेदना एकाकिजीवनव्यथा तथैव चाशा आकाङ्क्षा चाभिराजीयं
काव्यसम्पत् प्रगुणयन्ति । 'मणिकर्णिकाघट्टे' स्थितः कविर्गयति—

मणिकर्णिकाघट्टे दिष्ट्या स्थितोऽहम्

सत्यादृते सर्वैः स्निग्धैश्च्युतोऽहम् ।

× × × ×

मथनन्तु काव्याब्धिं मां मन्दरीकृत्य

यत्काश्यपस्य पृष्ठे सम्यक् स्थितोऽहम् ।

× × × ×

मा संस्कृते खेदं चिन्तां व्यथां कार्षी

पुत्रोऽभिराजस्ते लौकैर्धृतोऽम् ॥ (पृ० ७४)

न्यू होराइजंस ऑफ रिसर्च इन इंडालोजी—सं० डॉ० वसिष्ठनारायण
शा । प्र०—प्रगतसंस्कृताध्ययनकेन्द्रम्, पूना विश्वविद्यालयः, १९८९ ।

पूनाविश्वविद्यालयस्य प्रगतसंस्कृताध्ययनकेन्द्रस्य रजतजयन्त्यवसरे
प्रकाशितः शोधलेखानामयं सङ्ग्रहः संस्कृतविद्याविषयकानुसन्धाने नूतन-
प्रवृत्तीनां परिचायकः । अत्र वैदिकानुशीलनक्षेत्रे तत् तद् विषयानधिकृत्य
श्रीखोण्डा-सदाशिवडाङ्गे-माधवदेशपाण्डेय-सुकुमारीभट्टाचार्यप्रभृतिविदुषां
धर्मशास्त्रमनुरुध्य श्रीकमलेशभट्टाचार्य—हेमन्तकुमारगाङ्गुलि-श्रीमतीसिन्धु-
डाङ्गे-फिलिसग्रेनोफ-प्रभृतिविपश्चितां तथैव पाणिनीयव्याकरणविषये श्रीकत्रे-
हेंसहेनरिकहाकजार्जकार्डोनाप्रभृतीनामेवमेव महाभारत-गणितशास्त्रदर्शन-
प्राकृतविद्यादिषु विगतवर्षे विहितानामनुसन्धानकार्याणां निवृत्तौ विशेषज्ञानां
अष्टादशप्रबन्धा साकल्येन सन्ति । सङ्ग्रहोऽयं न केवलं संस्कृतजगति कृतस्य
क्रियमाणस्य च शोधकार्यस्य सर्वेक्षणमुपस्थापयति, अपि तु तत् तद् विषये
अन्वेषणस्य चिन्तनस्य च नवीना दिशोऽपि समुन्मीलयति । विशेषतो वैदिक-
वाङ्मयानुशीलन-पाणिनीय-व्याकरणादिक्षेत्रेऽत्र प्रस्तुताः सन्दर्भसूचयोऽति-
तरामुपादेयाः । पुराण-रामायण नाट्यशास्त्र-जैन-बौद्धदर्शनादीनि कानिचित्
क्षेत्राणि अत्र परिहृतानि, तेषु विहितस्यानुसन्धानादिकार्यस्याकलनं सुयोग्यः
सम्पादकोऽपरस्मिन् खण्डे विदधातिवत्यपेक्षा जागर्ति ।

• **रुध्यकनो अलंकारविचार** : डॉ० अजित ठाकुरः, प्र०—सरदारपटेल-
विश्वविद्यालयः, वल्लभविद्यानगरम् । १९९०

अलंकारशास्त्रेतिहासे रुध्यकस्य विशिष्टं स्थानमिति न तिरोहितं काव्य-
शास्त्रज्ञानाम् । उद्भटविवेककर्तुस्तिलकस्य पुत्रः श्रीकण्ठचरितकारस्य

मङ्गलस्य च सुप्रथितोऽयं गुरुः ध्वनि-वक्रोक्तिप्रस्थानयोः समन्वयं विदधानः
आचार्यपरम्परायां कञ्चन विशेषमाविश्रकार । श्रीमता अजितठाकुरेण
गुर्जरभाषापज्ञे स्वीयेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे स्य्यकस्य काव्यशास्त्रविषयकमवदानं
साकल्येन मीमांसितम् ।

अलङ्काराणां व्यवस्थापने वर्गीकरणे च स्य्यक उपजीव्य आचार्यः ।
तस्यालङ्कारकोटीनां निर्धारणं वैज्ञानिकं सर्वथा सङ्गतं च । तथैव अलङ्कारे-
ष्वपि न सर्वे उक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनोऽपितु त्यङ्गचर्मा अपि भवन्ति
बहव उत्तमकाव्यतुलाधिरोहणायालमलङ्कारा इति स्य्यक-सम्यक् साधितवान् ।
श्रीठाकुरो स्य्यकस्य विवेचनगतं समग्रं वैशिष्ट्यं तदीया उपलब्धीश्च साकल्येन
विषयीकरोति । तत्पूर्वसूरिणामवदानं तदीयं परवर्तिषु प्रभावमपि गवेषणा-
पुरस्सरमसौ प्रकाशयति ।

अलङ्कारसर्वस्वविषयकः डा० रामचन्द्रद्विवेदिनः शोधप्रबन्धः सुप्रथित
एव । गुर्जरभाषाया जिज्ञासुपाठकानां छात्राणां च कृते पुस्तकमिदमुपादेयम् ।
पुस्तकेऽस्मिन् काव्यशास्त्रस्य रस-ध्वनिरीतिवक्रोक्त्यादि-सम्प्रदायेषु यद्
विभाजनमङ्गीकृतं (पृ० ६) तदयुक्तम् । काव्यस्वरूपविश्लेषणे एतेषु
सिद्धान्तेषु विशिष्टाः पद्धतयोऽवश्यमूरीकृतास्तथापि न ते पृथक्-पृथक्
सम्प्रदायाः । साम्प्रदायिकविभाजनस्य प्रमाणीकरणाय समुद्रबन्धस्य यद्
वाक्यं उद्धृतं तत्रापि पद्धतिवैशिष्ट्यमेव समुद्रबन्धं प्रकाशयति न
साम्प्रदायिकवर्गीकरणम् ।

काव्यबोधस्यान्तरङ्गत्व-बहिरङ्गत्वगततारतम्येन अलङ्कारेषु चास्ताया-
श्चमत्कृतेर्वा प्रकर्षस्य विवेचनाय स्य्यकेण या विशिष्टा दिगुन्मीलिता-
तस्या ससंरम्भं प्रबन्धेऽस्मिन् पल्लवनं ठाकुरेण कृतमिति स वर्धनार्हः
(पृ० २१-३१, ९६-१०१)

विरोधमूलक अलंकारः--लेखकः अजित ठाकुरः, प्रका० यूनिवर्सिटी ग्रन्थ-
निर्माण बोर्ड, अहमदाबादम्, १९९० ।

शुद्धालङ्काराणां पौनरुक्त्यमूलक-सादृश्यगर्भ-विरोधमूलक-शृङ्खलामूलक-
तर्क-न्यायमूलक-लोकन्यायमूलक-गूढार्थप्रतीतिमूलक-चित्तवृत्तिमूलकादिकोटिषु
विभाजनं स्य्यकेण विवेचितम् । एतासु विरोधमूलकालङ्काराणां कोटिमधि-
कृत्य विस्तरेण सर्वाङ्गीणं विवेचनं पुस्तकस्यास्य विषयः । अत्र विरोध-
विभावना-विशेषोक्त्यतिशयोक्त्यसङ्गत्यादीनां स्वरूपविषये तत्तदाचार्याणां
मतानि विप्रतिपत्तयश्च विचारिताः, सम-विषमविचित्राधिकान्योन्य-विशेष-
व्याघात-विपर्ययाचिन्त्याशक्य-व्यत्यास-समतो द्वेक-तुल्यानादरादरासु कृति-

प्रत्यह-प्रत्यादेशासम्भवाल्प-सदृक्षा अल्पज्ञाता अलङ्कारा अपि सविस्तरं
वर्चिताः ।

भारतीय-पाश्चात्यदर्शनयोर्विरोधतत्त्वस्य विचारः सप्रमाणमिह लेखकेन
विहितः (पृ० ३-४) । विरोधस्य काव्यगतस्वरूपं परम्परामप्यसौ साधु
विचारितवान् । अतिशयोक्तिविषयेऽपि एतादृशस्तुलनात्मकः विचारः परम्परा-
वेषणपुरस्सरं करणीय आसीत् ।

जैनमेघदूतम्—भाषानुवादोपेतम् सम्पादकोऽनुवादकश्च-डा० रविशङ्कर-
मिश्रः । प्र० पार्श्वनाथविद्याश्रमशोधसंस्थानम्, वाराणसी । १९८९

दूतकाव्यपरम्परायां जैनमेघदूत - शीलदूतनेमिदूत - पार्श्वभ्युदयादि
काव्यानि जैनधर्माचार्यैः स्वीयदर्शनसिद्धान्तप्रचारदृशा विरचितानि
प्रथितान्येव । तेषु मेरुतुङ्गाचार्यस्य जैनमेघदूतं भावनगरस्थया आत्मानन्दजैन-
सभया प्राक् प्रकाशितम् । तस्यैतस्मिन् नूतनसंस्करणे महीमेरुगणिकृता
बालावबोधवृत्तिः हिन्दीभाषानुवादश्चेदम्प्रथमतया प्रकाशित इति हर्षस्य
विषयः । भूमिकायां मेरुतुङ्गस्य कृतित्वं विस्तरशः विवेचितम् ।

आयातिः—समकालिकसंस्कृतकाव्यानां सङ्ग्रहः । सम्पादको राधा-
वल्लभः—प्रकाशकः—संस्कृतपरिषद्, विश्वविद्यालयः सागरम् । १९९१

विंशशतकस्य प्रतिनिधिसंस्कृत-कवीनां काव्योपलब्धिनिदर्शनपरं सङ्कलन-
मिदं साम्प्रतिकसंस्कृतकविताया वैभवम् आर्याति च समं व्यनक्ति । अत्र
भट्टमथुरानाथ-वेङ्कटरामराघवजानकीवल्लभशास्त्री-वटुकनाथखिस्तेरति-
नाथज्ञा-बच्चूलालावस्थि-जगन्नाथपाठक-राजेन्द्रमिश्र-राधावल्लभेति नव-
कवीनां अष्टचत्वारिंशत् काव्यानि काव्यांशा वाऽद्यतनसंस्कृतकाव्यस्य नूतनाः
प्रवृत्तिः सौन्दर्यमौदात्यं च प्रकटयन्ति ।

समस्यापूर्तिशतकम्—डॉ० सूर्यमणिरथः, प्रकाशकः—श्रीमती कविता रथ,
द्वारा-सद्-ग्रन्थनिकेतनम्, श्रीमन्दिरम्, पुरी ।

समस्यापूर्तिशतके शतं समस्या विविधविषयाः पूरिताः श्रीसूर्यमणिरथेन ।
समस्यासु क्वचित् पारम्परिकं विधानं विलसति क्वचिच्च नूतनयुगबोधो
विलसति । कवेः प्रगल्भता वाग्मिता च प्रशस्या । अत्र स्थालीपुलाकन्यायेन—
सन्ताडितोऽपि बहुशो विविधैरुपायै—

वृन्दीकृतोऽपि खलु मोहनदासगान्धिः ।
सत्याग्रहाद् भवति नो विरतः कदाचित्
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ (९४)
पणमपि परिशोद्धुं कर्मकारे नियुक्ता

मलिनवसनभूषा भिन्नकेशाञ्जनोना ।
त्यजति न निजरूपं भूतपूर्वं तु शैव्या
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ (९९)

प्रख्याः — प्रथमः स्पन्दः । सम्पादकः — राधावल्लभः : अच्युतानन्ददाशश्रौ-
प्रकाशक संस्कृतपरिषद्, विश्वविद्यालयः सागरम्, १९९१

प्रख्यायाः प्रथमोऽयं स्पन्द आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य नवोन्मेषं पुर-
स्करोति । अत्र राजेन्द्रमिश्रस्य “वाणीघटकमेलकं” प्रहसनम्, रामचन्द्र-
डुब्यस्य नगरे शृङ्गाटकमिति कथा, केशवचन्द्रकृतोपन्यासयोः समीक्षा,
स्वकाव्ययात्राविषये हर्षदेवमाधव-केशवचन्द्रदाशयोर्विवेचनं, बच्चूलाल-
वस्थिन काव्यजातस्य समीक्षणं तथैव च श्रीजगन्नाथपाठक-कामताप्रसाद-
भास्कराचार्य-श्रीनिवासरथावस्थि-बच्चूलाल बटुकनाथखिस्तेप्रभृति-सुकवीनां
नवीनानि काव्यानि मनो हरन्ति ।

उत्कलिकाः हरिदत्तशर्मा, आञ्जनेयप्रकाशनम्, इलाहाबादम् १९८९

‘गीतकन्दलिका’मनु गीतकारस्य श्रीहरिदत्तशर्मणो नवीनोऽयं गीत-
सङ्ग्रहः । अत्र त्रयस्त्रिंशद् गीतानि विलसन्ति येषु त्रीणि अनूदितानि
शिष्टानि च मौलिकानि । गीतानां विषया विविधाः सन्ति । “उलूकोत्थानम्”
“यौतकहतकम्” “संविधानकम्” “कियद् विषमवशिष्टम्” इत्यादीनि
गीतानि साम्प्रतिकभारतीयसमाजगतां निर्मर्यादतां कुरीतीश्व भर्त्सयन्ते,
“रसास्वादनम्” “मनोमत्थनम्” “ईदृशो भवेयम्” “स्फीतं विषं निपीतम्”
इत्यादि गीतेषु मनोगतानामन्तरङ्गभावानां समुच्छलनं दरीदृश्यते । “उड्डीयते
विमानम्” “यूरोपीयम्” ‘याति रजनी’ ‘पाश्चात्य करैर्लालिते’त्यादिरचनाषु
कवेर्योरोपयात्रायाः स्मृतयः प्रवासानुभूतयश्चाभिव्यक्तिमागताः । गीतिषु
कविना क्वचिदुदात्ता भावा सहजं प्रकटीकृताः । यथा “ईदृशो भवेयम्”
इति गीते—

याश्चा भवेन्न वचने, चाटूनि नैव लपने ।

न प्रसृतकरः कदाचिन्नीचान् प्रति व्रजेयम् ॥

नयने न दीनभावः न च हीनताप्रभावः ।

न मदान्धकुप्रभूणां द्वारे शिरो न मेयम् ॥ (पृ० ९)

क्वचिच्च सोत्प्रासं सोल्लुण्ठनं च व्यङ्ग्यभङ्गी आविष्कृता । यथा
‘उलूकोत्थान’मिति गीते—

प्रतिशाखं संस्थिता उलूका लोका अवलोकयत ।

परमवाग्मिनो जाता मूका लोका अवलोकयत् । (पृ० ११)

क्वचिच्च नितान्तमर्मदारुणा वैयक्तिकी करुणा आकलिता—

दुःसहमिह किं किं न सोढम् शिरसि दुर्वहं किं नहि वोढम् ।

वेपण एव यन्त्रणाचक्रे मम जीवनं व्यतीतम् स्फीतं विषं निपीतम् ॥ (पृ० २४)

गीतकारस्यास्य सम्भावनामालक्ष्य तदीयैरेव शब्दैरिदमाशास्महे—

शनैलघुकरैर्हरिरारोहति कविसर्जनगगनम् ।

शुभ्रांशुर्वर्धते स्वकलया ह्येकैकं नु दिनम् ॥

जीवनमधुमासे मधु लाति हि कविता मधुलिका ।

कन्दलिकोत्कलिकी भूताद्य स्याद् विलसल्लतिका ॥

भवभूतिः विजय पण्ड्या । पार्श्वप्रकाशनम् अहमदाबादम् । प्रथम सं० ।

१९८९ ।

गुर्जरभाषोपनिबद्धे ग्रन्थेऽस्मिन् त्रयोदशसु अध्यायेषु भवभूतेः स्थितिकालः रचनाक्रमः, रचनाश्चेति विषयाः सविस्तरं सप्रमाणं विवेचिताः । भवभूतेः कारुण्यस्य, प्रणयचित्रणस्य कालिदासतुलनायां तदीयवैशिष्ट्यस्यापि विशदमाकलनं ग्रन्थकारेणाकारि । परिशिष्टे महावीरचरितस्य अपूर्णत्वं, त्रिपुरारिकृततट्टीकायां रूपकस्यास्य स्वारस्यसमुन्मीलनम्, प्रकरणत्वेन मालतीमाधवं तदीया आधारसामग्री भवभूतेश्चिन्तनं चेति विषया अनुसन्धानदशा समुन्मीलिताः । भवभूतेः कृतित्वस्य सर्वाङ्गीणबोधाय सर्वथायं ग्रन्थ उपयुज्यते ।

राधावल्लभः

सत्यहरिश्चन्द्रोदयम् (संस्कृतोपन्यासः) लेखकः — रामजी उपाध्यायः ।

प्रकाशकः — भारतीयसंस्कृतसंस्थान, महामनापुरी, वाराणसी ५

मूल्यम्—अष्टौ रूप्यकाणि

डॉ० राम जी उपाध्यायविरचितोऽयं “सत्यहरिश्चन्द्रोदयम्”— नामकोपन्यासः, संस्कृतसाहित्य औपन्यासिकविध्याया दिशो निर्देशकः प्रायोगिकश्च परिष्कारः । सोऽयमुपन्यास लघुकलेवरोऽपि, वेदपुराणेतिहासकाव्यादौ, विकीर्णानि हरिश्चन्द्रोपाख्यानसम्बन्धिविविधतत्त्वानि संयोज्य, पुरातनाख्याने नवीनामर्थवत्तां व्यनक्ति । अतोऽयमुपन्यासो न “पुनरावर्तनम्”—मात्रमपितु तस्य “पुनराख्यानम्”—मिति नावीन्यमपि सम्भावितप्रायम् । वस्तुतस्तथ्यानां परस्परं यः सम्बन्धः तस्यैव प्रकाशनोद्धाघाटनम् भवति । अत इत्यम्भूतेनाख्यानेन व्यक्तस्य मानवसत्यस्य, जीवनसत्यस्य वा प्रकाशनं भवति । तथ्यं जडमेव भवति वस्तुतस्तथापि मानवीयचेतनासंस्पर्शादिकं नवीनमर्थज्योतिः

प्रस्फुरति । हरिश्चन्द्रचरित्रसम्बद्धानेकतथ्यानि व्युपस्थाप्य, तत्र निविष्टान् जीवनमूल्यानां सार्थकतामभिव्यञ्जयति प्रस्तुतोऽयमुपन्यासः ।

जीवति सति हरिश्चन्द्रे ये त्रासदक्षणा तस्य जीवने आसन्, ते विशेषतोऽस्मिन्नुपन्यासे समुद्भाविता लक्ष्यन्ते । नायको यदा त्रासदक्षणतोऽपैति, तदा भुनक्ति च, तथापि न ध्वस्तो भवति, नापि पराजयं स्वीकरोति । जीवति तस्यैकं “परीक्षणम्” अभिनिर्वर्तते । प्रगाढधैर्यं, दृढसङ्कल्पं-मर्यादाञ्च प्रति अकुण्ठसर्मपणेन तस्य चारित्रिकचन्द्रोदयश्चकास्ति । फलावाप्तिक्षणे तेन अलौकिकानन्द आस्वाद्यते । उपन्यासेऽस्मिन् समेयं स्थितिः गरीयस्तस्य चित्रिता, अत्र सर्जनात्मक-यथार्थ-रचना-धर्मितोपयोगः क्रियमाणो वर्तते । अस्य लघूपन्यासस्य सार्थकता स्वीयसीमितावधौ सांस्कृतिकयथार्थकथा-माख्यातुं प्रवर्तने वर्तते ।

सर्जनात्मकसंघटनादृष्ट्यायमुपन्यासः (१०) दश प्रकरणेषु विभक्तो विद्यते । विभिन्नप्रकरणानां स्वतन्त्रस्थितौ सत्यामप्यस्य रचनात्मकान्वित-निरापदमस्ति ।

कथामूलतेतनाः

सांस्कृतिकपरिवेशे त्रासदक्षणेषु हरिश्चन्द्रस्य सङ्घर्षाकुलमनःस्थितिः, ततश्च मध्यतो मर्यादितस्य वैष्णवव्यक्तित्वस्य विकाशः, आत्मनः लक्ष्म-विन्दुमप्रति सहजतयैव गतिमान् वर्तते । विभिन्नप्रकरणवर्णनेषु यथार्थकल्पनयो-रन्वितिस्तथा च बिम्बाधायकशब्दैः संवेगानां मूर्त्तं रूपायनमस्योपन्यासस्य सर्जनात्मकवैशिष्ट्यमस्ति । समग्रमाख्यानं ‘टेलीस्कोपिक व्यू’ इत्याख्या-पेक्षया ‘माइक्रोस्कोपिकव्यू’ इत्याख्यद्वारा विज्ञातं भवति । तस्य उत्कर्षा-धायकस्थितिभिः घटनाभिश्च रचनात्मकमूल्यसंयुतैकोदात्तचरित्रनायक-उपस्थापितो भवति ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् लघूपन्यासे पौराणिकाख्यानस्य रचनात्मकमूल्यात्मकता द्वयोः स्तरयोः निर्मिता । प्रथमः सांस्कृतिकपौराणिकैतिहासिकस्थिति-परिवेशमाधुनिकभावबोधपरिप्रेक्ष्ये संस्थापयितुम्, द्वितीयः—परम्परानुकूल-जीवनमूल्यानां वैशिष्ट्यं प्रदर्शयितुम् ।

नहि सर्जनप्रक्रियायां याथातथ्यात्मकप्रस्तुतिरेव प्रमुखा, अपितु तस्यां रचनात्मकमूल्यानां प्रस्तुतिरर्थवती । सांस्कृतिक-पौराणिकम्, ऐतिहासिक-आ-ख्यानं रचनाधर्मिताया एतादृशमूल्यबोधेन संस्पृष्टः सन्नेव अर्थवदभिनिर्वर्तते । प्रस्तुतोपन्यासो वैदिकमिथकैतिहासिकाख्यानं नूतनदृष्ट्या रेखाङ्कयति । अत उपन्यासोऽयं पुरातनकथाया गाथामात्रं कथनीमात्रमेव नास्ति, अपितु

तस्या नवोत्कर्ष-सम्पादनपूर्वकं पुनराख्यानमस्ति । प्रस्तुतोपन्यासस्य सार्थक्यं सांस्कृतिकपरिवेशस्य यथार्थताया आधुनिकबोधस्य सीम्नि वर्तते । सांस्कृतिकपरिवेशस्य यथार्थभूमौ सत्यहरिश्चन्द्रस्य मिथकीयाख्यानं रचना-कारस्तस्य समस्तत्रासदस्थितिषु सजीवतया प्रस्तौति ।

प्रस्तुतोपन्यासे सङ्घर्षे, अन्तर्द्वन्द्वे, विषमस्थितिषु च मुख्यचरित्रस्य क्रियाशीलता नाटकीयपरिपाट्या समायोजिता ज्ञायते । उपन्यासे एकस्य नाटकीयस्य इत्यस्योपयोगं कृत्वा पारम्परिकाख्यानमाधुनिकपरिवेशे प्रस्तुतमस्ति । हरिश्चन्द्रस्य काश्यां प्रवेशः राजात्मनो रूपेण नैव भवति । स रूपान्तरणं विधाय सामान्यजनरूपेण काश्यां प्रवेशितः । अतोऽत्र राजकीयस्वागतस्य (काशीराजद्वारा) समोऽपि सम्भारः निरस्तायते । पाठकीयकल्पना स्वागतपरिवेशे जीवन्ती आसीत्, सहसा संवेगद्वारोपन्यासकारस्तद्दृत्तमाधुनिकसन्दर्भानुकूलं प्रतीपायते । यदृशात् साक्षात् “किम्भाव्यमासीत्”, “किम्प्रभवति ?” इत्येवं वैषम्यकटकटा स्थितिरूपयते । कौतूहलस्येदं कौतुकान्वितत्वं, कौतुकप्रदर्शनमतिभूमिश्च नाटकीयपद्धत्यनुसारमेव । रचनाकारे नाट्यशास्त्रमर्मवेत्तापि वर्तते । अत एतदुपन्यासे अस्याः कलायाः सन्निवेशः स्वारसिक एव ।

वर्णनं सजीवं, प्रभविष्णु, यथार्थपरकञ्चास्ति । नैमिषारण्यविजय-यात्रा प्रस्थान-महाश्मशानवर्णनानि सजीवताया उत्कृष्टरूपाण्येव सन्ति । नवीनायाः सर्जनात्मकचेतनाया भाषायाश्च रचनात्मकप्रयोगो महाश्मशानवर्णनेन आसाद्यते । यत्र उपन्यासकारो महाश्मशानस्य समस्तभयावहता, विद्रूपता-महागूढ्यता ललितमधुर-मनोज्ञरम्यानन्दकान्नात्मना रूपान्तरयति । रूपान्तरणमिदं जीवनानुभवमाधारीकृत्यात्मशैल्यां सृष्टमस्ति ।

कथाप्रवाहोऽस्मिन्नुपन्यासे क्वचित् शिथिलतां भजते तथापि पाठकश्चरित्र-नायकस्य त्रासदस्थितीनां भोक्ता सन् स्वयमेव रसबोधं—रसमास्वाद-यन्प्रचलति । अत एव कथाप्रवाहशैथिल्यं प्रकाशितं न भवति । पाठकेन उपन्यासोपवर्णितत्रासदक्षणेषु वैष्णवव्यक्तित्वस्य वर्चस्वितामभिज्ञाय नवीनानां जीवनमूल्यानामालोकोऽवाप्यते । प्रस्तुत उपन्यासे आधुनिक-भावबोधो “विश्वजिद्” यज्ञस्य “धर्मजिद्” यज्ञत्वेन रूपान्तरणकरणप्रसङ्गेऽनु-भवनीयो दृश्यते । अत्र कथाप्रसङ्गे “विश्वजित्” नामको यज्ञविशेषः “धर्मजित्” नामकयज्ञरूपेण परिणतो भूत्वा धर्मस्य रूढगतार्थापनमात्रं कृत्वा, व्यापकजीवनानुभवेन विश्वचेतनया च संयोज्य उदारवैष्णवताया भागवतीं कथां व्याख्यायति ।

समग्रेऽप्युपन्यासे मिथकीयाधारेण सांस्कृतिकचेतनाया यथार्थतया आधुनिकभावबोधस्य समन्वित्या च, नवपुराणयोः “अतीत-वर्तमानयो” मध्ये त्रुटितां इटंखलां संयोज्य, शाश्वत-जीवन-मूल्यानि व्याख्यायितानि सन्ति, तथा च देशकालस्य संरचनाक्षणे सार्वभौमत्वं (वैश्विकभूमिका) शाश्वतताञ्च प्रतिनिदिश्य कालस्य निरन्तरतां सातत्यं बोधयत्येष उपन्यासः ।

अयं लघूपन्यास आत्मनः कलेवरतायाः सर्जनात्मकसघनतायाश्च यः स्तरस्तदाधारेण नवीनां काञ्चिदाख्यामधिकर्तुं क्षमः इति प्रतिभाति ।

संस्कृतसाहित्यस्योपन्यासिकविधायाम् “उपन्यासिका” इतीयमाख्या-स्मायुपन्यासाय प्रदातुं शक्येति विजानीयुः । प्रशस्योऽयं प्रयोग एतत्प्रायोगिक-रचनाया उपन्यासकारः साधुवादमर्हतीति शिवम् ।

जनार्दनोपाध्यायः

संस्कृतविद्या धर्मसंकाय,

बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयः

सागरिका

अष्टाविंशवर्षे चतुर्थोऽङ्कः

मुद्रकावली
२० मी. विष्णुविनायक
प्रिन्ट

2611287

२८.४

विक्रमसंवत् २०४७

प्रकाशिका
सागरिका-समितिः
महामनापुरी
वाराणसी-५

किराणा

मनीष विमोक्ष

१२९

१२९ प्रकाश

१२९

१२९-१२९

१२९

प्राणसृष्टिः

डॉ० कमलनयनशुक्लः

प्राचीने वाङ्मये प्राणिनामुत्पत्तिविकासविषये विस्तरेण विवेचनं प्राप्यते । पुराणोपनिषत्सु सृष्टिप्रक्रियायाः स्थूलं सूक्ष्मञ्चोभयविधं वर्णनमवाप्यते । तदनुसारं ब्रह्मसृष्टिक्रियाया आदिकारणं स्वीकृतं तथाप्यन्या बाह्यस्थितयोऽपि सृष्टेः कारणीभूता निरूपिताः । सृष्टिविषये विशेषत उपादानकारणान्येव आधुनिकवैज्ञानिकमतानामाधारीभूतानि वर्तन्ते । सृष्टिप्रक्रियायां प्राणिनामाविर्भावः कीदृशोऽभवद् ? विषयेऽस्मिन् प्राचीनानां नवीनानाञ्च तुलनात्मकं विवेचनमेवास्य लेखस्य प्रयोजनम् । डॉ० दुर्गासिंहमहाभागस्य लेखः 'Fundamentals of Cyto Genetics in Sanskrit Literature' अस्य निबन्धस्याधारः^१ । लेखेऽस्मिन् प्राचीनसिद्धान्तानां निरूपणं विज्ञानदृष्ट्या कृतमस्ति ।

१८५९ ख्रिस्ताब्दे रुडोल्फ विर्चोवमहोदयेन प्रयोगेण प्रमाणितं यदादिकाले सर्वेषां स्रोतसामुद्भवस्तेषां प्राङ्निर्मितैः स्रोतोभिरभूत् । एतेषां स्रोतसामवस्थितिर्जले (समुद्रे) रस(प्राण) रूपेणासीत् । प्रक्रियेयमेवं भवितुमर्हति —

Unicellular, Multi cellular, Primitive cells—Cells

आधुनिकानां वैज्ञानिकानां मतानुसारेणाऽदिमस्रोतसामुत्पत्तिः सूर्यरश्मिभिः सह सुदीर्घकालीनरासायनिकक्रियया जले समभवत् । शनैः शनैरेते कोशिकाः (रसाः प्राणा वा) कललं भूत्वा पिण्डतां गताः । कालान्तरेणैतानि बीजानि (Spermatozoa and Gene) अभवन् । एतास्वेव प्राणयुक्तासु कोशिकासु बहुकालानन्तरं जलीयास्ततश्च स्थलीया वनस्पतयः समुत्पन्ना । सहस्रवर्षानन्तरमेतासु शुद्रजन्तूनां ततश्च बहुसमयानन्तरं पशूनाञ्च सृष्टिरजायत । आदिकाले पृथिव्यां सलिले भूतायाः सृष्टिक्रियायास्तुलनां सामान्यगर्भधारणक्रियया सह

१. 'वसुधैव कुटुम्बकम्'—International Sanskrit Conference VIII, Part I

कर्तुं शक्यते । प्रसङ्गेऽस्मिन् प्राचीनानां वेद-उपनिषद्-आयुर्वेद-प्रभृति ग्रन्थानामुल्लेखोऽत्र क्रियते । सृष्टिविषये चरक-सुश्रुत-वशिष्ट-व्यास-जैमिनिप्रभृतितत्त्वविचारकाणां ऋषीणां मतमाधुनिकमतानुरूपम् । नैकानि वैज्ञानिकानि तथ्यानि येषामाविष्कारो साम्प्रतं वैज्ञानिकैः क्रियते तानि पूर्वमेव ऋषिभिः कल्पितानि । विषयेऽस्मिन्ननेके लेखाः प्रकाशिता । अतएव विवरणं नापेक्ष्यते । जैमिनिमतानुसारेण पृथिव्यां प्रथमा प्राणसृष्टिः समुद्रेऽभवत् । यथोक्तम्—

‘योनिः समुद्रः ।’ अन्यत्रापि श्रूयते—

‘सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पर्यवे ।’

आयुर्वेदग्रन्थानुसारेणादिकाले ‘आपः’ सलिलमासीत् । सहस्रवर्षानन्तरं सलिलमिदमपपरूपेण परिवर्तितम् । प्राचीनविज्ञानदृष्ट्या आप एव रसः प्राणो वा । आप एव समयं प्राप्य कललं भूत्वा पिण्डरूपं भवति ततश्च बीजरूपमधिगच्छति । यथोक्तं वृक्षायुर्वेदे—

‘आपो वा इदमग्रे महत् सलिलमासीद् एतास्ता आपः ।’

×

×

×

आपो हि कललं भूत्वा यत् पिण्डस्थानकं भवेत् ।

तदो व्यूहमानत्वाद् बीजमधिगच्छति ॥

द्वादशलक्षवर्षानन्तरं वानस्पतिकैः स्रोतोभिः (Plantcells) सह स्नाप्ययुतानि पशुप्राणीयस्रोतसामुत्पत्तिरभूत् ।

‘अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राप्ययुतानि च ।

ईदृशानां तथा तन्न कोटिकोटिशतानि च ॥^३

प्राणोत्पत्तिविषये अन्ये विचारकाः स्वीकुर्वन्ति यन्महासमुद्रे हिरण्यगर्भरूपेण वा रेतसा स्वयमेव ब्रह्मा प्रादुर्भूतः । एवमेवान्य-शास्त्रानुसारेण प्रजापतिरेव समुद्रे स्वतेजसा प्राणनघात् । अन्ये कथयन्ति यच्छक्तिप्रभवैः सूर्यरश्मिभिः सह सम्पर्कद्वयुतवर्षानन्तरं रासायनिकक्रियया महोदधौ रेतसि प्रादुर्भवन् । उक्तकारणेन सलिल-

१. यजु० वाज० संहिता २३।६३

२. या ओषधीः पूर्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । —ऋ० १०।९७।१

३. विष्णुपुराणम् २।७

प्राणसृष्टिः

३

मापो वा रसरूपेण परिणतोऽभवत् । एतेषां विचाराणां विविधरूपेयु
वर्णनं प्राचीनेषु वेदपुराणोपनिषदादिग्रन्थेषूपलभ्यते । यथोक्तम्—

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्त्यतिवे^१ ।

यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे—

प्रजापतिमेव रेतसा समर्द्धयति^२ ।

यथा ऐतरेयोपनिषदि—

निभिद्यत् शिश्नाद् रेतो रेतस आपः^३ ।

अपि च—

अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजायते रेतो देवाः^४ ।

रेतसा समुद्रे आपः-फेन-मृच्छर्कराप्रभृतयो सूक्ष्माः पदार्थाः
प्रभूत-संख्यायां प्रादूर्भूताः । कालान्तरे एते बीजत्वमुपगताः । यथा
शतपथब्राह्मणे वर्णितम्—

‘आपोब्रुवन् ... फेनमसृजत ... मृदगसृजत ...’

सिकताऽसृजत ... शर्करामसृजत ... शर्करामाऽश्मानं ... हिरण्यम् ।

आदिमवस्थायां सामुद्रे जायमाना एताः सूक्ष्मकोशिका गतिहीना
आसन् । शनैः शनैर्बहुकालानन्तरं वायोः सम्पर्कादूर्मिभिरेतासु गति-
रूपन्ना^५ । एताभ्यः प्राणयुक्ताभ्यः कोशिकाभ्यो शनैः शनैर्जलीयाः
स्थलीयाश्च वनस्पतयस्ततश्च जलीयास्थलीयाश्छुद्रा जन्तवोऽपि
जाताः । प्राचीनग्रन्थेषु, जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्जरूपेण प्राणिनां
यच्चतुर्विधवर्गीकरणं तत्रोद्भिज्जेषु वनस्पतीनां वर्णनं प्राप्यते ।
अनेन वनस्पतीनामपि प्राणत्वं सिद्धयति । पृथिव्यां प्राणिनामुत्पत्ति-
विषये प्राचीनमतानां पुष्टिः साम्प्रतं विज्ञानदृष्ट्यापि भवति । स्पष्ट-
रूपेणोक्तक्रियाया निदर्शनमेवं कर्तुं शक्यते—

प्राचीना भारतीया दृष्टिः—

सलिलम् प्रजापति रेतसाः आपो [फेन-मृद-सिकता
— वा
(समुद्रः) सूर्यरश्मिभिः रसः [अक्षरन्-अश्मान्प्रभृतयः
हिरण्यगर्भो वा बीजम्]

१. वाजसनेयी संहिता २३।६३

२. तैत्तिरीयब्राह्मणे ३।९।७

३. ऐतरेयोपनिषद्

४. ऐत० । उद्धृत ब्र० सू० शा० भाष्य ३।३।१६

५. त उर्मयः समास्थन्नः फाइल फाइलिति तद्हिरण्याण्डं समैपत—जैकिनि ।

आधुनिकी वैज्ञानिक की दृष्टि :—

Water	Due to Chemical reactions	Protoplasm
	By Sun rays	or
		Plantcells
	[Membranus	— Spermataga
	Substances]	& Gene

भारतीया दृष्टि :—

सलिलम्—आपः—कललम्—पिण्डम्—व्यूहः—बीजम्
[शुक्रो. वीर्यरेतो वा हिरण्यम्]

वैज्ञानिकी दृष्टि :—

Water —Protoplasm —Membranus —Naelaus—Chromo-
somes—Plantcells—Substances [Spermatogonia of Gene]

प्राणिनां संरचनायां प्रमुखाणां तत्त्वानां पृथक्-पृथक् विवेचनमग्रे
लिखितम्—

स्रोतः (Cell) —शरीरस्य रचनायां स्रोतसामत्यधिकं महत्त्वमस्ति।
साम्प्रतमस्याध्ययनं महत्त्वञ्चापि वरीवर्ति। स्रोतस्शब्दः 'स्रु' धातो-
निष्पन्नः स्रावः रसनम् (To wooze) वास्यार्थः। संस्कृतभाषायां
प्रयुक्तोऽयं 'स्रोतस्' शब्दः प्राचीनकाले 'सास्तोस (Cytos) इत्यपभ्रंश-
रूपेण यूरोपयीयदेशेषु प्रायुङ्क्त। ततश्चाधुनिकैर्विशेषज्ञैरेतदयं
'सेल' (Cell) शब्दः स्वीकृतः। यथा प्रतीयत एव

Shrotas—Cytos—Cell

ऊर्ध्वविंशतिशताब्द्युत्तरार्द्धे वैज्ञानिकैः प्रमाणितं यच्छरीरमिदं विभिनैः
स्रोतोभिः (Cells) निर्मितः। एतेषाञ्च स्रोतसां स्रोतः समुद्र एव।
ई०पू० पञ्चम्यां शताब्दयामेव महर्षिणा चरकेण प्रतिपादितमासीद्
यच्छरीरमसंख्यैः स्रोतोभी रचितम्^१। तेन प्रतिपादितम्—

विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसितानि च।

द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥^२

१. स्रोतसामेव समुद्रयं पुरुषम्... ..अतिबहुत्वात्खलु केचिद् अपरिसंख्ये-
यान्याचक्षते स्रोतांसि। —[चरकविमान ५।४]

२. अष्टाङ्गसमूहः शा० ६।१०७

स्रोतसां प्रथमा योनिः समुद्र एवासीत् । यथा—‘योनिः समुद्रः ।’
सम्पूर्वके मुद्घातोर्निष्पन्ने समुद्रनिर्वचने निरुक्ते प्रोक्तम्—
‘संमोदन्ते अस्मिन् भूतानि ।

प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये स्रोतसां समानार्थकाः पुरुष-प्राणकोश-
हिरण्यगर्भ-हिरण्यकोश-स्वयम्भू-अण्डप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः । एतेषां
शब्दानां पृथक् पृथगर्थी उपलभ्यन्ते । वायु-कर्म-स्वभावानुसारेण
स्रोतसां निर्धारणं भवति । अस्मिन्नेव षड्भावाः (‘प्रियत्व-जनन-वर्द्धन-
परिणाम-क्षय-नाशाः षड्भावाः ।’) अपि च प्राणिषु यावन्तो भाव-
विशेषाः [Chromosomes] तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकार-
विशेषा स्युः । यथोक्तम्—

‘यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां
प्रकारविशेषाः ।’^१

विस्तरेणास्य तात्त्विकमनुशीलनं प्राचीनोपनिषत्सु आयुर्वेदग्रन्थेषु
चोपलब्धम् ।

आपः—(रसः प्राणो वा) संस्कृतवाङ्मये सृष्टिप्रक्रियायां वर्णितः
आपः शब्दो विशिष्टार्थबोधकोऽस्ति । प्राचीनतत्त्वचिन्तकैरपि शब्दः
सामान्यविशेषोभयरूपेण प्रतिपादितः । सामान्यतः आपः सलिलस्य
वाचका भवन्ति । विशेषव्याख्यायामनेन प्राणानां वा रसानामप्यवबोधो
जायते । अप्लु धातोर्निष्पन्न आपः शब्दः प्रागवस्थायां जलस्य सूचक
आसीत् । कालान्तरं जलमिन्द्रेण संयुक्तः, ततश्च जलस्य सूचक ‘आपो’
रसस्य प्राणस्य च वाचकोऽभवत् । यथा कतिपयेषु स्थलेषु सङ्केतितम्—
आपो वा इदमग्रे महत्सलिलमासीत् ।

तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीतस्मादापो अनुष्ठनः ।^२

एषां भूतानां पृथ्वीरसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस
ओषधीनां प्राणो रसः ।^३

संस्कृतभाषायामिन्द्रस्यानेके अर्थाः सन्ति । निरुक्ते यास्काचार्येण
इन्द्रशब्दस्य व्याख्यैवं क्रियते—अन्नम् + दः—इन्द्रः । एवं जलेन सहास्रस्य
सम्पर्केण तस्मिन् जैविकतत्त्वानि-आविर्भूतानि ? अन्यत्रापि—‘अन्नं

१. चरक, विमानम् ५।३

२. अथर्ववेद ३।१३।२

३. छा० उ० १।१।२

हि प्राणाः ।' 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते, ... अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठम्' इत्यपि श्रूयते । एवं रसः प्राणयुक्तं जलं वा 'आपः' संज्ञामाप्नोद्यथा निरुक्ते प्रोक्तम्—

'प्राणः समैन्धन् तस्मादिन्द्रस्येन्द्रत्वम्' ।'

अन्यत्रापि—

'इन्द्रस्त्वं प्राण.....'

एवमेव समुद्रस्य निर्वचने यास्को वक्ति—

सम् उत $\sqrt{\text{द्र}}$ —समुद्रं द्रवन्ति अस्मात् आपः (अन्नं तेन जलं नोक्तम्)

सम् अभि $\sqrt{\text{द्र}}$ —समभिद्रवन्ति एनं आपः

सम् $\sqrt{\text{मुद्र}}$ —संमोदन्ते अस्मिन् भूतानि

विज्ञानदृष्ट्या महासमुद्रे रासायनिकक्रियया जलमापोऽभवत् । अन्यविचारकैः स्वीक्रियते यत्सलिले प्रजापती रेत आधात् येन जले प्राणशक्तिरुत्पन्ना । क्वचिदुपलभ्यते यदादित्यमरीचिभिः सम्पर्कं बहुकालान्तरेण जलं रसरूपेण परिवर्तितः । अतएव वक्तुं शक्यते—

इन्द्रम्

जलम्—-----आपः (प्राणो वा रसः)

(अन्नम् + दः)

आदित्यरश्मिभिः

जलम्—-----रसः (आपो वा प्राणः)

आदन्ते रसानिति आदित्यम्

प्रजापति रेतसा

जलम्—-----रसः (आपो वा प्राणः)

रसो वै सः

अपां संरचनाया विस्तरेण वर्णनमथर्ववेदे प्राप्यते^१ । तदनुसारेण रसेषु वाऽशीति प्रतिशतं सलिलमतिरिक्तं स्नेह-मधु-सिकताप्रभृतीनि सम्मिलितानि भवन्ति एतेषु संयुक्ता आपः प्राणयुक्ता भवन्ति । 'आपो वै हृदयम्' अन्नं हृदयं स्रोतसः [Cells] वाचकत्वेन सूचयति यत्स्रो-तस्सु आपो वा रसो भवति । पूर्वं यथोक्तम्—

'अप एव एतेभ्यः प्राणाः कामयन्ति ।'

१. तैत्तिरीयोपनिषत् २।२

२. निरुक्त १०।८

३. अथर्ववेद ३।१३।४—७

रेतस् [Gene]—प्राचीनसाहित्ये रेतसां पर्यायरूपेण शुक्रवीर्य-
शब्दौ उपलभ्येते परन्तु तात्त्विकदृष्ट्या एतेषु भिन्नत्वं सिद्धयति । अत्र
'शुक्र' शब्दः शुच् (क्लेदे) धातो निष्पन्नो भवति । अनेन प्राणिनां
मूत्राशयस्य समीपेऽवस्थितो धवलद्रवपदार्थः सूच्यते [Milky sub-
stance formed in seminal vesicles] एवमेव वीर्यशब्दो वी (गति,
व्याप्तिप्रजननेषु) धातोरुत्पद्यते । शुक्राद् भिन्नोऽयं स्रोतोविशेषः
[Cell [प्राणिषु गतिप्रदाने, प्रजनने च सहायको भवति । पाश्चात्या
वैज्ञानिका अपि स्वीकुर्वन्ति यत्—"Cartain Cells of the epithe-
lium of the tubules are transformed successively into sper-
matogorua, Spematocytes, Spermcetids and Epermatozoa."]
वैदिकसाहित्ये रेतससमानार्थे हिरण्यम्-बीजांश-अक्षरप्रभृतयो शब्दा
प्रयुक्ताः कतिपये प्रयोगा अधोलिखिताः सन्ति ।

'रेतो हिरण्यम्' १'

यस्य यस्याङ्गावयवस्य बीजांशे वा उत्पत्तिर्भवति^३ ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन् धारा ऋतस्य सादने^४ ।

समुद्रे स्रोतस उत्पत्तिप्रक्रियायां बहुकालानन्तरेण रेतो जातः
कतिपये भारतीयविचारकाः प्रजापतिमस्य हेतुं मन्यन्ते ।

रेतसांविषये (Cyto-Gentics) विस्तरेणाध्ययनार्थमाधुनिका
वैज्ञानिकाः संलग्नाः सन्ति । रेतस उत्पत्तेः पूर्वावस्थायां सलिले क्रमाद्
या स्थितिरुत्पद्यते तस्या तात्त्विकं वर्णनं शतपथब्राह्मणे कृतम् ।
तदनुसारं सलिलाद्यदा—'आप' उद्भूतास्तदा अप्सु प्रभूतसंख्याकाः
फेन-मृद-शर्करा-सिकता-अश्मेत्यादयः पदार्थाः क्रमात् प्रादुर्भूताः ।
एतेष्वन्ते 'हिरण्यम्' रेतो वा अजायत् ।

व्यूहः—(Chromosome) कस्मिंश्चित् स्रोतसि रेतसामवस्थितिः
कीदृशी भवति, अस्या विवेचनं व्यूहशब्देन कृतम् । संक्षेपतो रेतसां
विशिष्टा संरचना एव व्यूहोऽस्ति । तथ्यमिदमाधुनिका वैज्ञानिका
अपि स्वीकुर्वन्ति । यथोक्तम्—

१. West Told (Fundamentals of cytogenetics में उद्धृत)

२. तैत्तिरीय ब्राह्मण—

३. अष्टाङ्गसंग्रह—शा० स्थान २।५०

४. सामवेद १।३४४

This arrangement of Gene is called Chromosomes.^१

अस्या धारणायाः पुष्टिः काठकसंहितायां द्रष्टुं शक्यते—

‘प्रजायन्ते पशूनां प्रजात्या अपरिमित्यशर्करास्सिकता व्यूहेषु
... सौम्या व्यूहति योनावेव रेतो दधाति व्यूहति तस्माद्योनी
गर्भा वर्द्धन्ते ।’^२

एवमेव तैत्तिरीयसंहितायामप्युक्तम्^३ । भारतीयविचारकाः स्वी-
कुर्वन्ति यत्प्राणिनां प्रतिपिण्डं चतुर्विंशति व्यूहाः (तत्त्वानि) भवन्ति ।
एतैः प्राणिनां चरित्रविकासः संभवति । प्रसंगेऽस्मिन् महाभारतस्य
शान्तिपर्वणि वशिष्ठस्योपदेश उल्लेखनीयः । तदनुसारेण एते चतुर्विंशति-
व्यूहाः प्रकृतेर्विकारत्वान्नश्वरा जडाश्च । एतदतिरिक्तं पञ्चविंशतितमो
व्यूहो विष्णुरस्ति । अयमेव सर्वेषां तत्त्वानां नियन्ता सच्चिदानन्द-
रूपेण च सर्वेषु भूतेषु व्याप्तः । अज्ञानवशादयं जीवात्मा आत्मानं
पञ्चविंशतितत्त्वेष्वन्यतमं मत्वा सुखं दुःखं वा नुभवति । ज्ञानेन
जीवात्मा स्वं वास्तविकं रूपमनुभवति मुक्तश्च भवति । सांख्य-
कारिकायां व्यक्ताव्यक्तज्ञरूपेण पञ्चविंशतितत्त्वानां विस्तरेण विवेचनं
प्राप्यते । एवमुक्ताध्ययनेन तथ्यमिदं स्फुटं भवति यदाधुनिकविज्ञान-
विषयेऽपि प्राक्तनवाङ्मये निर्देशोऽस्ति । वस्तुतोऽद्य वैज्ञानिकदृष्ट्या
प्राचीनानां ग्रन्थानामध्ययनमपेक्ष्यते ।

प्राध्यापकः

संस्कृत-पालि-प्राकृत विभागे
रानी दुर्गावती विश्वविद्यालयस्य
जबलपुरम्

१. Fundamentals of cyto genetics—डॉ० दुर्गा सिंह

२. काठकसंहिता २०।३।४

३. तैत्तिरीयसंहिता ५।२।६

काव्यगतं सत्यम्

लेखकः जनार्दन उपाध्यायः

अनुवादकः — चन्द्रभानुशर्मा

मानवीयभावनानाम् औदात्यस्य स्फटिकधवलरूपवत् काव्यं भवति । एवञ्चैदं काव्यमनिवार्यतया मानवीयभावनाभिः सम्बद्धमास्ते । अतः काव्यगतं सत्यं मानवचेतनाया भावनाया वा निर्विघ्नं प्रतीतिरेव । इदं रागद्वेषजन्यमानवीयसंसर्गमुक्तं दिक्कालावच्छिन्नं सार्वभौमसंवेदनमस्तीति । काव्यगतसत्येनैकः प्रश्नः समुपस्थाप्यते । यत् किं सत्यमनेकरूपात्मकमाहोस्विद् अनेकार्थकं वा ? यद्येवं नास्ति, तर्हि दार्शनिकसत्यमिदम् इदन्तु वैज्ञानिकं सत्यमित्येतादृक्परिकल्पना कुतः क्रियते कथं व्यवह्रियते एवम् । सत्यस्य मूलरूपं निश्चप्रचं स्थायि च वर्तते । परञ्च परिप्रेक्ष्यभिन्नतया प्रसंगभिन्नतया वा सत्यमनेकरूपतां प्रतिपद्यते । अतएव तत्सत्त्वं सापेक्षिकं भवति ।

अस् धातोर्यति प्रत्यये हितार्थके कृते, व्युत्पादितोऽयं सत्यशब्दः तथाहिः—“सते हितम्=सत्+यत्” (संस्कृत हिन्दी कौश, वा० शि० आष्टे, पृ० १०६३) अर्थात् यदस्ति, तेन सम्बद्धमस्ति । “यदस्ति” सत्ताबोधकमस्तित्वबोधकं वेति । एतत्प्रसङ्गे “सत्ता” शब्दोऽधिकं स्पष्टयति । दार्शनिककथनमस्ति यत् “सत्यं ब्रह्म जगन्मिथ्या” ब्रह्मसत्तैव वास्तविकी सत्ता वर्तते । तस्या एवास्तित्वमस्ति सैव सत्यम् । एतस्यामस्तित्वभावस्यैव प्रामुख्यमस्ति । शब्दकोषादेतानि तथ्यानि उपलब्धानि भवन्ति ।

- (१) सत्यं, पदार्थस्य वास्तविक्याः स्थितेर्बोधकमस्ति ।
- (२) सत्यं, सुनिश्चितैः प्रमाणैः सिद्धं, तथ्यं सिद्धान्तो वा भवति, यन्नैव सन्दिग्धं भवति कदाचित् ।
- (३) सत्यं चिन्मयसत्तया सम्बद्धमास्ते, इदं हि सत्यं इन्द्रिया-
नुभवतः परमस्ति ।

एवञ्च स्पष्टम्भवति, यत् सत्यस्य स्थितिरनेकार्थिकाऽसती एका स्थिरा सुनिश्चिता चास्ति । परन्तु रुचीनां विभेदात् सत्यमिदमनेकरूपेषु रूपायितं भवति ।

दार्शनिकं सत्यं बुद्धिग्राह्यं भवति । सत्यस्य बौद्धिकीं मीमांसां कारयति, करोति वा । तस्य शुष्कतर्कपद्धतिः सत्यं सर्वसुलभं कर्तुं नैव पारयति । तस्य दार्शनिकसत्यस्य सम्बन्धः “या इन्द्रियानुभवात् परीभूता चिन्मयी सत्ता” — तथा सह वर्तते ।

वैज्ञानिकं सत्यं पादार्थिकं भवति । अस्य वैज्ञानिकसत्यस्य साक्षात्सम्बन्धः पदार्थेनैव भवति । इन्द्रियानुभवसंवेद्यमिन्द्रिय-संवेद्यं वा यत्किमपि भवेत्, तदेव अस्य प्रतिपाद्यमस्ति “जलं H_2O ” अर्थात् ‘हाइड्रोजन’ इत्येतदाख्यपदार्थविशेषस्य द्वयोरण्वोरथ च ‘ऑक्सीजन’ इत्येतदाख्यपदार्थविशेषस्य एकस्यैवाणोश्च परस्पर-सम्पृक्तावस्थैव ‘जलम्’ इत्युच्येत । इयं पदार्थस्य भौतिकी स्थिति रस्ति । यदप्यस्ति, तदिन्द्रियानुभवगतमेवास्ति ।

काव्यगतं सत्यं नहि बौद्धिकं न वा पादार्थिकम् एतस्य सत्यस्य सत्ता भावनागतैवास्ते । मनोगतमिदं सत्यमस्ति, भावनाया वेदं सत्यमस्ति । इन्द्रिगोचरमपीदं मनोगोचरमेव ।

इन्द्रियगोचरतायाः सीमानमतिक्रम्य, मनोगोचरतायाः सीम्नि समागम एव सार्वभौमतां सम्पादयति । देशकालमुपवर्त्युपरीदं वर्तते काव्यगतं सत्यम् । मानवसत्यमपीदमेव काव्यगतसत्यमपि ।

वैज्ञानिकं सत्यं सर्वग्राह्यं नास्ति, दार्शनिकं सत्यं रमणीयज्ञास्ति । प्रत्युतं काव्यगतं सत्यमधिकं रम्यं ग्राह्यञ्च भवति ।

वैज्ञानिकदृष्ट्या चन्द्रमा जडपदार्थ एव, यतोहि पादार्थिकदृष्ट्या चन्द्रमसो जडत्वमेव बोध्यते । काव्यदृष्टिश्चन्द्रमसि यादृग्देवत्वं प्रतिष्ठापयति तादृग् देवत्वं नहि विज्ञानेन साध्यमस्ति, यतोहि विज्ञानपरिधितो बहिर्भूतं तदस्ति । सृष्टेः सृष्टित्वं चेतनैव न तु पदार्थत्वम् । पदार्थः ससीमतो भवति । स स्वीयदेशगततया रिक्तः = सीमितो भवति । पुष्पस्य रूपं तमाप्तं भवेत्, परञ्च तस्य गन्धः स्मृतिर्वा न कदाचिदपि समाप्तो भवति । स्मृतेः वाहकं मनः । मनो हि अनन्तस्य साक्षात्काराय, स्वीयहिरण्ययात्रायां, चन्द्रमसः पदार्थताम-स्वीकृत्य, चेतनतामनुभवति “चन्द्रमा मनसो जातः” । समोऽप्ययं व्यापारो मनोगतस्यैव राज्यस्येति निश्चितम् । इदमेव काव्यगतं सत्यमस्ति ।

काव्यमीमांसायां प्रारम्भत एव काव्यसत्यमधिकृष्य येन केनापि रूपेण विचारः प्रवर्तित आस्ते । अत्र काव्यगतसत्ये काव्यपरिप्रेक्ष्ये सत्यस्य अर्थविकासस्यैतिहासिकं पर्यवेक्षणमावश्यकं नास्ति । तदत्र कतिपयप्रसङ्गानां प्रस्तुतिकरणमेव पर्याप्तम्भवेत् । होमरपूर्वं पाश्चात्य-काव्यचिन्तनायां काव्यसत्यस्य मान्यतैव नास्ति । काव्यमसत्यस्य प्रचारकमस्ति । अत एव तत् सामाजिकोपयोगिताया दृष्ट्या स्वीकार्यन्नास्ति । काव्यगतसत्यस्यासत्यसंवादितया, तेन लोकमङ्गल-भावेनाया उद्रेकोऽसम्भवः । आतश्च अग्राह्यमेव तत् । प्लेटोदृष्ट्या काव्यं सत्याद् दूरमेव भवति । तन्मते (प्लेटो मते) सत्यं समाजस्य व्यक्ते र्वा नैतिकजीवनाय शक्तिप्रदायकमस्ति । एतद्विपरीतं यत्किमपि तद सत्यमेवास्ति । प्लेटोमते सत्यस्य धारणा, तस्य एतत्कथनेन विज्ञानं शक्या । “यदा कदाचित् प्राणिनां वस्तूनाञ्च एकैव सामान्यी भूता सञ्ज्ञा भवति, तदा वयं कल्पयामः—उत्प्रेक्षयामः, यत् तेषामेकः सामान्यभूत आदर्श (Jolea) भवेत् ।” प्रोक्तं तेन, यत् परमेश्वर एतादृशस्य सामान्यादर्शस्य कर्त्ता वर्तते । परमेश्वरः विशेषस्यादर्शस्य कर्त्ता नास्ति । एवं स्पष्टतः प्लेटो सामान्यादर्शमेव सत्यं मनुते । तन्नये सत्यं विश्वजनीनसत्यस्य छायामात्रमेव (Apperance) आस्ते । सः स्वीयस्थापनासिद्धौ ।

आसन्दकीमुद्धरणतया प्रस्तौति । परमेश्वरेण केवलमेकवासन्दकी निरमीयते । अन्यासर्वाऽप्यासन्दकी, तस्यैवेश्वरकृतस्य छायेवानुकृतिरेव वा । इत्थं शेषीभूतायाऽऽसन्दकी सा असत्यमस्ति, अथ च मूलादर्शः (Jolea) आसन्दकी सा सत्यमस्ति । एवं कथनस्याभिप्रायोऽयमस्ति—यत् तस्य दृष्टौ मूलसत्यं चेतनोताहो विचारः अस्ति । जगत् तस्या-भासमात्रमथवानुकरणमेव । काव्यमेषामेव जागतिकपदार्थानां मनुकृतिरस्ति । अतः सिद्धमेतत्, यदिदं सत्याद् द्विगुणं दूरमस्ति ।

अत एव प्लेटो काव्यगतं सत्यं वास्तविकं न मनुते । अरस्तू काव्यगतसत्यायैकं नवीनं व्याख्यानरूपं परिवर्त्तनमर्पयति । तेन—प्लेटोमतेन यः अनुकृतिसिद्धान्तस्तस्य प्रतिवादस्तावन्नेव विहितः । परन्तु “जागतिकपदार्थानामनुकरणं काव्यम्भवति अत एव तदसत्यमस्ति”, इत्यस्य मतस्य तेन प्रतिवादो विहितः । तत्प्रस्थानबिन्दव-श्रत्वारः सन्ति ।

(१) प्रकृतेरनुकृतिर्भवति कलाकृतिः ।

(२) कविरनुकर्त्ता भवति, अतोऽनुकार्यवस्तुनस्तिष्ठः स्थितयो भवन्ति ।

(क) यादृग् वस्तु अस्ति, आसीद् वा ।

(ख) यादृक् तद्वस्तु कथ्यमानमधिगम्यमानं वास्ते ।

(ग) यादृशा तेन वस्तुना भवितव्यम् ।

(३) कवीतिहासकारयोश्च परस्परम्भेदो भवति । कविः यद् घटितुं शक्यमर्थात् यद् घटते घटिष्यते च तदाख्यायति । इतिहासकारश्च पुरा यद् घटितन्तद् वर्णयति । अर्थादेकोऽतीतोद्घोषकोऽपरश्च भूतवर्त्तमानयोरन्वित्या भविष्यत्स्थितेर्द्रष्टा भवति ।

(४) अनुकृत्या जायमानानन्दोऽपि सार्वभौम एवास्ति ।

कविकर्म “वस्तुना यादृशा भाव्यम्, तादृक्तु वर्त्तते”—इत्यस्य निरूपणमेव । परं यद्येवं न स्यात्, तदेदमपि सत्यं, “यल्लोककथनमेतत् यदिदं वस्तुजातमेतादृगस्ति” ।

अस्तुप्रतिपादितसत्यस्य रूपद्वयमस्ति :—

(१) सीमितविशेषः, (२) सार्वभौमम् ।

प्रथमन्तावद् देशकालात्मकसीम्ना बद्धमस्ति । इदं यथार्थं किं वा वस्तुसत्यमस्ति । द्वितीयं सार्वभौमम् यद् देशकालात्मकबन्धनान्मुक्तमस्ति । यादृगस्ति वस्तु, तादृशो वस्तुनो याथातथ्येन निरूपणं वस्तु सत्यमस्ति । सीम्नि बद्धमिदं यतो हीदं विशेषेण देशकालेन परिवद्धम्भवति । यदतीते काले घटितम्, तस्य वर्णनमितिहासविषयोऽस्ति । काव्यं सत्यस्य तत् स्वरूपमुद्भाषयति, यत् संघटितुं शक्नोति । तस्य काव्यसत्यस्य विषयः सम्भावितो भवितुं शक्नोति । मानवविधानस्य सम्भावनानामावश्यकतानाञ्चानुसारेण यद् घटितुं शक्नोति तद् अपरञ्च येन भवितव्यन्तदपि तस्य प्रतिपाद्यमस्ति । अनेन साकमेव परम्परा अथवा मान्यतातथ्यानि तस्य सर्जनदृष्टौ आयातुं शक्यन्ते । अयमभिप्रायो यत्—काव्यगतसत्यं भावनाया आदर्शकल्पनाया मान्यतायाश्च सत्यमस्ति । काव्यगतं सत्यं, मानवसत्यमुत वा भावना-सत्यमस्ति । अस्य सत्यस्येन्द्रियगोचरताप्यस्त्यथ च मनोगोचरतापि ।

इन्द्रियगोचरताया ऊर्ध्वं मनोगोचरताया भूमौ अवतरिते सति सत्यं सार्वभौमतामासादयति । काव्यस्येदमेव सत्यमस्ति ।

भारतीयमनीषया सत्यस्य भौतिकं रूपं ग्राह्यमस्ति । अपितु तस्य चिन्मयरूपत्वं स्वीकृतमास्ते । इयं धारणा दर्शने काव्ये चापि प्रतिफलिता । भारतीयकाव्यमीमांसा काव्यात्मानमनुसन्दधाति । देहवादिभिराचार्यैरयं काव्यात्मा भाषिकसंरचनाया औदात्त्येऽनुभूता । सन्तु नामालङ्कारवादिनोऽथवा रीतिवादिनोऽथवा वक्रोक्तिवादिनः, सर्वैरेव काव्यगतं सत्यं भाषिकसौन्दर्यं किं वा चमत्कृतौ अभिमन्यते । भाषिकसंरचना काव्यस्य देहरूपैवास्ति । चैतन्यमन्तरेण देहसौन्दर्यं नैव प्रतिभासते । अत एव स्पष्टं भवति, यद्भाषिकसंरचनायाः सौन्दर्य-भावनायाश्चेतनायाः कल्पनायाश्च सम्यग्विनियोगेनैव भास्वरता भवति । भारतीयकाव्यशास्त्रं सौन्दर्यस्य पर्यायतया चमत्कृति, चारुत्वं चेतना संस्कारयोर्लिम्पनमावश्यकमस्ति । अतो भाषिकसंरचनायाः सौन्दर्यं शब्दार्थयोर्यान्त्रिकी नियोजना न भूत्वा मानवभावनाभावित-कल्पनाकल्पितसमायोजनस्य सौन्दर्यमस्ति ।

आनन्दवर्द्धनः शब्दार्थयोर्योजनापेक्षया “तेन व्यञ्जित-रमणीयार्थ एव काव्यात्मे”ति मन्यते । पण्डितराजजगन्नाथनये रमणीयताया आधार एव “आल्लादकत्वम्” अस्ति । व्यञ्जनया साक्षादेव कल्पनां सम्बध्यते । ध्वनिवादिना काव्यगतं सत्यं कल्पनाया आनन्द इति स्वीक्रियते । व्यञ्जनाम्प्रति विशेषाग्रहिणोऽप्यानन्द-वर्धनार्चायां “रसध्वनितया” कल्पनया व्यक्तस्य भावस्यास्वादनमेव प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति । अभिनवगुप्तोऽपि व्यञ्जनाम्प्रति निष्ठावान् वर्तते । यतो हि, आनन्दघनचित्ततत्त्वस्य सामान्यधर्मः, विश्वप्रपञ्चे सहजाभिव्यक्तिरस्ति । परञ्च तैः “अभिव्यक्तिः” केवलं माध्यमतयैवाभ्युपेयते । अतश्च “निर्विघ्नप्रतीतिग्राह्य”-भावद्वाराऽथवात्म-चैतन्यद्वारा प्रकाशितो भावः काव्यगतं सत्यमिति सत्यापितम्भवति ।

भारतीयकाव्यचिन्तनायां काव्यगतसत्यमत्रैव पूर्णताम्प्राप्नोति । एवञ्चात्र काव्यसत्यं रसस्य किं वा चित्तवृत्तीनां पूर्णं सामञ्जस्य-माहोस्वित् सामरस्यमस्ति^१ । अधुनातनं मनोविज्ञानं चित्ततत्त्वस्य विश्वस्तां मीमांसां तु नैव करोति, परञ्च तत्र-चित्ततत्त्वे व्याप्ताञ्चेतनां

स्वीकुरुते । यूनानी दृष्टिः भारतीयदृष्टेभिन्नैवात्र वर्तते ।
 अरस्तू काव्यसत्ये = काव्यपरिशीलितसत्ये, मानवभावनाः, सम्भावनाः,
 आदर्शकल्पनाः मान्यताश्चाङ्गीकरोति एतानि सर्वाण्येव रूपाणि
 संवेदनाया एव सन्ति । आई. ए. रिचर्डस् चित्तवृत्तीनां समीकरणेन
 संवेदनासामरस्यं सत्यमभिधत्ते । “मानवजीवनस्य सत्यं मानवसंवेदना
 कालस्य च सत्यं मानवसंवेदनायाः सामरस्यमस्तीति” इदमेव काव्य-
 गतं सत्यं वर्तते ।

निष्कर्षः

१. काव्यगतं सत्यं भावनाया सत्यमस्ति ।
२. एतद्वि सत्यमस्ति निर्विघ्नप्रतीतिग्राह्यभावविशेषः ।
३. इदन्तु सार्वभौमाल्लादकत्वस्य मधुरिमा भूमिका वर्तते ।
४. एतस्मिन् काव्यसत्ये, भावनादर्शकल्पना विश्वासमान्यताः सन्नि-
 विष्टा विराजन्ते ।
५. चित्तवृत्तीनां सामरस्यस्य प्रमाणभूतमिदं सत्यमस्ति ।
६. इदन्तावत् काव्यगतं सत्यं दर्शनविज्ञानयोः सत्यस्यपेक्षयाधिकं
 ग्राह्यं रमणीयञ्च भवतीति विभावयेयुरिति शिवम् ।

काशी हिन्दू विश्व विद्यालय, साहित्यधर्मसंकायस्य
 वाराणासी-५

सीतानिर्वासनम् पूर्वापर-विश्लेषणम्

कमलनयनशुक्लः

आदिकाव्ये वाल्मीकिरामायणे भगवत्याः सीताया महच्चरितं विरतरेण समुपनिबद्धम् । तदनन्तरमनेकैः कविभिः सीताचरितमाश्रित्य काव्यबन्धा रचिताः । यथाकालं राष्ट्रस्य सामाजिकीं स्थितिमनुचित्य कथावस्तुपल्लवने परिवर्तनं परिवर्द्धनञ्च विहिते । वाल्मीकिरामायणेऽपि काव्ये वागनृता न भवति^१ तथ्यमिदं स्फुटीभवति^१ । नूतनविधानपुरस्सरं काव्यरचनाविषये 'पुराणमित्येव न साधु सर्वम्' इत्यादिना प्रशस्तकविना कालिदासेन समर्थनमकारि^२ । प्रसिद्धैतिवृत्तेऽननुगुणां स्थितिं त्यक्त्वापि कथोन्नयनमानन्दवर्धनोऽपि स्वीकरोति^३ । अतो रामकथायाः परिवर्तनमनौचित्यपूर्णं वक्तुं न शक्यते । प्रायशः सर्वैरेव कविभी रामकथायां यत्र तत्र परिवर्तनमकारि किन्तु प्रसंगेऽस्मिन् भवभूतिना यत्परिवर्तनं व्यधायि तस्यानुकरणे परिवर्तिभिर्नाट्यकृद्भिर्बहुधा कृतम् । सीतानिर्वासनप्रसङ्गः प्रायेण विवादविषयत्वं याति ।

रामायणस्य सीतानिर्वासनप्रसङ्गो रामाय सर्वाधिकोऽन्तर्निगूढ-कहणोत्पादकः । रामायणे प्रथमन्तु रघुकूलमर्यादारक्षणाय लोकापवादस्य च निवारणाय रामः सीतामग्निपरीक्षायै प्रेरयति ततश्चाग्निपरिशुद्धां जानकीं स्वीकरोति । प्रसङ्गेऽस्मिन् स जानकीं प्रति कठोरमा-

१. तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ।

न ते वागनृता काव्ये काचित्र भविष्यति ॥

कुरुरामकथां पुण्यां श्लोकवद्धां मनोरमाम् । रामायणे १।२।३५, ३६

२. मालविकाग्निमित्रे १।२

३. इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् ।

उत्प्रेक्ष्याऽप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः ॥ ध्वनान्यालोके ३।११

चरति । अयोध्यायां रामस्य राज्याभिषेको भवति । रामः सम्यक् प्रजायाः परिपालनं करोति । जानकीं गर्भभारालसां ज्ञात्वा प्रमुदितो रामो दोहदपूर्तये तामाश्रासयति । तदैव भद्रनामकश्चरः प्रजासु व्याप्तं सीताविषयकं जनापवादं श्रावायति । रामः स्तब्धो भवति । निर्दोषाया आसन्नप्रसवायाश्च सीताया वियोगस्य कल्पनामात्रेण तस्य हृदयं वेपते, मुखकान्तिश्च म्लायति । रामायणे श्रीरामः स्वां दुःसहवेदना-मन्तर्निपीय प्रजायां राजोचिताया दृढताया कठोरात्मसंयमस्य च प्रदर्शनमकरोत् । अचिरमेव रामः सीतां वने मोचितुं लक्ष्मणमादिदेश । विषयेऽस्मिन् स कस्याप्यवरोधो न वाञ्छति । फलतोऽग्निना परिशुद्धा अनाविलासन्नप्रसवा च सत्यपि सीता लोकापवादशमनाय वनेष्व-मानवीयं कष्टमसहिष्ट । रामायणे लक्ष्मणं प्रति सुमन्त्रो सीता-परित्यागस्य कारणं भृगुमहर्षेः शापं प्रतिपादयति ।

एवं रामायणे स्थलमेकं विहाय सर्वत्र रामस्य सीतापरित्याग-विषये—अनुपमस्य त्यागस्यासीमधैर्यस्य कर्तव्यपालनस्य च दृढा भावनैव प्राधान्येन दरीदृश्यते । अत्र रामः कर्तव्यपालने मूर्तिमान्नादर्श इव चित्रितः । एवं रामायणेरामस्य विमलयशः प्रति महती आस्था, लोकापवादं प्रति भीतिश्चाभिव्यक्ता । यशोरक्षायै स स्वयं वक्ति—

१. प्राप्तचरित्रसदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ।

दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढा ॥

तदद्य व्याहृतं भद्रे मयैतत् कृतबुद्धिना ।

लक्ष्मणे वाद्य भरते कुरु बुद्धि यथासुखम् ॥

शत्रुघ्ने वाथ सुग्रीवे राक्षसे वा विभीषणे ।

निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥

नहि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ।

मर्षयेत् चिरं सीते स्वगृहे पर्यवस्थिताम् ॥

रामायणे ६।११५।१७, २२, २३, २४

२. यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्छितः ।

तस्मात् त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दनः ॥

तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्रात्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥

रामायणे ७।५१।१५।६

३. रामायणे ७।९।८।३

सीतानिर्वासनम् पूर्वापर-विश्लेषणम्

१७

अकीर्तिर्यस्य जायेत लोके भूतस्य कस्यचित् ।
 पतत्येवाधमान् लोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्यते ॥
 अकीर्तिनिन्द्यते देवैः कीर्तिलोकेषु पूज्यते ।
 कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥
 अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभा ।
 अपवादभयाद् भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥^१

अश्वमेधे महर्षिवाल्मीकिः सभायां रामं लोकपवादभीरुं निरूपयति । स सीताया विशुद्धिविषये प्रजासमक्षं मुहुर्मुहुः शपते परन्तु वाल्मीकिं विश्वसन्नपि रामो मध्येसमं सीतायाः शुद्धिकरणमपेक्षते । येन तदानीन्तने समाजे प्रजारञ्जनस्योत्कृष्टा, व्यष्टेश्च निकृष्टा स्थितिः परिज्ञायते । अन्ते च शपमाना सीता भूविवरं प्रविशति सभायाश्च रामस्यान्तर्निगूढकरुणा भीषणरोषरूपेण परिणमति ।

यद्यपि रामायणे उक्तादर्शविषये समकालिकीनां प्रजानां कीदृशी प्रतिक्रिया बभूव विषयेऽस्मिन् स्फुटरूपेण वक्तुं न पायंते तथापि परवर्तिभ्यो नाटककारेभ्योऽग्नितो विशुद्धाया ऋषिभिश्च शुद्धेति प्रमाणितायाः सीताया निर्वासनप्रसङ्गो नारोचत । एवमपि वक्तुं शक्यते यत्सीताया निर्वासने राज्ञो रामस्याप्यग्निपरीक्षाभवत् परन्त्वत्र रामस्य परिवेदनान्तरिकी आसीत् प्रजायां तु महिममण्डितः सन् स रघुकुलशिरोमणिर्मर्यादापुरुषोत्तम आसीत् किन्तु सीतायाः स्थितिर्विपरीतासीत् । सान्तबाह्योभयदृष्ट्या प्रताडितासीत् अनौचित्यं मन्यमाना अनेके परवर्तिनो नाटककारा अग्निपरीक्षापर्यन्तमेव रामकथाया वर्णनमकुर्वन् । पावकशुद्धेरनन्तरं सीतारामयोः पवित्रसंयोग एव सर्वेषामभिलषित आसीत् ।

परवर्तिषु नाटकेषु भवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते दिङ्नागरचिते च कुन्दमालानाटके सीताया निर्वासनं चित्रितम् । उत्तररामचरिते लोकाराधनाय गर्भभारालसायाः सीताया निर्वासनं भवति । लोकाराधनाय कुनो रामस्यायं निर्णय एव तस्मिन् मर्मन्तुदां पीडां तनोति । रामस्य यस्याः संयमितायाः करुणाया निरूपणं महाकविना कालिदासेन कैश्चित्पद्यैरकारि तस्या एव करुणाया अविरल प्रवाह

१. रामायणे ७।४५।१२-१५

उत्तररामचरिते दरीदृश्यते । अवश्यमेव भवभूतिना कल्पितायाश्चाया-
सीताया माध्यमेन रामस्य करुणा वज्रस्यापि हृदयदलने ग्रावायाश्चापि
रोदने कारणीभूता, परन्त्वनेन कारणेन सीतायाः करुणक्रन्देन
सामाजिकैः परितोष एवानुभूयते । सीतायाः करुणायां रामस्य व्यथा एव
प्रतिबिम्बिता भवति । उत्तररामचरिते रामो नितरां सहृदयरूपेण
वर्णितः । चित्रदर्शनेऽपि सीताया वियोगे स विह्वलो भवति । जनस्थाने
पूर्वपरिचितानि स्थलानि दृष्ट्वा सीतायाः स्मरणात् स स्फुटं रोदिति
वशिष्टेन प्रेषितं सन्देशं श्रुत्वा स लोकाराधनाय स्नेहं दयां सौख्यं
जानकीञ्चापि त्यक्तुं कृतसंकल्पो भवति । लोकेषु विष इव विसर्पता
लोकापवादेन रामस्यान्तःकरणे पत्नीप्रेम-प्रजाप्रेम्णयोर्द्वन्द्वमारभ्यते ।
लङ्कायां रामेण स्वतः सीता वह्निना परीक्षिता । अग्निपरीक्षणकाले
तत्रानेके ऋषयो देवाश्चोपस्थिता आसन्, परन्त्वग्निपरीक्षणस्येदं
महत्कर्म दूरदेशे समजनि । तस्मिन् दूरवृत्ते—अत्र कः प्रतीतिं
करिष्यति । अस्यां चिन्तायां व्यथितो रामो वक्ति —

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां, जातश्च दैवाद्वचनीयबीजम् ।
यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद्यदि दूरवृत्तम्^१ ॥

अन्ततो यस्मै रामाय सीता—‘इयं गेहे लक्ष्मी·····आसीद्, यस्याः
पवित्रतायास्तुलना ‘उत्पत्ति पारिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैरित्या-
दिभिरग्निना तीर्थोदकैश्च कुर्वन्नासीत्, लोकाराधनाय तस्या एव स
वननिर्वासनस्य निर्णयं करोति । एतदर्थं स निष्ठुरमात्मानं भर्त्सयति ।
रामस्य कृते जगदिदानीं काष्ठमिव नीरसं समभूत् ।

उत्तररामचरितस्य सप्तमाङ्के गर्भाङ्कस्य नवा काचित्सरणिः
प्रकल्पिता । वाल्मीकेराश्रमे सपरिवारस्य रामस्य पुरतो रामायणस्या-
भिनयो भवति । नाटकेऽस्मिन् सीतायाः परित्यागो, लवकुशयोरा-
विर्भावः सीतायाश्च गङ्गायां प्रवेशः प्रदर्शितः । नाटकस्यान्ते रामस्य
चेतना विलीयते । सीता गङ्गापृथ्वीभ्याञ्च सार्धमागत्य रामे चेतनां
सञ्चारयति । एवं सीतारामयोः करुणकथायाः सुखदा परिसमाप्ति-
र्भवति । उत्तरे रामचरिते चित्रवीथीगर्भाङ्कयोरभिनवेन विधानेन
कथाया नाटकीयप्रवाहे वैशिष्ट्यं समभूत् ।

दिङ्नागरचितायां कुन्दमालायां सीतानिर्वासनस्य वृत्तं पर्याप्तं मौलिकत्वं भजते । यद्यप्यत्र कथायाः प्रमुख आधारो रामायणमेव वर्तते परन्तु कथापरिवर्तने-उत्तररामचरितस्य प्रभावो दृश्यते । अस्मिन्नाटकेऽपि लोकनायको रामो लोकापवादात् सीतां छलेन परित्यजति । गोमत्यां प्रवहन्तीं कुन्दमालां सीतया ग्रथितां मत्वा रामलक्ष्मणी च तां तत्रैवान्वेषयतः । वाल्मीकेराश्रमे पुष्पाणि चिन्वन्ती सीता रामस्य दृष्टिपथमायाति । जनापवादभीता सीता रामस्य समीपं गन्तुं न शशाक । अत्रापि छायायाः सीताया माध्यमेन रामश्चेतनां प्राप्नोति । जानक्याः समक्षमेव वाल्मीकी रामं कठोरव्यवहाराय निर्भर्त्सयति । पृथ्वीदेवी सीतायाः शुद्धिं प्रमाणयति रामश्च सीता-मङ्गीकरोति ।

अस्मिन्नाटकेऽपि रामस्य चित्रणं करुणा-दया-धैर्यसमन्वितेन मानव-रूपेण कृतम् । अत्र लोकापवादेन सीताया निर्वासनं रामकथायाश्च गायनं रामायणमाश्रित्य प्रणीतम्, मुनिकन्याभी रामं प्रतिव्यङ्ग्योक्तिश्छायासीतायाश्च कल्पना, पृथिव्याः सीतायाः शुद्धिः, सीतारामयोश्च पुनर्मिलनमित्यादिषु विषयेषु उत्तररामचरितस्य प्रभावो लक्ष्यते ।

रामायणाश्रिते आदिकाव्योदयप्रकरणे सीतानिर्वासनस्य कथा ग्रथिता । तत्र जनापवादविषये हनुमद्विभीषणौ च रामं सूचयतः । खिन्नो रामः सीतां परित्यजति । देवेभ्यः समर्पितौ लवकुशौ वाल्मीकिः स्वीकरोति । अश्वमेधेऽयोध्यायां रामकथाया गायनं भवति । तदैव भीषणजलवातोत्पातेन सरयूनदी अयोध्यामावृत्य तिष्ठति । आग्न्ये-यास्त्रैः लवकुशौ चोत्पातं शमयन्तः । तस्मिन्काले यज्ञे रामेण संस्थापिता सीतायाः स्वर्णप्रतिमा भूविवरं प्रविशति । वृत्तमिदं रामं भृशं व्यर्थयति । अन्ते भूविवरतो वास्तविकी सीता निःसरति । लवकुशयोर्मात्रा सह रामस्य च सीताया सह सुखदं सम्मिलनं भवति ।

अस्मिन्प्रकरणेऽपि सीतायाः परित्यागस्य, रामायणगानस्य, स्वर्णप्रतिमायाश्च स्थापनाया आधारो रामायणमेव । मध्ये गर्भाङ्गस्य कल्पना, भूविवरतः सीतायाः प्राकट्यं, सीतारामयोश्च मिलनमित्यादि प्रसङ्गा उत्तररामचरितमनुसृत्य रचिताः ।

१. महालिङ्गशास्त्रप्रणीते—आदिकाव्योदये । १।

एवं संक्षेपतो रामायणे प्रथमन्तु रामः कटुभिर्वचनैर्जानकीमन्त्रि-
परीक्षणायोत्साहयति । पुनश्च लोकस्याराधनायच्छलेन स आसन्न-
प्रसवाया अबलाया वननिर्वासनं कृत्वा क्रौर्यमाचरति । एतस्मिन्नपि
कठोरकर्तव्यपालने रामस्य करुणाग्लानिर्वा रामायणे प्रायो नोपलभ्यते ।
कर्तव्यपालने रामः स्वार्थं स्वसुखञ्चापि निष्ठुरतया त्यजति । स प्रजायां
तथ्यमिदमपि प्रकटयितुं न वाञ्छति यत्कर्तव्यं पालयन् रामः
पश्चात्तापं वहति । विमलयशोऽभिलाषी मर्यादापुरुषोत्तमो रामः
प्रजामनुरञ्जयितुं व्यष्टिसुखं पूर्णरूपेण तिरस्करोति । अस्मात्कारणादेव
रामायणे परवर्तिषु च नाटकेषु वाल्मीकी रामस्य कठोरमाचरणं
लोकापवादभीरुत्वञ्चालोचयति । रामस्यैतादृशां विमलयशःकामना-
मुद्दिश्य कुन्दमालायां मुनिकन्या वेदवती उत्तररामचरिते च सीतायाः
सख्य-आक्षिपन्ति । उत्तररामचरिते भावुको रामो येन केन प्रकारेण
स्वकर्तव्यं पालयति तदनन्तरं सोऽहर्निशं करुणक्रन्दनं करोति । सर्वत्र
रामस्यात्मग्लानिरेव स्फुटीभवति । नाटके पुटपाकप्रतिकाश इव
रामस्यान्तर्भेदिनी करुणा तस्य कर्तव्यपालनमतिशेते । परवर्तिषु
नाटकेष्वपि रामस्येयं सीताऽपराधजनिता करुणाधिव्येनाभि-
व्यञ्जिता । संभवतो रामस्येवंविधेन पश्चात्तापेन तस्याबलानिर्वासनोद्-
भूतोऽपराधः परिमार्जितः ।

अन्ते सीतापरित्यागस्य प्रमुखो हेतुर्यद्यपि लोकापवादस्य भयमथवा
उच्चमर्यादायाः संस्थापनमासीत् परन्तु एतदर्थं सर्वे कवयो
वास्तविकतां परित्यज्य दोहदपूर्तेः, गङ्गादर्शनस्य, लवकुशशिक्षायाश्च
व्याजमाश्रितवन्तः । उक्तविवेचनेन तथ्यमिदमपि स्फुरति ।
भवभूतिना स्वप्रज्ञया रामकथा यथा संशोधिता परवर्तिनाटककारैरपि
तथैवानुक्रुता ।

प्राध्यापकः

संस्कृत-पालि-प्राकृतविभागे
रानी दुर्गावती विश्वविद्यालयस्य
जबलपुरम्

कालिदासाभिमतं काव्यस्वरूपम्

रहसविहारा द्विवेदी

अमन्देनातनुवाग्विभवेन महाकविना कालिदासेन न कश्चित्काव्य-
शास्त्रग्रन्थो व्यरचि, तर्हि प्रश्नोऽयं समुदेति यत्कस्मात् तदभिमतं
काव्यस्वरूपं निर्धार्यते । काव्यशास्त्रस्याद्याचार्येन केवलं कालिदासस्य
काव्यशिल्पमाधारीकृत्य स्वग्रन्था अकारिषत-अपितु तन्मतानि विलोक्य
काव्यतत्त्वान्यचीयन्त । भामहादानन्दवर्धनं यावत् प्रायशः सर्वैराचार्यैः
कालिदासाभिमतं गृहीतमेव यत्र तत्र तच्छब्दा अपि गृहीताः । राज-
शेखरेण तु काव्यमीमांसायां कविभावकस्वरूपनिर्धारणे कालिदासमतं
समुद्धृतं 'न इति कलिदासः' प्रभृतिवाक्यानि तथ्यमिदं पुष्पन्ति ।
भामहोऽपि सत्कविमतावलोकनविषये वक्ति—

अवलोक्य मतानि सत्कवीनामवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भमाहेन ग्रथितं रक्त्रिलगोमिसूनुनेदम् ॥

(काव्यालङ्कारे ६।६४)

कालिदासो रघुवंशादौ वागर्थप्रतिपत्तये वागर्थविव सम्पृक्तौ
पार्वती परमेश्वरौ नमति—

‘वागर्थविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥’ (रघुवंशे १।१)

स्यातां नाम पार्वतीपरमेश्वरौ जगतः पितरौ, किन्तु काव्याल्लाद-
जगतः पितरौ तु वागर्थविव । चित्र-मूर्ति-नृत्य-वाद्ययन्त्रस्वराद्यास्वास्वादो
वागर्थभ्यां विनापि संभाव्यते किन्तु काव्याल्लादजनकौ तु वागर्थविव ।
महाकविः तथ्यमिदं सम्यगवजानाति, अतो वागर्थप्रतिपत्तये पार्वती-
परमेश्वरौ न केवलं नमति प्रत्युताधीतपुराणादिवाङ्मयानां सुमनसां
मनसि या पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्पृक्तिर्दृढं स्थिता तां कुमारसंभवे
प्रतिष्ठापयन् रघुवंशादौ च 'वागर्थविव' श्लोकेऽनुस्मारयन् शब्दार्थयोः
कीदृशी स्थितिरस्तीति तथ्यमुद्योतयति । कालिदासस्यानया धारणया
प्रभावितेन वक्रोक्तिजीवितकृता कुन्तकेन वागर्थयोः (वाचकस्य शब्दस्य
वाच्यस्य चार्थस्य) परमार्थत्वं परस्परस्पर्धिरास्तृत्वं च साधु प्रत्यपादि
महाकविमतमस्ति यत्—शब्दार्थयोश्चास्तृत्वस्य यो भावः स तयोः
सम्पृक्तिः साहित्यं वा । सहितयोः शब्दार्थयोः किमपूर्वं विधीयत इति
समादधता कुन्तकेन शब्दार्थयोः साहित्यपरिभाषणे व्यलेखि—

‘साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काव्यसौ ।

अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ॥’

(वक्रोक्तिजीविते १।१७)

यथा पार्वतीपरमेश्वरयोरपि—अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिर्विराजत इति भक्ताः सहृदया जानन्त्येव । वस्तुतो वागर्थसम्पृक्तिः काव्यायोपयुक्ता, अतस्तत्प्रतिपत्तिः कालिदासोऽभिलषति । अतः कालिदासाभिमतं ‘वागर्थप्रतिपत्तिः’ ‘वागर्थसम्पृक्ति’र्वा काव्यमिति वक्तुं युज्यते । वागर्थसंपृक्त्या वागर्थयोः साहित्यस्य वागर्थप्रतिपत्त्या च वागर्थयोर्विशेषस्य ज्ञानस्यावबोधो भवति । अन्येषु प्रसङ्गेषु प्रतिपत्तिशब्दप्रयोगा अत्र प्रमाणम्—कुमारसंभवे ५।३९, ५।४२; रघुवंशे १५।१२, १५।७५

चेद्भामहः कालिदासमतमनुसृत्य काव्यस्वरूपं निर्धारयति तर्हि वागर्थौ काममित्यनुक्त्वा ‘शब्दार्थौ काव्यमि’ति कथमुक्तवान् ? वस्तुतो भामहो वाक्त्वं काव्याय महनीयं तत्त्वं मनुते ‘तद्ग्रन्थावलोकनेन प्रतीयते यत् स वाचं काव्यपर्यायमपि मन्यते । भामहाय वाचमलङ्कृतिर्वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा—

‘वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचमलङ्कृतिः’ (काव्यालङ्कारे १।३६) । भामहेन ‘शब्दार्थौ काव्यमि’ति पङ्क्तिः शब्दालङ्कारार्थालङ्कारयोरेकतरस्य महत्त्वं प्रतिपादयतामाचार्याणां विवादशमनाय लिखितेति—‘शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः । शब्दार्थौ सहितौ काव्यमि’ति तस्य कारिका प्रमाणम् । एतेन भामहः सत्कवेः कालिदासस्य वागर्थसम्पृक्तिसिद्धान्तं पुष्पाति नात्र सन्देहः । यद्यपि कालानन्तरेण पण्डितराजेन ‘रसगङ्गाधरे’ शब्दस्य काव्यत्वं सम्प्रति च आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदिना ‘काव्यालङ्कारकारिकायाम्’—अर्थस्य काव्यत्वं बहुभिस्तर्कैः प्रमाणीकृतम् । भवतु नाम कालिदासाय तु वागर्थयोर्नित्य संबन्ध एव रोचते ।

शब्दार्थौ काव्यमि’ति स्माद् ‘वागर्थौ काव्यमि’ति कालिदाससिद्धान्ते विशिष्टा व्याप्तिरस्ति । यतो हि वागिति कथने चतुर्विधातां (परा-पश्यती-मध्यमा-वैखरीणां) वाचामवबोधो भवति । काव्योन्मेषेऽनुभूतो च वैखरीतरासां वाचामुपयोगो भवति । पुनश्च ‘शब्द’—इति कथनेन ध्वन्यात्मकस्य भेदादिशब्दस्याप्यवबोधो भवति किन्तु

‘वाग्नि’त्यनेन सामान्यतो मानवीया वागवगम्यते । अतोऽत्र काव्यस्वरूपे वागर्थप्रतिपत्तेः समीहा सर्वात्मनोपयुक्ता ।

कालिदासेन यथाप्रसङ्गं काव्योचिताया वाचः तदुचितयोः शब्दार्थयोः भूषणभूष्ययोः, गुणालङ्कारयोः, रसभावादीनां, कवेः, सहृदयस्य, काव्यशिल्पस्य च स्वरूपं साधु प्रत्यपादि, यस्य प्रभावः काव्यशास्त्रे बहुधा दरीदृश्यते । स्थालीपुलाकन्यायेन कालिदासमनो-न्मीलिकाः पंक्तयोऽत्र प्रस्तूयन्ते । यथा—

वाचो विषये—

‘संस्कारवत्येव गिरा मनीषी’ (कुमार० १।२४)

‘स्वरेण तस्या अमृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रौतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥’

(कुमार० १।४५)

‘वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ।’ (कु० २।३)

‘सुचरितार्थपदैर्वचोभिः’ (कुमा० ४।४५) ‘मिताक्षरं चिरव्यव-
स्थापितवागभाषत ।’ (कुमा० ५।६३) ‘ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभि-
नन्द्य गिरेर्वचः ।’ (कुमा० ६।९०) ‘तमर्थमिव भारत्या सुतया
योक्तुमर्हसि ।’ (कुमा० ६।७९) ‘लघु सन्देशपदा सरस्वती’ रघु०
८।७७) ‘अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ।’ (रघु० १।५१)
‘सुनृतवाक् स्रष्टु विससर्जोतश्चियम् ।’ (रघु० १।९३) ‘स्तुत्यं स्तुति-
भिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ।’ (रघु० ४।१६) ‘कन्त्या गिरा सुनृतया
(च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया) ।’ (रघु० ६।२०) ‘रघोरुदा-
रामपि गां निशम्य ।’ (रघु० ५।१२) ‘प्रबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदार-
वाचः ।’ (रघु० ५।६५) ‘मञ्जुवाक् पंजरस्थः ।’ (रघु० ५।६५)
‘उच्चचारपुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ।’ (रघु० १५।४६) एवमेभि-
रुदाहरणैः काव्योचिता वाक् संस्कारवती (दोषरहिता व्याकरणदृष्ट्या
शुद्धा वा) अमृतमिव, मधुरा, अर्थ्या सुचरितार्थपदा, मिताक्षरा, चिर-
व्यवस्थापिता, ईप्सितार्थक्रियोदारा, लघुसन्देशपदा, सुनृता, मञ्जुला,
क्वचिच्च गूढरूपा स्यादिति कालिदासस्याभिमतं सिद्धयति । यथायथं
वक्तुः श्रोतुश्चौचित्येन वाग्व्यवहारः कालिदासाय रोचते—‘संस्कार-
पूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखमादातिवन्धते ।’ (कुमा० ७।९०) ।

शब्दार्थयोर्विषये—

शब्दानां समुचितेन प्रयोगेण सह तदुच्चारणस्यापि महत्त्वं विद्यते
तदेव शब्दानां प्रवृत्तिश्चरितार्था भवति—

‘पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिराच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥’ (रघु० २।१७)

तथा च-पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

वभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥

(रघु० १०।३६)

श्रुतिसुखानां मधुराणां शब्दानां प्रयोगाय कालिदासस्याभिरुचिर्वर्तते—

‘शब्दायन्ते मधुरमनिलैः ।’ (पूर्वमेधे ५६)

‘श्रोत्रप्रियैर्मधुकरस्य च गीतनादैः ।’ (ऋतु० वसन्त० ३४)

‘परभृतकलगीतैर्ह्लादिभिः सदृचांसि ।’ (तत्रैव० ३१)

‘श्रोत्रमनोहरस्वनाः ।’ (ऋतु० प्रावृ० ३)

यथार्थशब्दानां प्रयोगेण काव्यं हृदयङ्गमं भवति—

‘इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमा ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवोकसः’ ॥ (कुमा० २।१६)

भामहोऽपि कालिदासमतमनुसरन् वक्ति—

‘क्रमागतं श्रुतिसुखं शब्दमर्थमुदीरयेत् ।

अतिशेते ह्यलङ्कारमन्यं व्यञ्जनचारुता’ ॥ (काव्या० ६।२८)

स्वरादिदृष्ट्या शब्दोच्चारणस्य महत्त्वं स स्वीकरोति—

‘स्वरेण तस्या अमृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दाः श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानः’ ॥

(कु० १।४५)

‘प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः’ । (रघु० ५।६५) शब्दानां
माधुर्यं कालिदासाय बहु रोचते । अनेकत्र स मधुरशब्दान् मधुरञ्च
वचः प्रति स्वाग्रहं प्रकटयति । अर्धस्वरूपविषयेऽपि कालिदासोऽनेकधा
स्वविचारं व्यनक्ति—

‘ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।’ (कु० ६।९०)

‘सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ।’ (कुमा० ४।४५)

‘सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ।’ (पू० मे० ५६)

‘वस्तुतः हि कणसिषु अतापीप्सितार्थक्रियैव’ । (पू० मे० ५१)

‘नहीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ।’
अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव । (कुमा० ३।६५)
दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना स चक्षुरिव ॥’
(मालवि० १।१९)

रघुवंशस्य प्रथमे श्लोके ‘वागर्थे’त्यादौ—उपमानभूतौ शब्दार्थौ-
उपमेयभूतौ च पार्वतीपरमेश्वरी चेत् कुमारसंभववर्णनेषु परिवर्त्य
पठ्येताम्, तर्हि अर्थं प्राप्तुं वाक् तपश्चरति परश्चान्ततोऽर्थो वाचः
क्रीतदासोभवति^३ । अत्रैव वाक् (पार्वती) भावैकरसेन मनसा
परमार्थतः तमर्थमलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं व्यनक्ति । प्रसङ्गोऽयं
शब्दानुहरणवशात्—‘सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निस्यन्दमाना महतां
कवीनाम् । अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्ति प्रतिभाविशेषम् ।
(ध्वन्यालोके—१।६) इति पङ्क्तिमनुस्मारयति । वस्तुतः कालिदास-
दृष्ट्या शब्दार्थयोरुभयोरपि महत्त्वं समानं विद्यते । यद्यपि भवभूतिः—

‘ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ।
लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ॥ इति
लिखति (उत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के १०) ।

कालिदासरचनासु कानिचित्पद्यानि वाक्यानि वा यदि कथावस्तु
प्रसङ्गात्पृथक्कृत्य काव्यतत्त्वदृशा पठ्यन्तां तर्हि काव्यशास्त्रवाक्यानीव
प्रतीयन्ते । यथा—

अलङ्कार्यालङ्कारविषये—

‘अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥’
(कु० १।४२)

‘किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।’ शाकु० १।१८)

गुणदोषविषये—

‘पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते’ (रघु० ३।६२) ‘प्रायेण सामग्र्य-
विधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः’ । (रघु० ३।२८)
‘गुणवत्ताऽपि परप्रयोजना ।’ (रघु० ८।३१) ‘देशे देशे गुणेष्वेवमव-
स्थातुमविक्रियः ।’ (रघु० १०।१७) ‘निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं
जगत्’ । (रघु० १०।७२) विधानशोभा पुनरुक्तदोषा । (रघु० १।४।९)
‘धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः ।’ (रघु० ३।३०) ।

कालिदासमतेन गुणस्याधिक्ये सति तस्मिन् दोषो निमज्जति—

२६

सागरिका

‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ।’
 (कुमा० १।३) तथापि गुणा उन्नताः, निम्नसंश्रयपराश्च दोषा इति
 तन्मतम्—‘उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता, निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।
 नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोगतिः’ ।

(कुमा० ८।६६)

रसभावादिविषये—

‘रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।’ (रघु० १०।१७)

‘त्रैगुण्योद्भूतमत्रलोकचरितं नानारसं दृश्यते ।’

‘चरणान्तनिवेशितां सरसां रागलेखाम् ।’ (माल० ३।११)

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशी भवन्ति ।’ (उ० मे० ४९)

‘काष्ठागतस्नेहरसानुबिद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥’

(कुमा० ३।३५)

‘प्रियवचनकृतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते ।

प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥’

(विक्रमो० २।२१)

‘अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद् रागबन्धः स एव ॥’

(मालवि० २।८)

‘रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुकी भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥’ (शाकु० ५।२)

एवं बहुषु स्थलेषु कालिदासस्य रसभावादिविषयेऽवधारणा प्राप्यते
 कविविषये—

कालिदासो रघुवंशादौ-आत्मानमभिलक्ष्य अल्पविषयामतिः (१।२)
 मन्दः, कवियशःप्रार्थी (१।३) तनुवाग्विभवः इति लिखति । को नामा-
 मन्दः कालिदासकथनं स्वीकर्तुं पारयति । वस्तुतः व्यतिरेकवृत्त्या
 कालिदासमतेन कविरनल्पविषयमतिः, अमन्दः, यशस्वी, अतनुवाग्वि-
 भवश्च भवति । काव्यशास्त्रग्रन्थेषु काव्यहेत्वादिनिरूपणे काव्य-
 शास्त्रिभिः कालिदासस्यैतन्मतं गृहीतमेव, शब्दानुहरणमपि कृतम् ।

यथा 'अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः'—दण्डी अनल्प-
विषयमतित्वम्, अतनुवाग्विभवत्वञ्चानुस्मरन्नेव संभवतो भामहो वक्ति—

‘शब्दश्छन्दोऽभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोकोयुक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः काव्यवैखरी ॥

शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुपासनम् ।

विलोक्यान्यनिबन्धांश्च कार्यः काव्यक्रियादरः ॥’

(का० ल० ११९, १०)

अत्र विलोक्यान्यान्य० इति पङ्क्तौ नूनं कालिदासस्य ‘अथवा कृत-
वाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः । मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे
गतिः ।’ (रघु० ११४)—इति पद्यस्य छाया विद्यते । मम्मटस्य
काव्यं यशसे० (११२) ‘कालिदासादीनामिव यशः’ इत्यत्र यशःप्रार्थी०
(रघु० ११३) इति श्लोकस्य छाया । कालिदासस्य पद्यान्येव
समुद्धृत्य कुन्तको लिखति—

उभावेतावलङ्कायौ तयोः पुनरलङ्कृतिः ।

वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते ॥ (१११०)

अत्रापि वैदग्ध्येत्यत्रातनुवाग्विभवत्वमेवप्रेरकम् । अग्निपुराण-
कारोऽपि ‘वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमि’ति लिखति ।

कविरयं काव्यं कथं रचयति, तत्प्रक्रियामपि निर्दिशतिकालिदासः ।
कथावस्तुतः काव्यशास्त्राय पृथक्कृत्यावलोकनेन कालिदासस्य
वाक्यानि स्पष्टतः रचनाप्रक्रियावाक्यानीव प्रतीयन्ते—

‘विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतां शुकेषु ।

विचिन्त्यगीतिक्षममर्थबन्धं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥’

(शाकु० ७१५)

‘ललितविधानेन योजयता’ । (माल० २११३)

एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षया कविरूपमादिद्रव्यसमुच्चयं करोति—

‘सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥

(कुमा० ११४९)

एकस्थसौन्दर्यविषये (लावण्यविषये) आनन्दवर्धनो वक्ति—

‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।’

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥’

(ध्वन्या०)

काव्ये यद् यन्न साधु तत् तदन्यथा क्रियते—

‘यद् यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।’
तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥

(शाकु० ६।१४)

कवेः कृतिः विदुषां परितोषाय स्यादिति कालिदाससमीहा—

‘आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥’ (शाकु० १।२)

रसानुभूतिविषये—

रसो ब्रह्मास्वादसहोदर इति आचार्यैः स्वीक्रियते । ‘सद्यः परनिर्वृ-
तय इति मम्मटः । कालिदासो वदति—

‘स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ।’ (रघु० १०।२)

अनुशीलनाभ्यासवशादनुभूतिर्भवति—

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ (रघु० १०।२३)

‘तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्’ । (शाकु० ५।२)

इति पूर्वोक्तमेव ।

बुद्धिगुणेन तत्त्वान्वेषणेनानन्दानुभूतिस्तथा न भवति यथा सुहृदि-

नहि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।

‘कार्यं सिद्धिपथस्त्वन्यः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ।’ ॥ (माल० ४।६)

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती ।’ (शाकु० १।२१)

विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यतया रसानुभूति-
र्भवति—

‘छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे,

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ।’ (शाकु० ७।३२)

नव्यकाव्यकृतेः सद्भिः स्वयमनुभूतिः कार्या । कालिदासमते
परप्रत्ययनेयबुद्धिर्मूढो भवति—

‘सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते,

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।’ (माल० १।२)

‘तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।’ (रघु० १।१०)

हृदयहीनानां कृते सौहृदं वैरी भवति—

‘अज्ञात हृदयेष्वेव वैरी भवति—सौहृदम् ।’ (शाकु० ५।२४)

चेत् काव्यमाह्लादकं पाठकश्चोच्चरणकुशलस्तर्हि कस्य तन्मनो
न हरेत्—

‘वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।
किं तद् मनोहर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥
रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्जैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥
तद्गीतश्रवणकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेन वनस्थली ॥

एवं काव्यस्य बहूनि तत्त्वानि कालिदाससाहित्ये दरीदृश्यन्ते ।
कालिदाससाहित्यानुशीलनेन तदभिमतं काव्यस्वरूपमेव निश्चेतुं
शक्यते—

‘वागर्थसम्पृक्तिः काव्यम्’ ।

पुनश्चात्र कालिदासेन कण्ठत उपात्ताया वाचः स्वरूपं तच्छब्देरेव
प्रस्तूयते । येन कालिदासाभिमतं काव्यस्वरूपं करतलामलकवत् स्पष्टं
भवति—

संस्कारवती^१ (कृतसंस्कारा), अमृतमिव मधुरा^२, सुचरितार्थपदा^३,
मिताक्षरा^४, ईप्सितार्थक्रियोदारा^५, लघुसन्देशपदा^६, सूनृता^७,
मञ्जुला^८, आह्लादिनी^९, हृदयङ्गमा^{१०}, क्वचिच्च गूढरूपा^{११},
सर्वोपमाद्रव्यममुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन, काव्यसृजा-एकस्थ-
सौन्दर्यदिदक्षया^{१२} ।

कल्पनालतांशुकेषु विच्छित्तिशेषैर्वर्णैर्विचिन्त्य कृते गीतिक्षमेऽर्थ-
बन्धे^{१३} चिरव्यवस्थापिता^{१४} वाक् । वर्णस्थानसमीरितायां^{१५} ललित-
विधानेन योजितायां^{१६} यस्यां वाचि शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिः (जाति-
गुणक्रिया-यदृक्षाख्या) चरितार्था भवति^{१७} । यस्याश्च शब्दाः श्रोत्रप्रियाः
श्रोत्रमनोहरस्वना^{१८} भवन्ति । या च भावैकरसेन परमार्थतोऽलोक-
सामान्यमर्थं व्यनक्ति,^{१९} यस्याश्च क्वचिद् अन्योन्य शोभाजननात्
साधारणो भूषणभूष्यभावो भवति,^{२०} यस्यां चाविष्कृतगुणं सर्वं
जगन्निर्दोषमिव भवति ।^{२१} यत्र चैको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः^{२२} । यत्र त्रैगुण्योद्भवं लोकचरितं
नानारसं दृश्यते ।^{२३} यथा च सहृदया दृष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशी
भवन्ति ।^{२४} यस्याश्च प्रियवचनकृतोऽपि कृत्रिमरागयोजितो मणिरिव
काव्यसन्दर्भो रसादृते तद्विदां हृदयं न प्रविशति^{२५} । यत्र चान्तर्निहित-

वचनैरङ्गैः सम्यगर्थः सूचितो भवति,^{३०} यस्याः पादन्यासो लयमनुगतः
सन् रसेषु तन्मयत्वं याति^{३१} । विषयात् स एव रागबन्धो भावो भावं
नुदति । यत्र च सहृदयः —

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराण्यपि जननान्तरसौहृदानि ॥^{३२}

सहाय-ग्रन्थाः

१. एतदर्थं द्रष्टव्यः 'न इति कालिदासः' इति नामा मम सन्दर्भः सागरि-
कायाः २६।१ अङ्के प्रकाशितः । तथा च 'राजशेखराभिमतं काव्यस्वरूपं
तदाधारश्च ।
२. द्रष्टव्यं मम शोधपत्रं 'भामहस्य काव्यलक्षणे वाक्तृत्वपरामर्शः'
सागरिकायां प्रकाशितम् ।
३. द्र० सागरिकायां प्रकाशितो मम 'कुमारसंभवे वागर्थाविव सम्पृक्तौ
पार्वतीपरमेश्वरौ' — नामा लेखः ।
४. द्र० सागरिकायां प्रकाशितो मम निबन्धः — 'कालिदासाभिमतः काव्यहेतुः ।'
५. कुमार० १।२८, ६. कुमा० १।४५,
७. कुमा० ४।५४, ८. कुमा० ५।६६,
९. कुमा० ६।९०, १०. रघु० ८।७७
११. रघु० १।९३ तत्रैव ४।६, १२. रघु० ५।६५,
१३. ऋतुसंहारवसन्तवर्णने ३१, १४. कुमा० २।१६,
१५. रघु० १।५४६, १६. कुमा० १।४९,
१७. शाकु० ७।५, १८. कुमा० ५।६३,
१९. रघु० १०।३६, २०. माल० २।१३,
२१. कुमा० २।१७, २२. ऋतु० वसन्त० ३४ प्रावृ० ३,
२३. कुमा० ५।७५, २४. कुमा० १।४२,
२५. रघु० १०।७२, २६. कुमा० १।३,
२७. माल० १।४, २८. उ० मे० ४९,
२९. विक्रमो० २।२१, ३०. माल० २।८,
३१. तत्रैव-२।८, ३२. शाकु० ५।२,

सी ९ सरस्वतीविहारः

जाबालिपुरम् ४८२००१ (म० प्र०)

रसनिरूपणमस्मदीयम्

रमाशङ्कर तिवारी

(क)

कारिका (रसः परिभाष्यते)

रसोऽस्ति लौकोत्तररमणीयबोधः कस्यापि भावस्य हृदयानुबोधः,
आस्वादविषयः चमत्कारगर्भः, साक्षात्कृतः सहृदयानामेव ॥ १ ॥

विवृतिः

रसो वर्तते कस्यापि बोधः मनोरमणीयः हृदयवृत्तिसंश्लिष्टः ।
अयं लोकोत्तरः यतो हि अयं विशिष्यते लोकमुलभ सम्यक्-मिथ्या-
संशय-सादृश्यमूलक-चतुर्विध-प्रतीतिभ्यः यथा निरूप्यते श्रीशङ्कुकेन
चित्रतुरगन्यायमवलम्ब्य लोकोत्तीर्णता अस्य सिध्यति । अनेनापि
कारणेन च यत् रसबोधः भवति विमुक्तः, लौकिकप्रतीतः भौतिका-
नुषङ्गैः । अयमतिरिच्यते योगिनां ज्ञानादपि यतो हि तेषां परमात्म-
तत्त्वज्ञानं वर्तते सौन्दर्य-विश्लिष्टं—‘ एतेषां यथायोगमर्जनादि × ×
× × सौन्दर्यं विरहात् ।’ (अभिनवभारत्याम्) । यतस्तु प्राह भरतः,
“रस इति कः रसो वर्तते आस्वादविषयः, आस्वादनीयताऽस्ति तस्य
वैशिष्ट्यम् । रसनीयता-तत्त्वं प्रदीयते गौरवं भट्टनायकेन यदा स
निरूपयति—“स्थायी × × × भोगेन भुज्यते ।” किन्तु, आस्वाद्य-
त्वमिदमुपनीतम् अभिनवगुप्तेन चर्व्यमाणता-पर्यन्तं, निरूपयिता रसं
“चर्व्यमाणतैकप्राणः” इति कथने । यथोक्तमस्माभिः अन्यत्र, ‘चर्वणा’-
पदप्रयोगः ज्ञायते सहृदयानां कर्णविवरेषु, निस्सारयन् गन्धं अतिशय-
भौतिकक्रियायाः, दन्तपेषणस्य, यदा हि रसानुभवो भवति मानस-
व्यापार एकान्तत्वेन ।

किञ्च, रसबोधः चमत्कारकः यतो हि स विस्तारयति, विस्माय-
यति, विशदीकरोति सचेतसां चित्तानि “रसे सारश्चमत्कारः”, इति
कथ्यते सत्यम् । एकाऽन्या विशेषता वर्तते रसज्ञानस्य प्रत्यक्षात्मकता,
साक्षात्कारात्मकता तत्त्वमिदं निरूपितमाभिनवेन, प्रपञ्चयता भयानक-

रसम् अवलम्ब्य “ग्रीवाभङ्गराभिरामम्” इत्यदि श्लोकम्—साक्षादिव हृदये निवेशमानं, चक्षुषोरिव विपरिवर्तमानम्” इति मम्मटोऽपि अनुनदति—“पुर इव प्रस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशत् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् ।” इति । यतो रसानुभवः” प्रत्यक्षात्मकः । अयं समाच्छादयति सहृदयानां चेतांसि यस्मात् ते उपनीयन्ते तलमेकम् यत्र ते चमत्कृता अथ च निभालयन्ति सत्यमेकम् सौन्दर्यमेकम् जीवनजगते यन्नो सञ्जायते स्थूलदर्शनेन ।

(ख)

कारिका (सिद्धिवादो निरूप्यते)

विभावानुभावव्याभिचारिभिस्तु,

रसः साध्यते रस्यते भावकेन ।

नोत्पत्तिर्न व्यक्तिः, सिद्धिर्भवेच्च ॥२॥

विकृतिः

“विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः”, इति भरतः । अस्मन्मते, रसो नो उत्पद्यते, नाभिव्यज्यते, अपितु ‘साध्यते’ विभावादिभिः स्थायिभाव एव परिवर्तते रसरूपे दध्यादिन्यायेन यथोच्यते विश्वनाथेन; परिवर्तनं, रूपान्तरणमिदम् न तु उत्पत्तिः, नापि अभिव्यक्तिः । प्रपुत ‘सिद्धि’ एव यतोहि रसस्य प्राणभूतो चित्तं च वासनात्मतया एवम् काव्यबलेन, सोऽधिगच्छति सिद्धि रसरूपे, आस्वादगोचरोभूते । ततः सिद्धान्तोऽयं सिद्धिवादः ।

(ग)

कारिका (रसस्य विषयिविषयनिष्ठता स्थाप्यते)

रसोविषयिनिष्ठस्तु आचार्यश्रेण्याम्—

अवमत्य विषयं कवेस्तु अभीष्टम् ॥३॥

काव्यस्थायी दीपयते तमेव,

सवासनान्तं चेतस्सु भावम् ॥४॥

रसो मन्यते वै विषयिविषयनिष्ठः ॥५॥

विवृतिः

रसस्य विषयिनिष्ठता वर्तते दृढीभूत-मान्यता आचार्य-परम्परायामभिनिवगुप्त-प्रभावेण मुख्यतः “अनादिवासनाचित्रीकृतत्वं” मानव-

चेतसः, प्रतिपादितमभिनवेन, स्वीकरणीयं, समर्थितमाधुनिकमनः-
शास्त्रेणापि । किन्तु रसो वर्तते व्यक्तिनिष्ठः एकान्ततत्त्वेन, इदं नो
माननीयम् । यतोहि मान्यतेयम् अवहेलयति विषयं, काव्यवस्तु वा
एवञ्चविवक्षां कवेस्तु । स आकाङ्क्षति कीर्तयितुं, चित्रयितुं किमपि
वृत्तं 'वस्तु वा, गर्भितं केनचन मूलभावेनाथ च तस्य समग्रशिल्पं
नियुज्यते विखावयितुं भावं तमेव । काव्यापित-स्थायी दीपयति,
शिल्पकौशलसंबलेन अभीष्टं भावं वासनामयसहृदयचित्ते । अभिनवस्य
उद्धरणमेवत्र अनुमोदयति मान्यतामस्माकम्—

“यौऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः,
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥”

हृदयसंवादिनः अर्थस्योपस्थितिः कारणीभवति रसोद्बोधस्य ।
कथनमिदं महत्त्वपूर्णम् । यदि अर्थो न स्याद् हृदयसम्मतः, तर्हि रसो
नो प्रादुर्भविष्यति । अर्थात्, अर्थोऽयं वर्तते निमित्तकारणं तथा च
रसानुभावो वर्तते । “नैमित्तिकम्” अथवा कार्य-मीमांसा मिधायाम् ।
अतएव, काव्यचित्रितो रस एव अधिगच्छति आस्वद्यतां सहृदयानाम्
काव्यानुशीलने ।

भरतमते, रसो ववृते वस्तुनिष्ठः यथाऽवभासते तस्य निरूपणात्
तस्यास्वाद्यतायाः “यथा नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसाना-
स्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चात्याधिगच्छन्ति, तथा नाना-
भावानास्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षकाः ।” इति । तदपि, कतिपय-
पण्डितवर्यैः प्रतिपादितं यन्मुनिः मनुते रसं व्यक्तिनिष्ठम् समबलम्ब्य
निम्नकारिकाम्—

“भावाभिनय-सम्बद्धान् स्थायिभावांस्तथा बुधाः ।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः ॥

उल्लेखनीयोऽत्र यत् मनसा आस्वादयन्ति, इति पदात् अर्थोऽयं न
निर्गच्छति यत् सामाजिका आस्वादयन्ति भावान् तेषामेव रसानुभव-
काले यथा तर्क्यते । मुनेः मन्तव्यं केवलमिदं यत् स्थायिनो भवन्ति
आस्वाद्यमाना मनसा, अर्थात्—रसास्वादो वर्तते मानसव्यापारः ।
किन्तु एते भावा वर्तन्ते सामाजिकानामेव, इति मान्यता नो प्रकाशते
मुनेः । तथ्यमिदं यत्तन्मते, स्थायी वर्तते काव्यचित्रितः अथवा काव्य-

वस्तु-संश्लिष्ट एव, अथ च रसः समुपजायते रङ्गमञ्चाभिनय-
कौशलन नर्तकानाम् आपातः, स्थितिरयमसंगतिपूर्णा किन्तु तथ्य-
मस्ति इदमेव इति सूच्यते । यद्भरतमतो, रसास्वादः वर्तते वस्तुनिष्ठः
न तु व्यक्तिनिष्ठः ।

गौरवमधिक्रियते भट्टनायकेन यत्स निरूपितवान् रसस्य विषयि-
निष्ठतामपि, समस्तस्य विषयनिष्ठत्वेन, यद्यपि परोक्षतः । "सत्त्वो-
द्रेक --- प्रकाशानन्दमय-संविद्विश्रान्तिः", इति पदावली सङ्केतयति
रसानुभवस्य प्रमातृगतत्वं परोक्षतः । यदा च "स्थायी भोगेन भुज्यते"
इति कथनं द्योतयति रसस्य प्रमेयगतत्वम् ।

अतः मन्यामहे यत् रसो वर्तते विषयविषयिनिष्ठः, न तु विषयि-
निष्ठः एकान्ततः ।

कारिका (अभिनवस्य व्यूहः परोक्ष्यते)

अभिनवः श्लेषयति व्यर्थं सहृदयम्,
तर्कव्यूहे कार्यत्वज्ञाप्यत्वेऽवलम्ब्य
रसस्य, ज्वलद्दीपेन ज्वलति च दीपः;
तदा कारणमवश्यं प्रथमो गण्यः ॥६॥
दध्यादिन्यायः स्थाने प्रयुक्तः,
विश्वनाथेन धीरत्वहीनेन, चित्रम्.
विसृजत्यात्मानमभिनवस्य च अन्ते ॥७॥

विवृतिः

यथोक्तमस्माभि बहुशः पूर्वम्, रसो वर्तते गूढकृतः अभिनवगुप्तेन,
अनुगम्यमानेन मम्मटादिदसर्वाचार्यैः । अभिनव उत्थापयति इहप्रसङ्गं
प्रश्नं कार्यत्वस्य ज्ञाप्यत्वस्य वा रसस्य । अथ च समाश्लेषयति
सहृदयान् तस्य तर्कव्यूहे निरर्थकम् । प्रत्याख्यायन् रसकारणत्वं विभा-
वादीनाम्, स वदति यत् विभावदयो वर्तन्ते न तु कारणं, न च ज्ञापकं
रसस्य, प्रत्युत भवन्ति सहायका रसस्य 'चर्वणायां', यतोहि वे
सम्पादयन्ति "उपरञ्जनं" चित्तस्थस्थायिनः सहृदयस्य । अवधेयोऽयं
यत् काव्ये विव्रितः स्थायी अपि, सन् उपरञ्जितः कवेः शिल्पकौशलेन,
सञ्जायते ईदृशो बलशाली यस्मात् स उदीपयति तमेव भावं, स्थितं
वासनात्मतया चित्ते सहृदयस्य, एवं विदधाति बोधस्य विषयम् ।

वस्तु किमपि सञ्जायते अस्तित्वमत् बोधविषयत्वेनैव । अतएव, काव्यापितः स्थायी एव, उपरञ्जितः, समुपचितः विभावादिभिः, सिध्यति कारणं प्रादुर्भावस्य स्थापितः गोचरीभूतस्य सहृदयस्य चित्ते । यदा एको ज्वलनशीलो दीपकः प्रज्वालयति दीपकमन्यम्, तदा दीपकः प्रथमो मन्तव्योऽवश्यम् कारणं ज्वलनशीलतायाः अपरस्य । स्मरणीयोऽयं, यावत् सहृदयस्य स्थायो नो सञ्जायते अनुभवविषयः, तावत् तथ्यमस्तित्वस्य तस्य वर्तिष्यतेऽर्थहीनं व्यावहारिकदृष्ट्या । एवम्प्रकारेण, रसो भवति कार्यम् जाप्यं वा अन्ततोगत्वा । विभावादयो वर्तन्ते हेतवः न तु रसस्य, प्रत्युत तस्य 'चर्वणायाः', इति तर्कयति अभिनवः । तर्कणमिदम् अस्ति एव, हेत्वाभास एव, अतः तिरस्करणीयम् । यदा स्वयमेव क्षभिनवानुसारेण, रसोऽस्ति 'चर्वणा' अथवा आस्वादः, तदा हेतुः चर्वणायाः सिध्यति हेतुः रसस्यापि ।

विश्वनाथेन ईषत्परिचयो दत्तः तस्य विशिष्टतायाः कथनेनानेन यत् व्यक्तीकृतस्थायिनः रसीभवनम् अस्ति 'रूपान्तरणम्' दध्यादिन्यायेन, न तु तस्य प्रकाशनं प्रभासनं वा इव पूर्वसिद्धघटस्य दीपेन "व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव स्मः । न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते ।"

विश्वनाथस्य अभिप्रायोऽत्र सुस्पष्टः । दधि आविर्भवति, तर्के ('जामने') पतिते दुग्धे; अस्तित्वं दध्नो नो वर्तते पूर्वम् । यदा घटः प्रकाशते दीपकेन, तदा घटो भवति अस्तित्वमान् प्रागेव, किन्तु, नेयम् स्थितिः रसविषये । रसो नो वर्तते स्वयमेव पूर्वम्, अपितु सिध्यति रूपान्तरपरिणतिः स्थायिनः विभावादिसंयोगात् । तदैव, सः अधिगच्छति अस्तित्वमत्ताम् । अनुगमनेन अस्याः तर्कसरण्याः, रसो भवति कार्यमेव । "परिणतिः", विशिष्टा "अभिव्यक्तेः" कार्यमवश्यकम् ।

किन्तु, आश्चर्यमिदं, विश्वनाथो नो प्रवभूव अग्रेसारयितुं तर्कपद्धतिमिमाम् तस्याः सहजस्वाभाविक-विनिगमपर्यन्तम् एवञ्च प्रख्यापयति मिश्रयित्वा तस्य नैजं स्वरं स्वरेऽभिनवस्य, यत् निष्पत्तिः सञ्जायते न तु रसस्य, अपितु चर्वणायाः — "निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरूपचारतः । अर्थात्, रसस्य निष्पत्तिः उद्दिश्यते उपचारत एव न तु परमार्थतः । तथापि मिषतां स्पष्टकथनस्यास्य, कविराजो वर्तते आशङ्कितो यत्स मन्येत, स्यात्, अननुरोधी तस्योपजीव्यस्य आचार्यस्य

अभिनवस्य । अतो वृत्तौ प्राह स — “यद्यपि रसः तभिन्नतया चर्वणस्या-
स्यापि न कार्यत्वं तस्य कदाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्व-
मुपचर्यते ।” अर्थात्, यद्यपि चर्वणापि नो कार्यम्, रसात् अभिन्नत्वेन,
तथापि सा प्रपद्यते कदाचित् यथा कार्यमपि भवति कदाचित् । अनेनैव
न्यायेन साधारणेन, कार्यमिति पदं व्यवह्रियते उपचारतः चर्वणाय ।
विश्वनाथः, प्रतिबद्धः अभिनवेन छत्रयति तस्यैव मनीषां तथा च
उत्सृजति आत्मानम् तस्मै, अन्ततोगत्वा ।

कारिका (रसस्य कार्यत्वज्ञाप्यत्वे निरूप्येते)

कारणे नष्टे कार्यमऽपि नश्यति,
इति दृश्यते लोकेऽप्यवश्यम् ।
न वर्तते वैशिष्ट्यं रसस्य ॥ ८ ॥
भूषणायते दोषो न सत्यम्,
गुप्तपादस्य माया बोध्यते खलु ॥ ९ ॥
रसोऽपि कार्यं ज्ञाप्यमथैव ॥ १० ॥

विवृतिः

सन्दर्भोऽस्मिन् एकः तर्कोऽयं प्रस्तूपते यत्कारणस्य विनाशेपि
कार्यस्य अस्तित्वं वर्तते किन्तु न्यायोऽयं नो प्रयोजनीयः रसविषये
यतोहि रसो विनष्टः विभावादीनामपसारेण । किन्तु, लोकेऽपि एषा
स्थितिः बृश्यते कदाचित् । उदाहरणतः, प्रकाशो जायते दीपस्य
ज्वलनेन एवम् विनश्यति तस्य निर्वाणे । अतो विभावादीनामपसारणे
रसो विलुप्यति, इति भवति नो लोकोत्तरवैशिष्ट्यं रसानुभवस्या
अपरञ्च, रसानुभवः चिरायते अस्माकं मानसे क्रिञ्चितकालपर्यन्तम्
अभिनयादिकाव्यानुशीलनादि-व्यापारे विरममाणोऽपि । अतः, तर्क-
मिदं नोपयुक्तं यत् रसो विनष्टः विभावादीनामपसारणे यत् विदधाति
तस्य अकार्यत्वम्, अथवा अज्ञाप्यत्वमपि । प्रत्याख्यायन् रसस्य कार्यतां
ज्ञाप्यताम् वा, मम्मटः अवलोकयति आपत्तिम् इमाम् यन्न कोऽपि
मदार्थः दृष्टिगोचरी भवति भिन्नः, व्यवच्छिन्नः कारकस्तु ज्ञापकाद
वा, अथ च स्वयमेव उत्तरति यत् इदमेव रसस्य भूषणं, न तु दूषणम्—
“कारकज्ञापकाभ्याम् अन्यत् कू दृष्टमिति चेत् न क्वचिद् दृष्टमिति
आलौकिकत्वसिद्धेः भूषणमेतत् न तु दूषणम् ।”

अतो “वाग्देवतावतारो”ऽपि, अन्याचार्यैः सदृशः, ग्रन्थति आत्मानम् ऊर्णनाभिजाले एवम् अवलम्बते बालोचितं समाधानम् तस्योपक्रमे निर्गमनाय ततः । दूषणं भूषणायते, इति नो प्रति-ग्रहणीयम् । अभिनवगुप्तीयो माया-प्रभावो विद्यते भूरिशः अस्मदीये साहित्यानुचिन्तनसंसारे । अस्मन्मते तु, रसो वर्तते ज्ञाप्यं कार्यञ्च, यथार्थतः :

कारिका (ज्वलतृणादिन्यायो निरूप्यते)

रसो वर्तते काव्ये च नाट्येऽपि ।

यथा सवासनसहृदयेषु सत्यम् ॥ ११ ॥

स्नेहयुतवर्ती ज्वलति ज्वलतृणेन ।

तदपि तस्य ज्वलनं किमधरोकरोति ॥ १२ ॥

विवृतिः

रसः स्थायिरूपो वर्तते काव्ये, नाट्येऽपि तद्वदेव यद्वत् वर्ततेऽयं सहृदयानां चित्रेषु वासनात्मतया । अतो रसः, आस्वाद्यमानः काव्ये नाट्ये वा, प्रतिफलति परिणाम इव संयोगसम्पादनस्य काव्यापितरस-सहृदयगतरसयोः । तैलसंषिक्तवर्तिका (दीपादीनाम्) प्रज्वलति संयोगेन ज्वलतृणस्य । ज्वलने तस्मिन्, प्रदहनक्षमता वर्तिकाया ज्वलतृणस्य च उभयोः हेतुर्भवति । ततो ज्वलतृणस्याभ्यन्तरे वर्तमानः अग्निः नो शक्यते निषेधयितुम् । तथैव, काव्यानुशीलनात् अथवा नाट्यावलोकनात्, यो रसानुभवः सञ्जायते सहृदयान्तं, तस्मिन् कवि-विवक्षितो रसः उद्बोधयति सहृदयानां वासनारूपरसम् एवम् रसा-स्वादो भवति, इत्थम्, रसनं संयुक्तप्रतिफलमस्य काव्यरसस्य च सवत्सनसचेतसो रसस्यापि । रसस्य स्वप्रकाशताव्याहरणं वञ्चनम् ।

कारिका (अभिनवस्य प्रभावः उत्कंध्यते)

कारिका

खलु मनसा प्रभावितो धनिकोऽप्यनेन,

न पूणयति बत क्षमतां स्वीकरणे ।

अहो शुप्तपादः ! अहो गुप्तपादः ॥ १३ ॥

विवृतिः

अवलोकटीकायां दशरूपकस्य, धनिकः आपतति सङ्कटे यतोहि सामाजिकः कथ्यते रसाश्रयः एवञ्च स्वीक्रियते इदमपि तेन यत् रसास्वादो वर्तते सम्मिश्रणं काव्यार्थस्य च भावकचित्तस्य च— “काव्यार्थेन विभावादि-संस्पृष्टस्थायात्मकेन भावकचेतसः-सम्भेदे अन्योन्य-संचलनेप्रत्यस्तमित-स्व-पर-विभागे प्रति प्रबलतर स्वानन्दोद्भूतिः स्वादः ।” इति ।

अर्थात् काव्यार्थश्च भावकस्य हृदयं च उभे वर्तते सञ्चालिते अन्योन्यम् एवम्, स्वपरभेदे विलुप्ते, प्रबलतरस्वानन्द आविर्भवति । स्वादोऽयमेव रसास्वादः । एवम्, स्पष्टम् यत् धनिकः अनुभवति यत् रसास्वादः निष्पद्यते यदा सहृदयस्य चित्तस्थो रसः सम्मिलति काव्यविवक्षितरसेन । ‘काव्यार्थः’ इति पदं सूचयति कविना विवक्ष्यमाणं रसमेव परोक्षतः । किन्तु धनिको नो शक्नोति पूणयितुं साहसं यथेष्टं प्रतिग्रहीतुं तस्य काव्यानुभवम्, अर्थात्, स्वीकर्तुं सुव्यक्तम्, यत् सहृदयानां रसास्वादे, काव्यापितरसोऽपि प्रयच्छति मौलिकमनुदानम् ।

कारिका (रसप्रक्रिया प्रपञ्च्यते)

अभिधा उपकरोति ज्ञातुं च वृत्तम्,
खलु तलीयम् उपरिदर्शनीयम् अवश्यम् ॥ १४ ॥
ततः शिल्पमाया वितनुते प्रभावम्,
अलक्ष्यक्रमेण ग्रन्थति सहृदयम् ॥ १५ ॥
व्यापारयति मनसा कलयितुमभीष्टम्,
भावनया तु अर्थं, रसनं तदीयम्,
पञ्जायते सहृदयानां तु चित्ते ॥ १६ ॥

विवृतिः

रसप्रक्रिया प्रारभ्यते अभिधात्मकेन शब्दव्यापारेण । तलीयं स्थूलवृत्तं बोधगोचरी भवति सहृदयानां ये हृदयंगमीकुर्वन्ति बहिरङ्गं वस्तु । ततः परम्, कवेः, सिद्धसारस्वतकवेः शिल्पं प्रारभते वितनितुं प्रसारयितुं तस्य ‘मायाम्’, सूक्ष्मावर्जनशक्तिं यस्याः प्रभाववृत्ते सवासनसचेताः समाश्लिष्यते अबुद्धिपूर्वम् । इदं सर्वं प्रघटते ।

असंलक्ष्यक्रमेण शतपत्रभेदन्यायात् इव । तत्प्रभावेण, सहृदयस्य अन्तर्मनः भवति कार्यशीलं समाकलयितुं कवेः विवक्ष्यमाणमथम् भावनावलेन । वक्तव्यान्तर्निहिते समग्रे अर्थे सति हृदयङ्गम्, तस्यास्वादनं प्रपद्यते सहृदयानां सवासनानाम् अन्तश्चित्ते । विवक्षितः स्थायी, लब्धप्रकर्षः, समुपचितः, तदा आस्वाद्यते सहृदयजनैः, अर्थात्, अनुभूयते प्राञ्जलम्, प्रगाढम् । सैव रसानुभूतिः ।

कारिका

रसानुभूतिः सम्प्लावयति चैतन्यं समग्रम्
वेद्यान्तरसंस्पर्शशून्या प्रत्यक्षा सजीवा ॥ १७ ॥
गमयति भावकं लोकोत्तरतलं तु
यः समासादयति किमपि सत्यं नवीनं च सिद्धम् ॥ १८ ॥

विवृतिः

रसानुभवो नो परिचिनोति किमपि बन्धनम् अथ च सम्प्लावयति सचेतसां सम्पूर्णां चैतन्यसंस्थितिम् । अनुभवोऽयं विच्छिन्नः अन्य-वस्तुना अथ च भवति प्रत्यक्षात्मकः यथोक्तमादौ । सहृदयः अधि-गच्छति प्रतीतेः किमपि तलं, लोकातीतं यत्र सः साक्षात् कुरुते किमपि सत्यं, किमपि तथ्यं जीवनविषयकं यत् गृह्णाति शीलं नावीन्यस्य, अज्ञातपूर्वत्वस्य दैनन्दिनव्यवहारपर्याये । इदं नास्ति यत् सः ववृते पूर्णानभिज्ञः तद् वस्तु समधिकृत, किन्तु तत्प्रतीतिः नो लभ्या तस्मै प्रखरतया, सघनतया, सुविशदतया पूर्वम् । अयमभिप्रायः "नवीनं च सिद्धम्" इति पदद्वयेन कारिकायाम् । उदाहरणतः पठित्वा 'मेघदूतम्', सहृदयाः चमत्कृताः तेषामनुभवने विप्रयोगस्य मर्मं स्पष्टिवेदनायाः, नूतनक्षितिजे जीवने विप्रलब्धप्रेमावेगेन, परन्तु तस्यानुभूतिः, रसत्ववञ्चिता, नोन्मीलयति तस्याः संधानितस्वरूपम्, गृह्णन् नूतनशीलं, नूतनप्रखरताम् ।

कारिका (आनन्दवादः खण्ड्यते)

हासयति भावकं करुणमयप्रसङ्गः, ह्लादयति भावकं
बीभत्सप्रत्यक्षः, इति रूपयति कः साहसप्रसक्तः ॥ १९ ॥
ब्रह्मानन्दकथनं तु गूढीकरोति, चिन्मयतारूपणं तु
अधरीकरोति अनुभवं सहृदयस्य व्यक्तं च नित्यम् ॥ २० ॥

मनोमयकोषेण लग्नो रसोऽस्ति,
 अध्यात्मीकरणं च तस्य अयुक्तमपथ्यम् ॥ २१ ॥
 इति रसो गण्यते खलु सुखदुःखमूले ॥ २२ ॥

विवृतिः

ह्लादमयता रसस्य सम्मानिता आचार्याणां समीपे यथोच्यते पूर्वम् । किन्तु, करुणगर्भप्रसङ्गा हासयन्ति, न तु रोदयन्ति न तु अवसादयन्ति सहृदयान् इति निरूपणं कठिनम् । एवमेव, रसो निरूप्यते ब्रह्मानन्दसविधः, ब्रह्मानन्दसहोदरः अथवा ब्रह्मास्वाद-ब्रह्मचारी आचार्यैः, इति व्याहरणं मोहयति अनुभवं सामान्यसचेत-साम् । इत्यमेव, रसानुभवो वर्तते चिन्मयः यथोच्यते विश्वनाथेन, इति रूपणमपि छलयति सहृदयानां चेतः । काव्यमेवं च काव्यगती यत्र लीला प्रचलति हसनस्य रोदनस्य आशायाः, निराशायाः, सङ्कल्पस्य, विकल्पस्य । तस्मात्, काव्यगतो रसोऽनुगच्छति लोकसंसिद्धं स्वरूपं, स्वभावञ्च । “काव्यसंश्रयः” विश्वनाथस्य, यथोच्यते अन्यत्र, न प्रभवति परिवर्तयितुं कस्यचन भावस्य मौलप्रकृतिम् रसत्वापाद-नेऽपि । “अस्मन्मते तु संवेदनमेव आनन्दघनमास्वाद्यते । तत्र का दुःखाशङ्का” इति कथनं, अभिनवगुप्तः रञ्जयति । काव्यानुभवं अध्यात्मरङ्गेषुः । इदं नो समीचीनम्, ना तर्कपुरस्सरम् यथार्थ-दृष्ट्या । स्पष्टम् यत् अभिनवश्च अन्या तदनुगामिन आचार्याः चापि प्रतिबध्नन्ति तेषां मनीषाम् ‘आनन्दवादन’, प्रणूदिताः दार्शनिक-प्रतिपत्तिभिः । मन्यामहे अध्यात्मीकरणमिदम् अस्पृहणीयम्, अयौक्ति-कमपि । अतो रसः माननीयः सुखदुःखात्मकः ।

कारिका (व्यञ्जना-महत्त्वम् अपनोयते)

भावना भोजकत्वं प्रमातुः क्षमत्वम्,
 जागरितं विभावादिभिश्च तु नित्यम् ॥ २३ ॥
 व्यञ्जना गुण्यते क्वापि अस्यां क्रियायाम्,
 खलु चेतो वर्तते क्रियाशीलं च सततम् ॥ २४ ॥

विवृतिः

पूर्वमुक्तं यत् रसप्रक्रियायाम्, प्रमातुः मनस्तत्त्वमेव महीयते । अभिधया प्रथमतरं व्यापारवत्या, शब्दस्य शक्तिः समाप्यते । ततः

परम्, प्रमातृ-चेत एव भवति व्यापारवत् । भावना मानसव्यापारः, तथैव रसनाऽपि मानसव्यापारः । 'भोजकत्वं' भट्टनायकस्य रसनैव । भावना च रसना च उभे प्रमातुः चैतन्यविषयिण्यौ, मनसः अन्तर्जात-शक्ती । ये व्यापारवत्यौ भवतः रसस्य उद्बोधने स्वस्वरीत्या, स्वस्व-तले तु विभावादीनां प्रभावेण हि । व्यञ्जना नो विदधाति किमपि उल्लिखितं कार्यमत्र । यत्तु कथ्यते इयं 'यत् दुष्यन्तो रतिमान् शकुन्तला-याम्' इति प्रतीतिः व्यञ्जनायाः कर्तृता, तन्नो युक्तियुक्तम् । सहृदयस्य अन्तश्चित्तमेव गृह्णाति अभिप्रेतार्थं यदा तत आकलयति घटनानि; व्यञ्जना नो अभिलिखति तस्या उपस्थितिमत्रप्रसङ्गे । शास्त्रीयाणि समाधानानि अनपेक्षितानि रसास्वादविषये । व्यञ्जना, चेत् सा कार्यशीला कथमपि, वर्तते विरोहिता, अन्तर्हिता नेपथ्ये हि ।

कारिका (साधारणीकरणं परिमीयते)

नो विद्यते सम्बन्धो विशेषस्तु ।
 सर्वत्र सततं यथा निरूप्यते वै ॥ २५ ॥
 व्यक्तिः वर्तते सहृदयानां ध्याने ।
 अभेदापादनेऽपि, जानन्ति विज्ञाः ॥ २६ ॥
 साधारण्यं भुज्यते खलु स्थायिनैव ।
 ननु प्रमाताऽपि भजते एनां गतिं च ॥ २७ ॥
 सहृदयाः प्रमाणं रसास्वादाने तु ।
 न मम्मटो न नाथो न वै गुप्तपादः ॥ २८ ॥

विवृतिः

साधारणीकरणं महीयते रसप्रकरणे परम्परया । इदमुच्यते यत् विभावादिम्बम्पूर्णसामग्री काव्यापिता भजते साधारणीकरणम्, अर्थात्, ससन्धविशेषव्यवच्छेदः प्रघटते व्यापके तले भावकत्व-व्यापारेण । अननुरोधिनो वयं स्मः अत्रविषये आचार्याणाम् । प्रदर्शितमन्यत्रा-स्माभिः यत् साधारणीकरणं नो प्रपद्यते सर्वत्र, सर्वदेव । चेत् कविः सिद्धसरस्वतीकः, तस्य कारयित्री प्रतिभा सुनिपुणा, अभ्यासलालिता, तर्हि तस्य पात्राणि नो व्यजेयुः तेषां वैशिष्ट्यम् । आलम्बनानां साधारणीकरणं, ततः, नोपपद्यते एवञ्च "व्यक्तिः" वर्तते सततं भावकानां मनस्पटले, कः समर्थः तर्कयितुं सत्यनिष्ठया यत् शकुन्तला

विजहाति तस्याः 'व्यक्तितां' सघनशृङ्गारसन्दर्भेऽपि ? पुनश्च कः तर्कयति यत् सावर्तते नो प्रेयसी दुष्यन्तस्य गहनरसास्वादनकालेऽपि ? प्रतीतिः यत् सा सिध्यति नो "अगम्या" सहृदयान्तं कृते, यथा तर्कयते पण्डितराजेन. प्रतिफलति न तु तस्याः साधारणीभवनेन, प्रत्युत मानवस्वभावस्य आक्रमणप्रवणत्वेन सौन्दर्य-सम्पत्तिः क्वापि नयनगोचरोभूतायाम् ।

अभेदः, तादात्म्यं निरूप्यते विश्वनाथेन प्रमातुः समम् रस-काले—“प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।” इति । तादात्म्यं प्रतिपद्यते सत्यम् कस्मिंश्चित् सन्दर्भे, यद्यपि नो अनिवार्यतया । किन्तु तत्रापि “व्यक्तिः” वर्ततेऽसाधारणीकृता । समुद्रलङ्घनादिवर्णन-प्रसङ्गे, हनुमान् रक्षति तस्य व्यक्तीताम् । नागानन्दनाटके, जीमूत-वाहनस्य साधारणीकृतिः निरर्थका । कुमारसम्भवे, अष्टमसर्गे निबद्धे उमाशिवसम्भोगे, कः प्रभवति निरूपयितुं यत् दम्पती निहतः तयोः व्यक्तीताम् ? एवमेव, “सिद्धरस-” काव्ये महाभारते वर्णितानि पात्राणि सर्वाणि अभिरक्षन्ति तेषां वैशिष्ट्यम् । अलम् उद्धरणेन अधिको-दाहरणानाम् । काचित् दार्शनिकावाध्यता प्रणुदन्ति स्म प्राचीनात्, कतिपयार्वाचीनानपि, प्रतिपादयितुं सिद्धान्तं साधारणीकरणस्य ।

अस्मन्मते तु, साधारणीकरणं प्रपद्यते स्थायिभावस्यैव यतोहि भावा एते सर्वे भजन्ते सामान्यत्वम् । तस्मात् कः रणादेव सहृदया वासनोपेताः स्थापयन्ति हृदयसंवादं पृथक्-मृथक् काव्यार्पित-भाव-तत्त्वेन । तस्मादेव, प्रमातारोऽपि भजन्ते साधारण्यं, न तु भूतदृष्ट्या प्रत्युत अन्तःकरणेन, हृदयवृत्तिसंश्लेषणेन ।

अतएव, रसास्वादविषये वयं सहृदया एव प्रमाणम्, न तु अभिनवमम्मटाद्याचार्याः ।

२० लक्ष्मणपुरी कालोनी
फैजाबाद

मीमांसकाभिमत-शब्दार्थ-सम्बन्धविवेचनम्

एन. आर. श्रीनिवासन्

शब्दार्थसम्बन्धविषये दार्शनिकानां परस्परं मतभेदो दृश्यते । तत्र नैयायिकाः -शब्दोऽनित्यः क्षणद्वयावस्थायी, अर्थोऽपि घटपटादिरनित्यः, शब्दश्चाकाशगुणः, अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छैव शब्दार्थसम्बन्ध इति प्रतिपादयन्ति ।

मीमांसकास्तु वर्णात्मकशब्दो नित्यः, स च द्रव्यं विभुश्च आकृतिरेव पदार्थः, सा च नित्या । अतस्तयोः सम्बन्धोऽपि नित्य इत्याचक्षते ।

शब्दः अर्थस्य प्रत्यायकः, अर्थश्च प्रत्याय्य इत्यनयो प्रत्यय्य-प्रत्यायकभावलक्षणः संबन्धः । अयं च सम्बन्धान्तरनैरपेक्षेण स्वभावतः एवास्ति ।

ननु यदि सम्बन्धः स्वाभाविकः प्रथमश्रवणे शब्दः कुतो नार्थं प्रत्याययति ? तस्मात् शब्दः नेन्द्रियवत् स्वरूपेण प्रत्यायकः । किन्तु अस्य शब्दस्यायमर्थ इति पुरुषेण कथिते सति प्रत्यायको भवति । अतः नूनमस्य पुरुषकृतं प्रत्यायकतमिति पौरुषेय एव सम्बन्ध इति चेदत्तभिधीयते । न ह्यस्य शब्दस्य अयमर्थ इति पुरुषेण सम्बन्ध क्रियते । अपि तु प्रसिद्ध एव सम्बन्धः कथ्यते । यतो हि कश्चित् कस्मैचित् गोशब्दस्याश्वं गवयं वा अर्थमाह तमन्ये बहवः निवारयन्ति, नायमस्यार्थः सास्नादिमानस्यार्थ इति । संबन्धकरणपक्षे एतच्च निवारणं नोपपद्यते । देवदत्तादिवत् येनैव संबन्धः क्रियते स एवार्थ इत्यापद्येत । तस्मात् अस्य शब्दस्यायमर्थ इति वदन्तोऽपि नवीनाः तत्सम्बन्धकर्तृत्वेन न शङ्कनीयाः ।

अथ शब्दस्य प्रत्यायकत्वं स्वाभाविकं तदा अव्युत्पन्नानामपि प्रथमश्रवणे प्रतीतिस्स्यादित्यापत्तिः न युक्ता । अर्थप्रतीतिं जनयतः शब्दस्य संज्ञात्वावधारणमपि निमित्तम् । यथा नेत्रस्यालोकः । अतः यः युष्मान्तरेभ्यः अयं शब्दः अस्य संज्ञेति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्यायकः नान्यस्येति स नियमः सिद्धयति ।

अथ संबन्धः क्रियतः इति पक्षे क्रियमाणः सम्बन्धः प्रत्युच्चारणं वा क्रियते प्रतिपुरुषं वा वर्णादौ सकृदीश्वरेण क्रियते । प्रत्युच्चारणमपि प्राक्तन एव क्रियते नवीनो वा । नवीनस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायन-सामर्थ्यं नोपपद्यते । एकस्य वस्तुन एकदैवोत्पत्तिः नासकृत् इत्यनु-भवात् । प्रतिपुरुषं क्रियत इति पक्षे प्रतिव्यक्तिसम्बन्धः भिन्नो वाऽभिन्नो वा । यदि भिन्नः तदा गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः, अश्वशब्दस्य केसरादिमानर्थ इति प्रतिनियतैकार्यप्रत्यायनं सर्वेषां कथं घटते । अभेदपक्षे पूर्ववदेव कृतस्य करणं न युज्यत इत्यनुपपत्तिः । सर्गादौ सकृदीश्वरेण क्रियत इति पक्षोप्यमुक्तः । शब्दाथैव्यवहाररहितः कश्चित्कालः न संभवति । तस्मात् नित्यस्यैव सम्बन्धस्य पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः व्युत्पत्तिमात्रमाधीयत इति अभ्युपेत्यम् । इत्थं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते— वृद्धानां हि स्वार्थे व्यवहरमाणानामुपशृण्वन्तो बालाः तत्तच्चब्दा-तत्तदर्थं अवगच्छन्ति । ते च वृद्धा यदा बाला आसन् तदा अन्येभ्यः तथैव प्रतिपन्नवन्तः, तेऽपि अन्येभ्यः इति अतो नास्त्यादिः संसारस्य । अपि च अस्मान्पदादयमर्थो बोद्धव्यः, इदं पदं एतदर्थबोधकं भवतु इति वा इच्छैव सम्बन्धत्वेन उच्यते । तस्या आत्मवृत्तितगा यदपदार्थ-वृत्तित्वाभावात् तन्सम्बन्धत्वं न रमणीयम् ।

अथ यावत् शब्दार्थयोः नित्यत्वं न प्रतितिष्ठति तावत् तयोः सम्बन्धस्यापि नित्यत्वं न सिद्धयेदिति अधुना शब्दस्य नित्यत्वं साध्यते । शब्दः नित्यः विभुश्च । सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णात्मकः शब्दः नित्यः । अनित्यत्वे ये हेतवः उपन्यस्ताः तानुपपाद्य निरसिष्यन्ते ।

शब्दः कार्यः प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानत्वात्, उच्चारणात् कतिपय क्षणानन्तरं शब्दस्यानुपलभ्यमानत्वात्, शब्दं कुरु मा कार्षीरिति करोति शब्दव्यवहारात् नित्यैकस्य नानादेशेषु युगपदुपलब्धेरनु-पन्नत्वात् शब्दान्तरविकार्यत्वात्, कारणवृद्ध्या वर्धमानत्वात् च । एते सर्वेऽपि हेतवः अप्रयोजकाः सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वे सिद्धे, शब्दस्य भिव्यक्तिरेव भवति, नोत्पत्तिरिति । अतश्च व्यंग्येऽपि प्रयत्नानन्तरमुपलम्भसम्भवात् प्रथमहेतुरनैकान्तिकः । अभिव्यञ्जकस्य पवनसंयोगादेः क्षणिकत्वेन उच्चारणादूर्ध्वं न चिरं शब्द उपलभ्यते । अतो द्वितीयो हेतुरन्यथासिद्धः । शब्दं कुरु मा

कार्पीरिति व्यवहारस्यापि गोमयानि कुरु, काष्ठानि कुरु इतिवत् प्रयोगाभिप्तायतेन अनैकान्तिकलम् । एकस्य विभोः शब्दस्य मानादेशेषु युगपद्वपुः सूर्य इव सेतस्यति । विकार्यत्वरूपतृतीयो हेतुरसिद्धः । दध्यन्नेत्यत्र संहितायामपि परे प्रयुज्यमानः यकारः इकाराद्भिन्न एव । न त्रिकार एव दधिभूतं क्षीरमिव यकारो भवति । केवलं स्थानसादृश्य-मात्रेण इकारविकारत्वं यकारस्य नोचितम् । नयनोत्पलपल्वलयोर-प्रकृतिविकारयोऽपि सादृश्यदर्शनात् । कारणवृद्धिरपि नास्ति । बलवता-प्युच्चार्यमाणानि बहुभिश्च, तावन्त्येवाक्षराणि, न त्वधिकानि । केवलं ध्वनयः तत्र प्रवृद्धाः तथोपन्तभ्यन्ते न वर्णाः । अतः इत्यमनित्यत्वहेतू नामप्रयोजकत्वप्रतिपदिनात् शब्दस्य नित्यत्वं अप्रतिहतं सिद्धयति ।

अथार्थस्यानित्यत्वमाक्षिप्य आकृतिरेव शब्दार्थः । स च नित्य इति निरूप्यते—

गामानय, पशुमालभेत, ब्रीहीनवहन्तीत्येवमादयः यावन्तः प्रयोग-विधयः प्रतिषेधा वा ते सर्वे विनाशिमूर्तद्रव्यगोचराः व्यक्तावेव संभवन्ति, नाकृतौ । आकृतेः नित्यत्वादमूर्तत्वाच्च आनेतुं, आलब्धुं, अवहन्तुं वा न शक्यते इत्यनर्थकमेव तद्विधानं प्रतिषेधश्च स्यादतः व्यक्तिरेव शब्दार्थः । एवं गौः शुक्लः इति सामानाधिकरण्यं च व्यक्तिपरत्वे एकार्थवृत्तित्वादुपपद्येत । आकृतिपक्षे तु जातिगुणमात्रवृत्तित्वादर्थ-भेदसिद्ध्या सामानाधिकरण्यं दुर्लभं स्यात् एवं वृक्षो वृक्षाभ्यामित्यत्र प्रत्ययाभिहितानि लिङ्गसंख्याकारकाणि व्यन्क्त्यैव संध्यन्ते । जातेर-लिङ्गत्वादसंख्यत्वादभूर्तत्वाच्च । अतः व्यक्तिरेव शब्दार्थः । व्यक्तेर-नित्यतया तत्संबन्धस्याप्यनित्यत्वमकामेन सिद्धयति ।

अत्राभिधीयतेः—व्यक्तेरनन्तत्वेन अनन्तासु व्यक्तिषु शक्तिः कल्पो-नीयेति शक्तिरानन्त्यम् । अपि च गोशब्दोच्चारणात् गोव्यक्तिः प्रतीय-मानाऽपि नाश्वादिव्यक्तिभ्यः व्यावृत्ततया प्रतीता स्यात् । न ह्यसाधारणमाकारमन्तरेण द्रव्यं द्रव्यान्तरव्यवच्छिन्नं प्रतीयते ततश्च गौरित्युक्ते (सर्वत्र) अश्वादिष्वपि अविशिष्टा प्रतीतिः स्यत् । गौरिति पदात् श्वेतगवि यदि शक्तिग्रहः तदा गवान्तरे शक्तिग्रहासम्भवात् गोपदेन वर्णान्तरविशिष्टयोः प्रतीतिर्न स्यादिति व्यभिचारापत्तिः ।

अथैतत्परिहाराय जातिमुपलक्षणमुपादाय गोशब्दः तज्जातीय-
 रूपेण व्यक्तिमभिधत्ते इत्युच्यते, तर्हि प्रथमं जातिरभिधातव्या न
 ह्यनभिधाय जातिं तज्जातीयत्वेन रूपेण व्यक्तिरभिधातुं शक्यते ।
 ततश्च जात्यभिधानावश्यभावे सति तत एव तदविनाभूतव्यक्तिप्रति-
 पत्तिसिद्धेः न व्यक्तौ शक्तिः कल्पनीया । जातिरपि व्यक्तेरर्थान्तरभूतं न
 किञ्चित् तत्त्वम् । अपि तु सर्वं वस्तु व्यावृत्त्य तु वृत्तिरूपतया एकमेव
 द्व्यात्मकं बुद्ध्या गृह्यते । तत्र सामान्यात्मना वस्तुशब्दात् जातिः
 अनुगतरूपत्वेन गृह्यते । इत्थं च सर्वस्यापि वस्तुनः आत्मकत्वेन जाति-
 व्यक्त्यो भेदाभेदाङ्गीकारात् लिंगसंख्याकारकसंबन्धः सामानाधिकरण्यं
 चोपपद्यत इति नानुपपत्तिः । जातिव्यक्त्योर्भेद एवेति तत्पक्षेऽपि
 पशुमालभेत, अरुणया क्रीणातीत्यादौ जातिगुणमूर्तयोरपि द्रवपरिच्छेद-
 द्वारा मुख्यमेव करणत्वमुपपद्यते । अधिकरणसंप्रदानरूपकारकाणां पुनः
 व्यक्तौ लक्षणामाश्रित्यैवान्वयः सामर्थ्यनीयः । इत्थं च जातिमन्तरा
 व्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहासंभवात् जातिविशिष्टव्यक्तौ शुद्धव्यक्तौ वा
 शक्त्यङ्गीकारे शक्त्यानन्त्यादिदोषप्रसङ्गाच्च आकृतावेव शक्तिः स्वीकर्त-
 व्येति तस्याः नित्यत्वादर्थस्यपि नित्यत्वं सिद्धयति । इत्थं च शब्दार्थयोः
 संबन्धिनोर्द्वयोर्नित्यत्वात् तत्संबन्धस्यापि नित्यत्वं सुस्थिरमेव ।

मीमांसा धर्मशास्त्र विभाग

सं० वि० ध० वि० सं०

का० हि० वि० वि०

वाराणसी

विशशताब्द्याः संस्कृतसाहित्ये चित्रितं भारतम्

डॉ० कैलाश नाथ द्विवेदी, डी० लिट्०

विशशताब्द्याः संस्कृतसाहित्यस्य महाकाव्य-गीतिकाव्य-गद्यकाव्य-
(उपन्यास) नाट्यसाहित्य-चम्पूकाव्यादिषु सर्वासु विधासु व्यापकरूपेण
भास्वरं भारतं चित्रितमस्ति । सामान्यतः साम्प्रतिक-संस्कृतरचनासु
अन्तर्बाह्यरूपयोश्चित्रितस्य भारतस्य चित्रमत्यन्तं हृदयावर्जकमस्ति ।
अखण्डभारतभूमेर्बाह्यस्वरूपस्य विम्बग्राहिचित्रणं संस्कृतरचनाकारैः
साधु कृतमस्ति स्वविविधविधामयकृतिषु ।

‘शिवराज्योदयमहाकाव्यकारः श्रीधरभास्करवर्णेकरो भारतस्य
बाह्यस्वरूपगतचित्रणं चमत्कारिरूपं कृत्वा स्वराष्ट्रस्य वैशिष्ट्यमपि
चित्रयति व्यापकतया । यथा—

किरीटः सद्रत्नप्रभव इति गीतो नगपतिः ।

समुद्रोऽयं रत्नाकर इति यतो वल्गुवलयः ॥

अजस्रं सम्पन्ना पुरुषमहिला रत्नमिव,

अहो राजत्येषा भुवनतलरत्नं भरतभूः ॥

(विवेका० ७।६)

अपि च—

अयोध्या शत्रूणां त्वमसि मधुरा पावनहृदा,

खलानां वा माया जननि खलु काशी सुतपसाम् ।

अवन्ती चार्तानामपि विधृतकाञ्ची विमनसां,

विमुक्ते द्वारावत्यपि दिविसदां त्वं ननु पुरी ॥

(विवेका० ७।१८)

डॉ० वर्णेकरः स्वशिवराज्योदये महाकाव्ये महाराष्ट्रान्तर्गत-
सह्याद्रेः पश्चिमस्यां रत्नाकररमणीयतायाः सुन्दरं चित्रणं कृत्वा राष्ट्र-
गौरवमपि सम्यग्रूपेण चित्रयति ।

१. द्रष्टव्यम्—Modern Sanskrit Writings—Dr. V. Raghavan
Vol. I & II Madras. I ed.

‘भाति मे भारतमिति रचनायां—डॉ० रमाकान्तशुक्लो भारतस्य
अन्तर्बाह्यस्वरूपं शोभनं प्रकरोत्येवमत्र—

“जाह्नवी चन्द्रभागाजलैः पावितं, भानुजानर्मदा-वीचिभिलालितम् ।
तुङ्गभद्राविपाशादिभिर्भावितं, भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
गोखले-बालगंगाधराराधितं, श्रीशिवाजी-तुकाराम-सम्बोधितम् ।
यज्महाराष्ट्रकं सह्यशृङ्गोच्छ्रितं भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥”

जानकीजीवनं वामनावतरणमिति महाकाव्यकारो डॉ० राजेन्द्र
मिश्रः स्वकीयमृगाङ्कदूते भव्यभारतमेवं चित्रयति चित्राकर्षकरूपं—

“गन्तव्या ते जलधिरसनाऽऽवेष्टिता भारतीभूः,
आदौ यत्र प्रसभमुदिता संस्कृतिर्विश्ववारा ।
तत्राप्याप्या तरणि तनया - जाह्नवीसंगभूमिः,
सृष्ट्यै यत्र द्रुहिण उषसि क्लेशितात्मा ततापः ॥”

न केवलं भारतमन्तःरूपेणापितु बाह्यरूपेण चित्रयति डॉ० चन्द्र-
भानुरेवम्—

‘हिमगिरिरस्य किरीटो मौलैररुणकिरणमणिमाली,
करकल्लोलैर्जलधिविलसति पदान्तप्रक्षाली ।
सरितो वक्षसि हारा विन्ध्यो भाति मेखलामानम्,
पल्लवलसिता निविडवनाली रुचिरं नवपरिधानम् ।
आस्तां कविकुलमस्य मनोरमरूपवर्णने लीनम्,
भारतवर्षं राष्ट्रं जीव्याच्चिरकालं स्वाधीनम् ॥

(मंगल्या, १९८८, पृ० ५)

स्वराष्ट्रभारतस्य बाह्यस्वरूपनिर्धारणे संस्कृतरचनाकारैरस्य
उत्तुंगशृङ्गमयवनाच्छन्नपर्वताः, विशालसलिलराशि तीव्रप्रवाहिताः
नद्यः, वैभवसम्पन्ना विविधभूप्रदेशाचपि चित्रिताः । पशुपालनकृषि-
वाणिज्यादिकक्षेत्रेषु राष्ट्रस्याधिक स्रोतस्वरूपिण्यो नर्मदादिनद्यः
संस्कृतकविभिः सुचित्रिताः सन्ति । यथा—श्रीरेवाभद्रपीठकाव्ये
सनातनकवी रेवाप्रसादद्विवेदी रेवामेवं चित्रयति—

१. ‘भाति मे भारतम्’ तदा अर्वाचीन संस्कृतपरिचयः (प्रथम खण्डः) नयी
दिल्ली, १९८२ ई०, पृ० ६६

२. पारिजातम् (मासिक), कानपुरम् ६।२ अंकः सं० २०४४ वि०, पृ. ८९

विंशशताब्द्याः संस्कृतसाहित्ये चित्रितं भारतम्

४७

“त्वत्तीरे हलिनोऽपि सन्ति विमला धर्मप्रिया भारते ।”

“वाणिज्यं करवाणि चेत् तव दृशोः पात्रीभवन्नप्यहं.....

त्वां कामधेनुं वृणे” ॥

विंशशताब्द्याः संस्कृतरूपकेष्वपि भारतस्य भव्यं चित्रणं वर्तते । यथाऽऽस्मदीये ‘वसुमित्रविजये’ विशालभारतभारती एवं चित्रिता विस्तारमयी—

“आसिन्धुशैलेन्द्रसुशोभिते हे, भागीरथीनीरतरंगिते हे ।

काशीपुरपुष्पपुरैश्च रम्यां त्वां भारती भक्तिप्रदां भजामि ॥ ३ ॥

राष्ट्रस्य सर्वसमाजे यौतुकपिशाचपीडिताः परमार्तयुवत्योऽपि चित्रिता रूपकारैः । श्रीकृष्णलालः कुप्रथामिमां व्यंग्येन चित्रयति आश्चर्यमिति नाम्नि रूपके—

“किं भवान् जानाति कियद् यौतुकमिष्यते वरपक्षीयैः ?”

किं कन्ये अविवाहिते स्थास्यतः ?” (चमत्कारः, दिल्ली प्रथम

सं० पृ० ६३)

भारते सर्वत्रातंकवादस्य हिंसायाश्च^३ ताण्डवं चिन्ताजनकमेवाऽस्ति । समाजे सर्वत्र हिंसामूले तु मानवतानाशक-विनाशकार्यस्त्र-शस्त्राणामुत्पादनं, यौतुकभिक्षाटनं मूल्यवृद्धिः, पदार्थसम्मिश्रणं राष्ट्रनेतृणां चारित्रिकमवमूल्यनं, जातिवाद आदिवैषम्याणां सुन्दरं चित्रणं संस्कृतसाहित्ये संलक्ष्यते । यथा —

“वमविषाक्तविस्फोटकद्रव्यैः । अणुशक्त्याविष्करणैर्नव्यैः ।

प्रलयंकरमभवद् विज्ञानम् । मानवते कुरु नवमभियानम् ॥

(गीतकन्दलिका पृ० १३)

प्रभूता मूल्यसंवृद्धिर्नभश्चुम्बति महार्घत्वम् ।

दिनेर्लघुकैश्चिदल्पं वेतनं मे याति शून्यत्वम् ॥ (गीतकन्दलिका पृ. ३३)

१. श्रीरेवाभद्रपीठकाव्यम्, १०२, ११२, (सागरिका २५।३ अंके प्रकाशितम्) वाराणसी १९८७ ।

२. वसुमित्रविजयम् (यज्ञाश्वरक्षणम्), १९८८, ई० पृ० १९ (द्रष्टव्यं पारिजातम् ६।६ अंक) ।

३. अस्मदीये ‘यज्ञाश्वरक्षणे’ हिंसा प्रचण्डा जनप्राणहन्त्री...प्रभृति पद्यानि द्रष्टव्यानि पारिजातम् ६।६ पृ० २१ ।

चिन्ताकुलो परमानन्दशास्त्री भारतस्य मिश्रणसंस्कृति चित्रयति
 क्रीडति मुक्तं मिश्रसंस्कृतिर्हालाहलायते माधुर्यम्,
 शुद्धं क्वापि पदं न पदार्थः प्रतिदृष्टं दृष्टं चातुर्यम् ।
 नगरे नगरे ग्रामे ग्रामे मिश्रितपण्यानां प्राचुर्यम्,
 शुद्धं क्वापि पदं न पदार्थः प्रतिहृष्टं दृष्टं चातुर्यम् ॥

(दूर्ग, १४ तमोऽङ्क १९८९ पृ० ३०)

महाकविः सुधाकरः भारते भ्रष्टराजनेतृणां शोचनीयं चरितमेवं
 चित्रयति—

नेतारश्चेदपधनधियो निष्क्रियोत्कोचजीवा
 मिष्टावाचः कपटपटवो वञ्चकाः सञ्चिताशाः ।
 नाशाय स्युः स्वभूवि सुलभाः पेशला श्वेतवेषैः,
 निःसिद्धान्ताः कथय न कथन्नङ्क्षयति त्वेष देशः ॥

(देवदूते ६९)

अपि च—

दण्डादण्डि प्रचलतु सदा वोऽस्तु वा वाग्विलासः,
 केशाकेशि प्रशमयतु वा युष्मदीयं विवादम् ।
 हे नेतारः कुरुत सकलं रोचते यद् भवदभ्यः,
 स्वातन्त्र्यं मे निधिरिदमिति प्रार्थये रक्षितुं वः ॥

(मंगल्या, डा० चन्द्रभानु पृ० ४३)

साम्प्रतं भारते सविकारो गुरुशिष्य-सम्बन्धः, दूषिता शिक्षापद्धति
 विकृता परीक्षाप्रणाली छात्रानुशासनहीनताऽपि सुचित्रिता संस्कृत-
 साहित्यकारैः । यथास्मदीये गुरुमाहात्म्यशतके एवं चित्रिता
 वर्तमानविकृतशिक्षा प्रणाली—

शिक्षकरूपे गुरवः साम्प्रतन्तु सन्ति वेतनभोगिनः ।
 दासवृत्त्या समाजे, लभन्ते मानं न तादृशम् ॥
 शिष्यैः परीक्षायान्तु प्रयुज्यन्तेऽनुचितसाधनानि ।
 शिक्षकाः सापमानञ्च सहन्ते प्रताडनां तेषाम् ॥
 शिक्षणसंस्था अधिकाः, प्रायः कुप्रबन्धकास्तासु सन्ति ।
 वहवोऽध्यापकास्तत्र, शोष्यन्ते सर्वदा बहुधा ॥

(गुरुमाहात्म्यशतकम् ९८-१०० डा० कै० ना० द्विवेदिन कानपुर
 १९८९९)

भारते भयंकरी यौतुकप्रथा चित्रितास्ति—संस्कृतरचनाकारैः
स्वकीयकथाकृतिषु रूपकेषु काव्येषु च यथार्थं पृष्ठभूमौ ।

युवाकवी राधावल्लभस्त्रिपाठी स्वकीये गद्यगीते अनुशारदा विवाह-
मिति रचनायां यौतुकीं कुप्रथां मार्मिकरूपेण प्रस्तौति । डॉ० चन्द्रभानु-
श्चित्रयति स्वकीयवधूरमूल्यारचनायामेवम्—

हे नवयुवक जननि ! तव पुत्रो बाहुबलं नाश्रयते,
वधूरमूल्यां बुद्ध्वा भवती सुतमूल्यं कामयते ।
सम्प्रति सुतसम्बन्धेऽन्विष्यति भवती यौतुकमात्रम्,
प्रतिगेहं गत्वा सम्पश्यति ललितं कन्यागात्रम् ॥
हे नवयुवक ! शृणोतु किमर्थं बाहुबलं नाश्रयते ।

कन्यायुवतिरमूल्या ।

भारते वर्तमानधार्मिकसामाजिकार्थिकराजनीतिकवैज्ञानिकादिविविध
स्थितीनामपि चित्ताकर्षकं चित्रणं संस्कृतसाहित्यकारैः कृतमस्ति ।
महर्षिकल्पः स्वर्गीयः पं० मुंशीराम शर्मा 'सोमः' चित्रयति भारतमेवम्—

अर्थलोभेन नेतारः प्रभुत्वपदलोलुपाः ।

संस्कृतेः सभ्यतायाश्च नाशका - देशघातकाः ।

सदाचारं हि गर्हन्ति देशस्तेषां हिताय वै ।

न ते देशाय जीवन्ति जीवन्ति स्वार्थसिद्धये ॥

हरतालरताश्छात्राः प्राध्यापकाश्च कर्मणि ।

विरताः स्वस्वकर्तव्यात् श्रमाच्च श्रमजीविनः ॥

मुस्लिमैः खण्डितो देशः पूर्वमेवांगलनीतिभिः ।

अधुनाऽपि ते समालम्नाः पुनश्च देशखण्डने ॥

शिष्याः पार्थक्यभावेन पञ्चनदे प्रचोदिताः ।

ख्रिस्तानाश्च विभजन्ति पूर्वाञ्चलं स्वदेशतः ॥

पारिजातम् ६।१ स्वाधीनता दिवसविशेषाङ्कः, पृ० ३९

वर्तमानवैज्ञानिकविष्कारेसु टी० वी० प्रभृतिउपादानैः भृशं
प्रभाविताः युवकयुवत्यः स्वकर्तव्यविमुखा एव दरीदृश्यन्ते प्रायः
समाजे गेहेगेहे भारते टी० वी०-वञ्चितवल्लभां नवोढां चित्रयन्
श्री रामदेवशास्त्री यथार्थमेव कथयति—

१. द्वार नवोदिता निशेषाङ्कः । १८ तमोऽङ्कः, अगस्त, १९९० भोपालम्

(म० प्र० संस्कृत श्रकादमी प्रकाशनं)

२. मंगल्या, प्रयागं १९८९, पृ० ३२ ।

इह जपति नवोढा तल्पगा कान्तसङ्गम्,
 प्रणयमुखसखीयं शर्वरी यातयामाः ।
 कितव इव च धारावाहिके दत्तदृष्टिः,
 क्षिपति मयि न दृष्टिं टी० वी० मुग्धो मिलिन्दः ॥
 केनेयं कुटिलत्वेन कृष्णवदनेनाविष्कृता चण्डिका
 गेहे या गृहिणी जनस्य कुरुते चेतो ज्वरं कुट्टिनी ।
 मिथ्यानर्तनं हास्यलास्यचरितैः सम्मोह्यन्ती जनान्,
 कान्तानां कुटिला करोति कदनं शस्त्रैरलक्ष्यैर्यतः ॥

(पारिजातम्, ६।२ पृ० २२, २३)

भारते नारीणां दलितदशाऽपि सुचित्रिता संस्कृतसाहित्ये ।
 कवयित्री डॉ० दीक्षित-पुष्पा समासोक्त्या नारीजीवनस्य
 विडम्बनामेवं चित्रयति—

भूतले परिमृदितलतिका यः स्वयंसमुपस्करोति ।
 स द्रुमोऽपि सद्यहृदयं निर्दयं शूलाकरोति ॥
 “किं करोमि”, दूर्वा, १५ तमोऽङ्कः १९८९, पृ० १९

एवं युवाकथाकारः केशवचन्द्रदाशः ‘पावकः’ इति नाम्नां
 कथायां विषण्णां वृन्दां चित्रिकृत्य नारीणां दुःखस्थामेव समाजे रेखाङ्क-
 यति (द्रष्टव्या—दूर्वा १४ अंकः पृ० ५१-५२)

विशशताब्द्याः संस्कृतसाहित्ये भारतस्य राष्ट्रीयैकता, सांस्कृतिकी
 चेतना च क्षेत्रजाति-धर्मसम्प्रदायभाषावेशभूषागतवैषम्यमुपेक्ष्य एक-
 तायाः व्यापकपृष्ठभूमौ विश्वबन्धुत्वं प्रति प्रेरयतः । ‘विस्मृतभेदाः
 सन्तः’ शीर्षकरचनायां श्री जि० महाबलेश्वर भट्टः चित्रयति भारतस्य
 सांस्कृतिकीमेकतामेव (गीतसंस्कृतम् पृ० ४ वाराणसी प्र० स.) ।

श्री शिवाजी-महारानीलक्ष्मीबाई-गान्धि-तिलक-नेहरू-सुभाष-माल-
 वीय-राजेन्द्रप्रसादप्रभृतिराष्ट्रीय-महापुरुषाणां पौरुषमयोदात्तजीवनं
 चित्रिकृत्य महाकाव्यगीतिकाव्यनाटक-चम्पूमयग्रन्थेषु संस्कृतसाहित्य-
 काराः सामयिक-भारतस्य सार्वभौमं यथार्थमेव चित्रणं कृतवन्तः ।

किम्बहुना, विशशताब्द्याः संस्कृत-साहित्ये भारतं भास्वरं भव्य
 भक्तिभावजनकमेव चित्रितं सुकृतिभिः सत्कविभिः यस्य कदापि
 जरामरणभयं न विद्यते जनमानसे ।

प्राचार्यः, मथुराप्रसाद-महाविद्यालयः,

कोंच (जालौन) उ० प्र०

अथ किं खलु स्वान्त्र्यं नाम

श्रीवाङ्मय शास्त्री

स्वान्त्र्यः कर्त्ता १-४-५४ इति पाणिनिसूत्रेण स्वान्त्र्यस्य, अर्थात् स्वातन्त्र्यवतः पदार्थस्य कर्त्तृसंज्ञा विधीयते, तत्र जिज्ञास्यं किं खलु स्वान्त्र्यं नाम ।

न तावद् इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वं, काष्ठं पचति, स्थाली पचति, रथौ गच्छति इत्यत्र काष्ठ-स्थाली-रथेषु ज्वलनानुकूलव्यापारस्य, समावेशनानुकूलव्यापारस्य संयोगानुकूलव्यापारस्य च चैतन्यव्यापारप्रयोज्यत्वैर्न तेषां कर्तृत्वानापत्तेः । अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य कृत्याश्रयत्वस्य वा तत्त्वं दूरापास्तम् । अचेतनेषु तदसंभवात् ।

नापि व्यापाराश्रयत्वं तत् । स्ववृत्तिव्यापाराव्यवहितौत्तरफलनिष्पादकत्वे सति करणत्वशक्तिमत्त्वं करणत्वम्: व्यापारवदसाधारणं करणम् इति लक्षणलक्षितस्य करणस्य व्यापारवत्वनियमात्तत्मातिव्याप्तेः । निरवकाशत्वात्करणसंज्ञा स्यादेव बाधिका कर्त्तृसंज्ञाया इत्यपि वक्तुमशक्यम् । सर्वेषामपि कारकाणां स्वस्वावान्तरव्यापारद्वारा वाक्योपात्तधात्वर्थक्रियानिष्पादकत्वेन व्यापाराश्रयत्वेन कर्त्तृत्वापत्तौ कर्मकर्त्तृकरणसम्प्रदानादिसंज्ञाविधायकानां सर्वेषामपि सूत्राणां निरवकाशत्वात्पाक्षिकप्रवृत्त्या करणस्यापि पक्षे कर्त्तृसंज्ञापत्तिरूपदोषस्योद्धर्तमशक्यत्वात् ।

न वा वाक्योपात्तधात्वर्थाश्रयत्वं तत्, 'फलव्यापारयौर्धातुः' इत्यभियुक्तौफलस्यापि धात्वर्थत्वेन देवदत्ताभिनैकाश्रयवृत्तिः एकत्वविशिष्टदेवदत्तनिष्ठकर्त्तृतानिरूपको वा ओदननिष्ठनिष्पत्त्यनुकूलः, ओदननिष्ठकर्मतानिरूपिका या निष्पत्तिस्तदनुकूलौ वा वर्तमानकालावच्छिन्नो व्यापार इत्यर्थके देवदत्त ओदनं पचति इति वाक्ये ओदनस्य निष्पत्तिरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्त्तृत्वापत्तौ तद्वाचकादोदनपदाद्वितीयानापत्तेः ।

वाक्योपात्तधात्वर्थव्यापाराश्रयस्यापि तत्त्वं दुर्वचम् । पयोऽभिन्न-
कर्मनिष्ठौ यो विभागः, तदनुकूलौ गवाभिन्नकर्मको यः क्षरणरूपो
व्यापारः, तदनुकूलौ देवदत्ताभिन्नैक-कर्तृकौ वर्तमानकालिकौ व्यापारः,
किं वा पयोनिष्ठकर्मतानिरूपको यो विभागः, तदनुकूलो गोनिष्ठाकर्म-
तानिरूपको यः फलतामापन्नः क्षरणव्यापारः, तदनुकूल एकत्वविशिष्ट-
देवदत्तनिष्ठकर्तृतानिरूपको वर्तमानकालावच्छिन्नौ व्यापारः इति बोधके

वा 'गां पयो दौग्धि देवदत्तः' इति वाक्ये (अकथितं च १।४।५१
इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे) विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापारस्य दुह-
धात्वर्थत्वेन क्षरणव्यापाराश्रयस्य गौरपि निरुक्तस्वातन्त्र्याश्रयत्वेन,
एवं ग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठः, ग्रामनिष्ठकर्मतानिरूपको वा यः संयोगः,
तदनुकूलोऽजाभिन्नकर्मनिष्ठोऽजानिष्ठकर्मतानिरूपको वा यः फलात्मकौ
व्यापारः, तदनुकूलौ देवदत्ताभिन्नैककर्तृक एकत्वविशिष्टदेवदत्तनिष्ठ-
कर्तृतानिरूपको वा वर्तमानकालिकौ व्यापारः इति शाब्दबोधजनके
'ग्राममजां नयति देवदत्तः' इति वाक्यै निघातौः संयोगानुकूलव्यापारा-
नुकूलव्यापारार्थकत्वेन अजायाः प्रकृतधात्वर्थ-संयोगानुकूलव्यापारा-
श्रयतया च कर्तृत्वापत्तौ गौ-अजाशब्दाभ्यां-द्वितीया-विभक्त्यनापत्तैः ।

मुख्यविशेष्यताश्रय-धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् इत्यपि
वक्तुमशक्यम् । ओदनाभिन्नकर्मनिष्ठनिष्पत्त्यनुकूलौ देवदत्ताभिन्नैक-
कर्तृकौ यो व्यापारः, तदनुकूलौ यज्ञदत्ताभिन्नैकाश्रयवृत्तिवर्तमान-
कालिकौ व्यापारः, किं वा ओदननिष्ठकर्मताविरूपकनिष्पत्त्यनुकूल
एकत्वविशिष्टदेवदत्तनिष्ठकर्तृतानिरूपको यो व्यापारस्तदनुकूल
एकत्वविशिष्टयज्ञदत्तनिष्ठकर्तृतानिरूपको वर्तमानकालावच्छिन्नौ
व्यापारः इत्यन्वयधीजनके 'पाचयत्योदनं यज्ञदत्तौ देवदत्तेन' इति
वाक्ये प्रकृतधातौ निष्पत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकतया-प्रयोज्य-
कर्तृ-देवदत्तनिष्ठ-निष्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य मुख्यविशेष्यतानाश्रयत्वेन
तदाश्रय-प्रयोज्यकर्तृदेवदत्तस्य, किं च चैत्राभिन्नैकाश्रयवृत्तिभूतकाला-
वच्छिन्नव्यापारप्रयोज्यविकलित्याश्रयस्तण्डुलः इति शाब्दधीजनके
कर्मार्थकत्तप्रत्ययघटितै 'पक्वस्तण्डुलौ हि चैत्रेण' इति स्थले धात्वर्थ-

व्यापारनिरूपितविशेष्यताया विक्विलितिरूपफले एव सत्त्वेन चैत्रनिष्ठ-
व्यापारस्य मुख्यविशेष्यतानाश्रयत्वेन तदाश्रयस्य चैत्रस्य च कर्तृत्वा-
नापत्तेः । एतेन धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयाश्रयत्वं
स्वातन्त्र्यम् इत्यप्यपास्तम् ।

न च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृत-
वाक्योपात्तधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्वात्वम् स्वा-
तन्त्र्यम् इति सुवचम् । पक्वस्तण्डुलश्चैत्रेण इति कर्मप्रत्ययस्थले
व्यापारनिरूपिताविशेष्यताया विक्विलितिरूपे फले सत्त्वेन चैत्रे प्राप्तायाः
स्वातन्त्र्यचलक्षणीयाव्याप्तेः परिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति
विशेषणम् । कालिकसम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थनिरुक्तव्यापारस्य आश्रये
अतिव्याप्तिवारणाय व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । तण्डुलं पचति
देवदत्तः इत्यत्र विक्विलितिरूपधात्वर्थे व्यापारनिरूपितप्रकारतायाः
सत्त्वेन निरुक्तधात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रये तण्डुलादौ अतिप्रसक्तिश्चेति
वाच्यम् । स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमेवेति स्वातन्त्र्यचलक्षणे कर्तृत्वरूपस्वा-
तन्त्र्यप्रवेशादात्माश्रयदोषापत्तेः । न नु कर्तृत्वं न स्वातन्त्र्यमेव, अपि
तु पाणिनीय-संकेतसम्बन्धेन कर्तृपदवत्त्वम् इति नौक्तदोष इति चेन्न ।
कर्तृपदवत्त्वरूपकर्तृत्वज्ञानं स्वातन्त्र्यज्ञानाधीनम्, स्वातन्त्र्यज्ञानं च
कर्तृपदवत्त्वज्ञानाधीनमिति अन्योन्याश्रयदोषस्य तावतापि दुरुद्धरत्वा-
दिति चेदत्रोच्यते ।

स्वातन्त्र्यम्

‘प्वुलप्रत्ययसमभिव्याहृततत्तद्वातुजन्यबोधयतत्तद्वात्वर्थनिष्ठविशे-
ष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयाश्रयत्वम् स्वातन्त्र्यम्’ इति स्वातन्त्र्य-
लक्षणस्वीकारेणोक्तसकलदोषपरिहारात् । कर्तरि कृत् ३।४।६७ इत्यनेन
प्वुल्लृचोः कर्तृरूपेऽर्थे एव विधानात् ।

कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्थंशमपहाय कर्मप्रत्ययासमभिव्याहारे, किं
वा भावप्रत्ययसमभिव्याहारे इति विशेषणं पुरस्कृत्य अन्योन्याश्रयादिदोष-
परिहारस्तु नोचितः । प्रथमविशेषणे नञः प्रवेशेन गौरवात्, द्वितीयं च
सकर्मकधातुस्थले तदसंभवात् । तथा च पक्वो देवदत्तेन तण्डुलः
इति कर्मप्रत्ययस्थले व्यापारनिरूपितविशेष्यत्वस्य फले सत्त्वेऽपि न
क्षतिः । प्वुलप्रत्ययसमभिव्याहारे तण्डुलानां ‘पाचको देवदत्तः’ इत्यादौ

तण्डुलनिष्ठविकिलत्यनुकूलव्यापाराश्रय इत्यन्वयबोधे देवदत्तस्य प्रकृत-
पञ्धात्यर्थविकिलित्तिफलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयव्यापार-
रूपधात्वर्थाश्रयत्वेनात्र यतः कर्तृत्वमतः कर्मप्रत्ययस्थस्थलेऽपि तस्यैव
कर्तृत्वात् ।

न च देवदत्तेन तण्डुलं पाचयति चैत्रः इत्यत्र णिचौ द्योतकत्वेन
विकिलत्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य पञ्धातुवाच्यतया प्रयोज्यदेव-
दत्तीयविकिलत्यनुकूलव्यापारस्य प्रयोजकचैत्रीयतदनुकूलव्यापारवृत्ति-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेन तदाश्रयस्य प्रयोज्यदेवदत्तस्य
निरुक्तस्वातन्त्र्यानाश्रयत्वेन कर्तृत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । णिचः
प्रयोजकव्यापारवाचकत्वमेव न तु द्योतकत्वम् इति स्वीकारेणा-
दोषात् । एवं च णिजन्तस्य पाचि इत्यस्य, णिचः प्रकृतेः पच् इत्यस्य
च परस्परं मिन्नधानुतया प्रयोज्यदेवदत्तनिष्ठविकिलत्यनुकूलव्यापारे
णिजन्त-पाचि-धात्वर्थतदनुकूलव्यापारनिरूपितप्रकारताया असम्भवेन,
पञ्धात्वर्थफलनिरूपितप्रकारतायाश्राप्यभावेन निरुक्तस्वातन्त्र्याश्रय-
त्वात्प्रयोज्यदेवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिनिर्बाधा णिजन्तपाच्यर्थादाश-
व्यापाराश्रयत्वेन च प्रयोजकस्य कर्तृत्वं निर्वाधम् ।

तदैवं 'स्वतन्त्राभिन्नस्य धातुविशिष्टस्य भवति कर्तृसंज्ञा' इति
स्वतन्त्रः कर्त्ता १।४।५४ इति सत्रस्यार्थः सम्पर्थत । वैशिष्ट्य-
यंच प्वुत्प्रत्ययसमभिव्याहृतस्वजन्यबोधविशेष्यताश्रयधात्वर्थाश्रयत्वम्,
स्वजन्यबोधविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थाश्रयत्वम् एतदुभय-
सम्बन्धेन बोद्धव्यम् ।

अस्मत्तात्पादाः श्रीसीतारामशास्त्रिणस्तु स्वातन्त्र्यं माम् इत्यम-
पीपठन् :—धातुविशिष्टव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्, वैशिष्ट्यं चात्र
स्वजन्यबोध-विषयत्वेन तात्पर्यविषयत्व, स्वजन्यबोधनिषयत्वेन तात्पर्य-
विषयनिरूपितजन्यत्वेनाप्रतीयमानत्व, स्वबोध्यत्वेन तात्पर्यविषय-
निरूपितजयत्वेन प्रतीयमानो यो भावः तत्प्रतियोगित्वाभावत्व,
एतत्त्रितयसम्बन्धनं ग्राह्यम् । तथा च 'पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्तः'
इत्यादौ प्रयोज्यस्य पञ्चातुविशिष्टव्यापाराश्रयतया पञ्चातुनिरूपितं

१. हेतुमति च ३।१।१२६ इति सूत्रेण प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये एवं
निज्विधानात् ।

कर्तृत्वं, प्रयोजकस्य तु णिजन्तपाचिधातुविशिष्टव्यापाराश्रयतया पाचि-
निरूपितं कर्तृत्वम् । अग्नेर्माणवकं वःरयति इत्यादौ वारयतेः संयोगानु-
कूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थकतया प्रथमव्यापारस्य माणव-
कनिष्ठस्य जन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वेन तदाश्रयमाणवकस्य स्वातन्त्र्य-
वारणाय तृतीयसम्बन्धोपादानम् । तथा च माणवकण्वृत्तिसंयोगानु-
कूलव्यापारस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वान्नतदाश्रयस्य माणवकस्य
स्वातन्त्र्यचम् इति ।

अस्मत्पितामहचरणा आचार्याः श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणः स्वतन्त्र-
पदार्थमित्थं व्यावर्णयामासुः —

धातुविशिष्टो हि स्वतन्त्रपदार्थः । वैशिष्ट्यं च स्वार्थनिरूपित-
कारकाप्रयोज्यं यत्स्वार्थनिरूपितकारकत्वं, तदाश्रयत्वसम्बन्धं । तथा
हि 'देवदत्तः पचति ओदनम्' इत्यत्र देवदत्तः स्वतन्त्रपदेन गृह्यते ।
यतः पच्चात्वर्थनिरूपितकारकत्वस्य तत्र सत्वात्, पच्चात्वर्थनिरूपित-
कर्मकारकपप्रयोज्यत्वाच्च । औदनादेः स्वातन्त्र्ययारायाय स्वार्थ-
निरूपितकारकाप्रयोज्यत्वमितिविशेषणम् । तस्य पच्चात्वर्थनिरूपित-
देवदत्तरूपकर्तृप्रयोज्यत्वस्यैव सत्वान्न नत्र स्वातन्त्र्यप्रसक्तिरिति ।

न चैवं सौकर्यातिशयविवक्षायां स्थालीपचति असिश्छिनत्ति इत्यादौ
स्थाल्यादेः कर्तृत्वानापत्तिः, स्थालीनिष्ठाक्रियाजनकत्वस्य चैत्रादि-
पचादि कर्तृप्रयोज्यत्वादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तसम्बन्धस्थाने स्वार्थनिरु-
पितकारकत्वेन विवक्षिताप्रयोज्यं यत्स्वार्थनिरूपितकारकत्वं, तदाश्रय-
त्वरूपसम्बन्धस्वीकारेणादोणात् । स्थाली पचति इत्यादौ चैत्रादेः
पाककर्तृत्वेना विवक्षित्वेन स्थाल्यादेः स्वातन्त्र्यस्य सुवचत्वात् ।

नन्वेन काष्ठैः स्थाली पचति इत्यत्र काष्ठनिष्ठव्यापारस्य स्थाली-
व्यापारप्रयोज्यत्वेन त्वदुक्तस्वातन्त्र्यस्य तत्राक्षतत्वात्काष्ठस्यापिकर्तृत्वा-
पत्तिरिति चैत्र । ष्वुत्प्रत्ययसमभिव्याहारे स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यता
श्रयीभूतार्थाश्रयत्वसम्बन्धं धातुविशिष्टत्वं स्वातन्त्र्यम् इति लक्षण-
स्वीकारेण सकलदोषपरिहारात् । विशेषतायां मुख्यत्वं च स्वप्रयोजक-
प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासामानाधिकरण्यम् ग्राह्यम् इति ।

सकलशास्त्रनदीष्णा वाग्देवतावतारा अस्मद्वृद्धप्रपितामहचरणाः श्रीस्नेहिरामशास्त्रचरणास्तु - तृचप्रत्ययप्रकृतिभूतधातुविशिष्टविषयता श्रयीभूतघात्वर्थश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । वैशिष्ट्यं चात्र स्वप्रयोज्यत्व, स्वप्रयोज्यप्रकारत्वासामानाधिकरण्य एतदुभयसम्बन्धेन विक्लित्यनुकूलव्यापारनिष्ठा विशेष्यत्वाख्या विषयता, तदाश्रयः स एव व्यापारः, तदाश्रयत्वं देवदत्तस्य । किं च व्यापारनिष्ठा या विशेष्यत्वाख्या विषयता सा पञ्चातुप्रयोज्य-प्रच्छात्वर्थ-विक्लित्तिनिष्ठप्रकारत्वासामानाधिकरणापीति देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यम् अक्षतम् । एवं च तत्तद्धातुवैशिष्ट्यं तत्तद्विषयतायामपेक्षितमिति न कुत्रापि दोषः । एतच्च तत्पदनिवेशं विनैव वैशिष्ट्यमहिम्ना लभ्यते । तच्चैतन्मः — स्वपदेन यत्र यो घातुर्गृहीतस्तत्र तद्धातुवैशिष्ट्यस्य विषयतायामपेक्षितत्वात् । देवदत्तः स्थाल्या पचति इत्यादौ पञ्चातुवैशिष्ट्यं स्थाली स्थव्यापारवृत्तिविषयतायामिति तत्र स्थाल्याः कर्तृत्वम् । स्वप्रयोज्यैत्यस्थानुपादाने पञ्चातुवैशिष्ट्यं गमनानुकूलव्यापारवृत्तिविषयतायामपि स्यादतस्तदुपादानमावश्यकम् । वैशिष्ट्यघटकद्वितीयसम्बन्धानुपादाने गमनानुकूलव्यापारस्य यत्र 'गमयति गोकुलं वासुदेवं वसुदेवः' इत्यादौ फलत्वं, तत्र तादृशव्यापारवृत्तिद्वितीयव्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरणविषयतायामपि गमिधातुवैशिष्ट्यापत्तिरित्येवं स्वातन्त्र्यपदार्थमाविश्रुः ।

नैयाधिकशिरोमणयः

प्रतिवादिभयंकरभयंकरा आचार्याः श्रीशिवनारायणशास्त्रिणोऽस्मत्प्रपितामहचरणाः — 'अनुकूल्यत्वेनाप्रतीयमानघात्वर्थश्रयत्वं खलु स्वातन्त्र्यम् । अनुकूल्यत्वेनाप्रतीयमानत्वं च प्रयोज्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रमत्वम् । अनुकूल्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वं वा । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे च फलस्य व्यापारे^१ अनुकूल्यत्व-प्रयोज्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयात्, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्यैव फलं सत्त्वान्न तदाश्रयस्य कर्तृत्वम् इति । नात्र मते 'कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे' इति विशेषणस्यावश्यकता इति इत्थं स्वातन्त्र्यं व्यावर्णयामासुः ।

१. अनुकूल्यनुकूलत्व प्रयोजकत्वादिसम्बन्धेनेति यावत् । अनुकूल्यत्व निरूपित-नुकूलत्व-प्रयोज्यतिरुहित प्रयोजकत्वसम्बन्धेनेति भावः ।

‘किं पुनः प्रधानम् (कर्ता) कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्त्तयिता भवति ।’ इति कारके इति १।४।२३ सूत्रभाष्यात्, प्रकृतसूत्रभाष्याच्च क्रमात् तत्तद्वात्वर्यीय-कारकचक्रप्रयोक्तृत्वम्, स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वं स्वातन्त्र्यम् इति लभ्यते । इदं च स्वातन्त्र्यम् आरोपितं वास्तविकं चेत्युभयमपि कर्तृ-संज्ञानिमित्तम्, तेन स्थाली पचति, देवदत्तः पचतीत्यादौ सर्वत्र कर्तृत्वं सिध्यति । यदा यस्य स्थाल्यादेः स्वातन्त्र्यविवक्षा तदा तस्यैव समा-वेशनधारणादिव्यापारोऽत्र पचादिधातुना प्राधान्येनोच्यते, शब्दशक्ति-स्वभावादिति कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यापि स्वातन्त्र्यं निर्वाधम् इति भाष्यतत्त्वविदौ मनीषिणः प्रतिपादयन्तीति सुधियौ विभावयन्तु ।

बालशास्त्री
उपाचार्यः, संस्कृत-विभाग
सागर-विश्वविद्यालय
सागर, मध्य प्रदेश

शाकुनशास्त्रेण भविष्यज्ञानम्

कामेश्वर उपाध्यायः

शाकुनं ज्योतिषशास्त्रस्य संहितास्कन्धे वर्णितं प्रकरणं विद्यते । पुरा यावत् संहितानां रचना नाभूत् तदा शाकुनं वैपुल्येन पुराणेषु स्थले-स्थले प्राप्यते स्म । इदानीं शाकुनविदो तथा न लभ्यन्ते यथा प्राचीन-काल आसन् । साम्प्रतं ज्ञानलवटुर्विदग्धा जनाः शास्त्रमेनं नाद्रियन्ते । शाकुनशास्त्रस्य ज्ञानमत्यन्तं कठिनं सूक्ष्मञ्च विद्यते । सामान्येनास्य शास्त्रस्य विवेचनं न भवितुमर्हति । शकुनेषु प्रातिभज्ञानं दैवप्रदत्तं भवति । येन प्रकारेण प्रातिभज्ञानं (इन्ट्रिक्शन) व्यर्थं न भवति न चास्य भौतिकं स्वरूपं निरूप्यते तेनैव प्रकारेण शाकुनस्यापि किमपि प्रातिभमहत्त्वं स्वीक्रियते ।

शाकुनस्यान्तर्भावो संहितायां भवति । केचन विद्वांसः शाकुनं ज्योतिषमिव स्वतन्त्रं शास्त्रं मन्यन्ते । अत्र ते कारणं निवेदयन्ति— यत् पौराणिककाले शाकुनस्य बहवो भेदोपभेदाः, लक्षणानि, स्वरूपाणि च प्राप्यन्ते । अतः संहिताकालतः पूर्वमेव शाकुनस्य सत्ता लक्ष्यते । नरपतिजयचर्याकृद्भिर्निरूप्यते—

स्वरचक्राणि चक्राणि भूवलानि बलानि च ।

ज्योतिषं शकुनं चैव षडङ्गानि वदाम्यहम् ॥^१

भविष्यत्कथने ये शास्त्राणि प्रयुक्तानि भवन्ति तेषु शाकुनमप्येकं स्वतन्त्रं शास्त्रं विद्यते । सम्पूर्णायां वसुधायां प्रसर्पन् शाकुनविद् न कदापि दुर्भाग्यान्धकारे पतति । यतः स शाकुनज्ञानबलेन विज्ञातदेवो भवति । स्वरशाकुनमन्त्रज्योतिषप्रश्नानां ज्ञाता पुरुषो राजसभायां पूजितो भवति । पञ्चरत्नेषु शाकुनविदः समायान्ति यथा—

स्वरज्ञः शकुनज्ञश्च दैवज्ञो मन्त्रपारगः ।

केरलीवित्तथा राज्ञां कीर्तितं रत्नपञ्चकम् ॥

शाकुनवेशिष्टम्

शाकुने न गणितं गण्यते, न ग्रहगतिचर्चा जागर्ति, न चोपदेष्टा-पेक्ष्यते; केवलेन शास्त्रपाठेनैव ज्ञानमुत्पद्यते फलमपि शीघ्रमेव च

लभ्यते । शकुनानामध्ययनेन यात्रादिकर्मसु लाभालाभौ, जयपराजयोः सुखदुःखे च झटित्येव ज्ञायेते ।

प्रवर्तकाः

वेदेषु पुराणेतिहासग्रन्थेषु च शाकुनस्य विशिष्टं ज्ञानं प्रतिपदं विलोक्यते । शाकुनप्रवर्तकेषु पुरुषेषु गर्गात्रिगुरुशुक्रवसिष्ठनारदव्यास-कौत्सगौतमाः प्रथिताः सन्ति । वराहमिहिरेण प्राचीनाचार्याणां मतानि संहितायाः शाकुनाध्याये निरूपितानि सन्ति । अत्यन्तं प्राचीनं विद्यते शास्त्रमेतत् ।

आगमेऽन्तर्भावः

अनेकैराचार्यैः शाकुनं भगवता शंकरेणोपदिष्टमिति स्वीक्रियते । भगवतः शंकरस्य मुखाद् व्यक्तमेतच्छाकुनमत आगमोऽयम् । अस्यैका परम्परा विद्यते । कः कं प्राह इति निरूप्यते—

पुरांधके भासुरसूदनादि यात्रास्वपश्यद् भगवान्निजार्थं
जिगीषवेऽमूञ्छकुनानशेषानुपादिशत्तारकवैरिणे च ।
ददौ तथा जंभवधोद्यताय गोत्रच्छिदे चित्रशिखण्डजन्मा
सुधापहारोद्यमिने पुरामी दत्ताः सुपर्णाय च कश्यपेन ।^{१३}

शाकुनाय 'आगम' शब्दस्य प्रयोगः सर्वप्रथमं वसन्तराजेन स्वकीये शाकुनग्रन्थे कृतः —

वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
लोके पुराणानि यथा प्रमाणम् ।

विशुद्धबोधाव्यभिचारिभावात्
तथा प्रमाणं शकुनागमोऽयम् ॥^{१४}

भक्तु नाम शाकुनागमः परन्त्विदानीं संहितास्कन्धेऽस्यऽन्तर्भावो दृश्यते । संहिता ज्यौतिषशास्त्रस्य प्ररोहः । अतः शाकुनमपि शास्त्र-पदवीं प्राप्य विराजते ।

शाकुनलक्षणम्

शकुनः पक्षी भवति । शकुनेन सम्बन्धितं शाकुनम्; परञ्च शाकुन-शास्त्रे शकुनपदेन बहूनां प्राणिनाम् प्राणिनां चाकलना विद्यते—'शकुनः प्राणी पक्षी वा ।'^{१५}

शाकुनं लक्षयता वसन्तराजेनोक्तम्—

‘शुभाशुभं ज्ञानविनिर्णयाय

हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः ।’^३

अतिव्याप्तित्वाद् दोषग्रस्तमिदं लक्षणमन्येष्वपि शुभाशुभज्ञानप्रकार-
कारणेषु प्रसक्तेः । पारमार्थिकन्तु—‘शकुनैः प्राक्कर्मपाकसूचनं
शाकुनम् ।’

शकुनप्रयोजनं निवेदयता वराहमिहिरेणापि—

अन्यजन्मान्तरकृतं कर्म पुंसां शुभाशुभम् ।

यत् तस्य शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् ॥

सत्सु ग्रहबलेषु शकुनविरुद्धे न गन्तव्यं पदमेकम् ।

शाकुनभेदाः

शकुनानामनेके भेदाः सन्ति यथा द्विपदाः काककपोतश्येनप्रभृतयः,
चतुष्पदाः हस्त्यादयः, षट्पदाः भृङ्गादयः, अष्टपदाः शरभादयः,
अनेकपदाः खर्जूरकादयः, अपदाः सर्पादयः ।

पथि गच्छतामेभिः शकुनैः शुभाशुभज्ञानं भवति । शकुनानामेषां
जलस्थलारण्यभेदादपि फलप्राप्तौ भेदाः समुत्पद्यन्ते । अत्र शकुनानां
जलस्थलारण्यप्रभेदाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र तुरगहस्तिसारमेयाः ग्राम्याः,
सिंहव्याघ्रवराहद्वीपिमृगाः वनचराः, हंसकारण्डववनकुक्कुटादयः जल-
चराः, मार्जारकुक्कुरसर्पादयो भूस्था भवन्ति ।

पुनश्चैते अहश्चराः, निशाचराः, उभयचारिणश्च भवन्ति । पुरः
स्थित असी शकुनः पुरुषः स्त्री वेति ज्ञानाय अपि कश्चिदुपायो विद्यते ।
पुरुषशकुनस्य स्तं विशिष्टं भवति । तत्र न तादृशं स्फीतमुच्चारणं
भवति यादृशं स्त्रीशकुनरोदने भवति । परं पुरुषशकुनस्य उच्चारणे
दीर्घस्वरं किञ्चित्स्थूलञ्च भवति ।

कलहनिरताः, रुजा पीडिताः, भीताः, आमिषकाक्षिणः नद्यन्तरिताः
शकुनाः फलं न दिशन्ति । शकुनानां दिग्बलमपि ज्ञातव्यं यतो विशेष-
दिशि स्थिता विशिष्टाः शकुना विशिष्टं फलं सूचयन्ति ।

कुक्कुटगजमयूरखदिरचञ्चुसिंहनादादयः पूर्वस्यां बलिनो भवन्ति ।
शृगालहारीतकौशिककाककोककपोतादयो दक्षिणस्यां दिशि बलिनो
भवन्ति । गोशश-क्रौञ्च-हंस-कपिञ्जलविडालादयो पश्चिमायां दिशि

बलिनो भवन्ति । कुरंग-मूषक-हय-गर्दभ-कोकिल-चाषप्रभृतयः शकुना उत्तरस्यां दिशि बलिनो भवन्ति ।

शकुनप्रयोजनम्

शकुनेन सर्वं ज्ञायत इति शाकुनिका वदन्ति । त्रिवर्गसाधने शकुना-गमोऽयं समर्थः । अनेनागमेन अपायरक्षा चोपायवृद्धिः, शोभनावृत्तिः ऐहिकामुष्मिकस्य प्रेतस्य वस्तूनः संसिद्धिर्जायते । राज्यप्रतिष्ठा-द्रव्यादिदायकं, यात्रायां सौख्यासौख्यसूचकं, जन्मान्तराजितफलस्य ज्ञापकं विद्यते शास्त्रमिदम् ।

शाकुनज्ञः त्रिप्रश्नविद् भवति । इदमासीत् इदमस्ति, इदमुत्पत्स्यते प्रश्नस्य विचारं त्रिकालदर्शी शाकुनिकः करोति । योगलग्नग्रहवारा अनुकूलास्तथापि प्रतिकूले शकुने न किञ्चित्सम्पादनीयं तथैव शकुना-नुकूले सति सर्वं साधनीयमिति ।

शकुनरत्नपञ्चकम्

शकुनेषु पञ्च श्रेष्ठाः सन्ति । ते पोदकी (लोके काली चिडिया), भषणः [श्वान्] काकः, पिङ्गला [उलूककायः शकुनः] शृगाली च सन्ति । यथा—

पोदकी भषणकाकपिङ्गला जंबुकप्रियतमा च पञ्चमी ।

एतदत्र मुनिसत्तमैः सदा कीर्त्यते शकुनरत्नपञ्चकम् ॥^१

पोदकी सरस्वतीरूपा भवति । अर्थाद् अस्याऽधिष्ठात्री देवता ब्रह्मपुत्री भवति । एवमेव क्रमशः श्वाकाकपिङ्गलाशृगालीनां देवता यक्षगरुड-चण्डीशिवा भवन्ति ।

यदि एकः शकुनः सप्तदिनानि यावत् क्रन्दति तदा ग्रामनाशो भवति । मासं यावत्क्रन्दति तदा पुरं नाशयति, अयनं (षण्मासं) यावत्क्रन्दति तदा राष्ट्रं वर्षन्ति च राजानं नाशयति ।

यदि शकुनाः स्वजातेर्मासं भक्षयन्ति तदा राष्ट्रे दुर्भिक्षो भवति; परञ्च मार्जारभूषकसर्पमीनपृथुरोमा (मत्स्यविशेषः) सर्वदैव स्वजाते-र्मासानि भक्षयन्ति । अतस्तेषां फलमत्र न कलनीयम् ।

शिशिरकाले अश्वोष्ट्रगर्दभमार्जारवराहशमृगाः शकुना व्यर्था भवन्ति । हेमन्ते महिर्षसिर्हर्षगजबिलेशयकपयो व्यर्थाः प्रोक्ताः । वसन्ते

काकपिकी व्यर्थौ भवतः, श्रावणे वारणचातकाः, शरदि क्रौञ्चसदृशाः शकुना व्यर्था जायन्ते ।

यदि शकुनो दक्षिणचेष्टः स्यात् स्वस्य वा दक्षिणान्यङ्गानि स्पृशति तदा कार्यं सिद्धं भवति, तद्विरुद्धे सति कार्यहानिर्जायते ।

वामे पार्श्वे पोदकी-शृगाली-पिंगलिका-कोकिला-चातकप्रभृतयः शोभनरवाः शकुनाः कार्यसाधकानिर्दिष्टाः । दक्षिणपार्श्वे खंजरीट-कपि-रुमृग-चटका-चाषप्रभृतयः शुभा भवन्ति । विलवासिनः शकुना वामस्था विशिष्टार्थदायका भवन्ति ।

यात्रायां ऋक्ष-वानर-मृगाणां शब्दाः कार्यसाधका भवन्ति परञ्चैषां नामानि न परिकीर्तनानि । सर्पशशकवराहगोधा नाम-कीर्तनेन फलदा भवन्ति न तु दर्शनेन स्तेन वा ।

गमने प्राच्यां दिशि हयो शुभः, शुक्लवस्तून्यपि शोभनानि भवन्ति । दक्षिणे शवो मांसञ्च, प्रतीच्यां दिशि कन्यादधिनी शस्ते, उदीच्यां दिशि च द्विजसाधुगावः सर्वकामप्रदो भवति ।

यदि शकुना विजातीयस्त्रिया सह मैथुनं कुर्वन्ति तदा देशभङ्गो भवति परञ्चात्र नृखरौ त्याज्यौ यतोऽमू सर्वदा परयोनिगमनोत्सुकौ भवतः ।

यात्रायां प्रव्रजतः पथिकस्याशुभं दिशन्ति इमानि त्रिशद्वस्तूनि —

अङ्गारभस्मेन्धनरज्जुकर्दम-पीड्यमानतिलांशकार्पासतुपास्थिकेश-कृष्णवस्तुलौहवल्कलकृष्णधान्यप्रस्तरविष्ठासपौषधतैलगुडचर्मवसाभाण्ड- (रिक्तं भ्रंशितं वा) लवणतृणतक्रकाष्ठलौहशृङ्खलावृष्टिप्रचण्डवायु प्रभृतीनि । इमानि सदैव त्याज्यानि भवन्ति ।

पथि मार्जारयोः कलहः कुटुम्बकलहकारणं भवति । यात्रायां शवदर्शनं शोभनफलदायकं भवति परञ्च गृहप्रवेशकाले शवदर्शनं महाविघ्नमुत्पादयति । गृहप्रवेशकाले यदि शवदर्शनं स्यात् तदा तस्माद् गृहात् कस्यचित् जनस्य शवो गच्छति किं वा दीर्घकालपर्यन्तं कश्चिदस्वस्थो भवति । मुखप्रक्षालनरतस्य जनस्य हस्तात् त्यक्ता दन्तधावनकूर्चिका सहसा यस्य पुरः पतति तदा तस्मिन् दिने तस्मै भोजनलाभो भवति ।

रजस्वला गर्भवती वा स्त्री, छिन्नाङ्गपुरुषः, मुण्डितकेशो नरः, तैलाभ्यंगेन लिप्तो जनः, जटिलः, संन्यासी, खरमहिषोष्ट्रस्थितः पुरुषः भद्रं नाशयन्ति ।

आतपत्रधारिणो जना लाभकारका भवन्ति । फलहस्तो जनः सर्वसमीहितार्थदायको भवति ।

पूर्वस्यां दिशि यदि कश्चिच्छकुनो विरौति तदा राजा सह मेलनं भवति । आग्नेयकोणे स्थितो शकुनः क्रोशन् लौहस्वर्णाप्तिकारको भवति । दक्षिणे स एव पुनः राजकुमारेण सह मेलनं कारयति तथा च तैलान्नं प्रयच्छति । नैऋत्यां दिशि स्थितः शकुनः स्त्रीचर्मालङ्कारलाभकारको भवति । तस्यामेवाशायां वानरभिक्षुबौद्धानामवलोकनं पुष्पफलागमकारको भवति । पश्चिमे यदि शकुनो विरौति तदा तस्कररोधो भवति । वायव्यां दिशि मृत्तिकापात्राणां कम्बलादेश्च प्राप्तिर्जायते । उत्तरस्यां दिशि विरुवन् शकुनो दधितण्डुलादीनां लाभं प्रददाति । अस्यामेव दिशि वेश्याब्राह्मभृत्यः सह समागमकारको भवति शकुनः । शुक्लवस्तुनः फलपुष्पाणाञ्चोपलब्धिकारको भवति अमुष्यां दिशि स्थितः शकुनः । ऐशान्यां दिशि स्थितोः शकुनो धान्यरत्नपशूनाभुपलब्धिकारको भवति । अस्यामेव दिशि रजकदर्शनं जलमाध्यमेन लाभं दिशति ।

एवमेव सर्वत्रैव शकुनानां महत्त्वं प्रतिपादितं विद्यते । भगवतः कृष्णस्य परमधर्ममगमनकाले ये ये शकुना अशुभा आसन् तेषां वर्णनं भागवतमहापुराणे विलोक्यते संसप्तकानां सैन्यं हत्वा परावृत्तस्यार्जुनस्य सम्मुखे अनर्थकारकाणां शकुनानां दर्शनम् अभिमन्युवधस्यसूचकमासीदिति । पुराणेषु महाकाव्येषु यथास्थानमशुभं शुभं वा सूचयन् शकुनो लक्षितः पुराणकृद्भिर्महाकविभिश्च । गभीरेण शास्त्राध्ययनेन शकुनानां महत्त्वं तत्त्वविदां पुनः समागच्छति । तदेतत्सर्वं शास्त्रादाकलय्य संक्षेपेण प्रदर्शितम् ।

ज्योतिष विभागः
काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालयः
वारःणसी ५

चारुदत्तमृच्छकटिकयोः साम्यवैषम्ये

कैलाशनाथ द्विवेदी, डी० लिट्०

संस्कृतनाट्यसाहित्ये महाकविभासचूडकाश्वघोषकालिदासभवभूति-
प्रभृतिपुरातननाटककाराणां महत्त्वपूर्णमवदानं वर्तते । प्रारम्भिक-
सामाजिकरूपकेषु महाकविभासस्य 'चारुदत्तम्', महाकविचूडकस्य च
'मृच्छकटिकमुल्लेखनीये नाट्यरचने स्तः । उभयो रूपकयोः परस्पर-
साम्यवैषम्ययोः समीक्षात्मकमध्ययनमत्र प्रस्तूयते ।

उभयोरेव रूपकयोर्नाटकीयवस्तुन उपस्थापनरीतिः, उपाख्यानांशः
परस्परालापविषयश्च प्रायशः समान एव, परन्तु वर्ण्यविषयेऽभिनवा-
नामनेकेषां पद्यानां सन्निवेशात् तथा कुत्रचित् नवोद्भावितानामपि
दृश्यानां योजनया मृच्छकटिकस्य चत्वार एवाङ्काः चारुदत्ततः
आकृत्यातिवृहत्तरा दृश्यन्ते ।

पात्राणां नामानि तूभयोरूपकयोरभिन्नानि, केवलं चारुदत्ते यस्ता-
वन्नायकः सज्जलक इत्याख्ययाऽभिहितः, स तु मृच्छकटिके शर्विलक
इति नाम्ना प्रकटितोऽस्ति । तथैव प्रकरणे मृच्छकटिके प्रयुक्तः हस्तिपकः
कर्णपूरकश्चारुदत्तो केवलं चेट इति नामविशेषः विशेषत एवलिलखितो
वर्तते ।

एतत्तु उभयोः रूपकयोः प्रमुखवैषम्यं विद्यते, यत् मृच्छकटिकवत्
चारुदत्ते आदौ नान्दीपाठे कविपरिचयः तथान्तं भरतवाक्यञ्च
नास्तीति ।

प्रथमङ्के नानयोरुभयोरपि रूपकयोस्तादृशः कश्चिद् विशेषो दृश्यते,
केवलं चारुदत्तप्रकरणे विटशकारौ द्वावेतौ नायिकावसन्तसेनामनुससंतु-
रित्युक्तमत्र तु तदनुसरणे विटचेटशकाराणां त्रयाणामवतारणा-
वलोक्यते, इति भेदो विद्यते ।

रूपकयोः द्वितीयाङ्के नायकचारुदत्तः प्रकरणे—प्रतिभाशालिना
महाकवि भासेन द्यूतकाराणां माथुर—द्यूतकार—दुर्दुरकादीनां नामापि
नोलिलखितं किन्तु मृच्छकटिके तैरनुष्ठितं द्यूतव्यापारमवलम्ब्य

विरचितं मौलिकाभिनवञ्च दृश्यमेकमालोक्यते, इत्यनयोरत्र विशेषः प्रकटितोऽस्ति ।

अपि च, चारुदत्तः प्रकरणस्यास्मिन्नेवाङ्के संवाहकः वसन्तसेनातः प्रास्थानिकानुमतिमादाय प्रचलितः, ततः परिव्राजकः, संवृतश्च, किन्तु मृच्छकटिके तु असौ ततः शाक्यश्रमणकः^१ संवृत इति वैशिष्ट्यं परिलक्ष्यते ।

उभयोरपि रूपकयोस्तृतीये^२ऽङ्केऽपि किमपि विशेषं वैषम्यं पार्थक्यं

१. अत्र केचन प्राच्यविद्याविदः एवमामनन्ति, यत् मृच्छकटिके शाक्यश्रमणक-विवरणस्य सम्मुखप्रदर्शनात् सम्राट् अशोकप्रादुर्भावादुत्तरकाले एव विरचितमेतन्मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम् । यतः सम्राजः अशोकस्य शासन-समयादेव बौद्धधर्मस्य भूयसा प्रचारः समारब्धः इति । चारुदत्तन्तु ततः पूर्वमेव विरचितं, तत्र शाक्यश्रमणकादर्शनात् । तादृशी युक्तिस्तु न विचारसहा; तथा हि—तेषां यदि मृच्छकटिके शाक्यश्रमणकशब्दस्य उल्लेखदर्शनादेव मृच्छकटिकं राज्ञोऽशोकस्य शासनात् परमेव विरचित-मिति—सिद्धान्ततया सम्मतं स्यात् तदा समानयुक्त्या शाक्यश्रमण-शब्दोल्लेखस्य क्वचित् चारुदत्ते रूपकेऽपि सत्त्वान्, तदपि अशोकशासनात् परमेव प्रणीतमिति सिद्धान्तयितुं शक्यते ।

- इदमवलोक्यते च चारुदत्तरूपकस्य तृतीयाङ्के यदा सज्जलकः सन्धिं भित्वा चारुदत्तभवनं प्रविष्टवान्, ततः कियत्पूर्वमेव विदूषकः चारुदत्तमकथयत्—“अहं खु दाव कत्तव्व करिस्तीकिद, संकेदी विअ । सविकप्रसमपाओ निद्दंसण लभामि ।” तथा च तेषां मतस्य परि-पोषिकायाः युक्तः भित्तिहीनतया तत्राऽऽभाभिर्नास्थाख्यापयितुं शक्यते ।
२. तुलनात्मकाध्ययनार्थं द्रष्टव्यो डॉ० महेन्द्रकुमारवर्माणः पीएच० डी० शोधग्रन्थः “भासके चारुदत्त तथा सूद्रककृत मृच्छकटिक” का तुलनात्मक एवं आलोचनात्मक अध्ययन” (आगराविश्वविद्यालयतः १९६९ ई० वर्षे पीएच० डी० उपाध्ये स्वीकृतः) प्रस्तावना पृ० २१-२८ ।

वा न परिलक्षयामः ।^१ साम्यमधोलिखितपद्येवलोकनीयम् प्रथमाङ्खे ।^२

मृच्छकटिके तु चतुर्थाङ्के प्रथमांशे एव चेटी नायिकावसन्तसेना-समीपमागम्य—अज्जए । अत्ता आणवेदि गहिदावगुण्ठणं पक्खदुआरए सज्जं पवहणं । ता गच्छेत्ति इति; राजश्यालकसंस्थानमभिगन्तुं तां व्यजिज्ञपत् । तच्छ्रुत्वा सा—“एव्वं विस्माविदब्बा” इति प्रत्यवदत् । मन्यामहे वयं मृच्छकटिककृता एतेनैतदावेदितं यत्, नायकं चारुदत्तं प्रति नायिकावसन्तसेनायाः प्रगाढोऽनुरागः न खलु गणिकानुकूल इति । यद्यपि वसन्तसेनाऽस्ति गणिकापुत्री तथापि तस्या व्यवहारस्तु गणिका अननुरूपतया सर्वथा श्लाघनीय इति । किं नाम एकानुरक्त-तायाश्चरमोत्कर्षः तत् किल सा सम्यक्तया संदर्शितासीदिति मृच्छ-कटिकस्यात्यन्तोत्कर्षप्रतिपादको-यदंशः नास्माभिश्चारुदत्ते रूपकेऽ-वलोक्यते कुत्रापि ।

तथैव तत्र चतुर्थाङ्के चारुदत्तप्रकरणे वसन्तसेनामदनिकासज्जल-कयोः एकान्तकृतादन्योऽन्याभाषणादेव भूषणवृत्तान्ते विदिते, चारुदत्तादेशात् विदूषकः धूतया प्रदत्तां रत्नमालारूपहृतालंकार-विनिमयत्वेन वसन्तसेनायै प्रदातुं तत्र समुपस्थितः प्रदाय च प्रातिष्ठत ।

१. द्रष्टव्योऽस्मदीयः शोधलेखः—“समीक्षानिकषे-मृच्छकटिकम्” “सागरिका”
(रजतजयन्ती विशेषाङ्कः) २५।४, २६।१

२. चारुदत्ते १।३ सुखं हि दुःखान्यनुभूयशोभते..... । मृच्छकटिके पद्यमिदं १।१० क्रमाङ्के समानमेव ।
चारुदत्ते १।६ दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो.....सम्भाव्यते ।
मृच्छकटिके पद्यमिदं १।३६ क्रमाङ्के समानमेव ।
चारुदत्ते १।१९ लिम्पती तमोऽङ्गानि.....गता । मृच्छकटिके पद्यमिदं १।२६ क्रमाङ्के समानमेव ।
चारुदत्ते १।९ किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या.....यासि ।
मृच्छकटिके पद्यमिदं १।३६ क्रमाङ्के समानमेव ।
चारुदत्ते १।५ सत्यं न मे विभवनशगता विचिन्ता । मृच्छकटिके पद्यमिदं १।३६ क्रमाङ्के समानमेव ।
चारुदत्ते १।२९ उदयति हि शशाङ्कः क्षीरधाराः पतन्ति ।
मृच्छकटिके पद्यमिदं १।५७ क्रमाङ्के समानमेव ।

प्रस्थिते सति तु विदूषके दासीमदनिकया नीतेन सज्जलकेन स्वकपट-
प्रयोजनं विज्ञापिता वसन्तसेना सहसैव समभाषत—“इमं तस्स-
चारुदत्तस्स देदु अज्जो” इति । तद कथितं सज्जलकेन—“भवति ! न
खल्वहं गच्छामि”, इत्युक्ते, वसन्तसेना पुनरपि प्रत्यवदत्—“अहं
जाणामि, तस्स गेहे साहसं करिअ आणीदा अअं अलङ्कारौ ।” इति
ब्रुवती तद्दत्तानि स्वर्णालंकरणानि सा नाग्रहीत् ।

मृच्छकटिकप्रकरणे तु तत्रैव, एकान्ते स्थितया सुन्दर्या वसन्त-
सेनया, मदनिकाशर्विलकयोः रहसि कृतादन्योऽन्यालापात् विदिता-
लंकारवृत्तान्तया सकपटं शर्विलकप्रदत्तानि स्वर्णालंकरणानि
अग्राहिषत् न च किमपि रहस्यं तदानीमुद्घाटि, केवलं वाङ्मात्रेण
तथैतदेवाभ्यधायि-यत्, “अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा—जो इमं
अलंकारअं सम्पप्पइस्सदि, तस्म तु ए मदणिआ दादव्वा” तासो जेव्व
एदं ते देदित्ति, एवं अज्जेण अवगच्छिदव्वम्” इति ।

इत्थमतिवैदग्ध्येन रहस्यमिदमतिरमणीयं विदधतो वसन्तसेना
तत्क्षणमेव छलेन आश्रिताया मदनिकायाः शर्विलकस्य च मन्तव्य-
मपूरयत् । ततश्च विदूषकेऽपहृताभरणविनिमयेन रत्नमालिकां
प्रदातुमागते, अविचारितमेव सा तस्माद्रत्नमालाम् गृहीतवती, तेन च
घटनारहस्यमपि क्रमात् घनीभूतमभवत् ।

महाकविभासप्रणीते चारुदत्तरूपके एतदुपवर्णितं यत् नायक-
चारुदत्तगृहात् निक्षेपभूतानि भूषणानि अपहृतानीति वसन्तसेना
मदनिकासज्जलकाभ्यामावेदिता सती चोरिताऽलंकारविनिमयेन
रत्नमालामर्पयितुमुपागतात् विदूषकात् यदा रत्नमालामगृह्णात् तदापि
भूषणजातं करतलगतमस्याः नामवत् इति, तेन च तत्र रहस्यमेतत्
मदनिकासज्जलकाभ्यां विकासमभजत नादीयत्, चापहृताऽलंकार-
व्यापारे चारुदत्तेन किं क्रियते, इत्यवगन्तुं वसन्तसेनायै कौतूहलोद्देगयोः
कोऽप्यवसर इति ।

शूद्रकप्रणीते मृच्छकटिके तु एतद् दृश्यते, यत् विदूषकस्य वसन्त-
सेनाभवनसमागमनात् प्रागेव निर्जनस्थले स्थिता सा हृताऽलंकार-
वृत्तान्तमशृणोत्, अभूवंश्च तान्येवाभरणानि तस्या एव करतलेऽ-
वस्थितानि इति । तेन च नायिकावसन्तसेनाया अलंकरणप्राप्तिकालं

विदूषकागमनकालश्चान्तरा, निक्षिप्ताऽलंकारेषु, चोरितेषु नायक-
चारुदत्तस्य मनोदशायामलंकारविषये तत्कर्तव्यतायाश्च वसन्त-
सेनायाः । तथैव पाठकानां, नाट्यदर्शकानामपि हृदयोद्वेगः कौतुकञ्च
तथाऽन्यद् वा यत्किञ्चिद्भवत्; तद् भवतु, परन्तु आभूषणप्रत्यर्पणेन
वसन्तसेना चारुदत्तस्य चित्ते शान्तिमानेतुं शक्यति, इत्येवंविध उद-
वेगोपशमस्य भाविकोत्सुकस्य च सम्यक् विकासावकाशोऽत्र प्रदर्शितः
नाटकारेण ।

ततः परमेव यदा नायकचारुत्तेन स्वकीयविश्वासस्य संशोधनार्थं
विदूषकहस्तेन रत्नमालिका संप्रेषिता, तदा प्रभृति नायिकावसन्त-
सेनाया मनस्तं प्रति दृढतरमाकृष्टमभवत् । यदा तस्याः अनुरागः
पूर्वस्मादपि घनीभूतमभवत्, तदा तु सा स्वकान्तं चारुदत्तमपश्यन्ती
फलमपि अपेक्षितुं नाशक्नोत् । महाकविभासविरचिते चारुदत्ते तु
ईदृशी वस्तुवर्णना न हि उपकल्पिता विवृता वा ।

अन्यमपि रहस्यमिदं चारुदत्तं वसन्तसेनाञ्चाधिकृत्य मृच्छकटिके
स्फुटतया विकासमभजत इति नाट्यवस्तूनि समधिकां प्रकृष्टताम-
भजन्त, सा खलु वसन्तसेनायाः वेशवाससंवादिनी विमलचरित्रानुरूपा
च रचनायाः कियन्मात्रपरिवर्तनेनैव तदिदं चारुदत्तरहस्यात् परिस्फुटा
चारुतामावहतीति अस्माकमवधारणा ।

रूपके चारुदत्ते वसन्तसेना स्वभूषणानि न गृहीतवती, परन्तु
चारुदत्तमेव प्रत्यर्थयितुमुपादिशत्, तेन च वयं मन्यामहे यत् मृच्छ-
कटिकवद् अलंकाराणामिदं संक्रान्तविवरणस्य नेह सम्यक् विकासनं
कवेरभीप्सितमासीदिति । यो ही कौतुकोद्दीपको भावो मृच्छकटिके-
ऽस्मान् नितरामावर्जयति, तादृशस्याभासमात्रमपि महाकविभासः
स्वरूपके चारुदत्ते न प्रकाशितवान् ।

इदमपि विचारणीयं वर्तते, यत् महाकविभासः स्वरूपके चारुदत्ते
सज्जलकमङ्गावसाने निराक्रमत्, तेन वयं पुनरनुमन्यामहे यत्
विवर्णितादन्यत् किमपि नाटकीयं वस्तु सज्जलकेन प्रकाशयितुं
नैच्छदिति । महाकविः शूद्रकस्तु मृच्छकटिके प्रकरणे वसन्तसेनासञ्च-
निर्गच्छतः तदानीन्तनीं घोषणावाणीमाकलयतश्च शर्विलकस्य “अहं
इदानीं ज्ञातीन् विटान्” इत्यादि वचनैः प्रयोजनान्तरमपि सुस्पष्टं
प्रदर्शितवान् ।

संक्षेपेण इदमेव कथयितुं शक्यते, यत् कथावस्तुदृष्ट्या चारुदत्त-
मृच्छकटिकयोः रूपकयोः पर्याप्तं साम्यं वर्तते । मृच्छकटिकस्यान्योऽ-
न्यस्मादङ्कात् चतुर्थाङ्के एव चारुदत्तरूपकेण सह भूयसा वैषम्यस्य
एतदेव कारणं यत् इतः प्रभृति मृच्छकटिकरचनाकारेण स्वकीययाऽ-
सामान्यया कल्पनया काव्यं किमपि नवीनमेव निर्मास्यते, तदर्थमेवासौ
कविमुलभकल्पनापथेऽत्राग्रेसरतीति शम् ।

प्राचार्यः,

मथुराप्रसादमहाविद्यालयः,
कोच (जालौन), उ० प्र०

सहायग्रन्थाः

- (i) नाट्यशास्त्रीयानुसन्धानम्—डा० रामजी उपाध्यायः, वाराणसी
प्रथम सं० २८५२०५
- (ii) भासनाट्यग्रन्थावलिः, डा० रामजी उपाध्याय, वाराणसी, २०४३ वि०
- (iii) Sanskrit Drama, A. B. Keith, II Edi, P. 137-138
- (iv) The Little Clay Cart, Rydey. P. XVI.
- (v) शूद्रकः,—पं० चन्द्रवली पाण्डेयः, प्रथम सं० पृ० ६७.
- (vi) महकविः शूद्रकः—डा० रमाशंकर त्रिपाठी, पृ० ३५० प्रथम सं०
- (vii) मृच्छकटिकभूमिका, डा० रांगेय राघव प्रथम सं० पृ० १२-१३
- (viii) समीक्षानिकषे मृच्छकटिकम्—डा० कैलाशनाथद्विवेदी, (सागरिका
२६/१, पृ० ४९-६३) सं० २०४४ विक्रमी ।

औद्धवमते प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम्

कौस्तुभानन्द पाण्डेयः

श्रीरामानुजाचार्यसम्मतं विशिष्टाद्वैतमतं सम्प्रदायवैशिष्ट्यपूर्वकं प्रकाशयता श्रीस्वामिनारायणेन औद्धवमतस्य प्रतिष्ठापना गुजरात-प्रदेशे अष्टादशशताब्दौ कृता । औद्धवमतमाधारीकृत्य विंशतिशताब्द्यां गुर्जरदेशे एव श्रीहरिजीवनदासशास्त्रिणा प्रमाणप्रमेयोभयशास्त्रप्रख्या-पनपुरस्सरं 'मानमेय-प्रकाशिका' इति दार्शनिककृतिः लोकाय अर्पिता । औद्धवमतं श्रीकृष्णं परब्रह्मरूपेण स्वीकरोति । अस्य प्रवर्तकस्य स्वामिनारायणस्य च श्रीकृष्णेन सहानन्यतां स्थापयति । सगुणं साकारं च ब्रह्म प्रतिपादयता उद्धवाचार्यं परमगुरुं मन्यमानाः साम्प्रदायिका दर्शनमेतन्म औद्धवदर्शनम् अथवा प्रवर्तकनाम्ना श्रीस्वामिनारायणदर्शन-मिति मन्यन्ते तथा चोद्धवं श्रीरामानन्दस्वामिनः गुरुत्वेन मन्यमानाः श्रीरामानन्दं श्रीस्वामिनारायणस्य गुरुत्वेन स्वीकृत्य गुरुपरम्परागत-दीक्षापूर्वकप्रतिष्ठापितः सम्प्रदायोऽयं स्वीकुर्वन्ति ।^१

श्रीहरिजीवनदासशास्त्रिविरचिते मानमेयप्रकाशिकाया औद्धव-मतानुसारिप्रमाणप्रमेयोभयशास्त्रं श्रीरामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्तमूलकत्वेन प्रतिष्ठापितमस्ति । प्रमाणेषु प्रत्यक्षागमानुमानत्रयं प्रमाणतत्त्वं तथा च प्रमेयेषु द्रव्याद्रव्यरूपेण पुनश्च मायाजीवेश्वर-विभागेन अथ च मायाजीवेश्वरब्रह्मपरब्रह्मरूपेण पञ्चधापि प्रमेयस्य विभागो विहितोऽस्ति । हरिजीवनदासस्य दार्शनिककृतिः — मानमेय-प्रकाशिका संस्कृतभाषायामुपनिबद्धाऽस्ति, इमामाश्रित्य कुमाऊं विश्वविद्यालय-नैनीताले शोधप्रबन्धः प्रस्तुतीकृतोऽस्ति । प्रमाणेषु न्यायदर्शनशास्त्रानुसारि स्वरूपविमर्शः प्रायः प्राप्यत एव, किन्तु विशिष्टाद्वैतवेदान्तसम्मतप्रमेयपदार्थसिद्धयर्थं प्रमाणेषु केचन विशेषा अपि सन्ति ।

१. मन्त्रादीनां श्रीहरेर्यद्गुरुशिष्यक्रमागतम् ।

सम्यक् प्रकर्षवद्दानं सम्प्रदायः स उच्यते ॥

—मानमेयप्रकाशिका, पृ० ५१४।

औद्धवमते साक्षात्कारिप्रमा प्रत्यक्षं, तत्करणं च प्रत्यक्षप्रमाणम् ।
साक्षादपरोक्षानुभव एव प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षस्य विशिष्टं स्वरूपमेतदस्ति
यत् एतदेवज्ञानं ज्ञानाकरणज्ञानत्वेनाख्यायते । नैयायिकसम्मतमिन्द्रिय-
जन्यज्ञानं प्रत्यक्षमीश्वरनित्यज्ञानेष्वव्याप्तम् । अव्याप्तिनिरासाय एव
वेकटनाथेन प्रत्यक्षपरोक्षज्ञानं मत्वा ज्ञानेऽस्मिन् स्मृतित्वविरहः
स्वीकृतः ।^१ औद्धवमतेऽपि अपरोक्षज्ञानमेव प्रत्यक्षमिति मतम् ।

नव्यनैयायिकानां प्रत्यक्षलक्षणं ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति
ईश्वरप्रत्यक्षेऽवाप्तिवारणाय प्रभवति यतो हि प्रत्यक्षलक्षणमिदं
जीवेश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् ।^२ न्यायमतवत् प्रभाकरमीमांसकैरपि
साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति स्वीकृत्य स्मृतित्वनिरसनं प्रत्यक्षलक्षणे
क्रियते ।^३ जैनतार्किकेण श्रीहेमचन्द्रेण प्रत्यक्षमपरोक्षज्ञानं मत्वा तद्वैशद्य-
मूलकमित्यवधारितम् ।^४ औद्धवमते प्रत्यक्षमीमांसायां साक्षात्कारि-
प्रमामेव प्रत्यक्षज्ञानं तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणमिति स्वीकृत्य साक्षात्का-
रिप्रमाया आपरोक्ष्यम् एतस्या विशदावभासकत्वेनैवोरीकृतम् ।^५

प्रत्यक्षं निर्विकल्पकसर्विकल्पकभेदेन द्विधा विभज्यते । मानमेय-
प्रकाशिकाकारेण न्यायमते प्रसिद्धस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षभेदस्य

१. साक्षात्कारिप्रमा प्रत्यक्षं, तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् ।

—मान० प्र० १९ ।

2. The Special distinguishing feature of Perception is that it is not knowledge mediated by other knowledge (Jnanakaradaka-Jnanatvam).

Dr. Dns Gupata, 'A History of Indian Philosophy, Vol. III, P. 220.

३. वेकटनाथवेदान्तदेशिक, न्यायपरिशुद्धिः, पृ० ६९ ।

४. (क) न्यायपरिशुद्धिटीका, पृ० ६९ । (ख) न्याय० सि० मु०, पृ० १२८ ।

५. प्रकरणपञ्चिका, पृ० १४६-१४७ ।

६. विशदः प्रत्यक्षः । —प्रमाणमीमांसा, पृ० २४ ।

७. वरदविष्णुमिश्रैर्मनयाथात्म्यनिर्णये त्वेवमुक्तम्—अपरोक्षप्रमाप्रत्यक्षम्,
प्रमाया आपरोक्ष्यं = नाम विशदावभासकत्वमिति ब्रूमः । किमिदं वैशद्यं
नाम ? असाधारणाकारेण वस्त्ववभासकत्वं इत्यादीनि ।

—मान० प्र०, पृ० १९ ।

परिष्कारः कृतोऽस्ति । हरिजीवनदासस्य एतदभिमतं यत् उभयविध-
मपि प्रत्यक्षे विशेषणविशेष्य-ज्ञानपूर्वकं सविषयकमेव सञ्जायते,
निष्प्रकारज्ञानस्य सिद्धिर्नैव भवति नैयायिकाभिमतं बालमूकादिविज्ञान-
मपि संज्ञाविकल्परहितमपि विशिष्टविषयकं भवति, अन्यथा हेयोपादे-
यतासिद्धिपूर्वकं बालमूकादेः इष्टप्रवृत्तिर्न भवेत् । सहैव व्यक्तिमात्रे
रागद्वेषभयादिप्रवृत्तीनां साधारण्येन रज्जुं रज्जुत्वेन दर्शनात् प्रवृत्तिः,
सर्पत्वेन दर्शनात् च निवृत्तिरेव जायते । गोसर्पादिषु हानोपादानादि-
प्रवृत्त्या सिद्धयते यत् निर्विकल्पकं ज्ञानमपि विशिष्टविषयकमेव न तु
निष्प्रकारकम् ।

निर्विकल्पकप्रत्यक्षम्—यस्मिन् ज्ञाने पदार्थस्य विशिष्टगुणं प्रत्यवम-
शभावे एव तत्पदार्थत्वेन जायते, तदेव निर्विकल्पकमिति प्रत्यक्षम् ।^२
अतः संस्कारोद्बोधरहितेन्द्रियजन्यज्ञानं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् ।^३
बौद्धचार्यधर्मकीर्तितमतेऽपि निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य एतदेव स्वरूपमस्ति ।^४
ज्ञाने शब्दानुबोधत्वेन सर्वाण्यपि ज्ञानानि विशिष्टविषयकाण्येव अत एव
हरिजीवदासः वैयाकरणवत् सर्वज्ञानेषु शब्दानुबोधत्वं स्वीकरोति ।^५
निर्विकल्पकमपि ज्ञानं आत्मादिकल्पनायुतमेव । जातिस्तु संस्थानमेव
भवति । यद्यपि प्रथमपिण्डग्रहणे अयं नैतद्जातीय इति प्रतीतिर्भवति
तथापि दृष्टपदार्थं एतद्विजातीय इति प्रतीतिस्तु भवत्येव । जाति-
व्यक्तेरभेदत्वेन व्याप्तिग्रहणेन जातिग्रहणमवश्यम्भावि एव । प्रथम-
पिण्डदर्शने अयं गौरिति ज्ञानं निर्विकल्पकं सामान्यग्रहणपूर्वकं द्वितीया-
दिपिण्डेषु अयमपि गौरिति निश्चयात्मकं ज्ञानं सविकल्पकम् । धर्मधर्मि-
भावकल्पनाविरहाद् ज्ञानमात्रं विषय एव न भवति, अतएव नैयायिक-
सम्मतं वस्तुमात्रावगाहि निर्विकल्पकं ज्ञानमनुपपन्नम् । हरिजीवनदासः

२. सप्रत्यमर्शं प्रत्यक्षं सविकल्पकं, तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् अदृष्टपूर्व-
पिण्डविशेषं गवादिकं पश्यतः अयमीदृशः कोऽपि पशुरिति भवति
प्रत्यवमर्शरहितं प्रत्यक्षम् । —मान० प्र०, पृ० २१ ।

३. तदेव, पृ० २२ ।

४. अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना, तथा रहितम् ।

—न्यायविन्दुः, पृ० ४७ ।

५. न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥—वाक्यपदीयम्, १/१२३ ।

निर्विकल्पकमपि ज्ञानं विशिष्टविषयकमेव स्वीकरोति, एतत्तु विशिष्टा-
द्वैतमनुरोधेन स्वीकृतिमित्यपि कथयितुं पारयते ।

सविकल्पकप्रत्यक्षस्वरूपम्—प्रत्यवमर्शसहितं जायमानं प्रत्यक्षं
सविकल्पकम् । प्रत्यवमर्शस्तु विकल्पादिसहितपदार्थस्य पुनर्ग्रहणमेव ।
गुणसंस्थानादिविशिष्टप्रथमपिण्डग्रहणं निर्विकल्पकं तथा च
पूर्वकालिकज्ञानसंस्कारसहकृतगुणसंस्थानादिविशिष्टद्वितीयादिपिण्डग्रहणं
सविकल्पकं प्रत्यक्षम् । पूर्वादृष्टगोपिण्डस्य विषये अयमेतदाकारकः
कोऽपि पशुरिति प्रतीतः प्रत्यवमर्शरहिता जायते । तदनन्तरं सजातीय-
द्वितीयादिपिण्डदर्शने अयमपि सर्वप्रत्यवमर्शसहिता प्रतीतिर्भवति ।
सविकल्पकप्रत्यक्षं तु प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षत्वक्षतिर्माभूत् इत्यापि
स्वीक्रियते ।

औद्धवमते उभयविधस्य प्रत्यक्षस्य निष्कृष्टं लक्षणं तु संस्कारोद्-
बोधरहितत्वेन संस्कारोद्बोधसहितत्वेन च सिद्धं भवति ।^१ प्रत्यक्षस्य
औद्धवमतेऽवान्तरविभागैरपि कृतोऽस्ति । प्रत्यक्षं द्विविधमर्वाचीनमनर्वा-
चीनमिति । अर्वाचीनमपि द्विविधमिन्द्रियसापेक्षमिन्द्रियनिरपेक्ष-
मिति । तत्र इन्द्रियसापेक्षमस्मदादीनामिन्द्रियसाहाय्यद्वाराजानां
प्रत्यक्षम् । तत्तु पञ्चविधमेव न तु षड्विधम् । पञ्चविधं प्रत्यक्षं चाक्षुषं,
रासनं श्रावणं, घ्रापणं तथा त्वगिन्द्रियजन्यम् । मानसप्रत्यक्षस्तु नैव
भवति । मनस इन्द्रियत्वेऽपि आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वात् अस्य ज्ञानमपि
स्वयंप्रकाश एव । अतएव सुखदुःखादिज्ञानोपपत्तये मानसं प्रत्यक्षं न
कारणमपितु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमेव कारणम् ।^२ विशिष्टाद्वैतिनां मन
इन्द्रियत्वं स्मृतिकरणत्वेनैव स्वीक्रियते ।^३

१. तथा चैतत् निष्कृष्टं लक्षणम्—संस्कारोद्बोधसहकृतेन्द्रियजं ज्ञानं
सविकल्पकं प्रत्यक्षम्, संस्कारोद्बोधनिरपेक्षेन्द्रियजं निर्विकल्पकं प्रत्यक्ष-
मिति । —तदेव, पृ० २२ ।

२. ज्ञानं ज्ञाताऽहमर्थ आत्मा च स्वयं प्रकाशिते इति न तस्य मनः सापेक्षप्रत्यक्ष-
विषयता तस्माच्चाक्षुषी मनसो न कश्चिदसाधारणोऽर्थः ।
—तदेव, पृ० २४ ।

३. तत्र स्मृतिकरणमिन्द्रियं मनः । —तदेव पृ० १५४ ।

इन्द्रियनिरपेक्षं प्रत्यक्षम्—इन्द्रियनिरपेक्षं स्वयंसिद्धदिव्यभेदेन पुनर्द्विविधम् । योगिजनानामेव प्रत्यक्षमिन्द्रियनिरपेक्षम् । योगजप्रत्यक्षे योगाभ्यासतपश्चर्यादिभिर्हृत्पन्नमदृष्टविशेष एव कारणम् भगवत्कृपा-जन्यं ज्ञानं दिव्यम् । मुक्तेश्वरार्पणपुरुषाणां प्रत्यक्षं दिव्यमेव ।

अनर्वाचीनं प्रत्यक्षम्—अनर्वाचीनं प्रत्यक्षं मुक्तपुरुषाणामीश्वरस्य चास्ति । वेकटनाथेनापि साक्षात्त्वं द्विधाकृत्य ईशज्ञानं नित्यमिति भणितम् ।^१ ईश्वरस्तु देशकालावधो च सर्वपदार्थानां साक्षात्काराय प्रभवति । श्रीनिवासदासः अनर्वाचीनं प्रत्यक्षमीश्वरीयज्ञानं कथयति ।^२

सन्निकर्षः—नैयायिकैः बौद्धसन्निकर्षः प्रत्यक्षे स्वीकृतः ।^३ औद्धवमते इन्द्रियसन्निकर्षः द्विविधि एव संयोगः सन्निकर्षः, रसादिगुणानां सह इन्द्रियसन्निकर्षः संयुक्ताश्रयश्च सन्निकर्षः ।^४

वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वानियम एव हि इन्द्रियाणाम् । चाक्षुष्-प्रत्यक्षे अन्तःकरणवृत्तिः विषयदेशे गत्वा सन्निकृष्टा भवति । अन्येषु इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षेषु विषया इन्द्रियप्रदेशे सन्निकृष्टा भवन्ति । श्रावण-प्रत्यक्षेऽपि वायुप्रेरितशब्द एव श्रोत्रप्रदेशे सन्निकृष्टो भवति । सन्निकर्ष-द्वयमिन्द्रियसापेक्षप्रत्यक्षकृते एवाभिमतम् । इत्यलम् ।

कुमाऊँ विश्वविद्यालय परिसरः
अल्मोड़ा ।

१. साक्षात्त्वं द्विधा—नित्यं वानित्यं च । ईश्वरनित्यज्ञानादिनिष्ठम् नित्यम् ।

—न्यायपरिशुद्धिः, पृ० ७० ।

२. यतीन्द्रमतदीपिका, प्रकाशटीका, पृ० ६ ।

३. इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः साक्षात्कारिप्रमाहेतुः स पञ्चविध एव । तथा-संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः विशेष्यविशेषणभावश्चेति । —तर्कभाषा, पृ० ७३ ।

४. अत्र वृद्धा विदामाहुः संयोगाः सन्निकर्षणम् ।

संयुक्ताश्रयं चेति यथासम्भवमूह्यताम् ॥

—तत्त्ववर्त्ताकरः, मानमेयप्रकाशिकायामुद्धृतः, पृ० २३ ।

समासादिवृत्त्यर्थविचारे नागेशः

श्री वनमाली विश्वास

“शब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलः पदपदार्थयोः सम्बन्धः^१” वृत्तिरिति गङ्गेशः प्रतिपादयति । शाब्दिकास्तु शाब्दबुद्धिप्रयोजकस्तदर्थनिरूपितशब्दधर्मः^२, परार्थाभिधानं वृत्तिरिति च आमनन्ति । सा च वृत्तिः व्याकरणनये पञ्चधा विभज्यते । ताश्च कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा इति प्राचीननवैयाकरणाः । नव्यास्तु एकशेषस्य वृत्तित्वं नेच्छन्ति तत्रैकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वं नास्तीति तेषामशेषः । वस्तुस्तु द्वन्द्वापवादतया एकशेषस्य वृत्तित्वमिष्टम् । आसु पञ्चवृत्तिष्वन्यतमस्य समासस्य लक्षणं प्राचीननववैयाकरणैः बहुधा कृतमस्ति । अत्र तु प्रसङ्गतः समासपदेन एकार्थिभावापन्नपदसमुदायविशेष इष्यते ।

अर्थदृष्ट्या वृत्तिः जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थाभिदेन पुनः द्विधा विभक्तुं शक्यते । जहति = त्यजन्ति स्वानि = पदानि यमर्थं सः जहत्स्वार्थः । जहत्स्व अर्थो यस्यां वृत्तौ सा जहत्स्वार्था । अवयवार्थनिरपेक्षत्वे सति समुदायार्थबोधिकात्वं जहत्स्वार्थात्वमिति अभिप्रेति नागेशः । यथा “रथन्तर” “शुश्रूषा” इत्यादयः । अस्मात् उदाहरणद्वयात् रथकरणकर्तारूपोऽर्थः, श्रवणकर्मक इच्छारूपोऽर्थश्च नैव प्रतीयते । आभ्यां क्रमशः सामभेदः, सेवा इति चार्थोऽगम्यते । एवमेव अजहति = न त्यजन्ति पदानि स्वानि यमर्थं सोऽजहत्स्वार्थः । अजहत्स्वः अर्थः यस्यां वृत्तौ साऽजहत्स्वार्था । अवयवार्थसम्बलितसमुदायार्थबोधिकात्वमजहत्स्वार्थात्वमिति नागेश स्याभिप्रायः । तद्यथा-राजपुरुषः । अत्र, अवयवार्थस्थायि प्रतीतिर्भवति^३ ।

समर्थः पदविधिरिति (पा० सू० २।१।१) सूत्रे भाष्ये सामर्थ्यं द्विविधमिति प्रतिपादितम् । तत्तु एकार्थिभावरूपं व्यपेक्षारूपं च ।

१. तत्त्वचिन्तामणि-४

२. लघुमज्जूपा, स्फोटनिरूपणम् ।

३. परमलघुमज्जूपा ।

एकार्थीभावे समुदाय एवार्थत्वात् । पदानि विशिष्टार्थोपस्थापकानि न पुनः स्वार्थोपस्थापकानि अतएव जहत्स्वार्थारूपवृत्तित्वमेवेकार्थीभावत्वमिति उच्यते परस्परापेक्षत्वरूपे व्यपेक्षापक्षे अवयवा अपि स्वार्थोपस्थापकाः स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात् परस्परान्वयो व्यपेक्षेति फलति अतएव अजहत्स्वार्थारूपवृत्तित्वमेव व्यपेक्षात्वमीति प्रतिपाद्यते । वैयाकरणास्तावत् एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यं स्वीकुर्वन्ति । नैयायिक-मीमांसकास्तु व्यपेक्षायाः सामर्थ्यमङ्गीकुर्वन्ति ।

समासादिपञ्चसु विशिष्टे एव शक्तिः न त्ववयव इति वैयाकरणाः । रथन्तरसप्तपर्णशुश्रूषेत्यादौ अवयवार्थानुभवाभावात् । व्यपेक्षावादिनः नैयायिकादयस्तु समासेऽतिरिक्तो शक्तिं नानुमन्यन्ते तत्र । शक्तिस्वीकारे योऽर्थः प्रतीयते तस्यावबोधः लक्षणाऽपि भवितुमर्हतीति तेषां युक्तिः । यतो हि राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणया एव राजसम्बन्धवदभिन्नः पुरुष इति बोधः सम्भवति । अतएव राज्ञः पदार्थकदेशत्वात् तत्र ऋद्धस्येत्यादि विशेषणान्वयः नोपपद्यते । 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन' । स विशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो न" इति उक्तिद्वयमपि तत्र विशेषणानन्वयं निवारयति । एवं घनश्यामः निष्कौशाम्बिः तथा गोरथादि समासेषु इव क्रान्तयुक्तानां प्रयोगस्य प्रसङ्गः आवश्यकता घनानुभूयते । लक्षणया तदर्थप्रतीतिः संभवात् । न वा तेन " विभाषा" (पा० सू० २।१।१) इति सूत्रस्यात्यावश्यकमनुभूयते । लक्षणया राजसम्बन्धयभिन्न इति बुबोधयिषायां विग्रहस्य च प्रयोगः स्वतः सम्भवति । स च लक्षणा लक्ष्यानुरोधात् कदाचिदुत्तरपदे कदाचिद् वा पूर्वपदे स्वीक्रियते । यत्र पदे लक्षणा न भवति, तस्य ग्रहणं तात्पर्यग्राहकत्वेन क्रियते । अतः समासेऽतिरिक्ता शक्तिर्न सर्वथा स्वीकरणीयेति व्यपेक्षावादीनां मतम् ।

विशिष्टशक्तिवादिनः वैयाकरणास्तु समुदाये शक्तिं स्वीकृत्य तेन विशिष्टार्थबोधमभिलषन्ति । समासे शक्त्यस्वीकारे समुदायस्यार्थवत्त्वाभावे समासस्य प्रातिपदिकत्वं न सम्भवति । पूर्वसूत्रे^१ तस्य

१. महाभाष्यम् ।

२. अर्थवदधातु... .. पा० सू० १।२।४५

प्रातिपदिकत्वानापत्तौ परसूत्रे^१ समासग्रहणनियमार्थमिति भाष्योक्तं न संगच्छते । अन्यथासिद्धिं विना नियमायोगात्^२, “सिद्धे सत्या-
रम्भमाणो विधिर्नियमाय कल्प्यते” इति न्यायाच्च समासस्यार्थवत्त्वे
सत्येव नियमार्थत्वं संभवति । समासस्यार्थवत्त्वं तु विशिष्टशक्ति-
स्वीकारे एव सम्भवतीति समासे शक्तिरङ्गीकर्तव्या ।

नैयायिकास्तु पुनरेवमाक्षिपन्ति यन् माऽस्तु समासे शक्तिः, लक्षणया
तस्यार्थवत्त्वं स्वीकृत्य प्रातिपदिकसंज्ञा विधास्यामः । तदुत्तरयितुमाह —
समासे शक्यस्वीकारे लक्षणाऽपि नैव भवितुमर्हति । यतो हि शक्य-
सम्बन्धरूपा लक्षणा^३ इति तस्यां लक्षणा वर्तते । एवं लाक्षणिकार्थवत्त्व-
भावेन सर्वथा प्रातिपदिकत्वाभाव एव निश्चितः । प्रातिपदिकत्वाभावेन
स्वादिप्रत्ययोत्पत्तिर्^४ भवति, तेन समासस्य पदसंज्ञा^५ न सम्भवति ।
पदसंज्ञा भावे च अपदं न प्रयुञ्जीत इति भाष्योक्तनियमात् समस्त-
पदानां प्रयोगोऽपि सर्वथा विलुप्तो भविष्यति । अतः समासे शक्तिः
स्वीकरणीया ।

समासादिषु विशेषणलिङ्गसंख्यानामयोगार्थं व्यपेक्षावादिनः
नैयायिकाः कतिपयवचनानि कल्पयन्ति । अस्माकं (वैयाकरणानां)
मते तु एकार्थीभावेऽङ्गीकृते अवयवानां निरर्थकत्वे विशेषणादीनाम-
योगः न्यायसिद्धः । एतदर्थं पदार्थः अन्वेति... .. सविशेषणानां
वृत्तिर्न-इत्यादि अतिरिक्तवृत्तिकल्पने आवश्यकता एव नास्ति, अपरं
च, व्यपेक्षारूपे सामर्थ्येऽङ्गीकृते घटपटौ घनश्याम इत्यादिषु साहित्य-
द्योतकचकार तथा सादृश्यद्योतक इवादीनां च निषेधः कर्तव्यः ।
वैयाकरणमते तु साहित्याद्यवच्छिन्ने विशिष्टशक्तिस्वीकारे उक्तार्था-
नामप्रयोग इति न्यायात् तेषां प्रयोगोऽसिद्धः । क्व पुनः निषेध-

१. कृतद्वितसमासाच्च पा० सू० १।२।४३

२. परमलघुमन्जुषा समासादिवृत्यर्थ

३. भापरिच्छेद श्लो० ८३ ।

४. पा० सू० ४।१।२

५. पा० सू० १।४।१४

स्यावसरः ।^१

उपर्युक्तविचारात् स्पष्टमेतत् प्रतीयते यद् वैयाकरणाः पङ्कज-
शब्दवत् समासादिष्वपि वृत्तिषु विशिष्टशक्तिम् इच्छन्ति । विशिष्ट-
शक्त्यस्वीकारे लक्षणायां, विशेषलिङ्गसंख्याद्ययोगार्थं बहूनां वृत्ति-
धर्माणां = सविशेषणानां वृत्तिर्न... .., पदार्थं पदार्थेनान्वेति... ..
इत्वादि अतिगित्तववनानां स्वीकारात् महद् गौरवं स्यात् । अतएव
लाधवार्थं निर्दुष्टस्य एकार्थीभावस्येवाङ्गीकरणं न केवलं समीचीनम्,
अपि तु तर्कसंगतमेव ।^२

१. चकारादि निषेधोऽथ बहुवृत्तिमन्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं
तदिति स्थितिः । —वैयाकरणभूषणकारिका ३२ ।

२. समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने

स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ वै० भू० का० ३१ ।

न च शब्दः स्वलदगतिः

शिवचन्द्रभट्टाचार्यः

मन्ये “न च शब्दः स्वलदगतिः” इतीयं काव्यप्रकाशीया पंक्तिरुक्त-
ग्रन्थस्य एकग्रंथिभूताऽस्तीति । अनेकैराचार्यैः पंक्तेरस्या व्याख्या
विहिता, स्वयं मम्मटेनापि अस्या व्याख्या कृता, तथापि स्फुटमस्या-
स्तात्पर्यमस्माभिः नावधार्यते ।

तथाहि “लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो । न प्रयोजन-
मेतस्मिन् न च शब्दः स्वलदगतिः” इति उक्तस्थले सम्पूर्णकारिका-
ऽस्ति । एतस्या व्याख्यां कुर्वता मम्मटेनोक्तम्—“यथा गंगाशब्दः
स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वद् यदि तटेऽपि सबाधः
स्यात्, तदा तत्प्रयोजनं लक्षयेत् । न च तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र बाधः,
न च शब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैः लक्षणीयैः सम्बन्धः । नापि
प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम् । नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं
प्रतिपादयितुमसमर्थः” इति मम्मटकृता उक्तकारिकाव्याख्या विद्यते ।
अत्र “लक्ष्यं न मुख्यम्” इति कारिकांशस्य व्याख्यानभूतो “यथा
गंगाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वद् यदि तटेऽपि
सबाधः स्यात्, तदा तत्प्रयोजनं लक्षयेत्, न च तटं मुख्योऽर्थः”
इत्यंशोऽस्ति । एतस्य विशदार्थस्तु एवमस्ति यथा वाचको गंगाशब्दो
मुख्यार्थे स्रोतसि घोषरूपपदार्थान्तरान्वयबोधजननाक्षमतया सबाध
इति मुख्यार्थबाधाद्धेतोरेव तटं लक्षयति = लक्षणाशक्त्या बोधयति,
तद्वद् यदि गंगाशब्दः मुख्यार्थे तटेऽपि सबाधः स्यात्, तदा शैत्य-
पावनत्वातिशयरूपं तत् प्रयोजनं गंगाशब्दः प्रथमं लक्षणया तट-
बोधनान्तरं पुनर्द्वितीयया लक्षणया मुख्यार्थबाधवशादेव लक्षयेत् । न
चैवं भवितुमर्हति, यतो “न च तटं मुख्योऽर्थः” । गंगाशब्दस्य मुख्यार्थः
स्रोतः लक्षणया तटबोधनात् पूर्वमेव बाधित इति लक्षणया तट-
बोधनान्तरं गंगापदस्य द्वितीयवारं शैत्यपावनत्वादिप्रयोजने लक्षणा-
वादिमते पूर्वबाधितस्य मुख्यार्थस्य प्रयोजनं लक्षणापूर्वक्षणे पुनर्बाधा-
संभवात् मुख्यार्थबाधरूपहेतोरभावात् प्रयोजने उक्तप्रकारेण लक्षणा-

स्वीकारो नैव संभवति । तदेवं मम्मटकृतं लक्ष्यं न मुख्यमिति कारिकांशव्याख्याया विशदार्थोऽस्ति । एतावता मम्मटकृतपूर्वोक्त-कारिकांशव्याख्यानेन निर्गलितार्थोऽयं लभ्यते यद् ये तावदालंकारिका व्यंजनामस्वीकुर्वन्तः पराभिमते सर्वत्र व्यंजनास्थले लक्षणाया व्यंजनां गतार्थयितुमिच्छन्ति, तेषां मते “गंगायां घोषः” इत्यादि स्थले प्रथमं गंगापदस्य तटे वारमेकं लक्षणां कृत्वा पुनः प्रयोजनशैत्यपावनत्वादे-र्वोधार्थं द्वितीयवारं गंगापदस्य प्रयोजने लक्षणास्वीकारो न संभवति, यतस्तत्र प्रयोजनलक्षणापूर्वक्षणे मुख्यार्थबाधरूपलक्षणाहेतुरेव नास्ति, तत्र हि स्रोतो गंगापदस्य मुख्यार्थः, स च प्रथमकृततटलक्षणा-पूर्वक्षणे एव बाधितः, तिरोहित इत्यर्थः । एवं च तटलक्षणायाः पश्चात् प्रयोजनलक्षणायाः पूर्वक्षणे मुख्यार्थस्रोतो नास्ति, इति कस्य बाधात् गंगापदस्य द्वितीयवारं लक्षणा भवेत् प्रयोजने ? बाधश्चात्र ज्ञानविशेषरूपो बोद्धव्यः, स च गंगायां घोष इत्यत्र “गंगापदस्य स्रोतोरूपमुख्यार्थोऽयं घोषान्वयं न लभते” इत्याद्याकारकं ज्ञानं विद्यते, तादृशं बाधात्मकं ज्ञानं तटलक्षणायाः पूर्वक्षणे समुत्पन्नं सत् तट-लक्षणायां हेतुर्भवति, पूर्वक्षणे नियतं विद्यमानस्यैव हेतुत्वस्वीकारात् । ज्ञानं च क्षणमात्रस्थायि भवति, तटलक्षणायाः पश्चात् तादृशं बाधात्मकं ज्ञानं न तिष्ठति इति तटबोधानन्तरमुक्तस्थले प्रयोजने लक्षणास्वीकर्तृणां मते पूर्वक्षणे निरुक्तज्ञानात्मकबाधो नास्ति, कतिपयक्षणपूर्ववर्त्तिनश्च निरुक्तज्ञानात्मकबाधस्य च प्रयोजनलक्षणायां हेतुत्वं नैव संभवति, अव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तिन एव हेतुत्वात् । इत्येवं प्रयोजने लक्षणास्वीकारे लक्षणा हेतुभूतमुख्यार्थबाधसंभावना नास्तीति ।

इतः परं मम्मटभट्टेन “नाप्यत्र बाध” इति कारिकांशमात्रम् उद्धृतम्, न तद्व्याख्यानं कृतम् । एतस्य व्याख्यानं मम्मटस्य कर्तु-मुचितमासीत् । यतो हि “नाप्यत्र बाध” इति कारिकांशस्य व्याख्यानं विना संगतिर्न भवति ।

असंगतिस्तावदत्रैत्थं द्रष्टव्या—पूर्वपक्ष्या हि मम्मटेन तट-बोधानन्तरं प्रयोजने लक्षणास्वीकारपक्षे तत्पूर्वक्षणे मुख्यार्थो नास्तीति मुख्यार्थबाधरूपलक्षणा हेतोरभावो दर्शितः, ततः परं च उक्तस्थले मुख्यार्थबाधप्रश्न एव न भवति । एवं स्थितौ “नाप्यत्र बाध”

इति कथनं कथं संगतं भवेत् ? यतो बाधस्योक्तस्थले प्रश्न एव नास्ति, तन्निराकरणमनावश्यकमेव । अत्र कैश्चित् काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिरेवमुक्तग्रन्थस्य संगमनं कृतं यत् तटबोधानन्तरं माभूत् मुख्यार्थवाधात् प्रयोजने लक्षणा, किन्तु पूर्वोपस्थितलक्ष्यार्थतटादेर्वाधादेव प्रयोजने लक्षणा भवतु—इत्येवं शंकायां तत् समाधानार्थं “नाप्यत्र बाधः” इति कारिकांशोऽस्ति इति ।

एवं टीकाकृद्भिः कृतमुक्तकारिकांशसंगमनमस्माकममिमतश्च विद्यते ।

अनन्तरं मम्मटेन “योगः फलेन नो” इति कारिकांशस्य व्याख्यां कुर्वतेदमुक्तम्—“न च शब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाच्चैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः” इति । अत्र प्रथमं तावदयं प्रश्नो भवति—“गंगायां घोषः” इत्यादि व्यञ्जनास्थले तटबोधानन्तरं प्रयोजने लक्षणास्वीकारपक्षे प्रागुक्तरीत्या लक्षणाहेतोर्मुख्यार्थवाधरूपस्य पूर्वोपस्थितार्थवाधस्य वा असंभवेन निरस्ते तादृशलक्षणास्वीकारपक्षे पुनर्लक्षणाया मुख्यार्थयोगरूपद्वितीयहेतोरभावस्य प्रदर्शनमुक्तस्थले “न च शब्दार्थस्य” इत्यादि पक्ष्या कया शंकया ग्रन्थकारेण कृतमिति ? न हि एकेनैव दर्शितेन दोषेण निरस्ते पक्षे तत्र दोषान्तरदानं पूर्वदोषोद्धारशंकां विना समुचितं प्रतिभाति । क्वचित् पुनः स्वपक्षदाढ्याय शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं वा एकस्मिन् दोषे जागरुकेऽपि दोषान्तरप्रदर्शनं क्रियते दार्शनिकैरपि । परमत्र प्रागुक्तरीत्या तटबोधानन्तरं प्रयोजने लक्षणास्वीकारपक्षे मुख्यार्थाभावे उपस्थितार्थवाधाभावे वा प्रदर्शिते तत एव मुख्यार्थयोगरूप-लक्षणाद्वितीयहेतोरभावस्यापि सुगमत्वेन “योगः फलेन नो” इति कारिकांशः पिष्टपेषणतुल्यो भवति, इत्येवं “योगः फलेन नो” कारिकांशमाश्रित्य प्राथमिकः प्रश्नः स्वभावतो जायते ।

अस्य प्रश्नस्योत्तरं मम्मटकृते उक्तकारिकांशव्याख्याने सूचितं विद्यते, तदूहनीयं स्वबुद्ध्या । तथाहि उक्तकारिकांशस्य व्याख्यां कुर्वता मम्मटेन उक्तं—न च शब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाच्चैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः इति ।

अस्यायमर्थः—गंगायां घोष इत्यादिस्थले तटबोधानन्तरं प्रयोजने लक्षणास्वीकारपक्षे गंगापदमुख्यार्थस्य स्रोतसः तटबोधात् पूर्वमेव

निरस्तत्वात् तटबोधानन्तरं प्रयोजनलक्षणाकाले मुख्यार्थयोगस्य प्रश्न एव नोदेति, किन्तु तत्काले विद्यते यो गंगाशब्दस्य लक्ष्यार्थस्तटरूपः, तस्य योगोऽपि प्रयोजनभूतपावनत्वादिभिः सह नास्ति इति ।

अत्र लक्ष्यार्थतटस्य लक्षणीयप्रयोजनेन सह सम्बन्धो मम्मटेन निराकृतः, तेन च सूचितं यत् प्रयोजने लक्षणावादिना लक्ष्यार्थ-सम्बन्धवशादेव प्रयोजने लक्षणा भवेदिति शंका पूर्व कृताऽसीत् । तन्निराकरणार्थं कारिकांशोऽयमुत्थित इति । परमेतावताऽपि उक्तस्थले मुख्यार्थबाध-तत्सम्बन्धरूपलक्षणा प्रथमद्वितीयहेत्वोरभावरूपे दोषे जागरुके “तटबोधानन्तरं लक्ष्यार्थसम्बन्धवशादेव प्रयोजने गंगा-पदस्य लक्षणा भवेदिति कथं शंका पूर्वपक्षिणा कर्तुं युज्यते ? कथं वा तत्समाधानार्थं उक्तकारिकांशसमुत्थानं समर्थनीयम् इति प्रश्नस्य समाधानं न भवति । यावत् पूर्वप्रदर्शितदोषस्य समुद्धारो न भवति, तावत् पूर्वपक्षिणा नवीनप्रकारमाश्रित्य निजपक्षसमर्थनं कर्तुं न शक्यते इति तु सर्वसम्मतो विचारनियमो वर्तते । इह तु तट-बोधानन्तरं प्रयोजने लक्षणास्वीकारे पूर्वप्रदर्शितौ दोषौ लक्षणाप्रथम-द्वितीयहेतुभूतमुख्यार्थबाधतत्सम्बन्धयोरभावौ विद्येते, तस्य च निरा-करणमकृत्वैव लक्ष्यार्थतटसम्बन्धादेव प्रयोजने लक्षणा भविष्यतीति नवीनप्रकारान्तरमाश्रित्य पूर्वपक्षिणा स्वपक्षसमर्थनं क्रियते, तत् खण्डनार्थं च उक्तकारिकांशसमुत्थानम्-इत्येतत् सर्वमसंगतं विद्यते ।

एवंभूताया असंगते निराकरणं मम्मटस्य उक्तकारिकांश-समुत्थानबीजस्य स्पष्टीकरणेन उचितमासीत् । न चैवं कृतमिति हेतो-र्वयं वदामः — काव्यप्रकाशीयोक्तकारिकाया एव तात्पर्यावधारणं सुकठिनमस्तीति ।

यदि तु मम्मटस्य “हेत्वभावान्न लक्षणा” इति पंक्त्या सूचितस्य लक्षणाहेतुत्रयाभावस्य क्रमेण प्रदर्शनमात्रे तात्पर्यं भवेत् तदा “लक्ष्यं न मुख्यम्” इत्युक्त्वा तत एव प्रयोजने लक्षणास्थले लक्षणाहेतु मुख्यार्थबाधतद्योगौ न संभवतः इत्येवं वक्तव्यं स्यात् । न तु “नाप्यत्र बाधः” इत्यादिना संभावितमुख्यार्थबाधतद्योगयो निराकरणमुचितं भवेत् । अत्र मुख्यार्थबाध-तद्योगयोः संभावना तावच्छंका, सा च तदैव संभवति, यदि प्रदर्शितपूर्वदोषाणामुद्धारो भवेत् । स च दोषोद्धारः कथमिव ?

काव्यप्रकाशकारकृतव्याख्यायामुक्तकारिकाया एकैकांशसमुत्थाने
बीजभूतायाः शंकायाः प्रदर्शनं नास्तीति सुकठिनं तत् तात्पर्याव-
धारणम् भवति ।

वयमिह उक्तकारिकातात्पर्याविधारणं स्वमत्यनुसारं कुर्मः ।
मुधोभिस्तद्विवेचनीयम् । तत्र “नाप्यत्र बाधः” इति कारिकांश-
समुत्थानबीजभूता शंका अनेकैष्टीकाकृद्भिः प्रदर्शिता अभिमता
चास्माकमिति प्रागावेदितम् । अतस्तत्र न विचारणीयम् ।

“योगः फलेन नो” इति कारिकांशसमुत्थाने बीजभूता शंका
कीदृशी भवितुमर्हतीतीदानां विचार्यते—व्यंजनामस्वीकुर्वन्तः पराभि-
मतव्यंजनास्थले सर्वत्र लक्षणया व्यंजनां गतार्थयितुमिच्छन्ति । तन्मते
“गतोऽस्तमर्कः” इत्यादिपराभिमतव्यंजनास्थलेऽपि लक्षणयैव “संध्या-
वन्दनादिकं कर्तव्यम्” इति परै व्यंग्यत्वेनाभिमतार्थस्य बोधो भवति,
तत्र च मुख्यार्थवाधाभावः सर्वसंमतोऽस्ति । एवं च तन्मते लक्षणार्थं
मुख्यार्थवाधो नावश्यकः । तटलक्षणास्थले पूर्वं मुख्यार्थवाधः सन्नपि
स न लक्षणाहेतुः, सर्वत्र लक्षणास्थले नियमतः तस्य पूर्वमसत्त्वात् ।
नियतपूर्ववर्त्तिन एव हेतुत्वादेवं च प्रयोजनलक्षणावादिभिरत्रैवं शंका
कर्तुं शक्यते यत् “माभूत् प्रयोजनलक्षणास्थले पूर्वोपस्थितार्थमात्रस्य
मुख्यार्थस्य वा बाधः, किन्तु पूर्वोपस्थितार्थसम्बन्धः प्रयोजनं चेति
हेतुद्वयवशादेव सर्वत्र लक्षणा भविष्यति, एवं गंगायां घोष इत्यत्र पूर्वो-
पस्थितार्थः स्रोतो मुख्यार्थः, तस्य च तटेन सह सम्बन्धोऽपि अस्ति,
प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादिकमपि अस्तीति तादृशहेतुद्वयवशादेव तत्र
प्रथमं तटे लक्षणाऽभूत् । तदनन्तरं च प्रयोजने लक्षणायां कर्तव्यायां
पूर्वोपस्थितार्थपदेन लक्ष्यार्थः तटमेव ग्राह्यम्, मुख्यार्थस्य स्रोतसो-
ऽनुपस्थितत्वात्, तटस्य प्रयोजनेन सह सम्बन्धोऽपि विद्यते, प्रयोजनं
च किमपि विद्यते इति तादृशहेतुद्वयवशादेव तत्र प्रयोजने लक्षणा
भविष्यतीति । पूर्वपक्षिणा प्रयोजनलक्षणावादिना एवं शंकायां कृतायां
तत्समाधानार्थं “योगः फलेन नो” इति कारिकांशः समुत्थितोऽभवत् ।
तदेवं उक्तकारिकांशसमुत्थानबीजं प्रागुक्ता पूर्वपक्षिकृता शंकास्ति ।
अत्र च पूर्वप्रदर्शितो दोषः कश्चिन्न जागरूको विद्यते । इत्येवं प्रकारेण
कारिकांशस्य संगतिरस्माभिः कर्तुं शक्यते । अत्र च पूर्वप्रदर्शित-

दोषोद्धारपूर्वकं प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षिण आत्मपक्षसमर्थनमपि विद्यते, अतः प्राथमिकप्रश्नस्यापि समाधानमत्राभूत् ।

अतः परं मम्मटेन “न प्रयोजनमेतस्मिन्” इति कारिकांशस्य व्याख्या “नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्” इत्यंशेन कृता । अत्र च उक्तकारिकांशसंगतिः सुगमा विद्यते ।

पूर्वोपस्थितार्थसम्बन्धः प्रयोजनं चेति हेतुद्वयवशादेव सर्वत्र लक्षणा भविष्यतीति प्रागुक्तशंकायापुक्तम्, तत् प्रसंगादुच्यते प्रयोजने लक्षणायां कर्तव्यायां प्रयोजनमपि नास्ति इति पूर्वपक्षिसंमतस्य लक्षणाहेतुद्वयस्यापि अभावः प्रयोजनलक्षणास्थले अस्ति । एतत् प्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमस्ति ।

यदि तु पूर्वपक्षस्य निरासार्थमेकस्यैव दोषस्य प्रदर्शनं पर्याप्तं, दोषान्तरप्रदर्शनं तत्रानावश्यकमिति मन्यते, तदा उक्तस्थले दोषान्तरप्रदर्शनकारणभूता पूर्वपक्षिकृता शंकापि सुलभा अस्ति ।

तथाहि उक्तस्थले प्रयोजनलक्षणावादिना पूर्वपक्षिणा इत्थं शङ्कितुं शक्यते— ननु प्रयोजने लक्षणास्थले पूर्वोपस्थितलक्ष्यार्थतटस्य प्रयोजनेन शैत्यापावनत्वादिना सह माभूत् तथा साक्षात्संबन्धो यथा तटलक्षापूर्वक्षणे मुख्यार्थस्रोतसः लक्षणीयेन तटेन सह संयोगात्मकः साक्षात्संबन्ध आसीत् । परं परम्परासम्बन्धः सर्वेषां सर्वैः सह भवितुमर्हतीति इहापि प्रयोजनलक्षणापूर्वक्षणे पूर्वोपस्थितलक्ष्यार्थतटस्य लक्षणीयेन शैत्यापावनत्वादि-प्रयोजनेन सह परम्परासम्बन्धो विद्यत एव । तदेवं यथाकथञ्चित् पूर्वोपस्थितार्थसम्बन्धः प्रयोजनं चेति द्वावेव सर्वत्र लक्षणायां हेतू भविष्यतः । अत इहापि प्रयोजनलक्षणास्थले तटस्य पावनत्वादिप्रयोजनेन सह परम्परासम्बन्धः प्रयोजनान्तरं चेति हेतुद्वयं विद्यते इति तद्वशादेव प्रयोजने लक्षणा भविष्यतीति पूर्वपक्षिकृता शंकाऽस्ति । अस्या निराकरणार्थं “न प्रयोजनमेतस्मिन्” इत्यग्रिमकारिकांशावतरणमभूत् । एतत्कारिकांशस्य विशदं विवरणं अग्रिमकारिकया करिष्यते । मध्ये पुनः प्रयोजनलक्षणावादिना पूर्वपक्षिणा प्रकारान्तरेण कृतं निजपक्षसमर्थनं संभाव्य ग्रन्थकृता “न च शब्दः स्खलद्भिः” इति कारिकांशस्यावतरणं कृतम् । तत्र कीदृशी पूर्वपक्षिकृता शंका निजपक्षसमर्थनं वा उक्तकारिकांशावतरणबीजभूतम्—इति

तु प्रायः काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिः स्वयं मम्मटभट्टेनापि स्फुटं नावधारितं, येनोक्तकारिकांशस्य प्रकृतविषयेण सह सम्बन्धोऽवगतो भवेत् । शब्दस्य गतिस्थलनम् अस्तु मा वा, तेन प्रकृतविषयस्य प्रयोजनलक्षणायाः किमायातम् ? उक्तकारिकांशस्य नम्मटकृता या “नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः” इत्यस्या अपि किं तात्पर्यम् ? इत्यपि नावधार्यते ।

अतो वयमत्र तथा प्रयासं कुर्मः, येन प्रागुक्तप्रश्नस्य समाधानं भवेत् ।

अत्रेदं बोध्यम् —

अथ यदि प्रयोजनलक्षणावादी शङ्के — तटबोधानन्तरं गंगापदस्य द्वितीयवारं प्रयोजने लक्षणास्वीकारे तत्पूर्वक्षणे लक्षणाहेतुत्रयस्य मुख्यार्थवाधादेः प्रागुक्तरीत्या अभावो भवतीति प्रयोजने द्वितीयवारं लक्षणाऽस्माभिर्न स्वीकार्या, किंतु “गंगायां धोपः” इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं मुख्यार्थवाधादिलक्षणाहेतुत्रयप्रवशाद् या लक्षणा तटबोधार्थं समुद्रभूता, सैव लक्षणा प्रथमं तटं बोधयित्वा अनन्तरक्षणे प्रयोजनं समुद्रभूता, सैव लक्षणा प्रथमं तटं बोधयित्वा अनन्तरक्षणे प्रयोजनं एकैव लक्षणा तटं प्रयोजनं चेति द्विविधस्य-अर्थस्य क्रमेण बोधजननीति तत्पूर्वं मुख्यार्थवाधादिलक्षणाहेतुत्रयं विद्यत एव । एवं पूर्वपक्षिणा उक्तस्थले एकस्या लक्षणाया तटप्रयोजनयोः क्रमिकबोधजनकत्वस्वीकारे पूर्वोक्तदोषाणामनवकाश इति । तदा तत्समाधानाय “न च शब्दः स्थलद्वगति” रिति कारिकांशस्यावतरणं भवितुमर्हति । अत्र शब्दस्य गतिस्थलनं तावद् विरम्य व्यापारः, व्यापारश्चात्र अर्थबोधजननम् । विरम्य विलम्बेन स नास्ति “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव” इति नियमः काव्यप्रकाशकारेण अन्यत्रापि उक्तः स एव नियमः “न च शब्दः स्थलद्वगति” रिति कारिकांशेनापि दर्शितः । प्रयोजने लक्षणावादिना निजपक्षसमर्थनाय एकस्या लक्षणायाः क्रमिकार्थद्वयबोधजनकतापक्षे अङ्गीकृते च शब्दस्य गतिस्थलनं प्रसज्यते । तथाहि लाक्षणिको हि गंगाशब्दः प्रथमक्षणे तटबोधं, तदनन्तरक्षणे च प्रयोजनबोधं जनयिष्यतीति लाक्षणिकगंगापदस्य उक्तस्थले क्षणविलम्बेन प्रयोजनबोधनमेव उक्तपदस्य शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारात्मकं गतिस्थलनमस्ति । न चैतद् युज्यते, प्रथमक्षणे एव

तटबोधजननसमकालं लाक्षणिकं गंगापदं प्रयोजनबोधजननमपि किं न कुर्यात् ? हि = यस्मात्, गंगाशब्दः = लाक्षणिकं गंगापदम् । तटमिव = यथा तटबोधजनने प्रथमक्षणे समर्थः, तथा । प्रयोजनं प्रतिपादयितुं असमर्थो न = प्रतिपक्षिते प्रयोजनबोधने असमर्थो नास्ति, अपि तु समर्थ एवेति पूर्वपक्षिप्रयोजनलक्षणावादिनो निजपक्षसमर्थनाय एकस्या लक्षणायाः क्रमिकार्थद्वयबोधजनकतास्वीकारो न संभवति । गंगाशब्दस्य उक्तमते तटप्रयोजनबोधयोः जनने प्रथमक्षणे समाने सामर्थ्येऽपि तत्र तटस्य बोधः पूर्वं, प्रयोजनबोधश्च पश्चादिति प्रयोजनबोधने क्षणविलम्बोऽयौक्तिकः “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः” इति नियमविरुद्धश्च वर्तते । इत्येवं गंगाशब्दस्य एकया लक्षणया कमिकतटप्रयोजनबोधजनकताया अनुपपत्तिः “न च शब्दः स्खलद्गति” रितिकारिकांशस्य “नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थ” इति व्याख्यातार्थतात्पर्येण मम्मटेन दर्शिता । प्रयोजनलक्षणावादिनः प्रागुक्तशंकया निजपक्षसमर्थनं विना “न च शब्दः स्खलद्गतिरिति कारिकांशस्य मम्मटकृततद्व्याख्याया “नापि गंगाशब्द” इत्यादिरूपायाश्च अत्र संगतिर्न भवति । काव्यप्रकाशस्य मुद्रितटीकाग्रन्थेषु उक्तग्रन्थसंगमनमस्माकं दृष्टिगोचरं नाभूत् । तदेतद् ग्रन्थपंक्तिन संगमनमिति दुरुद्धरं वर्तते ।

एवमत्र पूर्वपक्षिण एकलक्षणायाः क्रमिकार्थद्वयबोधजननस्वीकारेण प्रयोजने लक्षणोपपादनं नैव संभवतीति दर्शितम् । अग्रे च पुनः पूर्वपक्षिणः “माभूत् तर्हि एकया लक्षणया क्रमेण तटप्रयोजनयोरुक्तस्थले बोधनम्, युगपत्तु तदुभयोस्तटप्रयोजनयोरेकलक्षणया बोधनं भवितुमर्हति तस्माद् गंगायां घोष इत्यादौ एकया लक्षणया युगपदस्तु तटप्रयोजनयोर्बोध इति युगपदेकलक्षणाया अर्थद्वयबोधजनकतास्वीकारे प्रयोजने लक्षणोपपादनमपि “ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः” इत्यादिना निराकृतम् । अनयोर्मध्ये च “न प्रयोजनमेतस्मिन्” इति कारिकांशस्य अवशिष्टो विचारो दर्शितः । इत्येवं जटिलविचारजालेनोक्तसम्पूर्णकारिकातात्पर्याविधारणेनैव संगमनं कारिकाया भवति ।

ये तु मन्यन्ते—अलमत्र एतावता विचारजालेन, यतो ग्रन्थकृता पूर्व लक्षणानिरूपणप्रसंगे लक्षणाया हेतुत्रयं मुख्यार्थवाधः, तदयोगः, रूढि-प्रयोजनान्यतरश्चेति क्रमेण उक्तम् इहापि । प्रयोजनलक्षणावादिमत-निरसनप्रसंगे उक्तत्रयाणां हेतूनां क्रमेण एकैकस्याभावोऽपि प्रदर्शनीयः

क्रमभंगस्यानौचित्यादिति पूर्वं “हेत्वभावाच्च लक्षणेति” कारिकांश-
सूचितस्य लक्षणाहेतुत्रयस्य एकैकस्य प्रयोजने लक्षणावादिमते अभावे
प्रदर्शनीये “लक्ष्यं न मुख्यम्” इत्यादिकारिका समुपस्थापिता । तत्र च
“लक्ष्यं न मुख्यम्” इत्यंशेन भूमिकामारचय्य क्रमेण “नाप्यत्र बाधः”
इत्यनेन लक्षणाप्रथमहेतोर्मुख्यार्थबाधस्याभावः, ततो “योगः फलेन नो”
इत्यनेन लक्षणाद्वितीयहेतोर्मुख्यार्थयोगस्याभावः, ततो “न प्रयोजन-
मेतस्मिन्” इत्यनेन लक्षणातृतीयहेतोः रूढि-प्रयोजनान्यतरस्याभावो
दर्शितः । एवं च हेत्वभावाच्च लक्षणेति पूर्वप्रतिज्ञात-लक्षणाहेतुत्रया-
भावस्य क्रमेण प्रदर्शनपरायामस्यां कारिकायां न काचिदसंगति-
रस्तीति । तत् किमिति उक्तकारिकागतैकैकांशस्य असंगतिं मत्वा
जटिलविचारजालेन तन्निरासप्रयास इति ।

तत्र समीचीनम् । यतोऽत्र “लक्ष्यं न मुख्यम्” इति उक्तकारिका-
प्रथमांशेनैव लक्षणाप्रथम-द्वितीयहेत्वोः मुख्यार्थबाध-तद्योगयोरभावो
दर्शितौ, ततश्च “न प्रयोजनमेतस्मिन्” इत्यंशेन लक्षणातृतीयहेतोरपि
रूढि-प्रयोजनान्यतरस्याभावो दर्शितः । एवं च उक्तकारिकायां
“नाप्यत्र बाधः” “योगः फलेन नो” “न च शब्दः स्खलद्गति”रिति
अंशत्रयं विहाय पूर्वोक्तकारिकांशद्वयेनैव लक्षणाहेतुत्रयस्याभावानां
क्रमेण प्रदर्शनमस्ति । तेन च मुख्यार्थबाध-तद्योगयोः लक्षणा प्रथम-
द्वितीयहेत्वोः संभावना प्रयोजनलक्षणावादिमते निरस्ता भवति ।

एवं च निरस्तयोः लक्षणाप्रथमद्वितीयहेत्वोर्मुख्यार्थबाध-तद्योगयोः
पुनः संभावनैव नास्तीति निरवकाशप्रश्नस्य उत्तरदानमिव असंभावित-
मुख्यार्थबाधतद्योगनिरसनपरमुक्तकारिकागतं “नाप्यत्र बाधः” “योगः
फलेन नो” इत्यंशद्वयं उन्मत्तजल्पितकल्पं कथमिव संगच्छेत् ? तस्मात्
पूर्वोक्तविचारजालेन उक्तांशद्वयसंगमनमत्रावश्यकं मन्तव्यम् । किं च
हेत्वभावाच्च लक्षणेति पूर्वसूचितस्य लक्षणाहेतुत्रयाभावस्य प्रयोजन-
लक्षणापक्षे क्रमेण प्रदर्शनपरत्वेऽपि उक्तकारिकाया “योगः फलेन नो”
“न च शब्दः स्खलद्गति”रित्यंशद्वयस्यासंगतिर्दुर्वारैव । मुख्यार्थ-
बाधादिलक्षणाहेतुत्रयस्य क्रमेणाभावप्रदर्शनप्रसंगेऽत्र तटादेः पावन-
त्वादिसम्बन्धस्य, शब्दस्य गतिस्खलनस्य च कथं न नास्तीति तन्निरसन-
मुक्तांशद्वयेन ग्रन्थकृतोऽसम्बद्धाभिधानमिव भवति । अतस्तत्संगतयेऽपि
प्रागुक्तविचार आवश्यक इति । एवमत्र ग्रन्थकृतः कौशलमस्ति यत्

लक्षणाहेतुत्रयनिरसनेन समकालमेवोक्तकारिकायां प्रयोजनलक्षणा-
वादिना प्रकारान्तरेण कृतमात्मपक्षसमर्थनमपि खण्डितम् । तच्च
खण्डनं यथा स्वसम्प्रदायेतरविदां दृष्टिगोचरं न स्यात् तदर्थमपि
प्रयासः कृत इति ।

अन्ते चास्माकमुक्तकारिकाविषये संक्षेपेण इदं वक्तव्यमस्ति यत्
प्रयोजनलक्षणावादिनो मतं खण्डयता मम्मटेन उक्तकारिकायां लक्षणा-
हेतुत्रयस्य “लक्ष्यं न मुख्यं” “न प्रयोजनमेतस्मिन्” इत्यंशद्वयेन
निरासः कृतः । ततः प्रयोजनलक्षणावादिना “पूर्वोपस्थितार्थमात्र-
वाधस्य लक्षणाहेतुत्वं स्वीकृत्य स्वपक्षसमर्थने कृते तत् खण्डनं “नाप्यत्र
वाधः” इत्यंशेन कृतम् । ततः पुनः प्रयोजनलक्षणावादिना निरुक्तवाध-
स्यापि लक्षणाहेतुत्वम् अस्वीकृत्य पूर्वोपस्थितार्थयोग-प्रयोजनयोर्द्वयोरेव
लक्षणाहेतुत्वं स्वीकृत्य स्वपक्षसमर्थने कृते तत्खण्डनं विहितं ‘योगः
फलेन नो’ इत्यंशेन । पुनश्च प्रयोजनलक्षणावादिना मुख्यार्थवाधादि-
त्रयस्य लक्षणाहेतुत्वं स्वीकृत्य एकस्या लक्षणायाः क्रमिकतटप्रयोजन-
बोधजनकताङ्गीकारेण स्वपक्षसमर्थने विहिते तन्निरसनं “न च शब्दः
स्खलद्गति”रिति अंशेन कृतमिति दिक् ।

यदत्रानेकैः साहित्यिकैरुच्यते—“न च शब्दः स्खलद्गति” रित्यस्य
“नापि गंगाशब्दस्पष्टमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थं” इति
व्याख्याया अयमर्थः—लक्षणां विना गंगाशब्दस्तटं प्रतिपादयितुमसमर्थ-
स्तथा प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थं नास्ति, व्यञ्जनाशक्त्यैव गंगा-
शब्दस्य तत्प्रतिपादनसामर्थ्यादिति । तन्न, व्यञ्जनाशक्तेः प्रतिवादिना
अस्वीकारात् तादृशशंकाया उत्थानाभावात् । प्रयोजने लक्षणासंभावना
नास्तीति प्रदर्शनानन्तरमेव व्यञ्जना सेतस्यति, तत् पूर्वं यावत् प्रयोजने
लक्षणासंभावना संपूर्णं निरस्ता न भवति, तावद् गंगाशब्दः व्यञ्जन-
शक्त्या प्रयोजनप्रतिपादनसमर्थ इति कथनं न युज्यते ।

(भूतपूर्वप्राचार्यो राचीस्थ-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य)

न्यायमीमांसाशास्त्रानुसारेण शब्दार्थ-

सम्बन्धः

एन्० एस्० रामानुजताताचार्यः (तिरुपतिः)

महर्षिणा अक्षपादेन द्वितीयाध्याये प्रथमपादे शब्दप्रमाणपरीक्षा-प्रकरणे “शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्” (न्या० सू० २-१-४९) शब्दोऽनुमान एवान्तर्भवति जातेन शब्देनाज्ञायमानस्यार्थस्य पश्चान्मीयमात्वात् जातेन लिङ्गेनाज्ञायमानस्य साध्यस्य प्रमितिवत्, तथा “उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात्” द्वयोः प्रमाणान्तरत्वे उपलब्धिः द्विप्रकारा स्यात् यथानुमानोपमानयोः शब्दानुमित्योस्तु नास्ति द्विप्रकरता शब्दस्य लिङ्गवत् ज्ञाततया बोधकत्वात् । अतः शब्दोऽनुमानम् । एवम् “सम्बन्धाच्च” नियमेन सम्बन्धयोः शब्दार्थयोः अन्य-तरस्य शब्दस्य ज्ञानात् जायमाना अर्थप्रमा अनुमितिरेव, व्याप्ति-सम्बन्धवतोरन्यतरस्य हेतोज्ञानात् साध्यस्य प्रमितिवत् इति त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितम्—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः (न्या० सू० २-१-५२) आप्तस्य श्रमप्रमादादिशून्यस्य य उपदेशः शब्दः । तत्र यत् सामर्थ्यं आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वम् । ततः तत्सहकारात् अर्थसंप्रत्ययः व्याप्ति-निरपेक्षात् आकाङ्क्षादिज्ञानादेव शब्दबोधो भवति इति शब्दो नानुमानेऽन्तर्भवति ।

कुतः शब्दार्थयोर्व्याप्तिरूपः सम्बन्धो नास्तीति शङ्कायामुक्तम्—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः इति । यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्तिरूपः सम्बन्धः स्यात् तदा अग्न्यसिशब्दयोरुच्चारणे मुखपूरण-मुखदाह-मुखपाटनानि स्युः, व्याप्यस्य शब्दस्य सत्त्वेनाग्न्यादेरर्थस्यापि सत्त्वात् । तदुपरि यदि शब्दोऽसम्बद्धमेवार्थं प्रत्याययति तदा घटशब्दः पटमपि प्रत्याययेत् असम्बद्धत्वाविशेषात् इत्याशङ्क्य—

“न सामयिकत्वाच्चब्दार्थसंप्रत्ययस्य” न व्याप्त्यादिसम्बन्धकारितं शब्दार्थज्ञानम् । किं तर्हि समयकारितम् । घटस्य न पटे समयः । अतो न घटपदात् घटज्ञानम् इति समाहितम् । कः पुनरयं समय इति शङ्कायामुक्तं भाष्यकारेण—“अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयम् इति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः” इति । तद्भाष्यमित्थं व्याख्यातं तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रैः—अभिधानाभिधेययोनियमः—गोशब्दस्य सास्नादिमानेवार्थः, एवम् अश्वशब्दस्य केसरादिमानेवेति । तस्मिन्नियोगः बोद्धव्य इति भगवतः परमेश्वरस्य सर्गादौ सोऽयं समय इत्यर्थः । तदनन्तरं च भाष्यम्—“तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दार्थसंप्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः । सम्बन्धवादिनोऽपि चायमवर्जनीयः” इति तत्र तात्पर्यटीका—

सम्बन्धवादिनोऽपीति । येऽपि मीमांसका वैयाकरणा वा स्वाभाविकं शब्दार्थयोः सम्बन्धमास्थिषत तेषामपि नैव सत्तामात्रेण गमकः अपि तु ज्ञातः सन् । विज्ञाने च वयमस्य वाचक इति वा अस्मादयं बोद्धव्य इति वा संकेत एवोपायः वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिशब्दानां देवदत्तादिशब्दवत् संकेतपूर्वं एव । तत् वरमस्तु संकेत एव कृतमत्र स्वाभाविकेन सम्बन्धेन । तन्मात्रादेव प्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणामुपपत्तेरित्यर्थः ।

तथा च नैयायिकानामयं सिद्धान्तः—आधुनिकसंकेतस्थले संकेतज्ञानादेव शब्दबोध इति सर्वानुभवसिद्धम् । मीमांसकमतेऽपि वाच्यवाचकभावाख्यस्यातिरिक्तस्य संबन्धस्य ग्रहणार्थं संकेतज्ञानमवश्यापेक्षितम् एवं च ‘तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं मध्ये किं तेन’ इति न्यायेन संकेतज्ञानस्यैव शब्दबोधकारणताया उचितत्वात् वल्गुतः संकेत एव समयापरनामा पदस्यार्थेन सम्बन्धः । संकेतः द्विविधः आधुनिकसंकेतः ईश्वरसंकेतश्चेति तत्र आधुनिकसंकेतः परिभाषा । ईश्वरसंकेतः शक्तिः । संकेतश्चेच्छा । तथात्र अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति अर्थविशेष्यिका, इदं पदमेतदर्थं बोधयतु इति पदविशेष्यिका वा ईश्वरेच्छा शक्तिः इति ।

अत्र वैयाकरणनागेशादिभिः उद्भाविता इमे आक्षेपाः —

(१) इच्छारूपस्य संकेतस्य पदपदार्थसंबन्धत्वं न संभवति तथा हि संबन्धो नाम संबन्धिभ्यां भिन्नः द्विनिष्ठः विशिष्टबुद्धिनियामकश्च भवति । यथा घटभूतयोः संबन्धः संयोगः सम्बन्धिभ्यां घट-

भूतलाभ्यां भिन्नः घटभूतलोभयनिष्ठः घटवद्भूतलमिति विशिष्ट-
बुद्धिनियामकश्च । बोधकत्वेन बोध्यत्वेन वा ईश्वरेच्छा न पद-
पदार्थोभयवृत्तिः । ईश्वरमात्रवृत्तित्वात् । इच्छाविषयबोधविषय-
ताया घटादिरूपार्थे सत्त्वेऽपि तस्या इच्छाश्रयतानियामकत्वा-
भावात् । एवं घटदिविषय उक्तेच्छावान् इति प्रामाणिकव्यवहारः
तन्मूलभूता प्रतीतिर्वा नास्ति । अतः संकेतस्य संबन्धत्वमेव न
संभवति ।

(२) अपि च बोधकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानः संबन्धो न बोधकता-
घटितो भवितुमर्हति । घटमानयेति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं
घटानयने प्रवृत्तं प्रयोज्यवृद्धं पश्यन् व्युत्पित्सुर्वालः घटानयनकर्तुः
प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवर्तकं कार्यताज्ञानं शब्देनैव जातम् । अर्थेन
असंबद्धस्य च शब्दस्य तद्बोधकारणत्वमनुपपन्नमिति बोधकत्वा
न्यथानुपपत्त्या शब्दार्थयोः संबन्धं कल्पयति । बोधजनकत्वस्यानुप-
पद्यमानत्वेन ज्ञानदशायां तद्धटितसंबन्धज्ञानं न संभवतीति वृद्ध-
व्यवहारेणावगम्यमानः सम्बन्धः बोधकलघटितसंकेतात्मकः
कथं स्यात् ?

(३) किं च बोधकत्वप्रकारकेश्वरेच्छा वा शक्तिः बोधकत्वप्रकारके-
श्वरज्ञानं वा शक्तिरित्यत्र विनिगमनाविरहः । तथा च द्वयोः
शक्तित्वे गौरवम् ।

(४) किं च अर्थबोधजनकत्वेनेच्छाविषयत्वं यदि पदस्य स्वीक्रियते तदा
दण्डस्यापि घटजनकत्वं घटजनकत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वरूपं
स्यादिति बहूपप्लवः ।

(५) अपि च चक्षुरादिप्रमाणानां बोधजनकत्वघटितसंबन्धभिन्नेन
संयोगादिना घटादिप्रमेयसंबद्धानां घटादिबोधकत्वं दृष्टम् । एवं
शब्दरूपं प्रमाणमपि बोधजनकत्वघटितसंबन्धभिन्नेन संबन्धेन
प्रमेयसंबद्धमेव बोधकं प्रमाणत्वादिति अनुमीयते । अन्यथा वह्नि-
धूमयोः व्याप्तिरूपः संबन्धो मास्तु धूमाद्वह्निज्ञानं जायतामिति
ईश्वरेच्छाविषयत्वमेव संबन्धोऽस्त्विति व्याप्तिरप्युच्छिद्येत इति ।

तस्मात् क्लृप्ताया बोधकत्वेनेश्वरेच्छायाः पदपदार्थसंबन्धत्वा-
संभवात् वाच्यवाचकभावास्यसंबन्धान्तरमेव कल्प्यते । सैव शक्तिः ।

तादृशशक्तिग्राहकं शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । स एव संकेतः । शक्त्युपकार-
कत्वात् तादात्म्यमपि शक्तिरिति व्यवह्रियते न च शब्दार्थयोस्तादात्म्ये
अन्नमित्युक्ते मुखस्य पूरणपत्तिः । अर्थस्यान्नस्य शब्दाभिन्नत्वेन तत्र
सत्त्वादिति वाच्यम् । शब्दार्थयोरत्यन्ताभेदानङ्गीकारात् भेदसमानाधि-
करणाभेदरूपतादत्म्यस्यैव स्वीकारादुक्तापत्यभावात् इति वैयाकरणाः ।

अत्र नैयायिकानां समाधानानि—

- (१) द्विनिष्ठत्वे सति सम्बन्धिभिन्नत्वे सति विशिष्टबुद्धिनियामकत्व-
मिति भवदुक्तं संबन्धलक्षणं न घटते । नीलो घट इत्यादिविशिष्ट-
बुद्ध्या सिद्धे अभेदसंबन्धे द्विनिष्ठत्वाभावेनाव्याप्तेः । न चाभेदस्य
द्विनिष्ठत्वाभावादेव न संबन्धत्वमिति वाच्यम् । अभेदसंबन्धं
निराकृत्य तत्स्थाने नव्यवैयाकरणाभिषिक्तस्य संबन्धान्तरानव-
च्छिन्नविशेषणविशेष्यभावस्यापि द्विनिष्ठत्वाभावेन संबन्धत्वानुप-
पत्तेः । किं चाधाराधेयभावादीनां संबन्धत्वं नोपपद्येत, द्विनिष्ठत्वा-
भावात् । आधाराधेयभावो नाम आधारता आधेयता उभयं वा
स्यात् । सर्वथा स द्विनिष्ठः । आधारताया आधारमात्र-
वृत्तित्वात् आधेयतायाश्चाधेयमात्रवृत्तित्वात् । यदि चाधारता
स्वरूपसंबन्धेनाधारे निरूपकतासंबन्धेनाधेये वर्तते इति द्विनिष्ठे-
त्युच्यते, तदा संकेतोऽपि द्विनिष्ठः । घटशब्दः घटबोधको
भवत्वित्तीच्छयां शब्दो विशेष्यः, तत्र जनकत्वं प्रकार, तत्र बोधः
तत्र विषयितासंबन्धेन घटः प्रकारः । एवं चेच्छा विशेष्यतासंबन्धेन
शब्दे वर्तते, प्रकारताविशेषसंबन्धेन चार्थे वर्तते इत्युभयनिष्ठा ।
न च विषयतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् न तेन संबन्धेन
संबन्धिनिष्ठत्वं संकेतस्येति वाच्यम् । तर्हि निरूपकताया
अपि वृत्त्यनियामकत्वेन तेन संबन्धेन आधेयसंबन्धिन्याः आधार-
तायाः द्विनिष्ठत्वं न भवेत् । तस्मात् संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वं
नापेक्षितम्, अपि तु द्विसंबन्धित्वमेव तदपि सर्वत्र नापेक्षितम्,
अभेदसंबन्धस्वीकारात् ।

एवं संबन्धत्वं न विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम् । नियामकत्वस्य
जनकत्वरूपत्वे अतीन्द्रियपरमाण्वोः संयोगेऽव्याप्तेः । तथाहि विशिष्ट-
बुद्धिपदेन प्रत्यक्षायां संयोगस्य विषयविधया तत्कारणत्वं भवेत् ।
अतीन्द्रियपरमाण्वोः विशिष्टबुद्धिस्तु अनुमित्यादिरूपेति तद्विषयसंयोगे

न्यायमीमांसाशास्त्रानुसारेण शब्दार्थसम्बन्धविमर्शः १५

प्रत्यक्षात्मकविशिष्टबुद्धिजनकत्वं नास्तीत्यव्याप्तिः । नियामकत्वं यदि विषयत्वं तदा वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिः । न च प्रकारतानिरूपिता या विशेष्यताभिन्नविषयता तद्वत्त्वं संबन्धत्वमिति न वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । संयोगेन द्रव्यत्वप्रकारकभ्रमीयद्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नविषयतावत्त्वं संयोगे वर्तते इति संयोगो द्रव्यत्वस्य संबन्ध इति व्यवहार प्रसङ्गात् । अथ तद्वारणाय प्रमात्मकज्ञाननिरूपितनिरुक्तविषयतावत्त्वं संबन्धत्वमित्युच्यते चेत्—तदा अन्योन्याश्रयः । तेन संबन्धे तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वस्य संबन्धत्वघटितत्वात्, संबन्धत्वस्य च प्रमात्वघटितत्वात् ।

तस्मात् तस्य संबन्धत्वं तत्प्रतियोगिकत्वविशेषः । तस्मिन् संबन्धत्वं च तदनुयोगिकत्वविशेष इति 'दर्शितं च नियमाघटितं संबन्धत्वम्' इति सिद्धान्तलक्षणदीधितिख्यावसरे गदाधरभट्टाचार्यैरुपादितमत्र स्मर्तव्यम् ।

न चैवमपि निष्प्रतियोगिकस्य संकेतस्य कथं पदप्रतियोगिकत्वरूपं पदसम्बन्ध इति वाच्यम् । अर्थे पदस्य स्वजन्यज्ञानविषयत्व-प्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वं संबन्धः । तत्र जन्यत्वस्य पदप्रतियोगिकत्वेन तद्वदितस्येच्छाविषयत्वस्य पदप्रतियोगिकत्वात् पदसंबन्धत्वोपपत्तेः । यथा हि सामान्यलक्षणः संनिकर्षः इन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वात्मकः इन्द्रियप्रतियोगिकसंयोगघटितत्वात् इन्द्रियप्रतियोगिकस्तद्वत् ।

(२) वृद्धव्यवहारदर्शिनो बालस्य शब्दे बोधकारणत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानदशायां तद्वदितसंकेतरूपसंबन्धज्ञानं न संभवतीति यदुक्तम्, तदपि न । शब्दस्य बोधकारणत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं हि शब्दे बोधकारणत्वप्रकारकमेव ज्ञानं प्रतिबध्नाति, न तु बोधकारणत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वप्रकारकमपि ज्ञानम् । तस्मात् बोधकारणत्वानुपपत्तिज्ञानदशायामपि तद्वदितसंकेतात्मकसंबन्धज्ञानं संभवत्येव । यथा—देवदत्तस्य पुरोवर्तिनि रजतत्वभ्रमं जानन् यज्ञदत्तः अभ्रान्तः पुरोवर्तिनो रजतत्वमनुपपन्नमिति जानन्नपि पुरोवर्ती रजतत्वप्रकारकदेवदत्तीयज्ञानविषय इति प्रत्येति । पुरोवर्तिनो रजतत्वमनुपपन्नमितिज्ञानं पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारमेव ज्ञानं प्रतिबध्नाति,

न तु रजतत्वप्रकारकान्यदीयज्ञानविषयत्वप्रकारकज्ञानं तद्वत् ।
स्पष्टं चेदमुपपादितं सर्वज्ञस्येश्वरस्य सविषयजीवभ्रमज्ञस्य भ्रान्तत्वं
परिहरद्विरुद्धयनाचार्यैः कुसुमाञ्जलौ चतुर्थस्तबके—

“विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतः अभ्रान्तत्वात्”
इत्यादिना । तत्र व्याख्यातृभिः वर्धमानोपाध्यायैः —

“शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रमः ।
शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारः । तेन तद्
भ्रमः । ईश्वरज्ञाने तु रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति
न भ्रमत्वम् । अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्तः”
इत्युपपादितम् ।

(३) विनिगमनाविरहेण ईश्वरेच्छाज्ञानयोरुभयोरपि शक्तित्वकल्पनया
यत् गौरवमापादितम्, तदपि न आधुनिकसंकेतस्थले इच्छायाः
संकेतत्वस्य क्लृप्तत्वात् ज्ञानम्य तत्कल्पने गौरवस्यैव विनिगमक-
त्वात् । ईश्वरसंकेतत्वेनैव तज्ज्ञानं कारणम्, ईश्वरानङ्गीकर्तृणां
मीमांसकानामपि शब्दबोधस्य जान्यमानत्वात् न चाधुनिकसंकेत-
स्थलेऽपि आधुनिकं बोधकत्वज्ञानं परिभाषा अस्त्विति वाच्यम् ।
तथा सति अस्मदादीनामपि नदीशब्द ईदृदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दबोधक
इति ज्ञानसंभावात् नदीशब्दः निरुक्तार्थे अस्मदादिभिः परिभाषित
इति प्रामाणिकव्यवहारप्रसङ्गात् ।

(४) शब्दः बोधजनकत्वघटितसम्बन्धभिन्नसंबन्धेन प्रमेयसंबद्धः स
अर्थबोधकः प्रमाणत्वात् चक्षूरादिवत् इति यदुक्तम् । तदपि न ।
अप्रयोजकत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षप्रमाणं ज्ञानद्वारा प्रमितिजनकं
प्रमाणत्वात् अनुमानादिवत् इत्याभाससाम्यं स्यात् । तस्मात्
प्रत्यक्षादिस्थले संयोगसमवायादिसंबन्धान्तरं संभवति । शब्दे च
संयोगादेरसंभवात् तदतिरिक्ते संबन्धे कल्पनीये आधुनिकसंकेतस्थले
क्लृप्तस्य संकेतस्यैव संबन्धत्वं कल्प्यम्, लाघवात् । धार्मिक-
कल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति न्यायात् ।

(५) वाच्यवाचकभावाख्यातिरिक्तसंबन्धरूपसंगतिग्राहकं शब्दार्थयो-
स्तादात्म्यमित्यपि न । शब्दार्थयोस्तादात्म्ये मानाभावात् ।

एतावता नैयायिकमतेन शब्दार्थसम्बन्धः तत्राक्षेपपरिहारश्च प्रदर्शितः अयं मीमांसकमतेन शब्दार्थसंबन्धः प्रस्तूयते ।

मीमांसकमतम्

‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः’ (पू० मी० सू० १-१-५) इति सूत्रे जैमिनिना शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमुक्तम् । तत्र भाष्यकारैः—शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः न संभवति कुतोऽस्य पौरुषेयत्वा-पौरुषेयत्वविचारावसरः । न हि शब्दोऽर्थेन संबद्धः तद्देशान्तरदेशे-ऽदृश्यमानत्वात्, हिमवतोऽनन्तरदेशेऽदृश्यमानविन्ध्यपर्वतवत् । यदि शब्देनार्थस्य सम्बन्धः स्यात् तर्हि क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटन-पूरणे स्याताम् । ततश्चोच्चार्यमाणक्षुरमोदकशब्ददेशे मुखे पाटनपूरणयोः तदर्थकार्ययोरनुपलभ्यमानत्वात् अर्थस्याप्यदर्शनम्, तेन च सम्बन्धा-भावः अनुमीयते । इदं च दूषणं संयोगलक्षणं सम्बन्धमभिप्रेत्य । संयोग-व्यतिरिक्तास्तु कार्यकारणभावनिमित्तनैमित्तिकभावाश्रयाश्रयि-भावादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एव । शब्दार्थयोः द्वयोरपि नित्यत्वाभ्युपगमात् कार्यकारणभावः न वा निमित्तनैमित्तिकभावः । आकाशपृथिव्यादिभिन्नाश्रयकत्वात्तयोर्नाप्याश्रयाश्रयिभावः । अतः परि-शेषात् संयोग एव वक्तव्यः । सोऽप्युक्तीत्या न संभवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा समाहितम्—

उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्यः संबन्धः तमेकं न व्यपदिशति भवान् प्रत्यायकस्य च यः संबन्धः संज्ञासंज्ञिलक्षण इति ।

अयमाशयः—संयोगादीनां संबन्धान्तराणाम् असंभवेऽपि ‘शब्दे-नार्थमभिधत्ते’ इत्यादिव्यवहारानुरोधेन अर्थप्रतीत्युद्देश्यिकायां शब्द-करणिकायामभिधानक्रियायां शब्दज्ञानरूपायां तज्जन्यप्रतिपत्तिरूप-फलशालित्वेन यत् कर्मत्वं वाच्यत्वरूपमर्थस्य, तस्यामेव यत् करणत्वं वाचकत्वरूपं शब्दस्य तादृशो वाच्यवाचकभाव एव संबन्धः शक्तिरूपः शब्दार्थयोः इति । वार्तिककारैर्भट्टपादैरपि—(पृ० ५००-५०२)

वाच्यवाचकसंबन्धनिषेधे लोकवाधः ।

विरोधश्च स्ववाक्येन न हि संबन्धवर्जितः ॥

प्रतिज्ञार्थं पदैः शक्यः प्रतिपादयितुं परः ।

अभिधानक्रियायां हि कर्मत्वं वाच्यसंश्रितम् ॥

शब्दानां करणत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूपितम् ।
 प्रतिपत्तावुपादानात् साहित्ये च विवक्षिते ॥
 नियम्यते यदेकस्यां संबन्धः सोऽर्थशब्दयोः ।

इत्यादि । अभिधानक्रियाकर्मत्वं वाच्यत्वम्, तत्करणत्वं कर्तृत्वं वा वाचकत्वमित्युक्तौ शब्दार्थयोरेकक्रियान्वयित्वमेव स्यात् न मिथः संबन्धः । न ह्येकसंमार्गान्वयिनां ग्रहाणां मिथः सम्बन्धः समस्ति इत्याशङ्क्योक्तम्—प्रतिपत्ताविति । अत्र पार्थसारथिमिश्राः एवं व्याकुर्वन्ते—

उद्देश्या ह्यन्योन्यमनपेक्ष्य क्रियां वशीकुर्वन्तः युक्तं यन्मिथो न संबध्यन्त इति । ये तूपादेयास्तेषां क्रियया वशीकृत्य संहन्यमानानां तद्वारेणास्ति परस्परनियमः संबन्धः । तदिहार्थः प्रधानभूतः स्वप्रतिपत्तिसिद्धये अभिधाव्यापारमुपादत्ते । स च स्वांशभूतं शब्दम् इत्यस्ति शब्दार्थयोरेकक्रियानियमात् संबन्धः । किमिदं नियम इति । यस्यामभिधानक्रियायां गोशब्दः करणम्, तस्यां सास्नादिमान् कर्म । यस्यां चासौ कर्म तस्यां गोशब्दः करणमिति । ततः नन्वस्त्वेकस्यां क्रियायां नियमः । तथापि कारकाणां परस्परासंबद्धानां क्रिययैव संबन्धात् कथं शब्दार्थयोः संबन्ध इत्याशङ्कायामुक्तम्—

तत्र यद्यप्यसंबन्धः कारकाणां परस्परम् ।

तथापि यत्क्रिया तस्यामुपकार्योपकारिता ॥

स क्रियासंगतेः पश्चात् संबन्धः कीर्त्यते तयोः ।

इति । नन्वेवमपि कारकाणां क्रियायामेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चोक्तं स्यान्न मिथः संबन्धः । सत्यम् । न क्वचित् कारकाणां साक्षात्संबन्धः । क्रियान्वितानां तु तद्वारकोऽस्त्येव पश्चात् संबन्धः सोऽनेनोच्यते । यथैकभावनान्वितयोः साध्यसाधनयोः साधनेतिकर्तव्यतयोश्च यागः स्वर्गस्योपकारकः तथा तस्यापीतिकर्तव्यता । तथार्थस्य व्यवहारोपयोगिनः प्रतियत्त्याख्यं संस्कारं कुर्वन् शब्दः उपकारको भवति अर्थश्चोपकार्य इति अस्त्यभिधानाक्रियाद्वारकः; शब्दार्थयोरुपकार्योपकारकलक्षणो वाच्यवाचकभावो नियमादिपर्यायः संबन्ध इति वार्तिकाभिप्रायो विवृतः पार्थसारथिमिश्रैः ।

न्यायमीमांसाशास्त्रानुसारेण शब्दार्थसम्बन्धविमर्शः ९९

एतावतार्थप्रतीतिजनसामर्थ्यपर्यवसितः वाच्यवाचकभाव एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति सिध्यति । षट्पदार्थातिरिक्तसामर्थ्यलक्षणां शक्तिमुपगच्छन्तो मीमांसकाः शब्देऽपि तां स्वीकुर्वन्ति । परंतु वह्न्यादिनिष्ठसामर्थ्यपिक्षया विलक्षणमिदं सामर्थ्यम् । वह्निनिष्ठा शक्तिः स्वरूपे सत्येव दाहाख्यं कार्यं जनयति । शब्दनिष्ठा शक्तिस्तु ज्ञाता सती अर्थप्रतीतिं जनयति । अत एव गम्यगमकभाव इति वाच्यवाचकभाव इति चास्य सामर्थ्यस्य व्यपदेश इति ।

एवं स्थिते तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखाचार्यैः यदुक्तम्—(पृ० २६३)

अर्थेन शब्दस्य संगत्यभावात् । शब्दार्थयोः एकदेशकालत्वनियमाभावात् । वाच्यवाचकलक्षणः संबन्धोऽस्तीति चेत्—वाचकत्वं नाम तद्विषयप्रतीतिजनकत्वम् । वाच्यत्वं तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तदेवासति संबन्धे कथं स्यादिति पर्यनुयोगे तस्मादेव तद्व्रवतीति ब्रुवाणः पण्डितगोष्ठीषु कथं नापत्रपेत् । अन्तरेण च संबन्धं शब्दस्यार्थविशेषप्रतीतिजनकत्वेऽध्यक्षानुमानयोरपि संबन्धसमर्थनवैयर्थ्यापातः—

इति । तच्चिन्त्यम् । वाच्यवाचकभावपदेन तदुपयोगिसामर्थ्यस्यैव विविक्षितत्वात् । यदप्युक्तं तत्रैव—

किं च वाच्यत्वमर्थस्य धर्मो वाचकत्वं च पदस्य । तथा च प्रतिवस्तु नियते । वाच्यत्वे वाचकत्वे च संबन्धवाचोयुक्तिः कुतस्त्या— इति । तदप्याधाराधेयभावादेरिव पूर्वोक्तरीत्या वाच्यत्वस्य आश्रयतया अर्थनिष्ठता निरूपकतया शब्दनिष्ठतेति उभयनिष्ठताया उपपत्तेः श्रिन्त्यम् ।

देवीभागवतप्रसंगेन मायाप्रपञ्चः

द्वारिकाप्रसादत्रिपाठी

वेदार्थोपबृंहकेषु वेदमूलकेषु पुराणेषु श्रीमद्देवीभागवतं विशिष्टं स्थानं दधाति । अस्मिन् पुराणे १२ स्कन्धाः, ३१६ अध्यायाः, १८२७६ श्लोकाश्च सन्ति । शक्तितत्त्वस्य विवेचनं श्रीमद्देवीभागवतस्य प्रमुखं लक्ष्यमस्ति । शक्तिरत्र ब्रह्मस्वरूपिणी प्रतिपादिता । सैव देवी, महामाया दुर्गा चापि कथिता । शक्तितत्त्वविवेचनप्रसङ्गेनास्मिन् पुराणे अवतारवादः, भक्तिः, कालचिन्तनम्, कर्मतत्त्वम्, ज्ञानतत्त्वम्, भाग्यवादः परोपकारः सत्सङ्गतिः, सत्यम्, अहिंसा, पापं, पुण्यम्, नरकभोगः, यज्ञः, तीर्थमाहात्म्यम्, सिद्धपीठानि, वेदान्तदर्शनम्, सांख्यदर्शनम्, योगदर्शनम्, इतिहासः, भूगोलः, रुद्राक्षमाहात्म्यम्, गायत्रीमाहात्म्यम्, सन्ध्या चेत्यादयो नैके विषया विविक्ताः सन्ति । अतः प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः सम्यग् ज्ञानाय श्रीमद्देवीभागवतस्याऽध्ययनस्या महत्त्वमस्ति । अस्मिन् लेखे मायातत्त्वजिज्ञासुभ्यः श्रीमद्देवीभागवताऽनुसारेण, मायास्वरूपं प्रस्तूयते ।

मायाशब्द ऋग्वेदे नैकेषु मन्त्रेषु प्रयुक्तोऽस्ति यथा—

रूपं रूपं मघवा बोभवीति माया कुण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।

त्रिर्यद्विद्वः परिमुहूर्तमागात् सर्वमन्त्रैरनुतुपा क्रतावा ॥

(ऋग्वेदे ३।५३।८)

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश ॥

(ऋग्वेदे ६।४७।१८)

इत्यत्र मायाशब्दः प्रज्ञार्थोऽस्ति । सा प्रज्ञा इन्द्रस्य शक्तिरस्ति ।

अनया स बहुरूपाणि कुरुते ।

उपनिषत्सु मायाशब्दो भ्रमार्थे, अज्ञानार्थे, इन्द्रजालार्थे, प्रतीयमानजगदर्थे च प्रयुक्तोऽस्ति ।

महाभारते मायाशब्दो विभिन्नेष्वर्थेषु प्रयुक्तोऽस्ति यथा—

स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूत्तम ।

बहुमायः स विप्रर्षे ! बलहा पाकशासनः ॥

(म० भा० अनु० ७५।२५)

अत्र मायाशब्दः प्रज्ञार्थेऽस्ति ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां मायाशब्दो भगवतो गुह्यशक्त्यर्थे प्रयुक्तो दृश्यते ।

यथा—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मामेतां तरन्ति ते ॥ (गीता ७।१४)

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराऽधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिता ॥ (गीता ७।१५)

इत्यत्र माया भगवतः गुह्यशक्तिर्निरूपिता ।

वेदान्तदर्शने मायाशब्दो विशिष्टं स्थानं दधाति । तत्र 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति कथनं मायावादस्योपर्येव स्थितम् । अद्वैतवेदान्ते माया, अज्ञानम्, भ्रमः, भ्रान्तिः, अविद्या चेतिशब्दाः समानार्थकाः सन्ति । शङ्कराचार्यानुसारेण माया बीजशक्तिरस्ति । मायामयी सा परमेश्वराश्रया, महासुप्तिः, अव्यक्ता, अविद्यात्मिकास्ति । स्वरूप-मजानानाः संसारिणो जीवा अस्यां शेरते—

अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिर्यशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः, यस्यां स्वरूप-प्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । (शारीरकभाष्ये १।४।३)

विवेकचूडामणौ शङ्कराचार्येण मायायाः स्वरूपमित्थं प्रतिपादितम्—

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या ।

कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत् सर्वमिदं प्रसूयते ॥

(विवेकचूडामणौ ११० तमः श्लोकः)

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नेत्युभयात्मिका नो ।

साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुतानिर्वचनीरूपा ॥

(विवेकचूडामणौ १११ तमः श्लोकः)

शङ्कराचार्यो मायामविद्याञ्च समानार्थकत्वेन व्यवहृतवान्, परन्तु विद्यारण्यादिभिर्मायाऽविद्या चेति द्वे भिन्ने भिन्ने कल्पिते । माया ईश्वरोपाधिः अविद्या च जीवोपाधिरस्ति ।

नैष्कर्म्यसिद्धौ मायायाः स्वरूपमित्यमस्ति —

सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा तमो यद्वद् दिवाकरम् ॥

(नैष्कर्म्यसिद्धौ ३।६६)

सदानन्देन वेदान्तसारे अज्ञानस्य = मायाया लक्षणमित्थं दत्तम् —

अज्ञानं हि सदसदभ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञान-विरोधि-
भावरूपं यत् किञ्चिदिति वदन्त्यहमज्ञ इत्याद्यनुभवाद् देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतेश्च ।

दृग्दृश्यविवेके मायाया द्वे शक्ती कथिते — आवरणशक्तिर्विक्षेप-
शक्तिश्चेति । आवरणशक्तिर्ब्रह्मणः स्वरूपमावृणोति विक्षेपशक्तिश्च
तत्र जगदुद्भावयति ।

शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृत्तिरूपकम् !

विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥

अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्म सर्गयो ।

रावृणोत्यपराशक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥

(दृग्दृश्यविवेके १३, १५ तमौ श्लोकौ)

पुराणेषु मायातत्त्वं बहु विविक्तमस्ति । तत्र माया परमात्मनः
शक्तिरूपेण दर्शिता । माययैव परमात्मा जगत् सृजति विविधानि च
कार्याणि करोति ।

श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे शुकमैत्रेयसंवादे माया संद्रष्टुः सदसदा-
त्मिकाशक्तिर्निरूपिता । तथा स विभुर्जगन्निर्मितवान् सा विभोरात्म-
भूतेन पुरुषेण गर्भं दधार —

सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ।

माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः ॥

कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ।

पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवात् ॥

(श्रीमद्भागवते ३।५।२५-२६)

श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे पृथुधरोपाख्याने मायावितर्क्या
परमात्माश्रया कथिता । अनया परमात्मा चराचरं जगन्निर्मितवान्—
य एतदादावसृजच्चराचरं स्वमाययात्माश्रययाऽवितर्क्या ।
तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति ॥
(श्रीमद्भागवते ४।७।३१)

विष्णुपुराणे मायाविदितपरमतत्त्वातिमोहिनी कथिता । माया
मोहितो मूढोऽनात्मन्यात्मानं मत्वा बद्धो भवति—

माया तवेयमज्ञातपरमार्थातिमोहिनी ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढो निरुद्धयते ॥

(विष्णुपुराणे ५।३०।१४)

श्रीमद्देवीभागवते शक्तिरेव परमतत्त्वम् । सैव ब्रह्मस्वरूपिणी
सच्चिदानन्दरूपिणी देवी महामाया चापि कथिता । माया कस्यापि
शक्तिर्नास्ति, अपितु सा स्वयमेव स्वस्याः शक्तिरस्ति, इति बहुत्र
प्रतिपादितं देवी भागवते । यथा—

सेयं शक्तिर्महामाया सच्चिदानन्दरूपिणी ।

रूपं विभर्त्यरूपा च भक्ताऽनुग्रहेतवे ॥

(देवीभागवते ९।३८।२९)

व्यवहारदृशा शक्तिशक्तिमत्योर्भेदं परिवर्त्य माया देव्याः
शक्तिरप्यस्ति, परन्तु परमार्थतो माया देव्याः पृथङ्नास्ति—

मन्मायाशक्तिसंकलप्तं जगत् सर्वं चराचरम् ।

साऽपि मत्तः पृथङ्माया नास्त्येव परमार्थतः ॥

(देवीभागवते ७।३३।१)

क्वचिद् ब्रह्मस्वरूपिण्या देव्या माया स्वतः सिद्धा शक्तिरपि
कथिता—

अहमेवास पूर्वं तु तद्यत् किञ्चिन्नगाधिप ।

तदात्मरूपं चित् संवित् परब्रह्मैकनामकम् ॥

अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम् ।

तस्याः काचित् स्वतः सिद्धा शक्तिर्मायेति विश्रुता ॥

(देवीभागवते ७।३२।२-३)

श्रीमद्देवीभागवतस्य प्रथमस्कन्धे पञ्चमाऽध्याये हयग्रीवोपाख्याने
विष्णोः शिरश्छेदनावसरे मायाया निरूपणमस्ति । विष्णोः
शिरश्छेदनं दृष्ट्वा देवा विषादमापुः । तेऽकथयन् “विष्णो !
त्वमच्छेद्योऽभेद्योऽप्रदाह्योऽसि । कस्य मायया तव शिरो हृतमिति ।”

मायेयं कस्य देवस्य यया तेऽद्य शिरो हृतम् ।

अच्छेद्यस्त्वमभेद्योऽसि अप्रदाह्योऽसि सर्वदा ॥

(श्री० दे० भा० १।५।३४)

अत्र मायाशब्दोऽलौकिकशक्त्यर्थेऽस्ति ।

गृहस्थाश्रमं बन्धनकारणं मन्यमानः शुको विवाहं नैच्छत् ।
व्यासः शुकस्य विरक्तिं दृष्ट्वा दुःखी बभूव । पितरं व्यासं मोहितं
दृष्ट्वा शुकोऽब्रवीत् —

“माया बलवत्यस्ति । सा वेदान्तस्य कर्तारं, सर्वज्ञं, वेदसम्मितं
व्यासमपि मोहयति । अनयाभिभूतो व्यासो रोदिति । अहो माया
मायिनोऽपि मोहयति, का कथान्येषामिति” —

अहो मायाबलं चोग्रं यन्मोहयति पण्डितम् ।

वेदान्तस्य च कर्तारं सर्वज्ञं वेदसम्मितम् ॥

न जाने का च सा माया किंस्वित् साऽस्तीव दुष्करा ।

या मोहयति विद्वांसं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥

(श्री० दे० भा० १।१५।२४-२५)

बलिष्ठा खलु मायेयं मायिनामपि मोहिनी ।

ययाभिभूतः कृष्णोऽपि करोति रोदनं द्विजः ॥

(श्री० दे० भा० १।१५।३३)

इत्यत्र माया भ्रान्तिरस्ति ।

व्यासो जनमेजयं कथयामास — “जना न जानन्ति जगन्नित्यमनित्यं
वास्ति ? मायायां सत्यां जगन्नित्यं प्रतीयते । कारणे सति कार्याभावः
कथं वाच्यः ? माया नित्यास्ति सा सर्वेषां कार्याणां सर्वदा कारण-
मस्तीति” —

न जानन्ति किमेतद्वै नित्यं वानित्यमेव च ।

मायायां विद्यमानायां जगन्नित्यं प्रतीयते ॥

कार्याभावः कथं वाच्यः कारणे सति सर्वथा ।

माया नित्या कारणं च सर्वेषां सर्वदा किल ॥

(श्री० दे० भा० ४।२।१५-१६)

इत्यत्र मायाशब्दो भ्रमार्थेऽस्ति ।

चतुर्थस्कन्धे चतुर्थाऽध्याये मायायाः पुनर्निरूपणमस्ति । जनमे-
जयो व्यासं बहून् प्रश्नानपृच्छत् । यथा—“इन्द्रो देवराजो भूत्वापि
किमर्थं छलेन विमातुर्दितेर्गर्भं विभेद ? तस्य छलबुद्धिः कथं जाता ?
हरिर्जरासन्धवधार्थं ब्राह्मणरूपं धृत्वा छलं किं कृतवान् ? वलेवञ्च-
नार्थं विष्णुयामिनरूपं धृत्वा छलं किमकरोद् इति” । व्यासो
व्यख्यातवान्—“यन्माया मोहिताः सर्वे देवा दानवा मनुष्याश्च छलिनो
भवन्ति । सा माया त्रिगुणा बहुरूपिणी वर्तते । मायायास्त्रिभिः
सत्त्वरजस्तमोगुणैरिदं विश्वं शवलितं निर्मितमस्ति । मायायाश्छल-
स्वभावा देवदेवाः छलिनो भवन्ति । मायामोहितस्येन्द्रियाणि
प्रमाथीनि भवन्ति । मायया मन इन्द्रियाधीनं भवति । मायागुणैः
प्रेरितो जीवो विविधान् भावान् करोति । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः सर्वे
स्थावरजङ्गमा मायाधीनाः सन्तो मोहिता भवन्ति । मायावशान्नरो-
ऽसत्यवादी भूत्वा इन्द्रियाथानिव चिन्तयति” ।

माया बलवती भूष त्रिगुणा बहुरूपिणी ।

ययेदं निर्मितं विश्वं गुणैः शवलितं त्रिभिः ।

तस्माच्छलवतां सत्यं कुतोऽविद्धं भवेन्नृप ॥

भवोद्भवे महाराज मायया मोहितस्य वै ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि तदासक्तं मनस्तथा ॥

करोति विविधान् भावान् गुणैस्तैः प्रेरितो भृशम् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ॥

सर्वे मायावशा राजन् ! सानु क्रीडति तैरिह ।

सर्वान् वै मोहयत्येषा विकुर्वत्यनिशं जगत् ॥

(श्री० दे० भा० ४।४।२४ तः ३३ पर्यन्तम्)

नरनारायणयोस्तपसा भीत इन्द्रः स्वमायया नरनारायणौ
भीषयितुं वृकान् व्याघ्रान् सिंहांश्च निर्मितवान्—

ततो वै मोहिनीं मायां चकार भयदां वृषः ।

वृकान् सिंहांश्च व्याघ्रांश्च समुत्पाद्याविभीषयत् ॥

(श्री० दे० भा० ४।५।२५)

इत्यत्र मायाशब्द इन्द्रजालार्थे भ्रमे वाऽस्ति । मायया स्वयमिन्द्रोऽपि मोहितो बभूव । नरनारायणौ पूज्यौ जानन्नपि स तौ भीषयितुं कामवसन्तौ प्रेषितवान्—

माया मोहितः शक्रो भूयस्तस्य प्रतिक्रियाम् ।

कर्तुं कामवसन्तौ तु समाहूयाब्रवीद् वचः ॥

(श्री० दे० भा० ४।५।३४)

अत्र मायाशब्दोऽज्ञानार्थे प्रयुक्तोऽस्ति ।

चतुर्थस्कन्धे त्रयोदशतमेऽध्याये देवी सच्चिदानन्दरूपिणी निरूपिता माया च तस्याः शक्तिः कथिता । एतज्जगन्मायागुणैश्छन्नमस्ति—

आराधयेन् महेशानीं सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।

तन्मायागुणतश्छन्नं जगदेतच्चराचरम् ॥

(श्री० दे० भा० ४।१३।३६)

पापाचारैर्दुष्टैर्महिषासुरादिभिः पीडिताया धराया भारापहरणार्थं देवैः सह ब्रह्मा विष्णवे निवेदयितुं गतः । विष्णुस्तानवोचद् “यन् नाहं स्वतन्त्रोऽस्मि नान्ये देवाः । सर्वे योगमायावशे सन्ति । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तमिदं स्थावरजङ्गमं मायागुणैर्ग्रथितमस्ति । यथा माया वाञ्छति तथैव वयं कुर्मः । मायावशान्मया मत्स्यादयोऽवतारा गृहीता बहूनिच कष्टानि अनुभूतानि”—

योगमायावशे सर्वमिदं स्थावरजङ्गमम् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ग्रथितं गुणसूत्रतः ॥

यथा सा स्वेच्छया पूर्वं कर्तुमिच्छति सूत्रतः ।

तथा करोति सहिता वयं सर्वेऽपि तद्वशाः ॥

(श्री० दे० भा० ४।१६।३५)

मायामोहितो जनस्तत्त्वं न जानाति । वयं सर्वे मायावृताः सन्तो जगद्गुरुं शान्तं सच्चिदानन्दमव्ययं पुरुषं न जानीमः—

यन्मायामोहितः सर्वस्तत्त्वं जानाति नो जनः ॥ १

वयं मायावृताः कामं न स्मरामो जगद्गुरुम् ।

परमं पुरुषं शान्तं सच्चिदानन्दमव्ययम् ॥ २

तस्मात्तां परमां शक्तिं स्मरन्त्वद्य सुराः शिवाम् ।

सर्वकामप्रदां मायामाद्यां शक्तिं परमात्मनः ॥

(श्री० दे० भा० ५।१९।१-७)

श्रीदेव्याः प्रत्यक्षं दर्शनं कृत्वा देवा देव्याः स्तुतिं कुर्वन्त ऊचुः
यद् “यथा ऊर्णनाभात् तन्तुः विभावसोश्च विस्फुलिङ्गो तथैव
देव्या जगन्निर्गतम् । सर्वमेतज्जगत् तस्या मायाशक्तिसंकल्पतमस्ति” —

ऊर्णनाभाद् यथा तन्तुर्विस्फुलिङ्गा विभावसोः ।

तथा जगद् यदेतस्या निर्गतं तां नता वयम् ॥

यन्मायाशक्तिसंकल्पतं जगत् सर्वं चराचरम् ।

(श्री० दे० भा० ४।१९।११)

पुनः चतुर्थस्कन्धे विंशतमेऽध्याये मायाया निरूपणं वर्तते ।
व्यासो जनमेजयं मायायाः स्वरूपं कथयामास “यन्मायमैव विष्णु-
र्धरातले जन्म गृहीत्वा गर्भवासोद्भूतं दुःखं भुनक्ति । त्रिगुणवती माया
ब्रह्मविष्णुसुरान् नर्तयति का कथाऽपरेषाम् ? देव्या द्वे रूते स्तः विद्या-
ऽविद्या चेति । विद्यया जन्तुर्मुच्यतेऽविद्यया च बध्यते । मायायां सत्यां
सर्वे मोहजालावृताः सन्ति । मायाबलेनैव रामो मोहितो भूत्वा
काममोहितो विरहसन्तप्तश्च बभूव । योगमायया जगद् भ्रामितं
भ्रमति ।”

मायया विहितो योगो विष्णोर्जन्म धरातले ॥ ३

किं चित्रं नृप ! देवी सा ब्रह्मविष्णुसुरानपि ।

नर्तयत्यनिशं माया त्रिगुणानपरान् किमु ॥ ४

विद्याऽविद्येति तस्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव ॥ १०

विद्यया मुच्यते जन्तुर्दध्यतेऽविद्यया पुनः ॥ ११

मोहजालाऽवृतो जन्तुर्मुच्यते न कदाचन ।

मायायां विद्यमानायां मोहजालं न नश्यति ॥ २७

राजन् ! मायाबलं पश्य रामो हि काममोहितः ।

रामो विरहसन्तप्तो रुरोढ भृशमातुरः ॥ ४०

किं ब्रवीमि महाराज ! योगमायाबलं महत् ।

यया विश्वमिदं सर्वं भ्रामितं भ्रमते किल ॥ ५१

(श्री० दे० भा०)

व्यासोऽकथयद् यद् “देवकार्यसिद्धये योगमाया यथेच्छया यशोदायां
प्राविशत्” —

तदेयं योगमाया च यशोदायां यथेच्छया ।

प्रवेशमकरोद् देवी देवकार्यार्थसिद्धये ॥

(श्री० दे० भा० ४।२३।४)

योगमायाप्रभावादेव कंसस्य कारागारस्य रक्षिणः सुप्ताः । अनन्तरं
शौरिः कृष्णं गोकुलं नाययति स्म —

योगमायाप्रभावेण ततारानकदुन्दुभिः ।

गत्वा तु गोकुलं शौरिर्निशीथे निर्जने पथि ॥

(श्री० दे० भा० ४।२३।३१)

शम्बरकृतश्रीकृष्णपुत्राऽपहरणाऽनन्तरं कृष्णं दुःखिनं श्रुत्वा
जनमेजयो व्यासमपृच्छत् मद् “कृष्णो विष्णोरंशो भूत्वाऽपि कथं
पुत्रहरणं न ज्ञातवान् ? दुःखी च कथं बभूव ?” । व्यासो ववाद—
“राजन् ! बलवती माया सर्वान् मोहयति । सा माया लोके शाम्भवीति
नाम्ना प्रसिद्धास्ति । अनया मोहितः कृष्णः स्वपुत्रहरणं न ज्ञातवात्
इति ।”

माया बलवती राजन्नराणां बुद्धिमोहिनी ।

शाम्भवी विश्रुता लोके को वा मोहं न गच्छति ॥

(श्री० दे० भा० ४।२५।६)

व्यासो जनमेजयं मायास्वरूपमुपदिष्टवात्—यद् “योगमायावशे
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं जगदस्ति । यथा ऊर्णनाभाः स्वजाले निबद्धा
भ्रमन्ति तथैव ब्रह्मविष्णुहरादयः स्वमायातन्त्रीबद्धा भ्रमन्ति”—

जानीहि त्वं महाराज ! योगमायावशे जगत् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं देवमनुषतिर्यगम् ॥

मायातन्त्रीनिबद्धा ये ब्रह्मविष्णुहरादयः ।

भ्रमन्ति बन्धमायान्ति लीलया चोर्णनाभवत् ॥

(श्री० दे० भा० ५।१।५३-५४)

मायाशब्दः प्रवञ्चनार्थेऽपि वर्तते । महिषासुरो देवीभागवते शत-
मायाविचक्षणः कथितः—

महिषो नाम दैत्येन्द्रो रम्भपुत्रो महाबलः ।

वरदर्वमदोन्मत्तो मायाशतविचक्षणः (५।४।२)

सुरथसुमेधसोराख्याने मायाया निरूपणमस्ति । सुमेधाः सुरथं बन्धमोक्षयोः कारणमकथयद् यद् “देवाः, मनुष्याः, गन्धर्वाः, पशु-पक्षिणः, वृक्षाश्च मायाधीनाः सन्तो बन्धमोक्षयोर्भाजनानि सन्ति । मायाया बद्धाः, मायानिवारणाच्च मुक्ता भवन्ति ।”

महामायेति विख्याता सर्वेषां प्राणिनामिह ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्तुराषाड्वरुणोऽनिलः ॥

सर्वे देवा मनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।

वृक्षाश्च विविधा वल्लयः पशवो मृगपक्षिणः ॥

मायाधीनाश्च ते सर्वे भाजनं बन्धमोक्षयोः ।

तया सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥

तदवशे वर्तते नूनं मोहजालेन यन्त्रितम् ।

(श्री० दे० भा० ५।३३।१०-१३)

षष्ठस्कन्धे प्रथमऽध्याये वृत्रामुरकथानके मायाया निरूपणमस्ति । तत्र माया भ्रमोऽस्ति । मायाबलेन मोहिता मुनयोऽपि निन्द्यं कार्यं कुर्वन्ति । सत्त्वमूर्तिविष्णुर्मोहमवाप्य कपटेन दैत्यान् जघान । माया-गुणैर्मोहितो जनः ‘अयं मम देहः’, ‘इदं मम गृहम्’, ‘एते मदीयाः पुत्राः’ इति विचार्य पुण्यं पापञ्च करोति —

मायाबलेन मुनयोऽपि विमोहितास्ते,

चक्रुश्च निन्द्यमनिशं किल पापभीताः ।

विष्णुः सदैव कपटेन जघान दैत्यान्,

सत्त्वात्ममूर्तिरपि मोहमवाप्य कामम् ॥

देहं धनं गृहमिदं स्वजना मदीयम्,

पुत्राः कलत्रमिति मोहमुपेत्य सर्वः ।

पुण्यं करोत्यथ च पापचयं करोति,

मायागुणैरतिबलैर्विकलीकृतो यत् ॥

(श्री० दे० मा० ६।१।२५-२६)

नारदो व्यासाय मोहकारणमुक्तवान् यद् “ब्रह्मा, विष्णुः, रुद्रः, सनकः कपिलश्चेत्यादयो मायाया वेष्टिताः सन्ति भववर्त्मनि च भ्रमन्ति —

संसारोऽस्मिन् विना मोहं कोऽपि नास्ति शरीरवान् ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः सनकः कपिलस्तथा ।

मायाया वेष्टिताः सर्वे भ्रमन्ति भववर्त्मनि ॥

(श्री० दे० भा० ६।२६।२-३)

मायया मोहितो नारदोऽपि बहुदुःखमवाप । सोऽकथयद् यत्
“संसारेऽस्मिन् मायाकृतेऽनृते तनुभृत् कदापि सुखी नास्ति, न भूतो,
न भविष्यति ।”

मायाया बलमाहात्म्यं ह्यनुभूतं यथा मया ॥ ४७
संसारेऽस्मिन् महाभाग ! मयागुणकृतेऽनृते ।
तनुभृत् सुखी नास्ति न भूतो न भविष्यति ॥ ४८
(श्री० दे० भा० ६।२७।४७-४८)

मायाबलं मुदुर्ज्ञेयं मुनीभिर्योगवित्तमैः ॥ १
मायया मोहितं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तमजया दुर्विभाव्यया ॥ २
(श्री० दे० भा० ६।२८।१-२)

विष्णुर्नारदं मायास्वरूपं निरूपितवान्—
माया दुर्जया विद्वन् योगिभिर्जितमारुतैः ॥ १४
त्रिगुणा साऽखिलाधारा सर्वज्ञा सर्वसम्मता ।
अजेयाऽनेकरूपा च सर्वं व्याप्य स्थिता जगत् ॥ २४
(श्री० दे० भा० ६।२८।१४, २४)

विष्णुस्तालध्वजं राजानं मायास्वरूपं निदर्शितवान्—
मायेयं भगवत्यास्तु यया संमोहितं जगत्
(श्री० दे० भा० ६।३०।२७)

षष्ठस्कन्धे विष्णुः स्त्रीभावान्मुक्तं नारदं मायामुपदिष्टवान्—
स्वप्ने कोऽपि न जानाति भ्रमोऽयमिति निश्चयः ।
यथा तथैव विभवो मायाया दुर्गमः किल ॥ ४५
नाहं नारद ! जानामि पारम्परमदुर्घटम् ।
गुणानां किल मायाया नैव शम्भूतं पद्मजः ॥ ४६
कोऽन्यो ज्ञातुं समर्थोऽभून्मानवो मन्दधीः पुनः ।
मायागुणपरिज्ञानं न कस्यापि भवेदिह ॥ ४७
गुणत्रयकृतं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
विना गुणैर्न संसारो वर्तते किञ्चिदप्यदः ॥ ४८
गुणत्रयविहीनस्तु नैव कोऽपि मया श्रुतः ॥ ५१
(श्री० दे० भा० ६।३१।४५ तः ५१ पर्यन्तम्)

व्यासो जनमेजयं मायास्वरूपं दर्शयामास—

मायाधीनं जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ४६
 तस्माद् राजन् न कर्तव्यः संदेहोऽत्र कदाचन ।
 देही मायापराधीनश्चेष्टते तद्वशानुगः ॥ ४७
 सा च माया परे तत्त्वे संविद्रूपेऽपि सर्वदा ।
 तदधीना प्रेरिता च तेन जीवेषु सर्वदा ॥ ४८
 ततो मायाविशिष्टां तां संविदं परमेश्वरीम् ।
 मायेश्वरीं भगवतीं सच्चिदानन्दरूपिणीम् ॥ ४९
 ध्यायेत्तथाराधयेच्च प्रणमेच्च जपेदपि । ५०
 (श्री० दे० भा० ६।३१।४६ त० ५० पर्यन्तम्)

सप्तमस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये मायाया बृहन्निरूपणमस्ति । तत्र देवी 'परब्रह्म' इति कथिता । माया देव्याः काचित् स्वतः सिद्धा शक्तिरस्ति । सा न सती नासती नोभयस्वभावा; अतो विलक्षणास्ति । पावकस्योष्णतेव, उष्णांशोर्दीधितिरिव, चन्द्रस्य चन्द्रिकेव माया देव्याः सहजा शक्तिरस्ति । प्रलये तस्यां मायायां जीवानां कर्माणि जीवाः, कालश्चाभेदेन विलीना भवन्ति । माया-योगाद् देवी बीजात्मकतां प्राप्नोति । स्वाधारावरणवृत्तिरेव मायायाः स्वभावोऽस्ति । तां केचित् तप इति, केचिजडमिति, केचित् प्रकृतिरिति, केचिच्छक्तिरिति चाहुः । शैवास्तां विमर्श इति, वेदतत्त्व-विशारदाश्च अविद्येत्याहुः । दृश्यत्वात् सा जडा ज्ञाननाशाच्च सासती वर्तते । मायायाः सत्त्वांशे प्रतिबिम्बितं ब्रह्मैव ईश्वर-संज्ञोऽस्ति । स सर्वज्ञः सर्वकर्ता सर्वाऽनुग्रहकारकश्चास्ति । तमो-रूपायामविद्यायां प्रतिबिम्बितं ब्रह्मैव जीवसंज्ञोऽस्ति । वस्तुतः माया देव्याः पृथङ् नास्ति । व्यवहारदृशा माया पृथग् भाति । तत्त्वदृशा तत्त्वमेव केवलम् ।

प्रवक्ता संस्कृतविभागे,
 गढ़वालविश्वविद्यालये,
 गढ़वालस्थश्रीनगरे ।

ग्रन्थसमीक्षणम्

राधावल्लभः

अलकनन्दा—संस्कृतकाव्यसङ्ग्रहः, कविः—हर्षदेवो माधवः, प्र०—
पार्श्वप्रकाशनम्, अहमदाबादम्, १९९० । मू० २९ रूप्यकाणि ।

समकालिकसंस्कृतकविषु हर्षदेवमाधवो विशिष्टं स्थानं भजते ।
अनेन संस्कृतकवितायां नवीनाः प्रयोगाः कृताः । अमेरिकाप्रभृतिदेशेषु
तद्देशीयसाहित्यिकपत्रिकासु अस्य कवेः संस्कृतकाव्यानामनुवादाः
सगौरवं प्रकाशिताः । गुर्जरभाषाकवित्वेनापि कविरयं प्रथते । संस्कृते
“रथ्यासु जम्बुवर्णानां शिराणाम्” इति काव्यसङ्कलनस्य पूर्वं
प्रकाशितम् । ‘अलकनन्दे’ त्यस्य नवीना कृतिः । अत्र त्रिशत्-काव्यानि
गुर्जरभाषानुवादसहितानि लसन्ति । कवेरस्य रचनापाटवमद्भुतं
नवीनोपमानानां नवभावानां नूतनाभिप्रायाणां च विन्यासस्याभि-
व्यक्तेश्च क्षमता सर्वथाऽभिनवां विच्छित्तिं संस्कृतकाव्य आविर्भावयति ।
नवीनाः बिम्बा अनुभूतेः प्रत्यग्रतां साधयन्ति—

बद्धवातायनद्वारौ उद्घाट्य प्रविष्टा
आकाशरङ्गपीठे सपिणी
विद्युन्नूपुरधारिणी ।
कक्षे मया श्रुतः झिल्लीकण्ठे
मेघदूतस्य प्रथमः श्लोकः ।

(शिरीषशाखायाम्)

अलकनन्दाख्यां रहस्यमयीं कामपि प्रणयिनीमुद्दिश्य नैकेषु काव्येषु
कविना नितान्तमात्मिका अन्तरङ्ग भावसंहतयः सञ्चारिताः । अलक-
नन्दा नाम चिरन्तनप्रणयस्य आविष्कारभूमिः कवेरभिमानस्य
विसर्जनस्थली परिमितप्रमातृभावपरिमोषजननी च—

किञ्चिन्मे रक्तम्
अद्यापि त्वत्स्वप्नधमनिषु प्रवहति
तव हस्ते
स्पन्दते मे श्वासमीनः ।
ओष्ठयोस्ते निलीयते मे तृषा
तव अङ्गुल्यग्रेषु
मम बन्ध्यस्पर्शा वेपन्ते

हे अलकनन्दे

पश्य तव अस्तित्वतले

निहितमस्ति मे सर्वस्वम् !

पाश्चात्यकाव्यविधानां यूरोपीयसाहित्यस्यास्याद्यतनप्रवृत्तीनां भूय-
सानुशीलनं विधाय व्युत्पत्तिमता कविना माधवेन अयोनयो नित्यं तु-
त्योनयो वा अर्थाः संस्कृतकाव्ये समानीताः —

अलकनन्दे,

मयि स्पन्दन्ते विषुवियसलावारसः

त्वयि

वेनिसनगरजलम् ।”

कवेरस्य सर्जनात्मिका क्षमता अप्रतिमा विशालश्चैतद्विरचितः
साहित्यसम्भारः शनैः शनैरेवमेव प्रकाश्यतां गच्छन् शिल्पयति
विद्वन्मनःसु इति मन्यामहे ।

महान्—बालकथासङ्ग्रहः, केशवचन्द्रदाशः लोकभाषाप्रचारसमितिः,
पुरी । १९९१ । मू० ५ रु० ।

अर्वाचीनसंस्कृते बालकानां शिशूनां वा कृते साहित्यस्य अभावः
प्रायशो दृश्यते । अभावस्यास्य निराकरणाय केशवचन्द्रदाशेन ‘पताका’
इति बालोपन्यासो गतवर्षे प्रकाश्यतां नीतः । ‘महान्’ इति अस्मिन्
वर्षे प्रकाशितोऽस्य बालकानां कृतेऽभिनवसंस्कृतकथासङ्ग्रहः । कथाया
आधुनिकी शैली अत्र ऊरीकृता । सङ्कलितासु एकादशकथासु
‘स्वराज्यम्’ ‘शेषस्मितं’ चेति कथाद्वयं रामायणमहाभारतयोः “सङ्घं
शरणं गच्छामी”ति कथा बौद्धकालिकं, शिष्टाः कथाः ऐतिहासिकं
समसामयिकं वा विषयवस्तु परामृशन्ति । कथासरणिर्भावपूर्णं
मनोवैज्ञानिकी च । ‘तमसा’ सदृशी कथा बालकानां कृते क्वचिद्
दुरुहा स्यात् ।

कण्वचरितम्—चम्पूकाव्यम् । सुरेन्द्रनाथवर्मा । वर्मासदनम् ३७१२५,
स्कन्दपुरी, झाँसी । १९९० । मू० ४० रूप्यकाणि ।

कण्वचरितचम्पूनां लेखकेन शाकुन्तलीयस्य ऋषेः कण्वस्य उदात्तं
समुज्ज्वलं चरितम् आधुनिकदृष्ट्या उपनिबद्धं कापि प्रकरणवक्रता
आविष्कृता । अत्र कण्वेन स्वाश्रमे अनाथस्य शिशोः शकुन्तलाया

आनयनम् आश्रमस्थाः केचन सङ्कीर्णमतयो मुनयो न सहन्ते, तथैव हस्तिनापुरस्था देवरातादयः पुरोहिता अपि तत्कृते कण्वं दूषयन्ति, ते एव दुष्यन्तस्य शकुन्तलया प्रणयं गान्धर्वविवाहमपि न क्षमन्त इति नवीना परिकल्पना प्रस्तुता । कण्वभगिन्या गोतम्याश्चरितमत्र चम्पूकारेण विशदं निरूपितम् । तां मातृरूपां मन्यमाना शकुन्तला तस्यै एव स्वमनोगतानभिप्रायान् निवेदयति, दुष्यन्तेन सैवेदमप्रथमतया आलपति । अनवधानतया शकुन्तलायाः स्खलनेन मालिनीनद्यां निमज्जनं दुष्यन्तेन सहसा तत्र समेत्य तस्या मृत्युमुखरूपात् प्रवाहादुद्धार इत्यपि नवीनं वस्तु नायकयोः प्रणयबीजनिक्षेपायात्र निबद्धम् ।

चम्पूरियं सरसमसृणुप्राञ्जलभाषाशैल्याः संस्कृतगद्यच्छटायाश्च रामणीयकमाविष्करोति । कालिदासीयपदावलीलेखकेन सम्यगभ्यस्येहान्तर्भाविता, क्वचिच्च बाणभट्टोऽप्यनुकृतो यथा—

“अस्त्यनुमालिनि वैखानसानामाश्रमस्तत्र तमःस्थितिर्गहनवन-राजिषु रजःसंस्पर्शस्मुमनस्सु चञ्चलता कपिकुलेषु, अस्थिरता सदा गतिषु ... कर्णेजपत्वं गुरुमन्त्राणां द्विजिह्वाशीविषाणाम् ।

अन्तराऽन्तराऽनुष्टुभां प्रयोगेण चम्पूप्रयोक्त्रा कथाप्रवाहोऽपि सम्यग्रक्षितः । नलचम्पूवादिष्विव नास्मिन् चम्पूप्रबन्धे जटिलसमास-बन्ध-श्लेषप्राय-वाक्यरचनाया आग्रहः सर्वत्र प्रसन्नैव ऋज्वी च भासते रचनेति स्वागताहो नवीनचम्पूनिबन्धनोपक्रमः ।

अभिनन्दनदीपिका—साहित्याचार्य श्रीपन्नालालजैनाभिनन्दनग्रन्थः, सं० भागचन्द्रजैनः, अभिनन्दनग्रन्थसमितिः, दमोहम् । १९८९ । मू० २०१ ल० ।

अभिनन्दनग्रन्थेऽस्मिन् जैनविद्यायाः सुप्रथितः विदुष आचार्य पन्नालालजैनस्य सकलमपि अवदातं प्रेरणास्पदं व्यक्तित्वं कृतित्वं च विषयीकृतम्, विशदं गवेषणासहितं च विवेचितम् । षट्खण्डात्मके-ऽस्मिन् विपुले ग्रन्थे तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमखण्डेषु श्रीपन्नालालमहोदयस्य पुराण-धर्म-दर्शन-संस्कृति-विषयकाः षष्टिप्राया लेखाः सङ्कलिता षष्ठे च खण्डे तदीयाः चतुर्दश संस्कृतकाव्यरचना अपि प्रशस्याः सन्ति । दोहक-सोरठा-स्वागता-तन्वी-मज्जुभाषिणी-प्रभृति-छन्दःसु अभिनन्दनस्य विदुषः कौशलं मनो हरति ।

